ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-2 Issue-11

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue-11 May- June 2022

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

May-June Volume-2 Issue-11

On

Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary
Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

Editor

Dr. R.R.Jane
Principal
Arts and Commerce College,
Bhisi Tah- Chimur Dist-Chandrapur

Co- Editor

Dr. N.S. Girde
Assistant Professor & Head Dept. of History

Published by- Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)

Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075

Impact Factor –7.328

Vol.2 Issue. 11 May-June 2022

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	महिला सक्षमीकरण **डॉ. संगीता भालचंद्र काटकर**	1-3
2	आधुनिक काळातील ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण **प्रा. डॉ. अर्चना दयाराम फेंडरकर**	4-6
3	स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिला सक्षमीकरणात स्त्री मुक्ती चळवळीतील स्त्रिवादी प्रवाह **डॉ. विजय शंकरराव दिघोरे**	7-8
4	आधुनिक काळातील ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण **डॉ. मधुकर वि. नंदनवार**	9-11
5	महिलाओं की शैक्षिक-उन्नति में सावित्रीबाई फूले का योगदान: **डॉ. बृजेन्द्र सिंह बौद्ध**	12-15
6	आधुनिक युग में लैंगिक समानता (Gender Equality in Modern Age) **डॉ. फतेह सिंह**	16-18
7	भारतातील अन्नप्रक्रिया उद्योगातील योजनांमुळे महिलांसाठी विस्तारणाऱ्या प्रगतीच्या वाटा **प्रा.सोनल वसंतराव धानापुने**	19-20
8	महिला सबलीकरण आणि शासनाच्या योजना **प्रा. जगताप शालन धर्मराज**	21-23
9	महिला सबलीकरण आाणि शासनाचे योजना – एक अभ्यास **डॉ.चेतना दत्तात्रय जगताप**	24-26
10	भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में महिलाओं का योगदान **चन्द्रशेखर उसरेठे**	27-28
11	भारतातील महिला आणि त्यांचे शैक्षणिक सक्षमीकरण सद्य:स्थिती **सहा.प्रा.सुदेवाड एस.व्ही.**	29-30
12	महिला सक्षमीकरणासाठी शासनाच्या योजना **प्रा.डॉ कार्तिक पोळ**	31-33
13	भारतीय अर्थव्यवस्थेत महिला सक्षमीकरण **प्रा.डॉ.विठ्ठल निळकंठ ठावरी**	34-36
14	आधुनिक काळातील ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण **प्रा.डॉ. मुठ्ठे पी. आर., जाधव रामेश्वर दत्तराम**	37-39
15	महिला सक्षमीकरणात राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे योगदान **डॉ. सूर्यकांत महादेवराव कापशीकर**	40-42
16	आधुनिक काळात ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण **प्रा. डा. विशाल ड्ब्लु. मालेकार**	43-46
17	भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या स्थितीचे अध्ययन **डॉ. अशोक तुकाराम खोब्रागडे**	47-49
18	आधुनिक काळातील महिलांचे क्रिडा क्षेत्रातील सक्षमीकरण **प्रा.डॉ.ईश्वर रंदये**	50-52
19	वैश्वीकरण की तहत में महिलाओं की स्थिति : हिन्दी उपन्यास के विशेष संदर्भ में **डॉ . जिन्सी जोसफ**	53-54
20	नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री प्रतिमा **प्रदिप केशव चापले, डॉ. नरेंद्र तुकडोजी आरेकर**	55-57
21	महिला सशक्तिकरण में मानवाधिकारों की भूमिका : एक सोच **Mrs. Swapna V. Tayde, Mrs. Kanchan B. Awasthi, Mrs. Ujwala P. Kaware, Miss. Kavita C. Roy**	58-60
22	शिक्षा पर महिलाओं की अधिकारिता। **शुभांगी मिर्गे, विद्या उम्बरकर, अलका वानखड़े, शुभांगी पाली, क्षमा सराफ**	61-63
23	आधुनिक काळातील सुशिक्षित महिलांचे सक्षमीकरण **सुभाष आर. गोंडाणे**	64-65

24	ग्रामीण समाजातील महिलांच्या सक्षमीकरणात स्वयं सहायता बचत गटाची भूमिका **कु .अनिता उदेभान बन्सोड**	66-68
25	कृषी पर्यटन – व्यवसाय संधी **प्रा. डॉ. शितोळे अनिल विजय ,गायकवाड प्रतिभा शिवाजी**	69-71
26	महिलांच्या विविध चळवळी व त्यांचे सक्षमीकरण **कु. संजीवनी हरिदास पाटील**	72-74
27	महिला सक्षमीकरणासाठी लिंगभाव संवेदनशीलतेची आवश्यकता **विशाल सुरेश सपकाळे**	75-77
28	महिला सबलीकरण : काळाची गरज **डॉ. लिलाधर डी. खरपुरिये**	78-79
29	आधुनिक काळातील समाजकार्य करणाऱ्या महिलांचे सक्षमीकरण **मीना संतोषराव फुले**	80-83
30	आधुनिक काळातील सुशिक्षीत महिलांचे सक्षमीकरण **कु. शुन्यता मधुकर सावंत**	84-85
31	'महिला सशक्तीकरण और राजनितिक विकास' एक अध्ययन **प्रा. डॉ. प्रगती दिनेश नरखेडकर**	86-88
32	पुरूष प्रधान संस्कृती व महिलांचे सक्षमीकरण **कु. द्वारकादास रंगनाथ राकडे**	89-90
33	पुरूषप्रधान संस्कृती व महिलांचे सक्षमीकरण **अशोक भीमराव वाघमोडे**	91-92
34	आधुनिक काळातील ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण **छाया शिवाजी सौंदरमल**	93-95
35	राजकीय कार्य क्षेत्रातील महिला सशक्तीकरण **लिमंत्रिका भगवान नवघडे, प्रा. डॉ. एल. एच. नंदेश्वर**	96-98
36	महिला सशक्तीकरण : एक पारदर्शी दृष्टीकोण **कु. चंद्रकला शालिकराम गजभिये**	99-100
37	कामकाजी महिलाओं की सामाजिक प्रस्तिथि में परिवर्तन **सौम्या बर्नवाल**	101-104
38	महिला उद्योजकासमोरील समस्या व उपाय **प्रा.डॉ. रसाळ दैवशाला चत्रभुज, प्रा. केळे एच.व्हि**	105-107
39	स्त्रीवादी साहित्य : एक विवेचक अभ्यास **श्री. चेपूरवार गंगाधर नरसिंगराव**	108-110
40	भारतात स्पोर्ट्स क्षेत्रात करिअर करण्यास महिलानाप्रेरणा **डॉ. दीपक वसंत चव्हाण**	111-113
41	आधुनिक काळातील सुशिक्षित महिलांचे सक्षमीकरण **डॉ.मोनाली यशवंत बहादूरे**	114-116
42	पंचायतीराज में महिला नेतृत्व **डॉ निखत खान**	117-118
43	भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में महिलाओं की भागीदारी **श्रीमती कांता वर्मा**	119-122
44	भारतीय स्त्रियांची स्थिती : दशा व दिशा **प्रा.डॉ. आनंद के. भोयर**	123-125
45	चंद्रपूरची महाराणी हिराई : कार्य व कर्तुत्व **प्रा. डॉ. दीपक पा. लोणकर**	126-129
46	महाराष्ट्रातील आदिवासी महिला व राजकीय परिस्थिती **प्रा डॉ. अजय वसंतराव गव्हाणे प्रा.भागवत शंकर महाले**	130-133
47	महिला सबलीकरण :– एक चिंतन **डॉ.रामकृष्ण जी. टाले**	134-136

48	पुरूप्रधान संस्कृती आणि स्त्री सक्षमीकरण **प्रा. डॉ. सुनंदा एम. चरडे**	137-139
49	स्त्री–पुरूष समानता शासन, प्रशासन व भूमिका **प्रा.वर्षा वैजनाथ चंदनशिवे**	140-143
50	भारतीय क्रीडा संस्कृतीत महिलांचा सहभाग व योगदान **दृ** एक अध्ययन **डॉ. प्रा. वसंत निनावे**	144-146
51	भारतातील स्त्री उद्योजकता शक्ती **प्रा. जया सवाईथूल**	147-150
52	महिला सशक्तिकरण पर शिक्षा का प्रभाव **डॉ.फरहत मंसूरी**	151-153
53	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील क्रांतिकारक स्त्रिया **डॉ. संजीवनी चंद्रशेखर बारहाते**	154-156
54	पुरुषप्रधान संस्कृति आणि महिलांचे सबलीकरण **प्रा. मनोहर आनंदराव गुडधे**	157-159
55	स्त्री संघर्षातून महिला सबलीकरण एक ऐतिहासिक सिहावलोकन **प्रा.डॉ.नथ्थु सिताराम गिरडे**	160-162
56	महिलांच्या विविध चळवळी व त्यांचे सक्षमीकरण **सौ.अंजली भगवान पारधी, सौ. ज्योती संजय ईचे, सौ वैशाली सुधीर शिंदे,** **सौ. प्रतिभा प्रमोद लोडम, सौ. भारती गोपाल मोडक**	163-165
57	पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं का योगदान **डॉ0 लक्ष्मी शंकर यादव**	166-168
58	आधुनिक काळातील महिलांचे सक्षमीकरण आणि विविध चळवळी : एक दृष्टिक्षेप **प्रा.के.एम.लोखंडे**	169-174
59	आधुनिक काळातील ग्रामीण महिलांचे / सक्षमीकरण **प्रा.डॉ.दिनकर रामेश्वर चौधरी**	175-176
60	**पुरूषप्रधान संस्कृती व महिलांचे सक्षमीकरण** **डॉ. साधना जिचकार**	177-179
61	**पुरूषप्रधान संस्कृती आणि महीला सक्षमीकरण** **प्रा. डॉ. मीना ग. संत**	180-182

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

महिला सक्षमीकरण

डॉ. संगीता भालचंद्र काटकर
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, डॉ. तात्यासाहेब नातू कला व वाणिज्य महाविद्यालय मार्गताम्हाणे, तालुका – चिपळूण, जिल्हा – रत्नागिरी
पिनकोड – ४१५७०२, ई-मेल sangitakatkar@gmail.com

गोषवारा :

महिला सक्षमीकरण अनेक प्रकारे परिभाषित केले जाऊ शकते, ज्यामध्ये महिलांचे दृष्टिकोन स्वीकारणे किंवा त्यांना शोधण्याचा प्रयत्न करणे, शिक्षण, जागरूकता, साक्षरता आणि प्रशिक्षणाद्वारे महिलांचा दर्जा वाढवणे समाविष्ट आहे. महिला सक्षमीकरण महिलांना समाजातील विविध समस्यांमधून जीवन-निर्धारित निर्णय घेण्यास सुसज्ज करते आणि परवानगी देते. त्यांना लिंग भूमिका किंवा इतर अशा भूमिका पुन्हा परिभाषित करण्याची संधी असू शकते, ज्यामुळे त्यांना इच्छित उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी अधिक स्वातंत्र्य मिळू शकते. महिला सक्षमीकरण हा विकास आणि अर्थशास्त्रात चर्चेचा महत्त्वाचा विषय बनला आहे. आर्थिक सक्षमीकरणामुळे महिलांना संसाधने, मालमत्ता आणि उत्पन्नावर नियंत्रण ठेवता येते आणि त्याचा फायदा होतो. हे जोखीम व्यवस्थापित करण्यास आणि महिलांचे कल्याण सुधारण्यास मदत करते. याचा परिणाम एखाद्या विशिष्ट राजकीय किंवा सामाजिक संदर्भात क्षुल्लक लिंगांना समर्थन करण्याच्या दृष्टीकोनातून होऊ शकतो. लैंगिक सशक्तीकरणाची अधिक व्यापक संकल्पना कोणत्याही लिंगाच्या लोकांशी संबंधित नसून ती जैविक आणि अजैविक यामधील फरकावर जोर देते. महिला सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रियांमध्ये साक्षरता, शिक्षण, प्रशिक्षण आणि जागरूकता निर्माण करून महिलांचा दर्जा वाढविण्यात मदत करणे होय. महिला सशक्तीकरण म्हणजे धोरणात्मक जीवन निवडी करण्याच्या स्त्रियांच्या क्षमतेचा संदर्भ देते ज्यांना पूर्वी नाकारण्यात आले होते.

प्रस्तावना :

महिलांचे सक्षमीकरण विकासासाठी उपलब्ध मानवी संसाधनांची गुणवत्ता आणि प्रमाण वाढवते. मानवाधिकार आणि विकासाला संबोधित करताना सक्षमीकरण ही मुख्य प्रक्रियात्मक समस्यांपैकी एक आहे. राष्ट्रे, व्यवसाय, समुदाय आणि गटांना महिला सक्षमीकरणाच्या संकल्पनेचा अवलंब करणारे कार्यक्रम आणि धोरणांच्या अंमलबजावणीचा फायदा होऊ शकतो. एखाद्याला सक्षम बनवायचे असेल तर ते अशक्तीकरणाच्या स्थितीतून बाहेर आले पाहिजेत. बाहेरच्या पक्षाने त्यांना अधिकार देण्यापेक्षा त्यांनी स्वत: सक्षमीकरण मिळवले पाहिजे. इतर अभ्यासात असे आढळून आले आहे की, सशक्तीकरणाच्या व्याख्येत लोकांना त्यांच्या जीवनात महत्त्वाचे निर्णय घेण्याची क्षमता असते आणि त्यांची कार्य करण्यास सक्षमता देखील असते.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे : प्रस्तुत शोधनिबंधाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे मांडली आहेत.

1. महिला सबलीकरण धोरणाचा आढावा घेणे.
2. महिला घटकाच्या विकासासाठी मार्ग सुचविणे .

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत शोधनिबंधाचे प्रकार वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक आहे.

तथ्य संकलन : संशोधनात तथ्य संकलनाला अतिशय महत्त्व असते. तथ्य संकलनासाठी प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्याचा आधार घेतला आहे. संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्र, शासनाचे अहवाल यांचा आधार घेतला आहे.

आर्थिक सक्षमीकरण :

१९८० च्या दशकापासून, नवउदारमतवादाचा प्रवाह आर्थिक यशाचे मोजमाप म्हणून स्पर्धात्मकता आणि स्वावलंबनाला प्राधान्य देतो. समाजाच्या पसंतीच्या नवउदारमतवादी मानकांची पूर्तता न करणाऱ्या व्यक्ती आणि त्यांचे असणारे समुदाय यांना तुच्छतेने पाहिले जाते आणि यामुळे त्यांचा स्वत:चा स्वाभिमान कमी होण्याची शक्यता असते. काही गट जे श्रेयस्कर नवउमतदारवादी प्रतिमेत बसत नाहीत ते निम्न कामगार वर्ग आणि बेरोजगार आहेत.

आपल्या कल्याणकारी सुधारणा धोरणांद्वारे महिलांच्या आत्म-मूल्यावर नकारात्मक परिणाम झाला आहे. मेरी कॉर्कोरन इ. सिद्धांत मांडतात की, पुराणमतवादी कल्याण सुधारक कल्याणकारी अवलंबित्वाला गरिबी हेच कारण आहे. कल्याणकारी सुधारकांना कल्याण प्राप्तकर्ता म्हणून पात्र होण्यासाठी एखाद्या व्यक्तीसाठी निकष विस्तृत करण्यासाठी, कल्याणावर अवलंबून असलेल्या लोकांची संख्या मर्यादित करते. या निकषांमध्ये पुढील गोष्टी समाविष्ट आहेत : कामाची आवश्यकता आणि वेळेची मर्यादा, महिलांना वेगाने श्रमिक बाजारात ढकलणे. महिलांना श्रमिक बाजारात प्रवेश करण्यासाठी सक्रिय धक्का या कल्पनेला बळकटी देते की एकल माता आणि विनावेतन काळजी घेणारे मजूर अमेरिकन अर्थव्यवस्थेसाठी अनुत्पादक आहेत. परिणामी, महिलांना त्यांच्या मातृत्व आणि घरगुती जबाबदाऱ्या सांभाळून कमी पगाराच्या अस्थिर नोकऱ्यांमध्ये स्थायिक होण्यास भाग पाडले जाते. विद्वानांचा असा विश्वास आहे की, कल्याणकारी सुधारणांचा मूळ उद्देश महिलांचे अधिकार आणि आर्थिक स्वातंत्र्य दडपून महिलांना अशक्त करणे हा आहे. नोकरी प्रशिक्षणासारख्या महिला सक्षमीकरणाच्या संधी निर्माण करून, स्त्रिया नवउदारवाद आणि विशेषतः कल्याणकारी सुधारणांच्या सामाजिक परिणामांचा प्रतिकार करू शकतात.

याव्यतिरिक्त, धोरण निर्मात्यांना औपचारिक बाजारपेठांमध्ये प्रवेशासाठी मदत करण्यासाठी नोकरी प्रशिक्षणास समर्थन देण्याचे सुचवले आहे. एक शिफारस म्हणजे स्त्रियांना अधिक औपचारिक शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देणे ज्यामुळे घरामध्ये उच्च सौदेबाजी करण्याची शक्ती मिळेल. त्यांना घराबाहेर जास्त वेतन मिळू शकेल. परिणामी, महिलांना बाजारात नोकरी मिळणे सोपे होईल.

लैंगिक समानता :

महिला सक्षमीकरण आणि लैंगिक समानता प्राप्त करणे समाजाला देशाचा शाश्वत विकास सुनिश्चित करण्यास मदत करते. अनेक जागतिक नेते आणि विद्वानांनी असा युक्तिवाद केला आहे की, लैंगिक समानता आणि महिला सक्षमीकरणाशिवाय शाश्वत विकास अशक्य आहे. शाश्वत विकास महिला सक्षमीकरणासह पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक आणि आर्थिक विकास स्वीकारतो. महिला आणि विकासाच्या संदर्भात, सशक्तीकरणामध्ये महिलांना स्वतःहून निवडण्यासाठी अधिक पर्याय समाविष्ट करणे आवश्यक आहे.

महिलांना संपत्तीचा वारसा आणि जमिनीच्या अधिकारांपर्यंत पोहोचण्यास बळकट करणे ही महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी वापरली जाणारी दुसरी पद्धत आहे. यामुळे महिलांना लिंग असमानता दूर करण्यासाठी आवश्यक असलेली मालमत्ता जमा करणे, भांडवल आणि सौदेबाजीची अधिक चांगली साधने जमा करण्यास अनुमती देईल. बहुतेकदा, विकसनशील आणि अविकसित देशांतील महिलांना त्यांच्या भूमीतून लिंगाच्या आधारावर कायदेशीररित्या प्रतिबंधित केले जाते. त्यांच्या जमिनीवर हक्क मिळाल्याने स्त्रियांना एक प्रकारची सौदेबाजीची शक्ती मिळते जी त्यांना सहसा नसते. त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य आणि औपचारिक वित्तीय संस्थांसाठी अधिक संधी मिळतात.

रोजगार :

रोजगारासारख्या क्षेत्रात महिलांच्या सक्षमीकरणावर शर्यतीचा अविभाज्य प्रभाव पडतो. रोजगारामुळे महिलांचे सक्षमीकरण होण्यास मदत होऊ शकते. अनेक विद्वानांनी असे सुचवले आहे की, जेव्हा आपण महिला सक्षमीकरणावर चर्चा करतो तेव्हा वंचित महिलांना भेडसावणाऱ्या विविध अडथळ्यांवर चर्चा करणे गरजेचे आहे. ज्यामुळे त्यांना समाजात सक्षमीकरण मिळणे अधिक कठीण होते, अशा रोजगाराच्या संबंधात वंशाच्या प्रभावाचे परीक्षण करणे महत्त्वाचे आहे. लिंग, वंश आणि वर्गानुसार संधींची रचना कशी केली जाते याचे लक्षणीय परीक्षण केल्याने सामाजिक बदल घडू शकतात. कामाच्या संधी आणि कामाचे वातावरण महिलांचे सक्षमीकरण करू शकते. कामाच्या ठिकाणी सक्षमीकरणामुळे नोकरीतील समाधान आणि कामगिरीवर सकारात्मक परिणाम होतो, कामाच्या ठिकाणी समानता असण्याने सक्षमीकरणाची भावना मोठ्या प्रमाणात वाढू शकते.

सूक्ष्म कर्ज :

महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाच्या आणखी एका पद्धतीमध्ये सूक्ष्म कर्जाचाही समावेश होतो. मायक्रोफायनान्स संस्थांचे उद्दिष्ट त्यांच्या समुदायातील महिलांना संपार्श्विक गरजेशिवाय कमी व्याजदर असलेल्या कर्जांमध्ये प्रवेश देऊन त्यांना सक्षम करणे आहे. विशेष म्हणजे, ज्या महिलांना उद्योजक बनायचे आहे त्यांना सूक्ष्म कर्ज देणे हे त्यांचे (मायक्रोफायनान्स संस्था) उद्दिष्ट आहे. सूक्ष्म कर्ज आणि सूक्ष्म कर्जाचे यश आणि कार्यक्षमता वादग्रस्त आणि सतत वादातीत आहे. काही टीकाकारांचा असा दावा आहे की, केवळ मायक्रोक्रेडिटमुळे कर्जाचा वापर करण्याच्या पद्धतीवर महिलांचे नियंत्रण असते याची हमी मिळत नाही. मायक्रोफायनान्स संस्था सांस्कृतिक अडथळ्यांना संबोधित करत नाहीत ज्यामुळे पुरुषांना अजूनही घरगुती आर्थिक नियंत्रण ठेवता येते. परिणामी, मायक्रोक्रेडिट फक्त पतीकडे हस्तांतरित केले जाऊ शकते. मायक्रोक्रेडिट महिलांना घरगुती जबाबदाऱ्यांपासून मुक्त करत नाही आणि जरी महिलांकडे पत असली तरी त्यांना बाजारात पुरुषांइतके सक्रिय राहण्यासाठी वेळ नाही.

राजकीय सशक्तीकरण :

राजकीय सशक्तीकरण सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही क्षेत्रात महिलांसाठी लैंगिक समानता आणि एजन्सीला सर्वोत्तम समर्थन देतील अशी धोरणे तयार करण्यास प्रोत्साहन देते. ज्या पद्धती सुचवल्या गेल्या आहेत त्या म्हणजे सकारात्मक कृती धोरणे तयार करणे ज्यामध्ये धोरण बनवणाऱ्या आणि संसदेच्या पदांवर महिलांच्या संख्येसाठी कोटा असेल. २०१७ पर्यंत, खालच्या आणि एकल सदनातील संसदेतील महिलांची जागतिक सरासरी २३.६ टक्के आहे. पुढील शिफारशींमध्ये महिलांना मतदानाचा अधिकार, मत मांडण्याचा अधिकार आणि निवडून येण्याच्या वाजवी संधीसह पदासाठी उभे राहण्याची क्षमता वाढवणे आहे. कारण स्त्रिया सामान्यत: बाल संगोपन आणि घरातील घरगुती जबाबदाऱ्यांशी संबंधित असतात, त्यांच्याकडे श्रमिक बाजारात प्रवेश करण्यासाठी आणि त्यांचा व्यवसाय चालवण्यासाठी कमी वेळ असतो. घरातील त्यांची सौदेबाजीची शक्ती वाढवणाऱ्या धोरणांमध्ये घटस्फोटाची प्रकरणे, स्त्रियांच्या चांगल्या कल्याणाची धोरणे आणि स्त्रियांना संसाधनांवर (जसे की मालमत्ता अधिकार) नियंत्रण देणारी धोरणे यांचा समावेश असेल. तथापि, सहभाग केवळ राजकारणाच्या क्षेत्रापुरता मर्यादित नाही. यामध्ये घरातील, शाळांमधील सहभाग आणि स्वतःसाठी निवड करण्याची क्षमता समाविष्ट असू शकते. काही सिद्धांतकारांचा असा विश्वास आहे की, एखाद्याला व्यापक राजकीय सहभागाकडे जाण्यापूर्वी घरातील सौदेबाजीची शक्ती आणि एजन्सी प्राप्त करणे आवश्यक आहे.

डिजिटल कौशल्ये :

डिजीटल कौशल्ये महिलांना स्थानिक सरकारमध्ये सहभागी करून घेण्यास मदत करू शकतात आणि त्यांच्या समुदायांमध्ये त्यांची निर्णय घेण्याची क्षमता वाढवू शकतात. उदाहरणार्थ, ब्राझील आणि भारतातील वुमन-गव्ह प्रोजेक्टने महिलांना त्यांची समज सुधारण्यास आणि स्थानिक सरकारशी आयसीटीद्वारे संवाद साधण्यास मदत केली आहे . ब्राझीलमध्ये या प्रकल्पाने महिला समुदाय नेत्यांना त्यांच्या समुदायातील सार्वजनिक आरोग्यविषयक समस्यांना उत्तम प्रतिसाद देण्यासाठी सरकारी आरोग्य सेवांवरील ऑनलाइन डेटामध्ये प्रवेश करण्यासाठी आणि त्यांचा वापर करण्यासाठी प्रशिक्षित केले. भारतात सरकारी सहाय्यासाठी (कल्याण आणि हक्कांसह) अर्ज सुलभ करण्यासाठी महिलांनी चालवल्या जाणाऱ्या, इंटरनेट-कनेक्ट सामुदायिक माहिती केंद्रे स्थापन करण्यासाठी या प्रकल्पाने महिला समूहांसोबत काम केले, ज्यामुळे समूह, स्थानिक अधिकारी आणि सार्वजनिक संस्था यांच्यातील संबंध सुधारले.

डिजिटल कौशल्य असलेल्या स्त्रिया स्थानिक समस्यांवर त्यांचे आवाज उठवण्यास आणि स्वतःवर आणि त्यांच्या समुदायावर परिणाम करणाऱ्या निर्णयांच्या परिणामांवर कार्य करण्यास अधिक चांगल्या प्रकारे सक्षम आहेत. डिजिटल कौशल्ये महिलांना राजकीय चळवळींमध्ये सहभागी होण्यासाठी सक्षम बनवू शकतात. उदाहरणार्थ, आयसीटीच्या निनावीपणामुळे काही महिलांना दडपशाही समाजातील भाषण स्वातंत्र्यावरील मर्यादा टाळता येऊ शकतात तर ऑनलाइन नेटवर्कद्वारे सामूहिक एकत्रीकरण महिलांना लिंग-आधारित समस्यांवर प्रचार करण्यास सक्षम करू शकते. मोबाईल

फोनवर घेतलेल्या आणि सोशल मीडियाद्वारे वितरीत केलेल्या प्रतिमांनी चीनमधील घरगुती हिंसाचाराकडे लक्ष वेधले आहे आणि सक्तीच्या गर्भपातावरील न्यायालयीन खटल्यांच्या मीडिया उपचारांवर प्रभाव टाकला आहे.

शिक्षणाची भूमिका :

लोक सार्वजनिक वादविवादात सहभागी होतात आणि आरोग्य सेवा, सामाजिक सुरक्षा आणि इतर हक्कांसाठी सरकारकडे मागणी करतात. विशेषतः शिक्षण महिलांना त्यांच्या मुलांचे आरोग्य, त्यांचे कल्याण आणि जगण्याची कौशल्ये आत्मसात करण्याच्या संधी सुधारण्यासाठी निवडी करण्यास सक्षम करते. शिक्षण इतरांना रोग प्रतिबंधक आणि त्यासंबंधी माहिती देते. अशा प्रकारचे शिक्षण स्त्रियांना कमी वयात लग्न न करणे आणि कमी मुले जन्माला घालणे यासह त्यांचे कल्याण सुधारू शकतील अशा निवडी करण्यास सक्षम करते. शिक्षणामुळे महिलांमध्ये त्यांच्या हक्कांबद्दल जागरूकता वाढू शकते, त्यांचा स्वाभिमान वाढू शकतो आणि त्यांना त्यांचे हक्क सांगण्याची संधी उपलब्ध होऊ शकते.

शिक्षण सर्वत्र उपलब्ध नाही आणि लैंगिक असमानता कायम आहे. अनेक देशांमध्ये एक प्रमुख चिंतेची बाब म्हणजे केवळ शाळेत जाणाऱ्या मुलींची मर्यादित संख्या नाही, तर वर्गात प्रवेश करणाऱ्यांसाठी शैक्षणिक मार्गांची संख्या देखील मर्यादित आहे. विज्ञान, तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी आणि गणित शिक्षणात मुलींचा कमी सहभाग आणि शिकण्याची उपलब्धी यावर उपाय करण्याचे प्रयत्न आहेत . जगाच्या काही भागांमध्ये, मुली आणि महिलांवर शाळेत जाण्यासाठी हल्ले केले जातात आणि हे थांबवण्यासाठी सामाजिक प्रयत्नांची कमतरता असू शकते.

इंटरनेट वापर :

सोशल मीडियावरील हॅशटॅगची निर्मिती, प्रसार आणि वापर याद्वारे इंटरनेट हे अनेकदा महिलांच्या सक्षमीकरणाचे स्रोत आहे. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात वाढत्या इंटरनेट प्रवेशामुळे महिलांना स्वत:ला सक्षम करण्यासाठी विविध साधने उपलब्ध झाली. महिलांनी ऑनलाइन सक्रियतेसाठी फेसबुक आणि ट्विटरसारख्या सोशल नेटवर्किंग साइट्सचा वापर करण्यास सुरुवात केली. ऑनलाइन सक्रियतेद्वारे, ते मोहिमा आयोजित करून आणि समानतेच्या हक्कांसाठी त्यांचे मत मांडून स्वतःला सक्षम बनवू शकतात. ई-लर्निंगची सहज उपलब्धता आणि परवडण्यामुळे स्त्रिया त्यांच्या घरच्या रिकाम्या वेळेत आरामात अभ्यास करू शकतात. ते कौशल्य शिकतात जे त्यांना त्यांच्या करिअरमध्ये प्रगती करण्यास मदत करतात.

सारांश :

महिला सक्षमीकरण अनेक प्रकारे परिभाषित केले जाऊ शकते, ज्यामध्ये महिलांचे दृष्टिकोन स्वीकारणे किंवा त्यांना शोधण्याचा प्रयत्न करणे, शिक्षण, जागरूकता, साक्षरता आणि प्रशिक्षणाद्वारे महिलांचा दर्जा वाढवणे समाविष्ट आहे. आर्थिक सक्षमीकरणामुळे महिलांना संसाधने, मालमत्ता आणि उत्पन्नावर नियंत्रण ठेवता येते त्यामुळे जोखीम व्यवस्थापित करण्यास आणि महिलांचे कल्याण सुधारण्यास मदत होते. महिला सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रियांमध्ये साक्षरता, शिक्षण, प्रशिक्षण आणि जागरूकता निर्माण करून महिलांचा दर्जा वाढविण्यात मदत करणे होय. महिला सशक्तीकरण म्हणजे धोरणात्मक जीवन निवडी करण्याच्या स्त्रियांच्या क्षमतेचा संदर्भ देते ज्यांना पूर्वी नाकारण्यात आले होते. अनेक जागतिक नेते आणि विद्वानांनी असा युक्तिवाद केला आहे की, लैंगिक समानता आणि महिला सक्षमीकरणाशिवाय शाश्वत विकास अशक्य आहे. डिजिटल कौशल्य असलेल्या स्त्रिया स्थानिक समस्यांवर त्यांचे आवाज उठवण्यास आणि स्वतःवर आणि त्यांच्या समुदायावर परिणाम करणाऱ्या निर्णयांच्या परिणामांवर कार्य करण्यास अधिक चांगल्या प्रकारे सक्षम आहेत. ई-लर्निंगची सहज उपलब्धता आणि परवडण्यामुळे स्त्रिया त्यांच्या घरच्या रिकाम्या वेळेत आरामात अभ्यास करू शकतात आणि ते कौशल्य शिकतात जे त्यांना त्यांच्या करिअरमध्ये प्रगती करण्यास मदत करतात.

संदर्भसूची :

1. देसले किरण (२०१७), आर्थिक व सामाजिक विकास, दीपस्तंभ प्रकाशन, जळगाव.
2. सौदी ए.बी(२०१६), द मेगा स्टेट महाराष्ट्र, निराली प्रकाशन, पुणे.
3. योजना, विकास समर्पित मासिक, (सप्टेंबर २०१६), माहिती व प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार, नवी दिल्ली.
4. कुरुक्षेत्र (ऑगस्ट २०१९), प्रकाशन विभाग सूचना आणि प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार, नवी दिल्ली.
5. दैनिक लोकसत्ता .
6. दैनिक पुढारी .
7. दैनिक लोकमत .

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

आधुनिक काळातील ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण

प्रा. डॉ. अर्चना दयाराम फेंडरकर
सहाय्यक प्राध्यापक

सारांश :

स्त्री ही आई, बहीण, पत्नीची भूमिका पार पाडत कौटुंबिक जबाबदारी समर्थपणे पेलत असते. पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रिया पुरुषांवर अवलंबून असल्याने त्यांना स्वतःचा निर्णय घेण्याच्या फारसा अधिकार नाही. त्यामुळे आजही त्यांचे स्थान नगण्यच असल्याने त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार होतांना दिसतो.

आधुनिक काळात त्यांना राजकीय, प्रशासकीय व व्यवस्थापन क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने संधी मिळाली पाहिजे, तरच त्यांचा आर्थिक दर्जा सुधारेल व राष्ट्राच्या प्रगतीत यांचे योगदान वाढेल. प्रत्येक स्तरातील महिलांच्या समस्या वेगवेगळ्या आहेत.

महिला ह्या शिक्षणाच्या क्षेत्रात आजही मागे आहेत. आजही ग्रामीण भागात शिक्षणासाठी पाठवले जात नाही. मुलींना शिकून काय करायचा हाच विचार आपल्या समाजात रुजला आहे. कौटुंबिक हिंसाचारात हुंडाबळी, माहेरून पैसे आणण्यासाठी मारहाण, मुले झाले नाही किंवा फक्त मुलीच झाल्या म्हणून शारीरिक त्रास, व्यसनी पति असल्याने संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी इत्यादी या समस्या कुटुंबाच्या दबावामुळे सर्वांसमोर येत नाही.

अतिप्राचीन काळ ते आधुनिक काळापर्यंत स्त्री जीवनमान पाहिल्यास असे दिसते की, मध्ययुगीन काळापर्यंत स्त्रियांची दैनावस्थाच होती. शिवाजी महाराजांच्या काळापासून स्त्रियांना कुटुंबात, समाजात मानसन्मान मिळू लागला. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वावर मातोश्री जिजाऊ यांचा निश्चितच प्रभाव होता. त्यांनी स्वतः कायम स्त्रियांचा आदर केला. ब्रिटिश राजवटीमुळे तत्कालीन भारतीय तरुणांवर आधुनिकतेचा प्रभाव पडला. "स्त्री शिक्षण-सक्षमीकरण" यास सुरुवात झाली. अजूनही पूर्णपणे स्त्री सक्षमीकरण झालेले आहे, असे म्हणता येणार नाही. आधुनिक काळात समाजात स्त्रीचे स्थान आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि कौटुंबिक क्षेत्रात पूर्णपणे बदलते दिसते.

प्रस्तावना :

महिला सक्षमीकरण हा आजच्या आधुनिक काळात विशेष चर्चेचा विषय आहे. आपल्या प्राचीन ग्रंथांमध्ये स्त्रियांचे महत्व लक्षात घेता असे सांगितले आहे की, "यत्र नारायस्तु पुज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता" म्हणजे जिथे स्त्रियांची पूजा केली जाते तेथे देवता वास करतात.

पण विडंबना बघा, एका स्त्रीमध्ये इतकी शक्ती असूनही तिच्या सक्षमीकरणाची खूप गरज आहे. स्त्रियांचे आर्थिक सक्षमीकरण म्हणजे त्यांचे आर्थिक निर्णय, उत्पन्न, मालमत्ता आणि इतर गोष्टींची उपलब्धता फक्त या सुविधा मिळवून ते त्यांचा सामाजिक दर्जा उंचावू शकतात.

राष्ट्राच्या विकासात महिलांचे महत्त्व आणि हक्काविषयी समाजात जागरुकता आणण्यासाठी मदर्स डे, आंतरराष्ट्रीय महिला दिन इत्यादी अनेक कार्यक्रम सरकारद्वारे चालविले जातात. महिलांना अनेक क्षेत्रात विकासाची गरज आहे.

भारतात स्त्रियांना सशक्त करण्यासाठी सर्वप्रथम समाजातील त्यांचे अधिकार आणि मूल्य आवश्यक आहे, जसे की - हुंडा व्यवस्था, निरक्षरता, लैंगिक हिंसा, असमानता, भ्रूण हत्या, महिलांवरील घरगुती हिंसा, वेश्या व्यवसाय, मानवी तस्करी आणि असे इतर विषय.

आपल्या देशात स्त्री-पुरुष असमानतेचे प्रमाण जास्त आहे. जिथे महिलांना त्यांच्या कुटुंबाबरोबरच बाहेरच्या समाजाच्या वाईट वागणुकीचा त्रास होत आहे. भारतात निरक्षर महिलांची संख्या सर्वात वर आहे.

महिला सक्षमीकरणाचा खरा अर्थ तेव्हा समजेल जेव्हा त्यांना भारतात चांगले शिक्षण दिले जाईल आणि त्यांना प्रत्येक क्षेत्रात स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्यास सक्षम बनवले जाईल.

मानव समूहात स्त्री जातीचा जवळपास निम्मा हिस्सा आहे. महिलांनी फक्त 'चूल आणि मुल' याकडेच लक्ष दिले पाहिजे असे अनेक जणांना वाटते पण आता महिलांनी चुला आणि मुलासोबतच 'देश आणि विदेश' याकडे सुद्धा लक्ष देण्याची गरज आहे.

मानवी हक्काविषयी अनेक आंतरराष्ट्रीय करारात मान्यता मिळूनही स्त्रिया निर्धन आणि निरक्षर राहण्याचे प्रमाण मोठे आहे.

उद्दिष्टे :

१) वैदिक काळ ते आधुनिक काळापर्यंत महिला सक्षमीकरणाचा मागोवा घेणे.
२) महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना समजावून घेणे.
३) ग्रामीण महिलांच्या आधुनिक काळाच्या राजकीय स्थितीचा आढावा घेणे.
४) ग्रामीण महिलांचा सामाजिक स्थितीचा आढावा घेणे.

गृहितके :

१) आधुनिक काळामध्ये भारतीय महिला सक्षमीकरण झालेले आहे.
२) सामाजिक जाणीव जागृतीमुळे महिलांची सामाजिक स्थिती सुधारली आहे.
३) राजकारणातील आरक्षणामुळे महिलांचे नेतृत्व उदयास येत आहे.
४) महिलांना विविध क्षेत्रात नेतृत्व करण्याची संधी मिळाल्याने महिला सक्षमीकरण घडवून येत आहे.

आधुनिक काळातील ग्रामीण महिला :

समाजात पुरुषांच्या सोयीसाठी सुरू झालेल्या काही क्रूर पंथांनी स्त्रियांच्या जीवनातील नरकयातना सुरू झाल्या. 'सर्व्हियामधील सुंदर स्त्रिया बुटाच्या किंमतीला विकल्या जात' याचे दाखले युरोपियन इतिहासात मिळतात. मात्र छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात स्वराज्यातील शत्रूकडील स्त्रियांनादेखील सन्मान दिला जात असे. छत्रपती शिवाजी महाराज स्त्रीवादी विचारसरणीचे होते. स्वातंत्र्यप्राप्ती, लोकशाहीचा स्वीकार, सामाजिक परिवर्तन इत्यादीमुळे भारतीय स्त्रियांचे सामाजिक, सांस्कृतिक व कौटुंबिक अस्तित्व अर्थपूर्ण बदलते. स्त्रीयांच्या पारंपारिक जीवनमानात बदल घडवून आणण्यासाठी 'शिक्षण' हा एक मैलाचा दगड बनू शकतो.

महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ :

स्त्री ही सृष्टीची शक्ती मानली जाते. म्हणजेच मानव जातीचे अस्तित्व स्त्रीपासून आहे. महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ या निर्मितीची शक्ती विकसित आणि परिष्कृत करणे आणि त्याला सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्याय, विचार स्वातंत्र्य, विश्वास, धर्म आणि उपासना, संधीची समानता प्रधान करणे आहे.

दुस-या शब्दांत - महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती सुधारणे, जेणेकरून त्यांना रोजगार, शिक्षण, आर्थिक प्रगतीसाठी समान संधी मिळतील. जेणेकरून त्यांना सामाजिक स्वातंत्र्य आणि प्रगती मिळेल हा एक मार्ग आहे. ज्याद्वारे स्त्रिया पुरुषांप्रमाणे त्यांचा प्रत्येक आकांक्षा पूर्ण करू शकतात.

महिला सक्षमीकरणाची व्याख्या अशा प्रकारे केली जाऊ शकते की ती महिलांना शक्ती आणते. ज्यापासून ती तिच्या आयुष्याशी संबंधित प्रत्येक निर्णय स्वतः घेऊ शकते आणि कुटुंब आणि समाजात चांगले राहू शकते. महिला सक्षमीकरण म्हणजे त्यांना समाजात त्यांचे वास्तविक हक्क प्राप्त करण्यासाठी सक्षम करणे.

भारतात महिला सक्षमीकरणाची गरज :

भारतात महिला सक्षमीकरणाच्या गरजेची अनेक कारणे आहेत. प्राचीन काळाच्या तुलनेत मध्ययुगीन काळात भारतीय महिलांचा आदर, पातळी लक्षणीयरीत्या कमी झाली. प्राचीन काळात त्याला जो आदर दिला जात होता. मध्ययुगीन काळात तो आदर कमी होऊ लागला.

१) आधुनिक युगात अनेक भारतीय स्त्रिया अनेक महत्त्वाच्या राजकीय आणि प्रशासकीय पदावर तैनात आहेत. तरीही सामान्य ग्रामीण महिलांना अजूनही त्यांच्या घरात राहायला भाग पाडले जाते आणि त्यांच्याकडे सामान्य आरोग्य सुविधा आणि शिक्षणासारख्या सुविधा नाही.

२) शिक्षणाच्या बाबतीतही भारतातील महिला पुरुषांच्या तुलनेत खूप मागे आहेत. भारतात पुरुषांचा शिक्षणाचा दर ८१.३ टक्के आहे, तर महिलांचा शिक्षणाचा दर केवळ ६०.६ टक्के आहे.

३) भारतातील शहरी भागातील महिला ग्रामीण भागातील महिलांपेक्षा जास्त रोजगारक्षम आहेत. आकडेवारीनुसार भारतातील शहरांमधील सॉफ्टवेअर उद्योगात सुमारे ३०.०० टक्के महिला काम करतात, तर ग्रामीण भागातील सुमारे ९०.०० टक्के महिला प्रामुख्याने गुंतलेल्या आहेत. शेती आणि संबंधित कामांमध्ये ती या परिसरात रोजंदारीवर काम करते.

४) भारतात महिला सक्षमीकरणाच्या गरजेचे आणखी एक कारण म्हणजे पेमेंटमध्ये असमानता, समान अभ्यास आणि पात्रता असूनही भारतातील महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत २०.०० टक्के कमी वेतन दिले जाते असे एका अभ्यासातून समोर आले आहे.

५) आपला देश मोठ्या वेगाने आणि उत्साहाने प्रगती करत आहे, परंतु जेव्हा आपण लैंगिक असमानता दूर करू शकतो आणि पुरुषांप्रमाणे महिलांना समान शिक्षण, प्रगती आणि पेमेंट सुनिश्चित करू शकते.

६) भारतात सुमारे ५०.०० टक्के लोकसंख्या फक्त महिला आहे. याचा अर्थ संपूर्ण देशाच्या विकासासाठी या अर्ध्या लोकसंख्येची आवश्यकता आहे.

७) स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाची गरज निर्माण झाली कारण भारतात लिंग असमानता होती आणि प्राचीन काळापासून पुरुष प्रधान समाज होता. स्त्रियांना त्यांच्या स्वत:च्या कुटुंबाने आणि समाजाने अनेक कारणामुळे दडपले आणि त्यांना कुटुंब आणि समाजात अनेक प्रकारच्या हिंसा आणि भेदभावास सामना करावा लागला. हे केवळ भारतातच नाही तर इतर देशांमध्येही दिसून येते.

८) भारतीय समाजात महिलांना आदर देण्यासाठी आई, बहिण, मुलगी, पत्नीच्या रूपात महिला देवीची पूजा करण्याची परंपरा आहे, परंतु आज तो केवळ दिखावा राहिला आहे.

९) कुटुंबातील पुरुष सदस्यांना सामाजिक, राजकीय अधिकार पूर्णपणे प्रतिबंधित होते.

१०) गेल्या काही वर्षांमध्ये, स्त्रियांविरुद्ध लैंगिक असमानता आणि वाईट प्रथा दूर करण्यासाठी सरकारकडून अनेक घटनात्मक आणि कायदेशीर अधिकार निर्माण आणि अंमलात आणले गेले आहेत. मात्र एवढा मोठा प्रश्न सोडविण्यासाठी महिलांसह सर्वांच्या सतत सहकार्याची गरज आहे.

भारतात महिला सक्षमीकरणाच्या अंमलबजावणीतील अडथळे :

भारतीय समाज हा एक समाज आहे. ज्यामध्ये विविध रीतीरिवाज, श्रद्धा आणि परंपरा समाविष्ट आहेत. यापैकी काही जुन्या श्रद्धा आणि परंपरा अशाही आहेत. ज्या भारतातील महिला सक्षमीकरणासाठी अडथळा ठरत आहोत. त्यापैकी काही मर्यादा खालीलप्रमाणे आहेत.

१) जुन्या आणि सनातनी विचारसरणीमुळे भारतातील अनेक भागात महिलांना घर सोडण्यास बंदी आहे. अशा क्षेत्रास स्त्रियांना शिक्षण किंवा नोकरीसाठी घराबाहेर जाण्याचे स्वातंत्र्य नाही.

२) जुन्या आणि रूढीवादी विचारसरणीच्या वातावरणात राहण्यामुळे स्त्रिया स्वतःला पुरुषांपेक्षा कमी मानू लागतात आणि त्यांची सध्याची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती बदलण्यात अपयशी ठरतात.

३) कामाच्या ठिकाणी शोषण हे देखील महिला सक्षमीकरणात एक प्रमुख अडथळा आहे. खाजगी क्षेत्र जसे की सेवा उद्योग, सॉफ्टवेअर उद्योग, शैक्षणिक संस्था आणि रुग्णालये या समस्येमुळे सर्वाधिक प्रभावित आहेत.

४) समाजात पुरुषांच्या वर्चस्वामुळे महिलांसाठी समस्या निर्माण होतात. कामाच्या ठिकाणी महिलांवरील हिंसा अलीकडच्या काळात खूप वेगाने वाढली आहे आणि गेल्या काही दशकांत सुमारे १.७० टक्के वाढ झाली आहे.

५) भारतातील महिलांनी अजूनही आमच्या ठिकाणी लिंग पातळीवर भेदभाव केला जातो. अनेक क्षेत्रांमध्ये महिलांना शिक्षण आणि नोकरीसाठी बाहेर जाण्याचीही परवानगी नाही.

६) भारतातील महिलांना त्याच्या पुरुष समकक्षांपेक्षा कमी वेतन दिले जाते आणि असंघटित क्षेत्रात विशेषतः दैनंदिन वेतन असलेल्या ठिकाणी ही समस्या अधिक गंभीर आहे. स्त्रियांना समान वेळ समान काम करूनही पुरुषांपेक्षा खूप कमी मोबदला दिला जातो आणि असे काम महिला आणि पुरुषांमध्ये शक्ती विषमता दर्शविते. संघटित क्षेत्रात काम करणा-या महिलांना त्यांच्या पुरुष समकक्षासारखाच अनुभव आणि पात्रता असूनही पुरुषांपेक्षा कमी मोबदला दिला जातो.

शिफारशी :

१) ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण घडवून आणण्यासाठी महिलांना सर्वच पातळीवर अधिकार देणे आवश्यक आहे.

२) ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण घडवून आणण्यासाठी शासनाबरोबरच सर्वच घटकांनी त्याला पाठिंबा दिला पाहिजे व महिलांनी देखील आपली जबाबदारी ओळखून भूमिका पार पाडली पाहिजे.

३) ग्रामीण महिलांचे शैक्षणिक दृष्टिकोनातून सक्षमीकरण होण्यासाठी व स्त्री साक्षरता वाढण्यासाठी पालकांची मानसिकता बदलली पाहिजे. शासनाने ही महिलांना मोफत शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.

४) ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी शासनाने महिला सुरक्षिततेची हमी घेतली पाहिजे.

संदर्भ :

१) प्रा. डॉ. मोरे दिनेश, 'शिवरायांच्या स्त्री विषयक दृष्टिकोन', पंचफुला प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१२

२) जे. भाग्यलक्ष्मी, 'महिला सक्षमीकरण : एक लांब पल्ला', योजना, ऑगस्ट, २००४

३) आर. एस. साळुंखे, जी. बी. गावंडे, 'भारतातील महिला साक्षरता आणि सक्षमीकरण', योजना, जून, २००६

४) डॉ. सदा शव सरकटे, '१९८० नंतरची स्त्रीवादी कविता' चन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, २०११

५) मराठे सुनीता, 'स्त्रियांचे सबलीकरण व प्रचलित शिक्षण व्यवस्था', प्रबोधन प्रकाशन, ऑक्टों.-नोव्हें. २००३

६) सामंत मेघा, 'मायक्रोफायनान्स व महिला सक्षमीकरण व कष्टकरी महिला एक सहप्रवास, पुणे रिसर्च सेंटर, पुणे, २००९

७) लोकराज्य - माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, एप्रिल, २०१२

८) डॉ. लीला पाटील 'भारतीय स्त्री जीवन मेहता पब्लिकेशन हाऊस', पुणे.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

स्वातंत्रोत्तर काळातील महिला सक्षमीकरणात स्त्री मुक्ती चळवळीतील स्त्रिवादी प्रवाह

डॉ. विजय शंकरराव दिघोरे
सहाय्यक प्राध्यापक, भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर जि. चंद्रपूर
Email – vijaydighore@yahoo.com

सारांश :

भारतीय समाजातून अस्तित्वात असलेली स्त्री मुक्तीची चळवळ व स्त्रीवादी प्रवाह हे महिला सक्षमीकरणासाठी महत्त्वाचे ठरले आहे. सर्व समाजातील स्त्रियांना दुय्यम समजून त्यांचे प्रश्न सारखे असतात त्यामुळे त्यांचे दुय्यमत्व कमी करून त्यांना सक्षम करण्यासाठी वेगवेगळे विचार घेऊन स्त्रीमुक्ती चळवळीतून स्त्रीवादी प्रवाह समोर आले. उदारमतवादी स्त्रीवादी प्रवाह समान शिक्षण, समान संधी, मार्क्सवादी स्त्रीवादी प्रवाहाने स्त्री पुरुष समानता, समाजवादी स्त्रीवादी प्रवाह, जागतिकीकरण व भांडवलाचा परिणाम मनोविश्लेषणात्मक स्त्रीवादी प्रवाहाने स्त्रियांमधील कमतरता यावर भर दिला आहे. या सर्व स्त्रीवादी प्रवाहाचा आधार घेत समाजातील काही स्त्रिया ह्या सक्षमीकरणाकडे वाटचाल करत सक्षम झाल्या आहेत. परंतु भारतीय समाज हा जाती व्यवस्थेवर आधारित असल्यामुळे जातीचा प्रभाव स्त्रियांचा दर्जा व भूमिकेवर पडत असतो. त्यामुळे स्त्रीवादी प्रवाहामधून प्रश्न सोडवण्यासाठी व दर्जा सुधारण्यासाठी झालेले प्रभाव हे उच्च जातीतील शिक्षित स्त्रियांसाठी झाले आहे. असेच लक्षात येते. दलीत स्त्री ही या प्रवाहापासून दूर राहिली आहे त्यामुळे दलीत महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी त्यांचे प्रश्न समजून घेण्यासाठी दलीत स्त्रीवादी दृष्टीकोन अस्तित्वात आला. त्यांनी दलीत स्त्रीयांचे प्रश्न मांडल्यामुळे दलीत स्त्री सक्षमीकरणाकडे वाटचाल करतांना दिसून येते.

प्रस्तावना :

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात समाजसुधारकांनी आणि स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरही स्त्रियांना समान दर्जा प्राप्त व्हावा यासाठी आणि महिला सक्षमीकरणासाठी शासकीय पातळीवर काही प्रयत्न झालेली दिसून येतात. त्यामध्ये राज्यघटनेतून जी तरतूद केली ती अतिशय महत्त्वाची होती. तसेच स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी व त्यांच्या दर्जातील परिवर्तनासाठी राज्यघटनेचा आधार घेत शासकीय पातळीवरून काही योजना तयार करण्यात आल्या आहेत. भारतीय समाजात स्त्रियांचा दर्जा व परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी सर्व पातळीवर विविध प्रकारचे प्रयत्न झालेले असले तरी स्त्री ही पूर्णतः आजही सक्षम झालेली दिसून येत नाही. त्यामुळे स्त्रियांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी तसेच त्यांचा दर्जा उंचावण्यासाठी व सक्षमीकरणासाठी भारतातील स्त्रियांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या कालखंडात एकत्र येऊन यासाठीचे प्रयत्न केलेले दिसून येतात. तसेच भारतीय स्त्रीमुक्तीची चळवळ ही अस्तित्वात आलेली आहे. स्त्री मुक्ती चळवळीतून विविध स्त्रीवादी प्रवाह अस्तित्वात आले. त्यांनी स्त्रीयांच्या प्रश्नासंबंधी व स्त्रियांच्या सक्षमीकरणा संबंधी प्रयत्न केलेले दिसून येतात.

भारतीय समाजातील स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्यासाठी झालेले प्रयत्न :

भारतात प्राचीन काळापासून स्त्रीयांच्या दर्जात परिवर्तन व्हावे यासाठी भारतातील सुधारकांनी अनेक प्रयत्न केले व स्त्री स्वातंत्र्यासाठी अनेकांनी पुढाकार घेतला. बाराव्या शतकात महानुभाव पंथाचे श्री. चक्रधर स्वामी स्त्रीचे स्थान पुरुषांच्या बरोबरीत मानत असत. तेराव्या शतकात जनाबाईचे सामाजिक स्थान लक्षात घेतले तर तिने व्यक्तिगत पातळीवर घेतलेली झेप तिच्या अभंगातून प्रत्ययास येते. स्त्रियांचे स्वातंत्र व्यक्तिगत पातळीवरच मर्यादित राहिले. समाजसुधारकांनी स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जा व भूमिकात परिवर्तन व्हावे यासाठी महात्मा गौतम बुद्ध, बाळशास्त्री जांभेकर, पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर, दयानंद सरस्वती, पंडिता रमाबाई, आगरकर, महर्षी कर्वे, महात्मा फुले, सावित्री फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजाराम मोहन रॉय, राजर्षी शाहू, ताराबाई शिंदे, मुक्ता साळवे इ. सुधारकांनी स्त्रियांच्या समानतेसाठी स्त्रियांचे प्रश्न मांडले व ते सोडविण्यासाठी प्रयत्न केले. स्त्रीयांना स्वातंत्र्य प्राप्त करून देऊन त्यांचा दर्जा उंचावण्यासाठी, हक्काची जाणीव करून देण्यासाठी आपल्या समाज सुधारणेच्या कार्यातून प्रयत्न केले. त्यांच्या कार्याच्या योगदानात व स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा व भूमिकेत परिवर्तनास मदत झाली. महिला सक्षमीकरणाचे ते पहिले पाऊल ठरले.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर स्त्रियांच्या परिवर्तनासाठी समाजसुधारकांनी केलेल्या प्रयत्नामुळे स्वातंत्र प्राप्तीनंतर स्त्री-पुरुष विषमता नष्ट करून दोघांनाही समान हक्क व समान दर्जा मिळावा यासाठी घटनात्मक तरतूद करण्यात आली. त्यानंतर शासकीय पातळीवर अनेक प्रयत्न हे स्त्रीयांच्या दर्जात सुधारणा झाले आहेत. शासकीय पातळीवर कायदे निर्माण करून व महिलांसाठी विविध शासकीय योजना राबवून सुद्धा स्त्रियांना समाजात मिळणारा दुय्यमत्वाचा दर्जा कायम आहे. स्त्रीयांचे प्रश्न, स्त्री अत्याचार, समाजातील लिंगभेद, स्त्री-पुरुष असमानता, स्त्रीभ्रूणहत्या इ. बाबत फारसा बदल झालेला नाही. स्त्रियांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी तसेच स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्यासाठी काही स्त्रियांनीच यासाठी काही संघटितरीत्या तर काहींनी वैयक्तीकरित्या स्त्री-मुक्ती चळवळीच्या माध्यमातून काही प्रयत्न केले. त्यातूनच त्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी व दर्जातील परिवर्तनासाठी भारतात स्त्री मुक्ती चळवळ विकसित झाली.

भारतीय स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्यासाठी स्त्री मुक्ती चळवळीचे योगदान व स्त्रीवादी प्रवाह :

भारतातील स्त्रियांचा दर्जा, प्रश्न यांचे वास्तव्य कळण्यासाठी १९७४ ला 'महिला आयोग समिती' चा अहवाल प्रसिद्ध झाला. यातून स्त्रियांच्या स्त्रीतीची वास्तवता समोर आली. पाश्चात देशांमधून स्त्री मुक्तीवर काम करणाऱ्या स्त्रियांच्या संपर्कात भारतातील शिक्षित स्त्रिया आल्या होत्या तिथून स्त्री चळवळीला वेग प्राप्त झाला. पाच्छात स्त्रीमुक्ती चळवळीचा प्रभाव भारतीय स्त्रीमुक्ती चळवळीवर पडला. इ.स. १९७५ ला युनेस्कोने 'आंतरराष्ट्रीय स्त्री वर्ष' जाहीर केल्यामुळे पुण्यात स्त्री मुक्ती संघटना स्थापन केली. या चळवळीच्या माध्यमातून स्त्रियांचे प्रश्न, वास्तवता स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्याचा देखील प्रयत्न झाला. भारतातील स्त्री मुक्ती चळवळीचा स्वातंत्र्यपूर्व काळात जो प्रयत्न झाला त्यामध्ये

अखिल भारतीय महिला परिषद १९०४, भारत स्त्री महामंडळ १९१०, महिला भारतीय महामंडळ १९१७, हिंद महिला सभा १९१८, भारतीय महिला परिषद १९२५, अखिल भारतीय राष्ट्रीय स्मारक समिती, कायदेभंग चळवळ १९३०-३२, स्त्री सरकार १९४२-४७, तेभांग चळवळ इ. चळवळीतून स्त्रीयांचे प्रश्न सोडवून त्यांना समानतेचा दर्जा मिळावा यासाठी प्रयत्न केले. स्वातंत्र्योत्तर काळात महाराष्ट्रात १९६७ नंतर स्त्री-पुरुष समानतेला प्रारंभ झाला. इ.स. १९६९ ला दिल्ली येथील अखिल भारतीय महिला परिषद, महाराष्ट्रातील स्त्री प्रश्नांची मांडणी १९६९ ते १९८५ रोजी पुण्यात पहिली स्त्री मुक्ती परिषद घेण्यात आली. या परिषदेमधुन महाराष्ट्र राज्य संपर्क समिती स्थापन करण्यात आली. भारतात व महाराष्ट्रात स्त्रीया संबंधिचे विचार मांडून वेगवेगळ्या पातळयांवर स्त्रीवादी संकल्पना मांडण्यात आल्या. स्त्रियांच्या जीवनातील सर्व क्षेत्रांमध्ये होणारे शोषण व दुय्यमत्व नष्ट करणे हाच स्त्रीवादाचा उद्देश आहे. स्त्रीवाद जे मांडले गेले ते वेगवगेळया टप्यातून विकसित झालेले आहेत. स्त्रीवादी विचारांचा विकास हा चार दशकांच्या टप्प्यांमध्ये झाला आहे.

समाजवादी स्त्रीवादी प्रवाहाने जागतिकीकरण व भांडवलवाद यांचे स्त्रियांवर झालेल्या परिणामांचे विश्लेषण केले तसेच घरकाम शेती व शेतमजूर स्त्रियांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी काम केले. जहालवादी स्त्री प्रवाह १९८० च्या दशकात मांडला. कुटुंबसंस्था, विवाहसंस्था याला विरोध केला आहे. छाया दातार त्याविषयी म्हणतात, 'फेमिनिझम म्हणजे वर्ग, जात, लिंग, वर्चस्व यांचा नि:ष्पात करुन समतेवर आधारित समाज प्रस्थापित करणे होय. शोषण, दुय्यमत्व अनेक बंधने यांची जाणिव करून देणे म्हणून मनोविश्लेषणात्मक स्त्रीवादी प्रवाह विश्लेषण करतो की, स्त्रियांमध्ये तिन कमतरता निर्माण होतात. अहंभाव, आत्मप्रेम आणि लज्जा यामुळेच स्त्रीया जास्त उन्मादशील आणि संवेदनशील बनतात.

स्त्रीमुक्ती चळवळीतील स्त्रीवादी प्रवाहाची मांडणी करून त्या आधारे स्त्रियांचा दर्जा सुधारणा घडवून आणली पण यशस्वीतेचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे. याचे कारण सर्व स्त्रीवादी प्रवाहांनी लिंगभेद हा एकमेव कारण स्त्री-पुरुष विषमतेचे मानले. समाजव्यवस्थेत स्त्री-पुरुषांची भूमिका विद्यीत करणारे लिंगभेदाबरोबरच वर्णभेद, वंशभेद, जातीभेद इ. घटक महत्वाचे दिसून येतात. स्त्रीयांचे होणारे शोषण, प्रश्न, समस्या देखील वर्णभेदानुसार भिन्न असतात. याच आधारे नवा स्त्रीवादी प्रवाह पाच्छात देशातून पुढे आला.

स्त्रीवादीतील उदारमतवादी, मार्क्सवादी, समाजवादी, जहालवादी, मनोविश्लेषणात्मक इ. विचार प्रवाहाच्या चळवळीतून लिंगभेदाचा आधार घेत समाजातील स्त्रिया लिंगभेदाच्या आधारे कनिष्ठ आहेत अशी मांडणी केली. भारताची समाजरचना ही जातीभेदावर आधारित असल्यामुळे जातीच्या आधारे स्त्रियांचा दर्जा व भूमिका, प्रश्न, शोषण भिन्न भिन्न असते त्याची मांडणी केली. भारतात दलीत स्त्रीवाद हा विकसित झालेला दिसून येतो भारतातील स्त्रियांचे प्रश्न हे जातीव्यवस्थेशी संबंधित असतात. अशीच मांडणी दलीत स्त्रीवादाने केली. भारतातील बहुसंख्य स्त्रिया दलीत, आदिवासी, कष्टकरी वर्गातील आहेत. त्यांचे प्रश्न पुरुषप्रधानतेपेक्षा वर्गीय, वर्णीय, जातीय विषमतेशी संबंधित आहे. भारतीय स्त्रियांचे प्रश्न जातीशी संबंधित असतात. स्त्रियांचा दर्जा व भूमिका निश्चित होतांना जातीचे महत्त्व खुप असलेले दिसून येते तरी देखील भारतीय स्त्रीमुक्ती चळवळीतील आतापर्यंत मांडलेल्या वेगवेगळया प्रवाहानी मात्र अशी मांडणी केलेली दिसून येत नाही. इ.स. १९७० ते १९९० या वीस वर्षाच्या काळात देशभरात अनेक स्त्रिया संघटना व स्त्री अभ्यास केंद्र निघाली, परंतु कोणीही स्त्रियांचे प्रश्न जातीशी निगडीत असतात हे मान्य केले नाही. त्यामुळे दलीत स्त्रियांचे प्रश्न जातीवादामुळे सामान्य स्त्रियांच्या प्रश्नाहून वेगळे असतात. दलीत स्त्रियांचे दुःख सर्वसामान्य दुःखा बरोबर असले तरी जातीयवादाचे वेगळे व अधिक चटके देणारे असतात. समाजशास्त्रातील स्त्री अभ्यासक शर्मिला रेंगे यांनी दलीत स्त्रीवाद ही संकल्पना अधिक स्पष्ट केली. स्त्रीयांच्या सक्षमीकरणात प्रामुख्याने स्त्रीवादाने आपले लक्ष केंद्रीत केले आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

1. सोनाळकर वंदना (१९९७) 'स्त्रिया आणि समाज परिवर्तन' प्रकाशन क्रांतिसिंह नानापाटील अकादमी, येवला जिल्हा-नाशिक
2. गोटे शुभांगी (२००४) 'महिला सक्षमीकरण स्वरूप व समस्या' वरद प्रकाशन, औरंगाबाद
3. गर्गी स.मा. (१९९१) 'भारतीय समाज विज्ञान कोष' खंड पाचवा समाज विज्ञान मंडळ, पुणे
4. श्रीवास्तव सुधारानी (१९९७) भारत में महिलाओं की वैधानिक स्थिती कॉमनवेल्थ पब्लिकेशन, नवी दिल्ली
5. भागवत विघृत, परदेशी, प्रतिमा (२०००) 'भारतातील समकालीन कळीचे प्रश्न' - स्त्रीवादी चर्चा विश्वाचा आढावा
6. चव्हाण, प्रवीण, करमकर, प्रीती (जुलै १९९९) 'स्त्रीवादी सिद्धांकन आणि ज्ञान निर्मिती' स्त्री अभ्यास केंद्र, पुणे
7. आर्य, साधवा मेनन, निवेदिता, जीवी, लोकनिता (२००१) 'नारीवादी राजनिती संघर्ष एंव मुद्दे' हिन्दी विश्वविद्यालय, दिल्ली
8. गोखले, सशीला (१९८४) 'स्त्री मुक्ती केव्हा व कशी' प्रकाशन महिला आंदोलन पत्रीका, मुंबई
9. पावडे, कुमुद (मे/जून २००२) 'दलीत स्त्रियांना जाणवणारा जातीयवाद' बायजा प्रकाशन, गणेशखिंड, औध रोड, पुणे
10. रेंगे शर्मिला (नोव्हेंबर १९९८) 'दलीत विमेन टॉक डिफरंटली'

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

आधुनिक काळातील ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण

डॉ. मधुकर वि. नंदनवार
सहयोगी प्राध्यापक, भिवापूर महाविद्यालय भिवापूर. जि. नागपूर,
email- mnandanwar30@yahoo.com

सारांश:

मानव हा एक समाजशील प्राणी असून तो बुद्धिमान व विचारशील प्राणी आहे. यामुळे मानव आपले मानवी जीवन जगताना तसेच स्वतःचे अस्तित्व व भूमिका पार पाडताना त्याला काही अधिकार व कर्तव्य पार पाडावी लागतात. भारतीय संविधानात मुलभूत हक्कांचा समावेश केला असून मानव कोणत्या देशाचा, वंशाचा, लिंगाचा किंवा त्याचे सामाजिक,आर्थिक, धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक स्थान कोणते याचा विचार न करता त्यात काही मूलभूत अधिकार दिले आहेत. स्त्री-पुरूष अधिकाराची संकल्पना ही न्याय, स्वातंत्र्य , समानता, लोकशाही आणि मानवी प्रतिष्ठा या संकल्पाशी संबधित आहे. भारतीत स्त्रियांची संख्या पुरूषांच्या बरोबरीने आहे. आधुनिक काळात महिलांच्या तुलनेत ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण झालेले दिसत नाही. या ग्रामीण महिलांचे एकूनच सक्षमीकरण करणे आज काळाची गरज बनली आहे. 10 डिसेंबर 1948 हा दिवस 'मानवी हक्क दिवस' म्हणून संयुक्त राष्ट्रसंघाने साजरा करण्याचे ठरविले. मानवाच्या विविध कार्याच्या अंमलबजावणीसाठी मानवी हक्काचे राष्ट्रीय मंडळ (एन.एच.आर.सी.) स्त्रियांसाठी राष्ट्रीय मंडळ, युनायटेड नेशन्स, राष्ट्राचे मानवी हक्कावरील मंडळ यांच्या कार्याचा समावेश केला आहे. 1975 हे वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष' म्हणून घोषीत केले. तेव्हापासून 1975 ते 1985 च्या दशकात सर्वप्रथम स्त्रियांना केंद्रस्थानी ठेऊन महिलांचा एक व्यक्ती व समाजाचा घटक म्हणून जगात विचार सुरु झाला. पुढे 8 मार्च हा 'जागतिक महिला दिन' साजरा करण्याचे सर्वमान्य होत गेले. 2001 हे सरकारने महिला सक्षमीकरण वर्ष म्हणून जाहीर केले. असे असले तरी भारतातील ग्रामीण भगातील स्त्रियाचे पूर्णपणे सक्षमीकरण झालेले आहे असे म्हणता येत नाही. आजच्या विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या विषेशतः जागतिकीकरणाच्या लाटेत स्त्रियांचे महत्व आज जगाला स्त्रियांनी प्रत्येक क्षेत्रात सिध्द करून दाखविले आहे. त्यासंबंधाने आधुनिक काळात विषेशतः ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरणाचा थोडक्यात घेतलेला आढावा.

प्रस्तावना:

प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या भारतीय संस्कृतीने कित्येकांचा आघात होऊनही आपला परंपरागत वारसा जपला आहे. मानव समाजशील प्राणी असून तो बुध्दीजिवी प्राणी आहे. तो आपले कौटुंबिक जीवन जगताना स्वतःचे अस्तित्व व आपली सामाजिक भूमिका पार पाडताना दिसतो. समाज व्यवस्थेत वावरत असताना या देशातील आपली सामाजिक रचना, त्यात येणाऱ्या विविध प्रकारच्या रूढी,परंपरा, चालीरिती, बुरसटलेली माणसिकता यांचा विचार करताना स्त्रिया या पूर्वीपासून आजही सुरक्षित असताना दिसत नाही. महिलांवरील अत्याचार पूर्वीपासून आजही होतांना दिसत आहेत. राष्ट्रविकासात स्त्रियांचे स्थान महत्वपूर्ण असूनही स्त्रियांना उपेक्षित जीवन जगावे लागत आहे. 'महिला म्हणजे एक दासी, महिला म्हणजे 'चूल आणि मूल अशा हिन भावनेच्या भूमिकेतून स्त्रीयांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कित्येक वर्षे चालत होता. वर्षानूवर्षापासून स्त्रीकडे पाहण्याची दृष्टी दुय्यम स्वरुपाची आहे. महिला किंवा स्त्री एक भोगवस्तू आहे तिला पुरुषापेक्षा दुय्यम स्थान आहे म्हणून समाजव्यवस्थेने तिच्याकडे आजतागायत बघितले असल्यामुळे स्त्रियांवरील अत्याचार होत आहेत. याला कारणीभूत समाजव्यवस्था व शासनव्यवस्था आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरु नये. 1950-70 च्या कालखंडात महिलांकडे केवळ मदतकार्य या भावनेतून विविध संघटनेकडून व शासकीय यंत्रणेकडून महिलांकरिता कार्यक्रम आखले जायचे. स्त्री ही केवळ एक माता व पत्नी हाच स्त्रियांचा दर्जा होता. भारतीय समाज व्यवस्थेमुळे भारतात स्त्रियांना नेहमीच गौण स्थान देण्यात आले होते. इतिहासाचा आढावा घेतल्यास वैदिक काळात काही अपवाद सोडल्यास सर्वच काळात स्त्रियांची मानहानी व स्त्रियांवर अत्याचार झाल्याचे दिसून येते. आजच्या आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या काळातही स्त्रियांवरील अन्याय व अत्याचार कमी झालेले दिसत नाही. अशा परिस्थितीत महिलांचे सक्षमीकरण होणे महत्वाचे आहे.

महिला सक्षमीकरण संकल्पना:

स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे, कायद्याच्या पातळीवर महिलांना पुरूषासारखे समान अधिकार असणे म्हणजे महिला सक्षमीकरण असे म्हटल्या जाते. स्त्रीच्या बुद्धिमत्तेला, सुप्त शक्तीला किंवा कार्यक्षमतांना, सामर्थ्याला, धारणक्षमतेला फुलविणे, तसेच स्वतःची खरी ओळख, विचारस्वातंत्र्य, आभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि प्रत्यक्ष कृती, तसेच तिच्या जीवनातील प्रत्येक क्षेत्राला हाताळण्याचे सामर्थ्य तिच्यात निर्माण करणे होय. स्त्रियांना केवळ त्यांच्या क्षमतेची जाणीव करून न देता,त्यासोबतच, त्यांना आवश्यक त्या संधी, सुविधा आणि बाहय व आंतरिक वातावरण निर्माण करून देणे, त्यांच्या जन्मजात गुणांचा यथायोग्य वापर करून, त्यांच्यात आत्मवि स्वास आत्मनिर्थरता निर्माण करून देणे, हे स्त्री सक्षमीकरणासाठी अतिशय महत्त्वाचे आहे. तिच्याविरूदध होणाऱ्या अन्याय व शोषणाविरूद्ध आवाज उठविणे व त्याविरूद्ध संघर्ष निर्माण करण्याची क्षमता तिच्यात निर्माण करणे, म्हणजे स्त्रीचे सक्षमीकरण करणे होय. एकूणच स्त्री सबलीकरण म्हणजे स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यासाठी स्त्रीला आर्थिक, सामाजिक,नैतिक, सांस्कृतिक दृष्टीने सुदृढ करणे होय. त्यासाठी महिला आरक्षण धोरणाचा स्वीकार करण्यात आला.

महिला सबलीकरण व मानवी अधिकार:

भारतात पुरूष प्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रीयांना समजात दुय्यम स्थान निर्माण करून त्यांना चूल आणि मूल यात गोवण्यात आले. यामुळे त्यांचा विकास झालेला नाही. ग्रामीण स्त्रीयांत याची गंभीरता आजही दिसते. पर्यायाने राष्ट्र विकासात महत्वाची भूमीका बजावण्यात आलेली नाही. समाजात अर्धा वाटा असणारया महिलांच्या विकासाशिवाय मानव जातीचा 100टक्के विकास होऊ शकत नाही. त्यासाठी महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना पुढे

आली. महिला सक्षमीकरणात महिलांची सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक व राजकीय दास्यातून मुक्ती करून पुरुषाच्या बरोबरीने स्थान प्राप्त करून देणे होय. महिला सक्षमीकरणाचे कार्ये महात्मा फुले यांच्या काळापासून सूरू झाले. बालमनावर पहिले संस्कार माताच करू शकते हा सिध्दांत अनेक सुधारकांना पटल्यामुळे भारतीय स्त्रियांच्या जीवनात क्रांतीकारी बदल घडविण्याचे कार्य राजा राममोहन रॉय, महर्षी कर्वे, आगरकर सावित्रीबाई फुले, ॲनी बेझंट, कर्मविर भाऊराव पाटील, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादी समाज सुधारकांनी स्त्री शिक्षणाच्या चळवळीचे महत्वपूर्ण कार्ये केले व स्त्री शिक्षणाच्या क्षेत्रात स्त्री सक्षमीकरणात महत्वाचे योगदान दिले. आजच्या काळात जागृत झालेली स्त्री समाजात मोठ्या आत्मविश्वासाने वावरत असून आपले हक्क व अधिकारासाठी सक्षमपणे उभी आहे.

महिला सक्षमीकरण वियक कायदे:

स्वातंत्र्यानंतर महिलांच्या विकासासाठी व महिला सक्षमीकरणासाठी अनेक कल्याणकारी योजना व विकासात्मक कार्यक्रम राबविले गेल्याचे दिसते. महिलांना त्यांच्या अधिकाराची जाणीव व्हावी व त्या आर्थिक, सामाजिक दृष्टीकोणतून आत्मनिर्भर व स्वावलंबी जीवन जगता यावे म्हणून त्यांच्यात प्रेरणा निर्माण केल्या गेल्या त्यासाठी काही महत्वाचे कायदे करण्यात आले. त्यामुळे महिलांच्या सक्षमीकरणाला मानवाधिकार उपयुक्त ठरला. या कायदयात- प्रसुती सुविधा कायदा 1961, बालविवाह निषेध कायदा 1976, स्त्री अनिष्ट निरुपण निषेध कायदा1986, वे श्यावृत्ती निवारण कायदा 1986, हुंडा निषेध कायदा 1986, सती निषेध कायदा 1987, समान वेतन कायदा 1976, घरघुती हिसेंपासून महिला संरक्षण कायदा 2005, हिंदू वारसा कायदा 2005, विवाह नोंदणी कायदा, मेंटेनन्स ॲंड वेलफेअर ऑफ पॅरेंट्स ॲंड सिनिअर सिटिझनबील 2006 व घरेलू कामगार विधेयक 2008 अ शा कादयामुळे स्त्रीयांना आपले अधिकार मागता येऊ लागले, या कायदयांमुळे मोठे पाठबळ स्त्रियांना प्राप्त होऊन महिला सक्षमीकरणास गती मिळाली.

भारतात 1950 पासून लोकशाही शासनपद्धती अमलात आली. लोकशाही शासन व्यवस्थतेत स्त्रीयांचा सहभाग महत्वाचा ठरला. भारतातील राजकारणात महिलांचा सहभाग विचारात घेतल्यास असे दिसते की, सन 1952 ते 1999 च्या दरम्यान भारतात लोकसंख्येच्या एकून सदस्य संख्येत महिला प्रतिनिधिचे प्रमाण 6 ते 7 टक्के आहे. तर राज्यसभेत हेच प्रमाण 9 ते 10टक्के एवढे आहे. म्हणजेच संसद ही देशातील सर्वाचे सत्ताकेंद्र असून जेथे देशाच्या विकासाचे निर्णय घेतले जातात तेथे महिलांचे प्रमाण फारच कमी असल्याचे जानवते. भारतातील राज्य विधिमंडळातील महिला सदस्यांचे प्रमाणही 4 टक्के एवढेचच आहे. असे असले तरी स्त्री सक्षमीकरणाला राजकीय वलय प्राप्त झाले हे निश्चितच खरे आहे.

भारतातील स्त्री सक्षमीकरण:

भारतीय संविधानानुसार 73 व 74 संधनाद्वारा महिलांना 33 टक्के आरक्षण हे महिलांच्या सक्षमीकरणातील महत्वाचे पाऊल होय. या संशोधनानूसार महिलांना राजकीय क्षेत्रात निवडणूक लढविण्याकरिता एक महत्वपूर्ण अधिकार प्राप्त झाला. हे आरक्षण व अधिकार मिळाल्याने ग्रामीण महिला अधिकाधिक संख्येने ग्रामपंचायत निवडणूकीत विजयी झाल्या आहेत.

भारतातील जिल्हा स्तरावरील किंवा स्थानिक पातळीवरील विकासाचे सत्ताकेंद्र म्हणजे पंचायत राज संस्था होय. पंचायत राज संस्थामधील अखिल भारतीय स्तरावरील महिलांचे सरासरी प्रमाण जिल्हा परिषदेत 32 टक्के तर पंचायत समितीत 22 टक्के तर ग्रामपंचायतमध्ये 31 टक्के असे आहे. राजकीय क्षेत्रात महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत अधिकाराचा समान वाटा दिसून येत नाही. महिलांच्या वाढत्या राजकीय सहभागामुळे व अनुभवामुळे महिलांच्या सशक्तीकरणचा मार्ग प्रशस्त झाला आहे असे म्हणता येईल.

ग्रामीण स्तर-महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायतमधील एकून सभासद संक्ष्या 303545 एवढी असून त्यापैकी 101182 महिला ग्रापंचायत सदस्य बनल्या.पंचायत समिती सदस्य 1147 झाल्या आणि जिल्हा परिद सदस्य 587 निवडून आल्या. या आकडेवारीवरुन संविधान संशोधना व्दारे महिलांना ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषदांमध्येच सहभाग नाही तर नेतृत्व करण्याची संधी प्राप्त झाली. यावरून ग्रामीण महिलांचे राजकीय क्षेत्रातील सक्षमीकरण झाल्याचे निश्चितच उल्लेखनिय आहे.

संविधानाने बहाल केलेल्या आरक्षणामुळे महिलांचा राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक परिस्थितीत महत्वाचा बदल झालेला आहे. आज महिला स्वयंस्फूर्तीने व सक्तपणे निवडणूक प्रचारामध्ये सहभाग घेत आहेत. महिला सक्षमीकरणाच्या संदर्भात महिलांची राजकीय सहभागाची आवड निर्माण व प्रगल्भता दिसून येते. याचा परिणाम 1991 च्या लोकसभा निवडणूकामध्ये माहितीच्या अधिकाराव्दारे दिल्या गेलेल्या मतदानाची टक्केवारी 51.4 दिली गेली.1996च्या निवडणुकीत 53.4 टक्के तर 1998 च्या निवडणूकीत ती 57.9 टक्के झाली.यावरून असे स्पष्ट होते की, मागील वीस वर्षातील महिलांच्या वाढत्या राजकीय सहभागामुळे व अनुभवामुळे सशक्तीकरणाचा मार्ग प्रशस्त झाला असून महिलाचे सक्षमीकरण झाल्याचे दिसते. महाराष्ट्रातील महिलांना 11 एप्रिल 2011 साली 50 टक्के आरक्षण दिल्या गेले आणि महिलांचा राजकारणातील सहभाग व संधी याकडे लक्ष वेधून अधिकाधिक महिलांना राजकारणात सहभागी करुन घेण्याच्या दृश्टीने निर्णय घेण्यात आला. भारतातील ग्रामीण महिला अधिक सक्षम होण्याच्या अनुशंगाने महिलांचे राजकीय योगदान महत्वाचे आहे. महिलांच्या सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत महिलांचा राजकीय सहभाग, राजकीय संघटनांची सदस्यता वाढविण्याकरिता प्रयत्न व्हावेत. त्याचा राजकारणावर चांगला परिणाम पडेल. लोकांचा परिचय व जनसंपर्क वाढेल या सर्व घटनांमुळे त्याचा गुणात्मक स्तर वाढेल. महिलांना नेतृत्व करण्याची क्षमता वाढेल. व त्या निश्चितच सर्वगुणसंपन्न होतील. महिलांचा राजकीय क्षेतातील प्रवेश म्हणजे राजकारणाचे आधूनिकीकरण व महिलांचे सक्षमीकरण होय. याचाच एक भाग म्हणजे महिलांना मिळालेल्या अधिकरामुळे महिलांनी दे शाच्या राष्ट्रपती पदापर्यंतची भूमीका पार पाडली आहे.

स्त्री सक्षमीकरणासाठी जागतीक पातळीवरचे प्रयत्न:- जगात दुसऱ्या जागतिक महायुध्दानंतर महिला सक्षमीकरणाचे प्रयत्न सुरू झाले. युनोच्या स्थापनेनंतर त्याला चांगली चालना मिळाली. यात महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी महत्वाचे उपाय सुचविण्यात आले.

1. **मानवी अधिकाराच्या जाहीरनाम्यात समावेश**- 10 डिसेंबर 1948 ला संयुक्त राष्ट्रसंघाने जाहिर केलेल्या मानवी हक्क जाहिरनाम्यात महिला हक्कांचाही समावेश केला गेला. कलम 23 मध्ये समान कामासाठी समान वेतन देण्याची तरतूद केली. स्त्री पुरूषाप्रमाणे धर्म किंवा लिंग या घटकावरून भेद केल्या जाणार नाही असेही स्पष्ट करण्यात आले.
2. **महिला सक्षमीकरण वर्षे 2001**-2001 हे वर्ष सरकारने महिला सक्षमीकरण वर्ष म्हणून जाहीर केले. 8 मार्च हा महिला दिवस म्हणून साजरा केल्या जातो.
3. **लिंग भेदावर आधारीत भेदभाव नष्ट करण्याचा ठराव 1979-** गेल्या अनेक वर्षांपासून स्त्रियांचे शोषण होत आहे ते थांबविण्यासाठी हा ठराव 1979 पास करून पुरूषाच्या बरोबरीने अधिकार मिळावे म्हणून या ठरावात तरतूदी करण्यात आल्या.
4. **राजकीय ठराव:-** राजकीय क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढावा या दृष्टीने 1952 मध्ये युनोने पुरूषाप्रमाणे स्त्रीयांनाही राजकीय प्रक्रियेत सहभागी करून घेण्याचा ठराव मंजूर केला. त्यात मतदान करणे व निवडणूक लढविणे हे अधिकार मान्य केले.
5. **आंतरराष्ट्रीय महिला आयोग:-** महिलांच्या समस्या सोडविण्यासाठी ही संस्था कार्य करते ही संस्था महिला संदर्भात आंतरराष्ट्रीय परिषदा आयोजित करते.

परिणाम:

भारतातील केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांनी महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी विकासाच्या व कल्याणाच्या विविध योजना राबवित आहेत. तरी महिला सक्षमीकरणाचे उद्दिष्ट अजूनही पूर्ण झाल्याचे दिसून येत नाही. समाजात स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळविण्यासाठी अजूनही बराच कालावधी लागेल असे दिसते. लिंग समानतेचा कितीही आव आणला तरी ती साध्य होईल यासारखी परिस्थिती भारतात नाही. याचे कारण असे आहे की, स्त्रीयांच्या विषयी ग्रामीण समाजाच्या मानसिकतेत फारसा बदल झाला असे वाटत नाही. भारतीय समाज 21 व्या तकात वावरत असला तरी स्त्रीयांच्या प्रश्नाकडे पाहतांना तो सतराव्या अठराव्या शकातील वर्तन ठेवतो. त्यामुळे स्त्रियांना समान हक्क देण्याच्या बाबतीत सहसा तयार होईल असे वाटत नाही.

भारतात सर्वच भागातील सर्वसामान्य लोकचं स्त्रियांच्या प्रश्नाकडे अनास्थेने पाहतात असे नाही तर विचारवंत किंवा समाजसुधारक आणि राजकीय पुढारी देखील स्त्रियांच्या प्रष्नांकडे अनास्थेने बघतात व कृती करतात. भारतीय संसदेत व राज्य विधीमंडळात महिलांना 33 टक्के आरक्षण देण्याचे प्रश्नाबाबत चालविलेली चालढकल हे त्यांचे उत्तम उदाहरण होय. त्यासाठी आधुनिक काळातील ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण आवश्यक वाटते.

स्त्री सक्षमीकरणासाठी उपाययोजना:

स्त्री सक्षमीकरणासाठी महत्वाच्या उपाययोजना आवश्यक असल्याचे दिसते. यात स्त्री शिक्षणाचे साक्षरतेचे प्रमाण वाढविणे, स्त्रियांना आर्थिकदृष्ट या स्वावलंबी बनविणे, पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांनासुद्धा वि शेष निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करुन घेणे, आर्थिक व्यवहार व संपत्तीमध्ये स्त्रियांना अधिकार देणे, राजकारणात स्त्रियांना योग्य प्रमाणात प्रतिनिधित्व देणे, प्रशासनामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण वाढविणे,स्त्रियांना त्यांच्या अधिकाराची जाणीव करुन देणे पुरुषप्रधान विचारसरणी व मानसिकतेमध्ये बदल घडवून आणने, विविध विकास योजना व कार्यक्रम अंमलबजावणीमध्ये महिलांना प्राधान्य देणे महत्वाचे वाटते यासोबतच महिलांच्या उन्नतीसाठी सकारात्मक उपायाची गरज वाटते. त्यात-कायद्याची अंमलबजावणी कडकपणे केली जावी. महिलांचा सन्मानाची वागणूक मिळणारे लेखन वृत्तपत्रे व पुस्तकातून प्रसिद्ध करण्यात यावे. महिलांचा ती ज्याठिकाणी नोकरी अथवा काम करते ते ठिकाण सुरक्षित असावे व तिचा लेंगिक छळ होणार नाही अशी परिस्थिती निर्माण करावी. शैक्षणिक अभ्यासक्रमामध्ये महिलांचे अधिकार व मानवी हक्क याबद्दलची माहिती देणरे लेख प्रकाशीत करण्यात यावेत. स्त्रीयांचे मानवी हक्क व लैंगिक हक्क याबद्दल सर्वत्र जागृती करणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष:

भारतात महिलांना घटनेतील तरतूदीनुसार जे मानवाधिकार प्राप्त झाले आहेत त्यामुळे तिच्या सामाजिक, आर्थिक,शैक्षणिक ,राजकीय क्षेत्रात बदल घडून आलेला दिसतो. प्राचीन काळापासून तर स्वातंत्र्योत्तर काळापेक्षा स्त्रियांचा आजचा दर्जा व स्थिती चांगली आहे असे दिसून येते. परंतु आजही बहुतांश स्वातंत्र्योत्तर भारतीय महिला येथील पुरूषांच्या तुलनेत प्रत्येक क्षेत्रात उपेक्षित असून त्यांची प्रतिष्ठा व समान दर्जा अजूनही जपल्या जात नसल्याचे दिसून येते. घटनेतील तरतुदीनुसार भारतीय महिलांना मानवाधिकार प्राप्त झाले आहे. परंतु प्रत्यक्षात समाजातील त्यांची स्थिती दुय्यम वर्गातील नागरिकाप्रमाणे आहे असे दिसते. भारतीय राज्यघटनेने स्त्रियांच्या विकासासाठी व सक्षमीकरणासाठी सर्वकस प्रयत्न केले आहेत. त्यातून स्त्रियांच्या स्थितीत काही प्रमाणात बदल झाले आहेत. परंतु भारतीय समाजात स्त्रियांना एक आदरयुक्त दर्जा प्राप्त करुन देण्यासाठी मोठया प्रमाणात प्रयत्न करण्याची गरज आहे. महिलांच्या दर्जात सुधारणा करण्यासठी कायदे व कार्यक्रम तेव्हाच महत्वपूर्ण ठरतील जेव्हापर्यंत आपण समाजाचा स्त्रियांच्या बाबतीत असणारा पारंपरिक दृष्टीकोन बदलविणार नाही तोपर्यंत स्त्री सक्षमीकरण झाले असे म्हणने उचित होणार नाही.

संदर्भ :

1) मेहेत्रे, डॉ. स्मीता, 'भारतीय स्त्री व मानवाधिकार, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2011
2) डॉ. उज्वला वैरागडे/ प्रा. विद्युल्लता मुळे, सामुदायिक विकास, विस्तार शिक्षण व महिला सबलीकरण,विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, दु.आ. 2012
3) पाटील, प्रा. व्ही.व्ही., 'मानवी हक्क, के. सागर पब्लीकेशन, नई दिल्ली, 2005
4) डॉ. अलका देशमुख, विविध आयामातून स्त्री, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2011
5) योजना मासिक- मे 2007
6) बहिःस्कृत भारतरतील अग्रलेख- रत्नाकर गणवीर.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

महिलाओं की शैक्षिक-उन्नति में सावित्रीबाई फूले का योगदान:

डॉ. बृजेन्द्र सिंह बौद्ध
वरिष्ठ-प्रवक्ता, अर्थशास्त्र विभाग, बुन्देलखण्ड महाविद्यालय, झाँसी
E-Mail&dr.bsboudha1999@gmail.com

सारांश:

शिक्षा का प्रकाश व्यक्ति के सब संशयों एवं बाधाओं का निवारण करता है। शिक्षा की ज्योति से अन्तर्दृष्टि, मानव की बुद्धि, विवेक और कुशलता में वृद्धि करती है। शिक्षा जीवन के यथार्थ, सत्य, सुभाषित होने में सहायक है। शिक्षा ही मानव को निर्वाण अर्थात मोक्ष प्राप्ति में महत्वपूर्ण योगदान प्रदान करती है परन्तु हम देखते है कि भारत के प्रारम्भिक वैदिक काल से उत्तर वैदिक काल तक स्त्री शिक्षा की स्थिति नाजुक रही है। कहा जाए तो स्त्री शिक्षा से वंचित रही। तथागत भगवान बुद्ध ने स्त्री को शिक्षा में प्रवेश की अनुमति प्रदान की, और छात्राओं को पढ़ने-लिखने का अवसर मठों एवं विहारों में मिला। इसी संबंध में मुस्लिम काल में स्त्री शिक्षा की उपेक्षा रही, जिसका कारण पर्दा-प्रथा रहा। जनसाधारण की बालिकाएं अपने मुहल्लों के मकतबों में बालकों के साथ थोड़ा सा पढ़ना-लिखना सीख लेने में कुछ सफल हुई। कहा जाए तो इनकी संख्या अत्यन्त नगण्य थी। ब्रिटिश काल में, वुड का घोषणा-पत्र 1854 में जन-शिक्षा अर्थात् शूद्रों को शिक्षा एवं स्त्री शिक्षा के प्रावधान किये गये। सावित्रीबाई फूले ने 01.01.1848 को भिडेवाडा, पूना में स्कूल खोलकर 06 छात्राओं में से 04 छात्रायें ब्राह्मण , 01 धनगर, 01 मराठा को पढ़ाना शुरू किया। सावित्रीबाई फूले आसपास की बस्तियों में जाती और लोगों को शिक्षा का महत्व समझते हुए अपने बच्चों को स्कूल में भेजने के लिए प्रेरित करती थी। महामना ज्योतिबाराव फूले के विचारों एवं कृतित्व से प्रेरणा ग्रहण करके सावित्रीबाई फुले ने तत्समय सामाजिक व्यवस्था से लोहा लेते हुए स्त्री-जाति के लिए शिक्षा के दरवाजे खोलने का क्रांतिकारी कार्य किया। नारी की मुक्ति संघर्ष में सावित्रीबाई फूले मील के पत्थर बनकर उभरी और आधुनिक भारत के प्रथम शिक्षिका का श्रेय सावित्रीबाई फूले को जाता है।

प्रस्तावना:

प्रारम्भिक वैदिककाल में स्त्रियों को भी शिक्षा प्राप्त करने का उदाहरण मिलते है जैसे-''विश्वारा, अपाला, होमशा, शाश्वती और घोषा आदि।[1] उपनिषदों में कुछ शिक्षण कार्य करने वाली महिलाओं का भी उल्लेख मिलता है लेकिन वास्तविकता यह है कि उस पूरे काल में स्त्री शिक्षा बहुत सीमित थी, सत्य कहा जाय तो उस काल में स्त्री शिक्षा उपेक्षित रही, यह कहना कोई अतिश्योक्ति नहीं होगी। उत्तर वैदिककाल में वर्णानुसार शिक्षा दी जाने लगी, जिससे स्त्री शिक्षा के अधिकार से वंचित हो गई। इस सम्बन्ध में डॉ0 ए0एस0 अल्तेकर ने बताया कि-''धर्मशास्त्र युग (300 ई0 पू0 500 ई0) में बालिकाओं के लिए विवाह की आयु को कम करके 12 वर्ष तक कर दिया गया और स्त्रियों के लिए वेदाध्ययन को निषेध कर दिया गया। इनसे उनकी शिक्षा को प्रबल आघात पहुंचा।''[2] इससे स्पष्ट होता है कि स्त्री शिक्षा अवरूद्ध हो गई। इस संबंध में बाबा साहब डॉ0 आंबेडकर बताते है कि-'' मनु शूद्रों के प्रति जितना अनुदार था, स्त्रियों के प्रति भी उसके विचार उतने ही अनुदार थे। स्त्रियों के प्रति हीन विचारों से वह आरम्भ करता है। मनु घोषणा करता है-'' स्त्रियों को पढ़ने का कोई अधिकार नहीं है। इसलिए उनके संस्कार वेद मंत्रों के बिना किए जाते है। स्त्रियों को वेद जानने का अधिकार नहीं है इसलिए उन्हें धर्म का कोई ज्ञान नहीं होता। पाप दूर करने के लिए वेद मंत्रों का पाठ उपयोगी है। चूंकि स्त्रियों वेद मंत्रों का पाठ नहीं कर सकती, वे उसी प्रकार अपवित्र है, जिस प्रकार असत्य अपवित्र होता है।''[3] इससे स्पष्ट हो जाता है कि स्त्रियों को शिक्षा पूर्णतः वंचित थी। तथागत भगवान बुद्ध ने स्त्रियों को शिक्षा प्राप्त करने की अनुमति प्रदान की और स्त्री शिक्षा की व्यवस्था की गई। ''बौद्धकाल में अनेक विदूषी महिलाओं जैसे- शील भट्टारिका, विजयांका, प्रभुदेवी, रानी नियनिका, रानी प्रभावती गुप्त, संघमित्रा, सम्राट हर्षबर्धन को बहिन शास्त्रार्थ में निपुण आदि का उल्लेख है।''[4] इसके अतिरिक्त जो बौद्धकाल में महिलायें अर्हत हुई जैसे -''महाप्रज्ञावती खेमा, दासीपुत्री पूर्णिका, धम्मदीया खज्जुत्तरा, विनय-धारिणी पटाचारा, जनपद कल्याणी आम्रपाली, आत्मदर्शी मल्लिका, किसा गोतमी, चाण्डाल -कन्या प्रकृति आदि का उल्लेख मिलता है।''[5]

इसी संबंध में मुस्लिम कालीन शिक्षा व्यवस्था में प्रायः देखने को मिलता है कि ''राज घराने और कुलीन परिवारों की स्त्रियों में शिक्षा का प्रचलन था, सामान्य स्त्रियों में शिक्षा का प्रसार नहीं हुआ।''[6] इसी तथ्य को ध्यान रखते हुए डॉ0 एफ0 ई0 केई ने लिखा है-'' मुसलमान स्त्रियों के विशाल सामान्य समूह को पारिवारिक कर्तव्यों को करने के लिए घरेलु प्रशिक्षण के अलावा किसी भी प्रकार की कोई शिक्षा प्राप्त नहीं हुई।''[7] भारत की स्त्री शिक्षा के संबंध में ब्रिटिश काल में भी शुरूवात कष्टकारी रही है लेकिन महामना ज्योतिराब फूले के शिक्षा सम्बन्धी प्रयासों से अंग्रेजी काल में वर्ष 1854 में वुड का घोषणा पत्र जारी हुआ, जिसमें स्त्री-शिक्षा एवं जनसामान्य शिक्षा हेतु घोषणाएं की गई जैसे-''बालिका विद्यालयों को विशेष अनुदान एवं स्त्री-शिक्षा में सहयोगी व्यक्तियों को प्रोत्साहित किया जायेगा।''[8] जन-शिक्षा के सम्बन्ध में वुड का घोषणा-पत्र में घोषणा की गई कि -'' निस्यन्दन सिद्धान्त को अस्वीकृत करके, शिक्षा सभी स्तर व वर्ग के व्यक्तियों हेतु सुलभ होगी एवं जन-शिक्षा के प्रसार हेतु व्यक्तिगत प्रयासों (देशी व मिशनरी प्रयासों) को प्रोत्साहन दिया जायेगा।''[9] जबकि निस्पन्दन सिद्धान्त के अनुसार-'' पहले कुछ उच्च वर्ग विशेष के व्यक्तियों को शिक्षा दी जाएगी तदुपरान्त समय के साथ-साथ निम्न वर्ग की जनता उच्च वर्ग की नकल अथवा अनुसरसण करते स्वयं ही शिक्षित हो जाएगी।''[10] परिणामस्वरूप ''उच्च शिक्षा की प्रगति तेज हुई परन्तु सरकार ने जिस विचार से इस सिद्धान्त को अपनाया था,उसमें उसे सफलता नहीं मिली क्योंकि शिक्षा उच्च वर्ग से छन-छन कर जन साधारण तक नहीं पहुंची।''[11] इसी काल में महामना ज्योतिबा राव फूले ने ''01 जनवरी 1848 में जब कहीं कोई जगह नहीं मिली तो उन्होंने पूना स्थित तात्यासाहब भिडे की हवेली में लड़कियों के लिए प्रथम स्कूल खोला।''[12] लगभग ''ढाई हजार वर्ष बाद अछूतों के लिए शिक्षा के द्वार खुले[13] इस महान शैक्षणिक क्रांति का सूत्रपात करने वाले महामना ज्योतिबा राव फूले पहले भारतीय है। ''भारतीय समाज में स्त्री का स्थान जानवरों और

शूद्रों से भी निम्न था'' स्त्री जाति द्वारा शिक्षा प्राप्त करना धर्म के विरूद्ध किया गया पाप समझा जाता था। लेकिन इस स्थिति में भी महामना ज्योतिबाराव फूले ने सावित्रीबाई फूले को शिक्षित करके, इस देश की प्रथम शिक्षिका, अध्यापिका बनाया।''[14]

उद्देश्य:

1. भारतीय समाज की नारी को शैक्षिक उन्नति के माध्यम से आत्मनिर्भर बनाना।
2. भारतीय समाज में शूद्र-अतिशूद्र छात्राओं को शिक्षित करना।

सावित्रीबाई फूले:

अगर हम भारतीय इतिहास में शिक्षा तथा शिक्षिकाओं का अध्ययन कर ईमानदारी से विश्लेषण करें तो आधुनिक काल में प्रथम भारतीय महिला के रूप में सावित्रीबाई फूले का नाम पाएंगे जिन्होंने हिन्दू धर्म में औरत होने की सजा के साथ देश की प्रथम शिक्षिका होने की कीमत भी झेली थी। वह बात अलग है कि बाद के दौर में दलित एवं पिछड़ी जाति की महिलाओं के लिए ही नहीं बल्कि ब्राह्मण महिलाओं के लिए भी शिक्षा के बन्द दरवाजे खुले थे। सावित्रीबाई ने जिन मुश्किल परिस्थितियों में अध्यापिका के रूप में नारी की मर्यादा और संकीर्णता को तोड़कर स्त्री शिक्षा कार्य में अपने पति को जो सक्रिय योगदान दिया, वह अपने-आप में अभूतपूर्व है। उदाहरण के रूप में बताना चाहता हूँ कि '' अध्यापन कार्य के दौरान एक बार स्कूल जाते हुए एक कट्टर सनातनी सावित्रीबाई के सामने आ खड़ा हुआ। उसने उन्हें धमकी दी कि ' यदि तुम लड़कियों और महार-मांगों को पढ़ाना बन्द नहीं करोगी तो तुम्हारी इज्जत नहीं बचेगी।''[15] इसके वाबजूद सावित्रीबाई फूले भयभीत नहीं हुई और इससे बढ़कर एक नेक कार्य किया जैसे -''उन दिनों बहुत ही कम उम्र में लड़कियों का विवाह अक्सर ही उम्रदराज लोगों के साथ कर दिया जाता था। ऐसे में अगर विवाह के कुछ सालों के भीतर पति की मृत्यु हो जाती तो लड़की एकदम युवावस्था में ही विधवा जो जाती। इसके बाद वह घर में कैद होकर रह जाती, उसे सिर्फ सफेद कपड़ों में रहने की इजाजत होती, उसे अपना सिर मुंडवाकर रहना पड़ता और वह दयनीय , आनन्द-विहीन जीवन व्यतीत करती। ऐसी स्थिति में अक्सर ही ऐसा होता था कि परिवार का कोई सदस्य लड़की की दुखावस्था का लाभ उठाता और वह स्वयं को गर्भवती पाती। तब फिर उसे या तो गर्भपात कराना पड़ता, उन दिनों यह बहुत ही जोखिपूर्ण काम था या पैदा होनें के बाद बच्चे को त्याग देना पड़ता। सावित्रीबाई फूले एवं महामना ज्योतिबा राव फूले ने विधवाओं के साथ होने वाले इस तरह के दुर्व्यवहार का विरोध किया।''[16]

मैं एक प्रसंग आपके समक्ष रखना चाहता हूँ कि सावित्रीबाई को स्कूल में पढ़ाने के लिए जाना, धर्म एवं शास्त्रों के विरूद्ध था। धर्मांध और कट्टर पुरोहित लोगों को दलित शूद्र एवं छात्राओं को शिक्षा देना फूटी आंख नहीं सुहाता था, इसलिए इन्होंने सावित्रीबाई की छीछालेदर करने में कोई कोर-कसर नहीं छोड़ी थी। ''घर से बाहर निकल कर जब वह स्कूल जाती, तब रास्ते पर खड़े ब्राह्मण लोग उसे गंदी-गंदी गालियां देते, उस पर थूकतें, उसे पत्थर मारते, उस पर गोबर फेंकते ।''[17] इस कठिन परिस्थतियों में सावित्रीबाई ने छात्राओं को पढ़ाया। इस जानलेवा अपमान की आग को शांति से पीकर वह अपने कार्यों को कुशलता पूर्वक से अंजाम तक पहुंचाया था। सावित्रीबाई ने लोगों से हाथ जोड़कर कहा-''भाईयों, मैं तो आपकी और अपनी इन छोटी-छोटी बहनों को पढ़ाने का पवित्र काम कर रही हूँ। मुझे बढ़ावा देने के लिए शायद आप मुझ पर गोबर-पत्थर फेंक रहे है। मैं यह मानती हूँ कि ये गोबर-पत्थर नहीं फूल हैं। आपका यह कार्य मुझे प्रेरणा देता है कि उसी तरह मुझे अपनी इन बहिनों की सेवा करनी चाहिए। आप सदा सुखी रहें।[18] इस प्रकार वह छात्राओं को पढ़ाती रही। सावित्रीबाई फूले को शूद्र-अतिशुद्र, बहिष्कृत एवं उपेक्षित मानव के प्रति गहरी सहानुभूति थी। उनके दुख-दर्द, पीड़ा की कथा-व्यथा सुनकर वह छटपटा जाती है। इस संबंध में सावित्रीबाई फूले ने कहा था-'' जब तक हम इस बात से परिचित नहीं हो पाते कि सभी मानव एक ही ईश्वर की संतान हैं, तब तक ईश्वर का सहीं रूप भी समझ पाना असंभव है। हम सब भाई-भाई हैं, यह महसूस करना ही ईश्वर की सही पहचान का प्रथम चिन्ह है और वही सत्य है। लेकिन इस बात की ओर आंख बंद किए रहना कि हम ही श्रेष्ठ हैं तथा महार-मांग आदि को नीच होने के कारण अस्पृश्य (अछूत) समझना सबसे बड़ी मूर्खता है। जो लोग ऐसा कार्य करते है और उसी प्रकार धर्म-आधारित आंडंबर करते हैं, वे ईश्वर को सही कभी समझ ही नहीं पाऐंगे। ऊंच-नीच की व्यवस्था ईश्वरकृत नहीं है। स्वार्थी मानव ने भी अपनी उन्नति एवं अपने वंशजों के हित के लिए ही यह पाखण्डी दर्शन प्रस्तुत किया है। दूसरे मानव को अस्पृश्य समझना मानवता का उद्देश्य नहीं है, इसलिए हर एक व्यक्ति द्वारा अस्पर्शता को ठुकराने में ही व्यक्ति समाज एवं संस्कृति का परम कल्याण संभव है।''[19] सावित्रीबाई फूले इतना कहकर ही थमी नहीं। आगे भी इस संबंध में कहा था-''दो हजार सालों में शूद्र-अतिशूद्रों को श्रेष्ठ (ब्राह्मण) लोगों ने ज्ञान सम्पत्ति एवं सत्ता से दूर रखा। इसलिए विदेशियों ने आक्रमण करके इन तथाकथित श्रेष्ठ लोगों को जीत लिया। हम केवल देखते ही नहीं रहे बल्कि आने वाले विदेशियों की हमेशा मदद करते रहे । यही सच्चा इतिहास है, लेकिन क्या इसके लिए केवल उच्च वर्ग के लोग ही जिम्मेदार नहीं है? मुटठी भर ब्राह्मण, क्षत्रिय एवं वैश्य घमंड से विदेशियों से लड़ते रहे। वे हम से (शूद्र-अछूतों को) पूछते तक नही थे। देश की बार-बार होने वाली पराजय के लिए वे ही जिम्मेदार हैं। शूद्र-अछूत इसके लिए बिल्कुल भी जिम्मेदार नहीं है। यह बात कहने का ज्ञान मुझे शिक्षा ने प्रदान किया है। अज्ञान, दुर्गति एवं भ्रामक विचारों के चंगुल में फंसे शूद्र-अछूतों को शिक्षा देने से ही ब्राह्मणों की गुलामी का एहसास होगा। इसलिए अगर शिक्षा प्राप्ति की हम उपेक्षा कर रहे हैं तो आने वाली पीढ़ी को भी वैसी ही दुर्दशा सहन करनी पड़ेगी, जैसी हम आज भुगत रहे हैं।''[20] सावित्रीबाई फुले के इन विचारों से स्पष्ट होता है कि छात्राओं की शिक्षा के साथ शूद्र-अतिशूद्र को शिक्षा देने का काम भी किया। समाज सुधार की उदात्त भावना से वशीभूत होकर अपने दीन-हीन बंधुओं से हमेशा कहा करती थीं कि -''मंदिर में दान देने से पहले अपने समाज को देख लो, शायद आपके दान की जरूरत मंदिर से ज्यादा आपके समाज को हो''[21]

सावित्रीबाई फूले ने शूद्र-अतिशूद्र एवं स्त्रियों को शिक्षा पाने हेतु समर्थ बनाने में, अंगेजों की भूमिका को पहचाना और अपनी कविता ''अंग्रेजी पढ़ो'' में वह कहती हैं- ''स्वावलंबन की हो उद्यम प्रवृत्ति, मेहनत करके ज्ञान-धन का संचय करो। बिना विद्या, जीवन व्यर्थ पशु समान, निठल्ले न बैठे रहना, करो कुछ विद्या ग्रहण।। शूद्र-अतिशूद्रों के दुख दूर करने की खातिर मिला है कीमती अवसर, अंगेजी शिक्षा प्राप्त करने का, अंगेजी पढ़कर जातिभेद की दीवारें तोड़ डालो, फेंक दो भट्ट-ब्राह्मणों के षडयंत्री शास्त्र-पुराणों को।''[22]

सवित्रीबाई फूले ने अपनी कविता 'अंग्रजी मय्या' में वह कहती हैं-

''अंग्रेजी मय्या , देती है सच्चा ज्ञान,
शूद्रों को देती है जीवन, वह तो प्रेम से।
अंग्रेजी मय्या , शूद्रों को पिलाती है दूध,
पालती पोसती है, माँ की ममता से।
अंग्रेजी मय्या , तूने तोड़ डाली जंजीरें पशुता की,
और दी है मानवता की भेंट, सारे शूद्र लोक को।।''[23]

सावित्रीबाई फूले का 'काव्य फूले' नाम से पहला काव्य संग्रह 1854 में शीला प्रेस में छपा। दूसरा 1892 में महामना ज्योतिबा राव फूले की मृत्यु के बाद प्रकाशित हुआ।''[24] सावित्रीबाई फूले ने दूसरे काव्य ''बावन कशी सुबोध रत्नाकर' में पेशवा युगीन नारी को दीनहीन दशा का यथार्थ रूप में अंकित किया।[25]

निष्कर्ष:

सावित्रीबाई फूले के कार्यों की ख्याति छाया की तरह दूर-दूर अर्थात विदेशों तक फैली। उन्होंने अपना कार्य शिक्षा के क्षेत्र में शुरू किया एवं भारतीय समाज में नारी के साथ हो रहे दुर्व्यवहार जैसे- विधवाओं का सिर मुंड़ने , विधवा पुनर्विवाह की हिमायत की, देवदासी प्रथा का विरोध तथा जब 1896 के अकाल से जनता त्राहि-त्राहि कर रही थी तब सावित्रीबाई फूले ने राहत-कार्यों में हिस्सा लिया। शिक्षण कार्यों के साथ-साथ पत्र -पत्रिकाओं में लेख लिखे। भारतीय समाज की कुरीतियों के विरूद्ध अपनी आवाज को बुलन्द कि नारी जाति को विकास की अग्रिम पंक्ति तक भेजनें में कोई कोर-कसर नही छोड़ी । महामना ज्योतिबा राव फुले एवं सावित्रीबाई फूले ने अपने जीवन में छात्राओं हेतु 18 पाठशालाये खोली । नारी शिक्षा एंव शूद्र-अछूत महिलाओं की शिक्षा का जो महत्वपूर्ण कार्य किया उसके पीछे एक दर्शन था कि समाज -परिवर्तन का एक प्रभावी साधन शिक्षा ही है। जब शोषित, बहिष्कृत और उपेक्षित वर्ग के लिए सभी ओर शिक्षा के दरवाजे बंद थे। ऐसे विपरीत समय में समाजोत्थान के लिए शिक्षा के महत्व को समझा पाना एक कठिन कार्य था, लेकिन शिक्षा के महत्व को समझाने में सावित्रीबाई फूले सफल हुई। यह उनकी महानता को प्रकट करता है। उनकी पाठशालाओं में शिक्षित छात्रा मुक्ता सालवे, कक्षा-03 ने एक निबंध लिखा, जिसके कुछ अंश - ''महाराज , अब तो वेदों को सर्वस्व मानने वाले लोगों के विधान का खंडन करना चाहिए, उसी प्रकार खुद को 'ऊँचा' दिखाने वाले विशेषतः लड्डू खाने वाले, ब्राह्मण लोग यह कहते है कि वेद हमारी ही सत्ता है। उसे पढ़ने का अधिकार हमारा ही है। इससे यह स्पष्ट होता है कि हमारी काई भी धर्म पुस्तक नहीं है। यदि वेद ब्राह्मण का धर्म हैं यदि हमें धर्म संबंधित पुस्तक देखने को मनाही है, तो क्या इससे यह स्पष्ट नहीं होता कि हम धर्मरहित हैं? हर, हर! इस प्रकार के वेदों का पठन करने से महापाप होता है, तो इन वेदों के अनुसार आचरण करने से हमें कितना हीनत्व (दोष) लगेगा? मुसलमान लोग कुरान के आधार पर, अंग्रेज लोग वाईबल के आधार पर और ब्राह्मण लोग वेदों के अनुसार दिनचर्या करते हैं इसलिए वे अपने-अपने झूठे-सच्चे धर्म के अनुसार हम से कम-अधिक मात्रा में सुखी हैं, ऐसा दिखाई देता है। इसलिए हे भगवान आप ही बताएं कि हमारा कौन-सा धर्म है? यानी हम भी उसी प्रकार अनुभूति कर सकेंगे। लेकिन जिस धर्म को सबके लिए बताकर एक जाति उसका लाभ लेती है, अधिकार जताती है, वह धर्म एक खाना खा रहे व्यक्ति का दूसरों द्वारा मुंह ताकने जैस धर्म होगा, इसलिए इस प्रकार के इस धर्म को पृथ्वी से नष्ट करना आवश्यक है, और ऐसे धर्म का स्वाभिमान मन में रखना भी तुच्छ है।'' ऐसी, थी फूले पाठशाला की छात्रा। परम पूज्य बाबा साहब डॉ0 आंबेडकर ने इस छात्रा के निबंध को पढ़ा था और मन ही मन में स्वीकृति। आज सावित्रीबाई फूले की छात्राओं को भी याद किया जाता है। धन्य है सावित्रीबाई, जिन्हें शत् शत् नमन ; जिन्होंने नारी की उन्नति में अपना अभूतपूर्व योगदान दिया।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची:

1. भारतीय शिक्षा का इतिहास एवं समस्यायें, रमन बिहारी लाल, रस्तोगी पब्लिकेशन्स, मेरठ, वर्ष 2002-03 पृ0 संख्या-13
2. भारतीय शिक्षा और उसकी समस्याएं -पी0डी0 पाठक, श्री विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा-02 वर्ष-2014, पृष्ठ-10
3. बाबा साहब डॉ0 आंबेडकर , सम्पूर्ण बांगमय, खण्ड -07 , डॉ0 आंबेडकर प्रतिष्ठान, नई दिल्ली, पृ0 संख्या-333
4. भारतीय शिक्षा का इतिहास एवं समस्यायें रमन बिहारी लाल, रस्तोगी पब्लिकेशन्स, मेरठ, वर्ष 2002-03 पृ0 संख्या-38
5. बौद्ध महिलाओं के प्रेरणा-प्रसंग, मधुकर पिपलायन, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली, वर्ष-2013 पृ0 संख्या-09
6. भारतीय शिक्षा और उसकी समस्याएं -पी0डी0 पाठक, श्री विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा-02 वर्ष-2014, पृष्ठ-46
7. भारतीय शिक्षा और उसकी समस्याएं -पी0डी0 पाठक, श्री विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा-02 वर्ष-2014, पृष्ठ-46
8. भारत में शिक्षा व्यवस्था का विकास तथा समस्याएं , पूनम मदान, अग्रवाल पब्लिकेशन्स आगरा-2, वर्ष-2013 , पृ0 संख्या-107
9. भारत में शिक्षा व्यवस्था का विकास तथा समस्याएं , पूनम मदान, अग्रवाल पब्लिकेशन्स आगरा-2, वर्ष-2013 , पृ0 संख्या-106
10. भारत में शिक्षा व्यवस्था का विकास तथा समस्याएं , पूनम मदान, अग्रवाल पब्लिकेशन्स आगरा-2, वर्ष-2013 , पृ0 संख्या-91
11. भारत में शिक्षा व्यवस्था का विकास तथा समस्याएं , पूनम मदान, अग्रवाल पब्लिकेशन्स आगरा-2, वर्ष-2013 , पृ0 संख्या-92
12. क्रांतिज्योति सावित्रीबाई फूले की अमर कहानी, शांतिस्वरूप बौद्ध, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली , वर्ष 2016 पृ0 संख्या-92
13. ज्योतिबा फूले की अमर कहानी-शांति स्वरूप बौद्ध ,सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली, वर्ष 2013, पृ0 संख्या-30
14. ज्योतिबा फूले की अमर कहानी-शांति स्वरूप बौद्ध ,सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली, वर्ष 2013, पृ0 संख्या-30
15. भारतीय दलित आन्दोलन का इतिहास, खण्ड-1, मोहनदास नैमिशराय, राधाकृष्ण प्रकाशन प्रा0लि0 नई दिल्ली, वर्ष2013, पृ0 संख्या-412
16. सामाजिक न्याय एक सचित्र परिचय, राम पुनियानी, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, वर्ष-2010, पृ0 संख्या 89-90
17. क्रांतिज्योति सावित्रीबाई फूले की अमर कहानी, शांतिस्वरूप बौद्ध, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली , वर्ष 2016 पृ0 संख्या-52
18. क्रांतिज्योति सावित्रीबाई फूले की अमर कहानी, शांतिस्वरूप बौद्ध, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली , वर्ष 2016 पृ0 संख्या-52

19. क्रांतिज्योति सावित्रीबाई फूले की अमर कहानी, शांतिस्वरूप बौद्ध, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली , वर्ष 2016 पृ0 संख्या-125
20. क्रांतिज्योति सावित्रीबाई फूले की अमर कहानी, शांतिस्वरूप बौद्ध, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली , वर्ष 2016 पृ0 संख्या-126
21. क्रांतिज्योति सावित्रीबाई फूले की अमर कहानी, शांतिस्वरूप बौद्ध, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली , वर्ष 2016 पृ0 संख्या-103
22. क्रांतिज्योति सावित्रीबाई फूले की अमर कहानी, शांतिस्वरूप बौद्ध, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली , वर्ष 2016 पृ0 संख्या-191
23. क्रांतिज्योति सावित्रीबाई फूले की अमर कहानी, शांतिस्वरूप बौद्ध, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली , वर्ष 2016 पृ0 संख्या-190
24. ज्योतिबा फूले की अमर कहानी-शांति स्वरूप बौद्ध ,सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली, वर्ष 2013, पृ0 संख्या-412
25. ज्योतिबा फूले की अमर कहानी-शांति स्वरूप बौद्ध ,सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली, वर्ष 2013, पृ0 संख्या-412
26. क्रांतिज्योति सावित्रीबाई फूले की अमर कहानी, शांतिस्वरूप बौद्ध, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली , वर्ष 2016 पृ0 संख्या-12

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

आधुनिक युग में लैंगिक समानता (Gender Equality in Modern Age)

डॉ फतेह सिंह

एसोसिएट प्रोफेसर, शोध निर्देशक एवं विभागाध्यक्ष : हिन्दी - विभाग, नेशनल पी.जी.कालेज भोगाँव, मैनपुरी, उत्तर प्रदेश, भारत। पिन कोड -205262,

Email- drfateh1974@gmail.com

सारांश:

किसी भी समाज व राष्ट्र में संतुलन बनाने के लिए जरूरी है की वहाँ पुरुषों तथा स्त्रियों के मध्य लैंगिक समानता स्थापित की जानी चाहिए। आज आधुनिकता की जीवन शैली को अपनाने के बावजूद भारतीय समाज लैंगिक समानता के मामले में बहुत पिछड़ा हुआ है। सही मायनों में देखा जाए तो लैंगिक समानता का न होना ही समाज मे असंतुलन और अपराध को जन्म देता है।यह बहुत जरूरी है कि हर क्षेत्र में चाहे वह शिक्षा हो, राजनीति हो, रोजगार हो, अवसर या अधिकार हो हर छेत्र में लैंगिक समानता को ध्यान में रखा जाना चाहिए। जिस तरह एक सिक्के के दोनों पहलुओं की समानता है ठीक उसी तरह समाज के दोनों पहलुओं स्त्री तथा पुरूष के मध्य भी लैंगिक समानता होनी चाहिए। सरकार द्वारा लैंगिक समानता के स्तर को ऊंचा उठाने हेतु कई योजनाएं लागू की जा रही हैं किंतु फिर भी भारत इस मामले में पिछड़ा हुआ है। अब आवश्यकता है समाज के बुनियादी ढांचे को बदलकर दकियानूसी सोच को ख़त्म करने की। लैंगिक समानता के लिए समाज से न केवल स्त्रियों को बल्कि शिक्षित वर्ग को भी जनजागरण का कार्य करना होगा |

बीज शब्द: लैंगिक समानता , आधुनिक युग, लक्ष्य , समता, भागीदारी ,संसाधन , सुगमता,आदि |

प्रस्तावना :

लैंगिक समानता का अर्थ (MEANING OF GENDER EQUALITY)

लैंगिक समानता को अंग्रेजी में जेण्डर इक्युलिटी (Gender Equality) कहते हैं। यह दो शब्दों से मिलकर बना है- लिंग (Gender) + समानता (Equality) । लिंग समाज में तीन होते हैं परन्तु सामाजिक व्यवस्था में दो ही लिंग भाग लेते हैं— स्त्री (Feminine) व पुरुष (Masculine)।

समानता शब्द से आशय है- दोनों के साथ एकसमान व्यवहार किया जाये। उनसे किसी भी आधार पर भेदभाव न किया जाये।

लैंगिक समानता आशय एवं परिभाषा :

लैंगिक समानता या जेंडर समानता वह अवस्था है जब सभी मनुष्य अपने जैविक अंतरों के बावजूद सभी अवसरों, संसाधनों आदि के लिए आसान और समान पहुंच प्राप्त कर सकते हैं। उन्हें अपना भविष्य विकसित करने में समानता, आर्थिक भागीदारी में समानता, जीवन शैली के तरीके में समानता, उन्हें निर्णय लेने की स्वतंत्रता देने में समानता, उनके जीवन में लगभग हर चीज में समानता लाने की अनुमति दी जानी चाहिए।

लैंगिक समानता को जेंडर इक्वलिटी भी कहा जाता है और इसे लिंग को ध्यान में ना रखके अवसरों और संसाधनों तक समान पहुंच की स्थिति के रूप में परिभाषित किया जाता है, और निर्णय लेने और आर्थिक भागीदारी सहित; बिना किसी पक्षपात के सभी विभिन्न आवश्यकताओं, आकांक्षाओं और व्यवहारों का मूल्यांकन करना भी कहा जाता है। लैंगिक समानता का अर्थ यह नहीं की समाज का प्रत्येक व्यक्ति एक लिंग का हो अपितु लैंगिक समानता का सीधा सा अर्थ समाज में महिला तथा पुरुष के समान अधिकार, दायित्व तथा रोजगार के अवसरो भी समान रूप से प्रदान करना है।लैंगिक समानता , जिसे लैंगिक समानता या लिंगों की समानता के रूप में भी जाना जाता है , आर्थिक भागीदारी और निर्णय लेने सहित, लिंग की परवाह किए बिना संसाधनों और अवसरों तक पहुंच की समान सुगमता की स्थिति है; और लिंग की परवाह किए बिना विभिन्न व्यवहारों, आकांक्षाओं और जरूरतों को समान रूप से महत्व देने की स्थिति।

" लिंग समानता की अवधारणा का अर्थ है "महिलाओं और पुरुषों के लिए उनकी संबंधित आवश्यकताओं के अनुसार निष्पक्षता। इसमें समान व्यवहार या व्यवहार शामिल हो सकता है जो अलग है लेकिन जिसे अधिकारों, लाभों, दायित्वों और अवसरों के संदर्भ में समकक्ष माना जाता है"[1]

लैंगिक समानता लक्ष्य है, जबकि लैंगिक तटस्थता और लैंगिक समानता ऐसे व्यवहार और सोचने के तरीके हैं जो लक्ष्य को प्राप्त करने में मदद करते हैं। जेंडर समता , जिसका प्रयोग किसी स्थिति में जेंडर संतुलन को मापने के लिए किया जाता है, लैंगिक समानता हासिल करने में मदद कर सकता है लेकिन अपने आप में यह लक्ष्य नहीं है। लैंगिक समानता समान प्रतिनिधित्व से अधिक है, यह महिलाओं के अधिकारों से दृढ़ता से जुड़ी हुई है , और अक्सर नीति में बदलाव की आवश्यकता होती है। 2017 तक , लैंगिक समानता के लिए वैश्विक आंदोलन ने महिलाओं और पुरुषों के अलावा लिंग के प्रस्ताव को शामिल नहीं किया है , या लिंग बाइनरी के बाहर लिंग पहचान को शामिल नहीं किया है ।

यूनिसेफ का कहना है कि लैंगिक समानता "का अर्थ है कि महिलाओं और पुरुषों, और लड़कियों और लड़कों को समान अधिकार, संसाधन, अवसर और सुरक्षा प्राप्त है। इसके लिए यह आवश्यक नहीं है कि लड़कियां और लड़के, या महिलाएं और पुरुष समान हों, या उनके साथ व्यवहार किया जाए। बिल्कुल एक जैसे।" [2]वैश्विक स्तर पर, लैंगिक समानता प्राप्त करने के लिए महिलाओं और लड़कियों के खिलाफ हानिकारक प्रथाओं को समाप्त करने की भी आवश्यकता है, जिसमें यौन तस्करी , स्त्री-हत्या , युद्धकालीन यौन हिंसा , लिंग वेतन अंतर , [3] और अन्य उत्पीड़न रणनीति शामिल हैं । यूएनएफपीए ने कहा कि, "उनके मानवाधिकारों की पुष्टि करने वाले कई अंतरराष्ट्रीय समझौतों के बावजूद, पुरुषों की तुलना में महिलाओं के गरीब और अनपढ़ होने की संभावना अधिक है। संपत्ति के स्वामित्व, ऋण, प्रशिक्षण और रोजगार तक उनकी पहुंच कम है। यह आंशिक रूप से पुरातनपंथी रूढ़ियों से उपजा है महिलाओं को परिवार की रोटी कमाने वाली के बजाय बाल-वाहक और गृहिणी के रूप में लेबल किया जा रहा है। [4] उनके राजनीतिक रूप से सक्रिय होने की संभावना पुरुषों की तुलना में बहुत कम है और घरेलू हिंसा के शिकार होने की संभावना अधिक है । " [5] 2017 तक, लैंगिक समानता संयुक्त राष्ट्र के सत्रह सतत विकास लक्ष्यों (एसडीजी 5) में से पांचवां है । लैंगिक असमानता को संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम की मानव विकास रिपोर्ट द्वारा प्रतिवर्ष मापा जाता है ।

लैंगिक समानता हेतु भारतीय संविधान के कानूनी प्रावधान :

लैंगिक असमानता को ख़त्म करने के लिए हमारे संविधान में कई प्रावधान बनाए गए हैं । ऐसे बहुत सारे कानून है जहां सारे व्यक्ति को समानता का अधिकार देता है । इसमें शामिल प्रावधान है – " अनुच्छेद 14 , अनुच्छेद 15 , अनुच्छेद 16 और इसके अतिरिक्त वोट डालने का अधिकार । हमारा संविधान नागरिकों के लिए स्तर की समानता और अवसर प्रदान करती है । इसी क्रम में महिलाओं को भी वोट डालने का अधिकार प्राप्त हैं। संविधान का अनुच्छेद 14 " 6 कहता है – "भारत राज्य – क्षेत्र में किसी व्यक्ति को विधि के समक्ष समता से अथवा विधियों के समान संरक्षण से राज्य द्वारा वंचित नहीं किया जायेगा।" भारत के प्रत्येक व्यक्ति को समानता का अधिकार प्रदान करता है , जो कि देश के सभी नागरिकों के बीच अयुक्तियुक्त विभेद को वर्जित करता है । संविधान का अनुच्छेद 15 कहता है – "राज्य किसी नागरिक के खिलाफ सिर्फ धर्म, मूल, वंश, जाति, लिंग, जन्मस्थान या इनमें से किसी के आधार पर कोई भेद नहीं कर सकता है"। संविधान का अनुच्छेद 15 (3) कहता है – " राज्य को स्त्रियों और बालकों के लिए कोई विशेष उपबंध (Provision) करने से निवारित (Prevented) नहीं करेगी "। संविधान का अनुच्छेद 15 (4) कहता है – "राज्य को सामाजिक और शैक्षिक दृष्टि से पिछड़े हुए नागरिकों के किन्हीं वर्गों की उन्नति के लिए या अनुसूचित जातियों और अनुसूचित जनजातियों के लिए कोई विशेष उपबंध करने से निवारित नहीं करेगी"। संविधान का अनुच्छेद 16 (1) कहता है – "राज्य के अधीन किसी पद पर नियोजन या नियुक्ति से संबंधित विषयों में सभी नागरिकों के लिए अवसर की समता होगी"। संविधान का अनुच्छेद 16 (2) कहता है – "राज्य के अधीन किसी नियोजन या पद के संबंध में केवल धर्म, मूलवंश, जाति, लिंग, उद्भव, जन्मस्थान, निवास या इनमें से किसी के आधार पर न तो कोई नागरिक अपात्र होगा और न उससे विभेद किया जाएगा"। भारत में महिलाओं के लिये बहुत से संवैधानिक सुरक्षात्मक उपाय बनाये हैं । इन सभी प्रावधानों के बावजूद देश में महिलाएं के साथ आज भी द्वितीय श्रेणी के नागरिक के रुप में व्यवहार किया जाता हैं , पुरुष उन्हें अपनी कामुक इच्छाओं की पूर्ति करने का माध्यम मानते हैं , महिलाओं के साथ अत्याचार अपने खतरनाक स्तर पर हैं , दहेज प्रथा आज भी प्रचलन में हैं , कन्या भ्रूण हत्या आज भी कई जगहों पर प्रचलित है ।

भारत ने मैक्सिको कार्ययोजना (1975), नैरोबी अग्रदर्शी (Provident) रणनीतियाँ (1985) और लैगिक समानता तथा विकास एवं शांति पर संयुक्त राष्ट्र महासभा सत्र द्वारा 21वीं शताब्दी के लिये अंगीकृत "बीजिंग डिक्लेरेशन एंड प्लेटफार्म फॉर एक्शन को कार्यान्वित करने के लिये और कार्रवाइयाँ एवं पहलें" जैसी लैंगिक समानता की वैश्विक पहलों की अभिपुष्टि की है। 'बेटी बचाओ बेटी पढ़ाओं', 'वन स्टॉप सेंटर योजना', 'महिला हेल्पलाइन योजना' और 'महिला शक्ति केंद्र' जैसी योजनाओं के माध्यम से महिला सशक्तीकरण का प्रयास किया जा रहा है। इन योजनाओं के क्रियान्वयन के परिणामस्वरूप लिंगानुपात और लड़कियों के शैक्षिक नामांकन में प्रगति देखी जा रही है। आर्थिक क्षेत्र में आत्मनिर्भरता हेतु मुद्रा और अन्य महिला केंद्रित योजनाएँ चलाई जा रही हैं।

लैंगिक असमानता को दूर कर समानता लाने के लिये कानूनी प्रावधानों के अलावा किसी देश के बजट में महिला सशक्तीकरण तथा शिशु कल्याण के लिये किये जाने वाले धन आवंटन के उल्लेख को जेंडर बजटिंग कहा जाता है। दरअसल जेंडर बजटिंग शब्द विगत दो-तीन दशकों में वैश्विक पटल पर उभरा है। इसके ज़रिये सरकारी योजनाओं का लाभ महिलाओं तक पहुँचाया जाता है'जेंडर बजटिंग' अपेक्षाकृत एक नई अवधारणा है जिसका उद्देष्य लोकनिधियों के आवंटन में, महिलाओं और बालिकाओं के लिए इसके प्रभाव की पहचान करके, लिंग (जेंडर) विषयक समानता लाना है। इसका उद्देष्य संसाधनों का उचित और कुषलतापूर्वक वितरण सुनिष्चित करना है और इस प्रकार निर्णय लेने की प्रक्रिया में महिलाओं की भागीदारी बढ़ाना है जो कि उनके जीवन का एक स्वरूप प्रदान करते हैं। इसका उद्देष्य सरकार तथा नागरिक समाज को लिंग (जेंडर) परिप्रेक्ष्य से राष्ट्रीय और / अथवा स्थानीय बजटों का विष्लेषण के उपयोग का समर्थन करना है।

वैश्विक नीतियां और भारत सरकार ने महिलाओं की प्रस्थिति में सुधार तथा समाज में लिंग विषयक समानता स्थापित करने के लिए अनेक उपाय किए हैं। अधिकतर नीतिगत हस्तक्षेप और संस्थागत समर्थन लिंग (जेंडर) विषयक समानता तथा लिंग विषयक न्याय, रोजगार और आय सृजन,

शैक्षणिक और कौषल विकास, राजनीतिक भागीदारी में वृद्धि इत्यादि सुनिष्चित करके महिलाओं की अधिकारिता और प्रगति के लिए कार्य किए हैं। सरकार के संस्थागत समर्थन और अन्य नियोजित तथा नीतिगत हस्तक्षेप से धीमी गति के बावजूद भी भारत में लिंग (जेंडर) संबंधित विकास सूचकों में सुधार हुआ है। भारत सरकार द्वारा कार्यान्वित योजनाओं और कार्यक्रमों से महिलाओं की स्थिति में बोधगम्य सुधार हो सका है तथा यह भी प्रत्यक्ष बोध हुआ है कि आज जीवन के विभिन्न विकल्पों की दृष्टि से महिलाएं बेहतर स्थिति में हैं। लैंगिक समानता हेतु आधुनिक युग में बहुत कुछ कार्य करने की आवश्यकता है

निष्कर्ष:

हमारे समाज के विकास के लिए लैंगिक समानता अत्यंत आवश्यक हैं। महिला और पुरुष समाज के मूलाधार है और समानता एक सुंदर और सुरक्षित समाज की वो नींव है जिसपर विकास रूपी इमारत बनाई जा सकती हैं। लैंगिक समानता के बीच में भेदभाव की सोच समझकर बनाई गई एक खाई है, जिससे समानता तक जाने का सफर बहुत मुश्किल भरा हुआ बन जाता हैं। इस सफर लैंगिक समानता के द्वारा अत्यंत आसन बनाना होगा ।लैंगिक समानता का उद्देश्य पुरुषों और महिलाओं के बीच सभी सीमाओं और मतभेदों को दूर करना है। यह पुरुष और महिला के बीच किसी भी प्रकार के भेदभाव को समाप्त करता है। लिंग समानता पुरुषों और महिलाओं दोनों के लिए समान अधिकार और अवसर सुनिश्चित करती है, चाहे वह घर पर हो या शैक्षणिक संस्थानों में या कार्यस्थलों पर। लैंगिक समानता राजनीतिक, सामाजिक और आर्थिक समानता की गारंटी देती है।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची:

1- अंतर्राष्ट्रीय श्रम कार्यालय। (2000)। महिला कामगारों के अधिकारों और लैंगिक समानता की एबीसी (पृष्ठ 48)। जिनेवा: आईएलओ. गूगल शास्त्री

2- क्लार्क, क्रिस (अगस्त 2011)। "फिनलैंड में अंतरंग साथी हिंसा के लिए विरोधाभासी दृष्टिकोण" । शिकार विज्ञान में अंतर्राष्ट्रीय परिप्रेक्ष्य । ६ (१): ९-१९। doi : 10.5364/ipiv.6.1.19 (निष्क्रिय 31 मई 2021)। से संग्रहीत मूल 2015/12/08 पर।CS1 रखरखाव: मई 2021 तक DOI ।

3- मैकी, लिंडा; हर्न, जेफ (अगस्त 2004)। "लिंग-तटस्थता और लैंगिक समानता: फ़िनलैंड और स्कॉटलैंड में 'घरेलू हिंसा' के लिए नीति प्रतिक्रियाओं की तुलना और इसके विपरीत" (पीडीएफ) । स्कॉटिश मामले । 48 (1): 85-107। डोई : 10.3366/स्कॉट.2004.0043 । मूल (पीडीएफ) से २१ अक्टूबर २०१३ को संग्रहीत ।

4- ए बी एमनेस्टी इंटरनेशनल के डेनिश, स्वीडिश, फ़िनिश और नॉर्वेजियन सेक्शन (मार्च 2010), "रेप एंड ह्यूमन राइट्स इन फ़िनलैंड", डेनिश, स्वीडिश, फ़िनिश और नॉर्वेजियन सेक्शन ऑफ़ एमनेस्टी इंटरनेशनल (एड।), केस क्लोज्ड: रेप एंड ह्यूमन राइट्स इन नॉर्डिक देशों , एमनेस्टी इंटरनेशनल , पीपी 89-91, 17 अक्टूबर, 2017 को मूल से संग्रहीत ।

5- एमनेस्टी इंटरनेशनल (मई 2011)। डेनमार्क: आतंकवाद, आप्रवास-निरोध, खारिज किए गए शरण चाहने वालों की जबरन वापसी और महिलाओं के खिलाफ हिंसा (पीडीएफ) के संदर्भ में मानवाधिकारों का उल्लंघन और चिंताएं । एमनेस्टी इंटरनेशनल । एमनेस्टी इंटरनेशनल ने यूएन यूनिवर्सल पीरियोडिक रिव्यू, मई 2011 को प्रस्तुत किया।

6- भारतीय संविधान(9 नवम्वर 2015) भारत सरकार विधि और न्याय मंत्रालय राजभाषा खण्ड (विधायी विभाग) नई दिल्ली- 110001 द्वारा प्रकाशित ,अनुच्छेद 14 ,15, 16,

7- गूगल ,इन्टरनेट

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

भारतातील अन्नप्रक्रिया उद्योगातील योजनांमुळे महिलांसाठी विस्तारणाऱ्या प्रगतीच्या वाटा

प्रा.सोनल वसंतराव धानापुने
हुतात्मा राजगुरू महाविद्यालय,राजगुरुनगर .ता.खेड,जि.पुणे ४१०५०५
E-Mail – sonalidhanapune@gmail.com

सारांश :

भारतामध्ये अन्न प्रक्रिया उद्योग हा पाचव्या क्रमांकावरील मोठा उद्योग आहे .महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागासह देशभरात अन्न प्रक्रिया क्षेत्राच्या सर्वांगीण वृद्धी आणि विकासासाठी, अन्न प्रक्रिया उद्योग मंत्रालय (एमओएफपीआय) केंद्रीय एकछत्री योजना - प्रधानमंत्री किसान संपदा योजना (पीएमकेएसवाय) राबवत आहे.प्रधानमंत्री किसान संपदा योजनेतील घटक योजनांतर्गत, अन्न प्रक्रिया उद्योग मंत्रालय अन्न प्रक्रिया / अन्न संरक्षण उद्योग स्थापनेसाठी उद्योजकांना अनुदान-सहाय्य स्वरूपात मुख्यतः पत संलग्न अर्थसहाय्य (भांडवली अनुदान) प्रदान करते. प्रधानमंत्री किसान संपदा योजनेतील संबंधित घटक योजनांतर्गत सहाय्य करत महाराष्ट्रात आतापर्यंत, 3 मेगा फूड पार्क , 62 शीतसाखळी प्रकल्प, 12 कृषी प्रक्रिया समूह, 39 अन्न प्रक्रिया उद्योग , मागास आणि अग्रेषित संलग्न 12 प्रकल्पाची निर्मिती आणि 26 अन्न चाचणी प्रयोगशाळांना अन्न प्रक्रिया उद्योग मंत्रालयाने मंजुरी दिली आहे.

मागील काही काळात भारतातील उद्योग आणि स्टार्टअपचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. याची सर्वात चांगली गोष्ट म्हणजे यात महिलांचे प्रमाण देखील मोठे आहे. एखादी महिला जेव्हा उद्योग सुरू करण्याचा विचार करते, त्यावेळी तिच्यासमोर अनेक उडचणी उभ्या राहतात. मात्र अशा काही सरकारी योजना आहेत, ज्याद्वारे महिलांना उद्योगासाठी आर्थिक मदत मिळू शकते.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये :

१.अन्नप्रक्रिया उद्योगातून महिलांसाठी असणाऱ्या नवीन संधी अभ्यासणे.

२. अन्नप्रक्रिया उद्योगातील महिलांचा विकास अभ्यासणे .

३.अन्नप्रक्रिया उद्योग वाढीसाठी शासनाच्या योजना अभ्यासणे .

प्रस्तावना :

स्त्री हा अर्थव्यवस्थेतील एक महत्वाचा घटक आहे.एकूण श्रमपुरवठयातील ४८ टक्के श्रमपुरवठा ज्या घटकापासून प्राप्त होतो तो म्हणजे 'स्त्री' घटक होय.आपल्या देशात खूप मोठया प्रमाणात क्षमता असलेले मनुष्यबळ आहे.यातील महिलांचा वाटाही तितकाच महत्वाचा आहे.आजच्या काळातील स्त्री ही शिक्षणामुळे सक्षम झाली.स्वत:च्या पायावर आर्थिकदृष्टया उभी राहिली आहे.उद्योग विश्वाचा विचार करता स्त्रियांसमोर वेगवेगळया पातळयांवरचा संघर्ष आहे , अगदी वैयक्तिक जबाबदा–यांपासून सामाजिक पाठिंब्यापर्यंत.

भारतातील साधारण: १० टक्के उदयोग महिला उदयोजकांकडून राबविले जातात.Global Women Entrepreneurship रिपोर्टनुसार – भारताचा क्रमांक ३१ देशांत २९ आहे.खादयपदार्थांच्या व्यवसायाबरोबरच महिलांनी इतरही क्षेत्रात आपला ठसा उमटवणे अत्यावश्यक आहे.जगभरात महिलांनी आपल्या कार्याचा उदयोजकतेत ठसा उमटवला आहे.अपारंपारिक उदयोगांमध्ये देखील भारतात महिला आघाडीवर आहेत.देशातील महिलांमध्ये उदयोजक होण्याची प्रचंड क्षमता आहे. महिलांचे उदयोजकतेत असलेले प्रमाण Master Card Index of Women Entrepreneurs च्या अहवालात नमूद करण्यात आले आहे.त्यात ५४ देशांच्या अर्थव्यवस्थेचा आढावा घेण्यात आला.त्यात भारताला ४१.७ गुणांक मिळून भारताचा ४९ वा क्रमांक लागला आहे.५४ देशांना असे क्रमांक देताना मास्टरकार्डने आशिया प्रांतात मध्यपूर्वेकडील देश,आफ्रिका,उत्तर अमेरिका, अमेरिका,युरोप देशाचा विचार केला.

जगातील एकूण महिला कामगारांमध्ये या प्रदेशात ७८.६ महिला मनुष्यबळ याठिकाणी कार्यरत असल्याचे सर्वेक्षणावरून नमूद करण्यात आले आहे.गेल्या काही वर्षांत देशातील अन्नप्रक्रिया उद्योगाची वार्षिक वाढ १५ टक्के वेगाने होत आहे. झपाटय़ाने होणारी ही वाढ लक्षात घेता पुढील पाच वर्षांत या क्षेत्रात ३५ लाखांहून अधिक तज्ज्ञ व्यक्तींची गरज भासणार आहे. त्यामुळे साहजिकच या क्षेत्रात करिअरच्या उत्तम संधी उपलब्ध होऊ शकतात.

महिलांना उद्योगासाठी आर्थिक मदत करणाऱ्या सरकारी योजना :-मागील काही काळात भारतातील उद्योग आणि स्टार्टअपचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. याची सर्वात चांगली गोष्ट म्हणजे यात महिलांचे प्रमाण देखील मोठे आहे. ज्याद्वारे महिलांना उद्योगासाठी आर्थिक मदत मिळू शकते.त्या योजना पुढीलप्रमाणे –

१.सेंट कल्याणी योजना : सेंट्रल बँक ऑफ इंडियाद्वारे चालवल्या जाणाऱ्या योजनेसाठी उद्योग, शेती, हँडीक्राफ्ट्स, जेवणाचा व्यवसाय, कपडे बनवणे, ब्यूटी, कँटिन, हॉटेल, लायब्रेरी, एसटीडी/झॅरोक्स बूथसाठी काम करणाऱ्या महिला अर्ज करू शकतात.

२.देना शक्ती योजना : या योजनेंतर्गत देना बँक कृषि, उत्पादन, मायक्रो क्रेडिट, किरकोळ व्यापार अथवा छोट्या स्तरावरील उद्योगासाठी महिलांना 20 लाखांपर्यंतचे कर्ज देते.

३.अन्नपुर्णा योजना : या योजने अंतर्गत फूड कॅटेरिंगचा उद्योग करणाऱ्या महिलांना सरकार 50 हजार रुपयांपर्यंतचे कर्ज देते. हे पैसे महिला उद्योजक आपल्या हिशोबाने भांडी, फ्रिज, भांड्यांचे स्टँड, मिक्सर अशा गोष्टी खरेदी करू शकतात.

४.मुद्रा योजना : पंतप्रधान मुद्रा योजने अंतर्गत येणाऱ्या राष्ट्रीय बँकेद्वारे ब्यूटी पार्लर, ट्यूशन सेंटर, टेलरिंग यूनिट इत्यादी छोट्या उद्योगासाठी कर्ज दिले जाते. यामध्ये 50 हजार ते 50 लाखापर्यंतचे कर्ज मिळू शकते. 10 लाखांपेक्षा कमी कर्जासाठी कोणतेही तारण ठेवण्याची गरज नाही.

५.स्त्री शक्ती पॅकेज : या योजनेत महिलांना 2 लाखांपेक्षा अधिकच्या कर्जावर व्याजामध्ये 0.05 टक्के सूट मिळते. 5 लाखांपर्यंतच्या कर्जासाठी तारणाची गरज लागत नाही.

६.भारतीय महिला बँक उद्योग कर्ज : ही योजना भारतीय महिला बँकेद्वारे सुरू करण्यात आली होती. महिलांना उद्योगासाठी व्याजदरात 0.25 टक्के सुट मिळते. कर्ज परत करण्यासाठी 7 वर्षांचा कालावधी मिळतो.

७. ओरिएंट महिला विकास योजना : ओरिएंटल बँक ऑफ कॉमर्सतर्फे या योजनेत अशा महिलांना कर्ज मिळते, ज्यांचा उद्योगात 51 टक्के मालकी हक्क आहे. 10 लाख ते 25 लाखांपर्यंतच्या कर्जासाठी तुम्हाला कोणतीही तारण अथवा ठेवीची गरज नाही.

८.महिला उद्यम निधी योजना : छोट्या स्तरावर उद्योग सुरू करण्याचा विचार करत असलेल्या महिलांसाठी या योजनेंतर्गत पंजाब नॅशनल बँक आणि स्मॉल इंडस्ट्रीज डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडियाद्वारे कर्ज दिले जाते.

पायाभूत सुधारणेतून अन्न प्रक्रियेला पुढील घटकांच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात चालना मिळत असल्याचे दिसून येते.

1. जागतिक स्तरावरील अन्नधान्य उत्पादनांच्या बाबतीत भारत चीनच्या पुढे आहे. दूध, केळी, आंबा, पेरू, पपई, आले, भेंडी आणि मांस निर्मितीमध्ये भारताचा प्रथम क्रमांक लागतो.
2. वाटाणा, बटाटे, चहा, टोमॅटो, तीळ आणि इतर अनेक महत्त्वाच्या वस्तूंच्या निर्मितीमध्ये भारत जगात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे.
3. अन्नप्रक्रिया क्षेत्रातील रोजगार आणि रोजगाराच्या दृष्टीने कारखान्यांची संख्या आणि उत्पादन दृष्टीने तिसऱ्या स्थानी आहे.

जागतिक स्तरावर अन्नप्रक्रिया क्षेत्रामध्ये भारत:

1. भारतातील अन्नप्रक्रिया उद्योगातील धान्य, साखर, खाद्यतेल, पेये व डेअरी उत्पादने हे प्रमुख उद्योग आहेत.
2. अन्न-आयात करण्यासाठी देशाचे धोरणात्मक भौगोलिक स्थान आणि प्रक्रियायुक्त पदार्थांच्या निर्यातीसाठी भारत अनुकूल आहे.
3. भारतात फळे आणि भाज्यांमध्ये २ टक्के, समुद्री मासे १०.५ टक्के, मांस २.७ टक्के आणि कुक्कुटपालनामध्ये ६.७ टक्के प्रक्रियेचे प्रमाण आहे
4. भारतात २०१३-१४ मध्ये प्रक्रिया उद्योगामध्ये ७.१ टक्के वाढीची नोंद आहे. इंडस्ट्रीजच्या वार्षिक सर्वेक्षणानुसार (एएसआय) देशातील नोंदणीकृत अन्न प्रक्रिया उद्योगांची एकूण संख्या ३७,१७५ आहे. तमिळनाडू (१४ टक्के), तेलंगणा (१० टक्के), महाराष्ट्र (८ टक्के) आणि पंजाब (७.५ टक्के) या राज्यांतील नोंदणीकृत खाद्यान्न आहे

क्षेत्रानूसार अन्नप्रक्रियेच्या संधी ;

१. डेअरी क्षेत्र:

1. भारतात सुमारे १४६ दशलक्ष मेट्रिक दुधाचे उत्पादन होते. वाढती मागणी लक्षात घेऊन डेअरी उत्पादनांच्या बाजारपेठेत फ्लेवर्ड दही, लोणी, सुगंधी दूध, चीज इत्यादीची निर्मिती होणे गरजेचे आहे.
2. नवीन मूल्यवर्धित दुग्ध उत्पादने, आधुनिक पॅकेजिंग तंत्र, व्हॅल्यू ऍडेड डेअरी प्रॉडक्ट, प्रोसेसिंगसाठी कोल्ड चेन आणि नवीन टेक्नॉलॉजीची क्षमता वाढवणे आवश्यक आहे.

२. फळे आणि भाजीपाला:

1. केळी, पपई, आंबा आणि पेरूच्या उत्पादनामध्ये भारत अग्रेसर आहेच. तसेच बटाटे, मटार, कोबी आणि फूलकोबी उत्पादनामध्ये भारताचा जगात दुसरा क्रमांक आहे.
2. पुरेशा पायाभूत सोयी (कोल्ड चेन, प्रक्रियेच्या पायाभूत सोयीसुविधा), खाद्य प्रकिया आणि पॅकेजिंग यांसह अपव्यय पातळी कमी करण्यास मदत करणाऱ्या उपक्रमांमध्ये गुंतवणूक करण्यास प्रचंड संधी आहे.

३. मांस आणि पोल्ट्री:

1. भारतात दरवर्षी ५.३ दशलक्ष मेट्रिक मांस निर्मिती होते.
2. कुक्कुटपालनात प्रक्रियेचे प्रमाण ६ टक्के आहे, तर मांसामध्ये २१ टक्के आहे.
3. स्वच्छ आणि सुरक्षित मांस उत्पादनासाठी भारतीय ग्राहकांच्या मागणीनुसार प्रक्रिया आणि कोल्ड चेनमध्ये पायाभूत सुविधांमध्ये मोठी संधी आहे.

४. सागरी उत्पादने:

1. ९.६ दशलक्ष मेट्रिक उत्पादनासह भारत जगात दुसऱ्या क्रमांकाचा मत्स्य उत्पादक देश आहे.
2. भारतात २३ टक्के सागरी उच्पादनांवर प्रक्रिया होते. समुद्री उत्पादनांच्या साठवणुकीसाठी आवश्यक असणाऱ्या शीतसाहित्याच्या विकासासाठी भारतामध्ये प्रचंड संधी उपलब्ध आहे.
3. ५. कोल्ड चेन भारतात दरवर्षी ४०० दशलक्ष मेट्रिक प्रक्रियायुक्त पदार्थ तयार होतात.

संदर्भ सूची :

1. https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1737267
2. https://mr.vikaspedia.in/agriculture/policies-and-schemes/9292
3. https://www.majhapaper.com/2020/01/03/women-entrepreneurs-govt-scheme-business-loans-benefits-india/
4. हिती स्रोत: अन्न प्रक्रिया उद्योग मंत्रालय भारत सरकार

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

महिला सबलीकरण आणि शासनाच्या योजना

प्रा. जगताप शालन धर्मराज
वाणिज्य विभाग कर्मवीर मामासाहेब जगदाळे महाविदयालय वाशी
Email- jagtapshalan@gmail.com

प्रस्तावणा

समाज रथाच एक प्रमुख चाक म्हणून आपण जेव्हा स्त्रिचा उल्लेख करतो. समाजाच्या स्वास्थ्यासाठी हे दोन्ही चाक समान असणे गरजेचे असते. असे आपण जेव्हा म्हणतो, तेव्हा महिलांना सर्वच क्षेत्रात समान संधी मिळायला पाहिजे. परंतू बोटावर मोजण्याइतक्याच सुशिक्षीत स्त्रिया पुरूषांच्या खांदयाला खांदा देवून काम करतात असे दिसून येते. परंतू आजही आर्थीकदृष्टया दुर्बल किंवा सामाजिकदृष्टया दुर्बल असलेल्या महिलांच्या बाबतीतील चित्र हे विदारकच आहे. अशा वेळी समाजाच्या समान पातळीवर स्त्रीला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी समाजातील सर्वच्या सर्व स्त्रीयांना स्वातंत्र्य, समान हक्क व समान संधी मिळून त्यांच्या कर्तृत्वशील कलागुणांना विकसीत होण्यास संपुर्ण वाव मिळणे हाच स्त्री स्वातंत्र्याचा लढयापुढील महत्वाचा प्रंश्न आहे. महिला सबलीकरण करणे म्हणजे पुरूषांना हितवीने किंवा त्यांच्यापेक्षा महिलांचे श्रेष्ठत्व सिध्द करणे नव्हे, तर महिलांना त्यांच्या नैसर्गिक गुणधर्म, क्षमता, परंपरा, यांच्यासह समानतेने वागविणे होय. स्त्री सबलीकरण म्हणजे काय ? तर स्त्रीयांना वैचारिक स्वातंत्र्य मिळणे तसेच सामाजिक, आर्थीक, धार्मीक, सांस्कृतिक, वैचारिक पातळयावर समान दर्जा प्रदान करणे. स्त्री हा स्वतंत्र घटक माणून तीला विकासाच्या प्रक्रियेत बरोबरीचा दर्जा देवून समाविष्ट करणेत्र थोडकयात स्त्री सबलीकरण ही उथळ किंवा वरवरची बोलण्यापुरती संकल्पना नसून त्यात अनेक गांभीतार्थ दडलेले आहेत. म्हणून तिचा मुळापासून व संशोधनात्मक अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

भारतात महिला अजुनही दुय्म स्थानांवर आहेत. त्या आर्थीक व समाजिकदृष्टया दुर्बल तसेच निर्भर आहेत. पण वर्तमान स्थितीत स्त्रियांमध्ये शिक्षण व तत्सम कारणामुळे जागरूकता वाढतच चालली आहे. त्यामुळे स्त्री सबलीकरणाच्या संकल्पनेचा विचार गांभीर्याने करणे गरजेचे आहे. म्हणून स्त्री सक्षमीकरण कसे असावे त्याचे स्वरूप आवश्यकता तसेच विविध पैलू यावर प्रकाश टाकणे गरजेचे आहे.

उद्दीष्टे.

१. महिला सबलीकरणाचा अर्थ स्पष्ट करणे
२. महिला सबलीकरणाच्या विविध शासन योजनांच्या अभ्यास करणे.
३. महिला सबलीकरणात शासकिय योजनांची भुमीका तपासणे.

संशोधनपध्दती .

प्रस्तुत शोधनिबंध हा द्वितीय साधनसामुग्रीवर आधारित आहे. यासाठी विविध मासिके, ग्रंथे, दैनिक वर्तमानपत्र तसेच वेगवेगळया पुस्तकांचा अभ्यास केला आहे.

महिलांचे आर्थीक आणि सामाजिक सबलीकरण (मउचवूमतपदह ूवउमद ेवबपंससल ंदक मबवदवउपबंस)

महिलांना समाजात सन्मान प्राप्त करून देण्यासाठी आर्ट ऑफ लिव्हींगने समाजातील विविध स्तरावरील महिलांना आत्म सन्मान अंतर्गत मजबुती आणि रचनात्मक विकासास कारणीभुत होतील असे महिला आता सर्व समस्यांवर मात करत आहेत. आपले कौशल्य, आत्मविश्वास आणि उपयोगीतेबाबत अग्रेसर होताना दिसतात. आपल्या कुटूंबामध्ये इतर महिलांसाठी आणि समाजामध्ये शांतीचे आणि सकारात्मक सामाजिक परिवर्तनाचे प्रतिनीधीत्व करताना दिसतात.

आर्ट ऑफ लिव्हींगने महिलांसाठी केलेले ६ कार्यक्रम

१. आर्थीक स्वातंत्र्य
२. मुलांचे शिक्षण
३. एच.आय.व्ही/एडस
४. जल कार्यक्रम
५. नेतृत्व विकास
६. सामाजिक सक्षमीकरण

शिक्षणादवारे महिला सबलीकरण.(वउमद मउचवूमतउमदज जीतवनही मकनबंजपवद)

जीवनात प्रगती करायची असले तर शिक्षण हे अत्यंत प्रभावी माध्यम आहे. महिलांची प्रगती आणि सक्षमीकरणासाठी शिक्षणापेक्षा जास्त परिणामकारक काय असू शकते. आर्ट ऑफ लिव्हींगचे शिक्षणादवारे देशातील कानाकोपरयातील ग्रामीण मुली आणि महिलांना समान, दर्जाने सक्षम बनविले. महिला सबलीकरणासाठी राज्य शासन नेहमीच सकारात्मक दृष्टीकोन ठेवून वेगवेगळया मार्गाने त्यांना मदत करत असतेत्र महिला स्वावलंबी व स्वयंपुर्ण व्हाव्यात त्यांचा विकास व्हावा यासाठी शासन अनेक योजना राबवत आहेत.

महिला सबलीकरणासाठी शासनाच्या योजना

१. **बलात्कार पिडीत, लैंगिक शोषण पिडीत बालक आणि बालीका पिडीतांकरीता मनोधैर्य योजना (महिला व बालक).** बलात्कार आणि ॲसिड हल्ल्यातील पिडीत महिला व बालके यांच्या पुनर्वसनासाठी आर्थीक सहाय्य पुरविणे यासाठी महाराष्ट्र शासनाकडून मनोधैर्य योजना राबविण्यात येत आहे.

बलात्कार आणि हल्ला पिडीतांना झालेल्या मानसिक आघातून सावरणे सर्वात महत्वाचे असते. त्याचबरोबर त्यांना आर्थीक मदत वैदयकिय आणि कायदेशीर मदत तसेच समुपदेशन सेवा उपलब्ध करून देणेही महत्वाचे आहे. या सर्व गोष्टींचा विचार करून राज्यातील महिला आणि बालविकास विभाग मनोधैर्य अंमलबजावणी करीत आहेत. या पिडीतांना १ लाख रूपयांची आणि विशेष प्रकरणामंध्ये १० लाख रूपयांची आर्थीक मदत देण्यात येते. मा. उच्च न्यायालय निर्देशानूसार योजनेच्या आर्थीक निकषांमध्ये बदल करून सुधारित मनोधैर्य योजना लागू करण्यात आली आहे.

२. सिंगल विंडो सिस्टीम

या योजनेअंतर्गत अर्ज स्वीकारण्यापासून ते आर्थीक साहाय्य पुरविणे याबाबतची सर्व प्रक्रिया राज्य, जिल्हा विधीक सेवा प्राधीकरण यांना हस्तांतरण करण्यात आली आहे. ज्ज्ञ अधिनियम अंतर्गत मुलींचा समावेश सुधारित योजनामध्येज्ज्ञ अधिनियमांअंतर्गत सुटका करण्यात आलेल्या मुलींनाही सहाय्य करण्यात येते.

३. माझी कन्या भाग्यश्री योजना

१ ऑगस्ट २०१७ पासून महिला आणि बालविकास महाराष्ट्र शासनातर्फे सर्वप्रथम ''माझी कन्या भाग्यश्री'' या योजनेची अंमलबजावणी सुरू झाली आहे. या योजनेत शासन खालीलप्रमाणे आर्थीक सहाय्य प्रदान करते.

१. एक मुलगी. १८ वर्षे कालावधीसाठी रूपये ५०,०००/–

२. दोन मुली. प्रत्येक मुलीच्या नावे रूपये २५,०००/–

याचा लाभ ७.५ लाख रुपयांपर्यत मासिक उत्पन्न असलेल्या कुटूंबाना आणि ज्यांनी फक्त कौटुंबिक नियोजन प्रमाणपत्र सादर केल्यानंतर याचा लाभ मिळतो. प्रत्येक सहा वर्षांनी जमा झालेले व्याज कुटूंबिय काढू शकतात.

शासनाने आर्थीक वर्ष २०१७.२०१८ ला मुदत ठेवीच्या निर्मीतीसाठी २० कोटी आणि २०१८.२०१९ ला १४ कोटी रूपये वितरीत करण्यात आलेले आहेत.

४. एकात्मिक बालविकास योजना (आय.सी.डी.एस)

आयसिडीएस हा भारत सरकारने पुढाकार घेवून सुरू केलेल्या उपक्रमांपैकी एक आहे आणि ती राज्यातील महिला व बालविकास विभागामार्फत कार्यान्वीत करण्यात होतो. या योजनेमध्ये लहान मुलांना पोषण आहार, आरोग्य निगा, शाळापुर्व शिक्षण सेवा संकलित स्वरूपात पुरवीली जाते. लहान बालकांच्या आरोग्य आणि पोषणाच्या समस्या त्यांच्या किंवा तिच्या मातेचा विचार न करता सोडविता येणे शक्य नाही. आणि म्हणूनच या उपक्रमाची व्याप्ती किशोरावस्थेतील मुली, गर्भवती महिला आणि स्तनदा माता यांच्यामार्फत विस्तारण्यात आली आहे. आय. सी.डी.एस. हा उपक्रम मुलांना आणि मातांना त्यांच्या गावात किंवा वार्डात सर्व पायाभुत आवश्यक सेवा एकत्रितपणे पुरवीली जाते. तसेच ही योजना शहरी झोपडपटयामधून टप्याटप्यांनी विस्तारली आहे.

राज्यात आय.सी.डि.एस. उप्रकमाचे एकुण ५५३ प्रकल्प कार्यरत असून ३६४ ग्रामीण तर ८५ आदिवासी विभागात आणि शहरी झोपडपटयामध्ये १०४ आहेत.

या योजनेअंतर्गत लाभार्थ्यांना पुरविणत येणारया काही प्रमुख सेवा पुढीलप्रमाणे.

१.पुरक पोषण आहार
२.लसीकरण
३.आरोग्य तपासणी
४.संदर्भ आरोग्य सेवा
५.अनौपचारिक शालापुर्व शिक्षण
६.पोषण आणि आरोग्य शिक्षण

५. बेटी बचाओ बेटी पढाओ योजना.

राज्यातील बालक लिंग वृध्दांतर्गत करण्याच्या प्रमुख उद्येशाने राज्याच्या महिला आणि बालक विकास विभागाने केंद्र शासनाची बेटी बचाओ बेटी पढाओ योजना बीड, जळगाव, अहमदनगर, बुलढाणा, औरंगाबाद, वाशिम, कोल्हापूर, उस्मानाबाद, सांगली आणि जालना या दहा जिल्हयांमध्ये कार्यान्वीत केली आहे. बेटी बचाओ बेटी पढाओ या योजनेची उद्येष्टये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. स्त्रीभ्रुण हत्यांना प्रतिबंध करणे
२. मुलांच्या जीवीताची आणि संरक्षणाची काळजी घेणे
३. मुलींच्या शिक्षणाची आणि सामाजिक सहभागांची नोंद करणे

दिनांक १५ जून २०१६ पासून हिंगोली, सोलापूर, पुणे, परभणी, नाशिक, लातूर, या अतिरीक्त जिल्हयांच्या समावेश सदर योजनेत करण्यात आला आहे. शासण निर्णय दि. ६ ऑगस्ट २०१८ नूसार उर्वरित १९ जिल्हयांत सदर योजना करण्यात आली आहे. देशामध्ये महाराष्ट्र राज्य हे असे आहे की, त्यामधील जळगाव आणि उस्मानाबाद जिल्हयांना प्रभावी समुदाय प्रतिबध्दता प्रसुती पुर्व लिंग निदाण परिक्षण, पुर्वसंकल्पनेची अंमलबजावणी तसेच मुलींना बाळ शिक्षणात सक्षम बनविणे या क्षेत्रात उल्लेखनिय कार्याबददल विशेष पुरस्काराने माननीय मंत्री महिला बाल विकास मंत्रालय (भारत सरकार) यांच्या हस्ते दि. २४ जानेवारी २०१६ रोजी राष्ट्रीय बालीका दिवाशी सन्मानीत करण्यात आले आहे.

६. बाल संगोपण संस्था (सी.सी.आय)

महिला आणि बालविकास विभागाला जाणीव आहे की, बालकांचे संरक्षण म्हणजेच बालकांना असलेल्या संभाव्य वास्तविक व जिवीताच्या तसेच व्यक्तीच्या आणि बालकाच्या असलेल्या धोक्यापासून रक्षण करणे, मुलांचे कोणत्याही प्रकारे नुकसान होवू नये म्हणून मुलांचा दुबळेपणा कमी करणे आणि एकही मुल सामाजिक सुरक्षा कवचाच्या बाहेर जाणार नाही, याची काळजी घेणे जे चुकून कवचाच्या बाहेर पडतील त्यांना योग्य ते संरक्षण देवून आणि मदत देवून पुन्हा ते सामाजिक कवचात आणणे. संरक्षण हा प्रत्येक मुलाचा अधिकार असला तरी काही मुले अधिक दुर्बल असतात. आणि त्यांच्याकडे इतरांपेक्षा अधिक लक्ष देण्याची आवश्यकता असते. या मुलांना सुरक्षित वातावरण पुरविण्याबरोबरच

इतर मुले सर्व अधिकारांची बालसंरक्षण कायदा सलग्न आहे. या बाबी लक्षात घेवून विभागाने ११०० पेक्षाही अधिक बाल संगोपण वस्तीगृहांचे जाळे तयार केले आहे.

७. महिला समुपदेशन केंद्र.

या केंद्रामध्ये अत्याचार पिडीत (महिला आणि बालक) झालेल्या मानसिक आघातून बाहेर पडण्यास मदत करण्यासाठी समुदेशनाची मदत पुरविण्यात येते.

८. अत्याचार पिडीत महिलांसाठी सावित्रीबाई फुले बहुउद्येशीय महिला केंद्र.

या योजनेदवारे अत्याचार पिडीत महिलांना सल्ला आणि मार्गदर्शन पुरविण्यात येते. अशा पिडीतांसाठी ही केंद्रे मार्गदर्शन आणि कायदेशीर मदती बाबतीत सल्ला मिळण्याचे तसचे रोजगार आणि व्यावसायीक प्रशिक्षण मिळवीण्याचे ठिकाण असते.

९. इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना.

या योजनेचे मुळ उद्दिष्ट गर्भवती आणि स्तनपाण कालावधीत महिलांना वेतन नुकसान भरपाई म्हणून रोख रक्कम देणेतसेच त्यांना पोषण आहार उपलब्ध करून त्यांच्या आरोग्याची स्थिती सुधारणे.गर्भवती महिलेने नोंदणी केल्यानंतर तीला शासनातर्फे मिळणारे आर्थीक लाभ घेता येतातत्र शासनाकडून दोन हप्त्यांमध्ये एकुण रूपये ६००० मदत दिली जाते. प्रथम प्रसुतीच्या मध्ये एकुण रूपये ६००० आणि बालक सहा महिन्यांचे झाल्यावर ३००० रूपये देण्यात येतात.

१०. किशोरी शक्ती योजना.

किशोर वयातील मुलींना बाल विवाहाचे आणि वारंवार मुलांना जन्म देण्याचे आरोग्यावर होणोर दुष्परिणाम तसेच संतुलीत आहाराचे आणि हिरव्या पालेभाज्या खाण्याची आवश्यकता इ.बाबतचे आरोग्य आणि स्वच्छतेसंबंधी शिक्षण तसेच प्रशिक्षण देणे, या योजनेअंतर्गत किशोरीकरीता किशोरी मेळावा, किशोरी आरोग्य शिबीर असे विविध प्रकारचे कार्यक्रम अंगणवाडी केंद्र पातळीवर आयोजीत केले जातात. ज्या किशोरींना रक्ताक्षय झाला असेल अशा मुलींना आर्यन फॉलीक ॲसिडच्या गोळया देवून विशेष प्रशिक्षण दिले जाते.

११. निराश्रीत महिला, किशोरवयीन माता, अत्याचार पिडीत महिला यांच्यासाठी राज्य महिला गृहे (१८ ते ६० वर्षे)

या महिलांना वास्तव्याकरीता सुरक्षित आणि संरक्षित वातावरण आणि मुलभूत सुविधा पुरविण्यात येतात. पिडीतांचे विवाह आणि रोजगार यांच्यादवारे पुनर्वसन सुनिश्चीत केले जाते. त्यांना राज्यात १ महिना वास्तव्य झाल्यानंतर प्रति लाभार्थी हजार रुपये, ५०० रूपये, तिच्या पहिल्या मुलांकरीता आणि ४०० रूपये तीच्या दुसरया मुलाकरीता मासिक अनुदान स्वरूपात देण्यात येतात.

१२. देवदासी कल्याण योजना.

देवदासिंना निर्वाहाकरीता आणि त्यांना व त्यांच्या मुलींना विवाहाकरीता अनूदान देण्यात येते. त्यांच्या मुलांना शालेय गणवेश तसेच इतर शालोपयोगी साहित्य घेण्याकरीता अनूदान देण्यात येते. तसेच देवदासिच्या मुलांसाठी वस्तीगृहाची सोय पुरवण्यात येते.

१३. सुकन्या योजना.

मुलींच्या जन्माबाबत समाजात सकारात्मक विचार रुजविण्यासाठी आणि बालविवाहांचे प्रमाण रोखून मुलींचा जन्मदर वाढविण्यासाठी १ जानेवारी २०१४ पासून राज्यात सुकन्या योजना सुरू करण्यात आली.

१४. सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण पारितोषीक योजना

१ किंवा २ मुलींवर कुटूंबनियोजनाची शस्त्रक्रिया करणारया जोडप्यांना प्रोत्साहन मिळावे म्हणून राज्यात सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण पारितोषीक योजना राबविण्यात येते.

समारोप

महिला सबलीकरणासाठी शासनाने या योजना काढल्या असल्या तरी याची माहिती बरयाचदा महिलांपर्यंत पोहचत नाही. त्यामुळे योजनेपासून त्या वंचित राहतात. म्हणून शासनाने योजना त्यांच्यापर्यंत पोहचवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. तसेच महिलांनी देखील या योजनेचा फायदा घेतला पाहिजे त्यामुळे महिला आर्थीकदृष्टया सक्षम होतील. आणि समाज सुधारणा होण्यास मदत होईल.

संदर्भ

१. स्त्री चळवळीची वाटचाल... कमल भगत
२. सखी सहयाद्री महिला उदयोजक
3- http//:womenchild.maharashtra.gov.in
4- Art of Living in India
5- Women empower
६. महिला व बालके कायदे (विकास पिडीया)

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

महिला सबलीकरण आणि शासनाचे योजना–एक अभ्यास

डॉ.चेतना दत्तात्रय जगताप
कर्मवीर मामासाहेब जगदाळे महाविद्यालय,वाशी ता.वाशी जि.उस्मानाबाद पिन.४१३५०३
Email ID- cdjagtap7@gmail.com

प्रस्तावना:

दैनंदिन जीवनात अगदी सहज विविध भूमिका पार पाडत महिला समाजाच्या आधारस्तंभ बनल्या आहेत. कधी प्रेमळ कन्या, तर कधी वात्सल्यपुर्ण माता, तर कधी सक्षम सहचारिणी अशी विविध नाती अत्यंत कुशलतेने आणि कोमलतेने त्या निभावत असतात. असे असले तरी जगाच्या पाठीवर ब–याच ठिकाणी समाजाकडून त्यांच्याकडे दुर्लक्ष होताना दिसते.तसेच महिलांना सामाजिक अत्याचारांना, आर्थिक परावलंबित्व, सामाजीक असमानता इत्यादींना बळी पडतात. अनादी काळापासुन महिलांवरील ही बंधने त्यांच्या वैयक्तीक व व्यवसासीक विकासाच्या आड येत आहे.

भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्री–पुरूषांना मिळणा–या अधिकारात व दर्जात कमालीची विषमता दिसुन येते. स्त्रियांना मिळणारी दुय्यमत्वाची, कनिष्ठतेची पशुतुल्य वागनुक हीच मुळात घृणास्पद आहे. लहानपणी स्त्रियांना वडील, विवाहानंतर पती आणि वृदधापकाळात मुलांच्या वर्चस्वाखाली राहुनच स्वत:चे व्यवहार निश्चित करावे लागतात.एका अर्थाने स्त्रीला आयुष्यभर केवळ दासी म्हणुन जीवन जगावे लागते. तिची शारिरीक , आर्थिक, मानसीक, बैदधीक अशा सर्व बाजुने कूचंबना होताना आढळत आहे. अशा वेळी स्त्रियांना पुरेसे संरक्षण देवुन त्यांच्या घसरलेल्या दर्जात सुधारणा करण्याच्या उददेशाने अनेक कल्याणकारी योजनांचे आयोजन करण्यात आले आहे. त्याचा सविस्तर आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधात घेण्यात आला आहे.

महिला सबलीकरण म्हणजे काय :

सबलीकरण किंवा सक्षमीकरण म्हणजे एखादयाला सामर्थ्यवान किंवा असमतोलाच्या बाबतीत स्वत: निर्णय घेणे जसे की शिक्षण, सहभाग, आर्थिक स्वातंत्र्य, गतिमानता, सार्वजनिक ठिकाणी भाष्य करणे , हक्कांबददल जागरूकता अंमलबजावणी व राजकीय समभाग इत्यादी. महिला सबलीकरण हे केवळ सत्तेचे वाटप, पुर्नवाटप किंवा सहभागापुरतेच मर्यादित नसुन त्यामध्ये सामाजिक, आर्थिक व संस्थात्मक व्यवस्थेतील बदल अपेक्षीत आहेत.

महिला सबलीकरणाची संकल्पना १९८५ मधील नैरोबी येथील जागतीक महिला परिषदेत उदयास आली. सबलीकरणाचा अर्थ म्हणजे सामाजिक सत्ता किंवा अधिकार व संसाधनावरील नियंत्रन याचे स्त्रियांना हक्क प्रदान करणे होय.

सबलीकरणाची गरज:

०१) देशाच्या सर्वांगिण साधनसंपत्तीच्या विकासासाठी सबलीकरण गरजेचे आहे.
०२) महिला सबलीकरणामुळे स्त्री–पुरूष सर्व स्तरावर समानता प्रस्तापित होईल त्यामुळे समतोल विकास संकल्पना अस्तित्वात येईल.
०३) स्त्री घटकांना मानसिक, सामाजिक, आर्थिक विकासाकरिता सबलीकरण आवश्यक आहे.
०४) महिलांचे आरोग्य, मानसन्मान वाढवणे,जीवनमान उंचावणे, समाजात निर्भयतेने जगणे.
०५) महिला सबलीकरणाच्या दृष्टीने समतोल सहाय्याकरिता स्वावलंबन, महिला कौशल्य, स्वाथ्य दृष्टीकोणातुन सकारात्मक बदल घडवुन आणण्यासाठी
महिला सक्षमीकरण आवश्यक आहे.
०६) पुरूषांना स्त्रीच्या त्यागाची, कर्तव्याची,सहनशिलतेची जाणीव याकरिता महिला सबलीकरण.
०७) महिलांचे संगठण आणि त्यांच्यावरील अन्याय, अत्याचार, गुन्हेगारी दुर होण्याकरिता महिलांचे सबलीकरण होणे आवश्यक आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टये:

०१) महिला सबलीकरण ही संकल्पना समजून घेणे.
०२) महिला सबलीकरणासाठी राबवण्यात आलेल्या केंद्र शासनाच्या योजनांचा अभ्यास करणे.
०३) महिला सबलीकरणासाठी राबलेल्या राज्य सरकारच्या योजनांचा आढावा घेणे.
०४) महिलांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा शासकीय योजनांमुळे उंचावला आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम साधन सामग्रीवर आधारीत असुन त्यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, विविध मासिकातील लेख, शासकीय अहवाल, साप्ताहिके, वर्तमानपत्रातील लेख, शासकीय प्रकाशने, इंटरनेट इत्यादींचा आधार घेऊन शोधनिबंध पूर्ण करण्यात आला आहे.

महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी शासनाचे प्रयत्न:–

महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी केंद्र तसेच राज्य शासन नेहमीच सकारात्मक भूमिकेतून वेगवेगळया मार्गाने त्यांना मदत करते.
महिला स्वावलंबी स्वयंपूर्ण तसेच त्याच्या सर्वांगिण विकासासाठी शासन अनेक योजना राबवत आहे त्याचा सविस्तर आढावा पूढीलप्रमाणे घेवु.
केंद्रशासनाने स्त्रियांच्या सबलीकरणासाठी राबवलेल्या योजना.

०१) महिला स्वाधार योजना:

या अंतर्गत निराधार, निराश्रित, कैदी महिला ,नैसर्गिक आपत्तीमुळे निराधार झालेल्या अत्याचारास बळी पडलेल्या, हुंडाग्रस्त , एच. आय.व्ही. एड्सग्रस्त इत्यादीप्रकारच्या महिलांना स्वेच्छेने प्रवेश दिला जातो. सन २००१–०२ पासुन या योजनेस सुरूवात झालेली आहे. केंद्र

शासनाकडून महिलांचे शिक्षण, संगोपण, प्रशिक्षण आणि पूर्नवसन करण्यासाठी अनुदान दिले जाते तसेच राज्य शासन आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यामातुन सदर योजना कार्यान्वित केली जाते.

०२) पायलट प्रोजेक्ट :

नैतिकदृष्टया संकटात सापडलेल्या, वेश्या व्यवसायातून पोलीसांनी सुटका केलेल्या स्त्रिया व मुलींचे स्वयंसवी संस्थेच्या माध्यामातून संगोपन , शिक्षण, प्रशिक्षण, प्रतिसाद देऊन पुर्नवसन करण्यासाठी केंद्र शासनाने ही योजना कार्यरत केली आहे.

०३) सबला :

किशोरवयीन मुलींमधील आरोग्य विषयक प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी १९ नोव्हेंबर २०१० पासुन भारतातील २०० जिल्यात राजीव गांधी किशोरवयीन मुलींचे सबलीकरण (सबला) योजना सुरू करण्यात आली. या अंतर्गत ५० टक्के केंद्र शासन व ५० टक्के राज्य शासन पोषन आहारावर खर्च करतात.

०४) नोकरी करणा–या महिलांसाठी वसतीगृहे:

नोकरी करणा–या एकटया, विवाहीत, अविवाहीत, विधवा, घटस्फोटीत महिला व जिचे वार्षीक उत्पन्न १६००० रूपये पेक्षा कमी आहे अशी महिला तिच्या मुलांसह वसतीगृहात राहू शकते. केंद्र शासनातर्फे स्वयंसेवी संस्थेस जमीन खरेदीस ५० टक्के व इमारतीच्या बांधकामास खर्चाच्या ७५ टक्के अनुदान देण्यात येते.

०५) जेंडर बजेटींग :

लिंगभावात्मक आयाम लक्षात घेऊन मांडलेल्या अर्थ संकल्पास जेंडर बजेटींग म्हणतात. महिलांच्या विशिष्ट गरजा पुर्ण करण्यासाठी अर्थसंकल्पास सकारात्मक कृतीची तरतूद केली जाते म्हणजेच अर्थसंकल्पात महिला विकासासाठी भरीव वित्तीय तरतुद केली जाते.

०६) इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना :

गर्भवती व स्तनदा मातांची प्रसूतीपूर्वी व प्रसूतीनंतर होणा–या रोजगाराची हाणी भरून काढण्याच्या उददेशाने केंद्र शासनाने २०१०–११ पासुन ही योजना सुरू केली आहे. या अंतर्गत १९ वर्षपिक्षा जास्त वयाच्या गर्भवती, स्तनदा मातांना प्रसूतीपूर्व ०३ महीने व प्रसूतीनंतर ०१ महिना असे १६ आठवडयाकरिता ८०० रूपये प्रमाणे मदत मिळते.

०७) स्त्री शक्ती पुरस्कार :

भारतीस समाजात स्त्रियांची मानसिकता बदलण्यासाठी व महिलांना विविध क्षेत्रात काम करण्यास उत्तेजन देण्यासाठी स्त्री शक्ती पुरस्कार दिला जातो. भारतीय समाजात स्त्रीचे स्थान बळकट करणे व वाईट वृत्तीचे उच्चाटन करणे इत्यादींसाठी हा पुरस्कार देण्यात येतो. पुरस्काराचे स्वरूप ३,६०,००० /– रू रोख सन्मानचिन्ह असे असुन हा पुरस्कार दरवर्षी ८ मार्च रोजी महिला दिन या दिवशी नवी दिल्ली येथे प्रदान केला जातो.

महिला सबलीकरणासाठी राज्य शासनाच्या विविध योजना:

०१) जिजामाता आधार विमा योजना:

ही योजना १मे १९९९ पासून सुरू करण्यात आली. महाराष्ट्रातील रहिवाशी असुन दारिद्रय रेषेखालील कुटूंबातील कुटूंबप्रमुखाचे अपघातात निधन किंवा कायमचे अपंगत्व आल्यास त्यांच्या कुटूंबातील स्त्री ला शासनाकडुन २५,००० रु अर्थ सहाय्य दिले जाते.

०२) शासकीय महिला राज्यगृहे :

१८ ते ६० वर्षे वयापर्यंतच्या निराधार, निराक्षीत, परितक्त्या, कुमारीमाता, संकटग्रस्त व अशा अत्याचाराला बळी पडलेल्या महिलांना आश्रय, संरक्षण व मुलभूत सुविधा पुरवून त्यांचे नौकरी, विवाह व व्यवसाय या मार्गाचे पुर्नवसन करण्याकरिता शासना मार्फत १६ जिल्हयात एकुण २० महिला वसतीगृह सूरू केले आहेत.

०३) महिला मंडळांना सहाय्यक अनुदान:

नोंदणीकृत महिला मंडळामार्फत महिला प्रशिक्षण केंद्रादवारे आर्थिक दृष्टया मागास कुटूंबातील महिलांना टंकलेखन, हस्तकला, खादयपदार्थ बनविने, शिवनकला इत्यादी व्यवसायीक प्रशिक्षण देण्यात येते. यासाठी महिलामंडळांना ४३,०००/–रु वार्षिक आवृत्ती अनुदान देण्यात येते.

०४) अनाथ मुलींच्या विवाहास अर्थसहाय्य :

शासकीय स्वयंसेवी संस्थांचे अनाथालये, आधारगृहे व इतर सर्व संस्थामधील अनाथ मुलींच्या विवाहासाठी १५,००० रूपये अनुदान शासनामार्फत दिले जाते त्यापैकी १०,००० रूपये राष्ट्रीयकृत बॅकेत गुंतविण्यात येतात व ५००० रूपयाचे संसार उपयोगी साहित्य घेण्यात येते.

०५) स्वयंसिध्दा योजना:

स्वयंसहाय्य बचत गटाद्वारे संघटित महिलांमध्ये आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छता, हक्क व अधिकार, राजकीय, आर्थिक सामाजिक विकास इत्यादी विषयांबाबत जागृती निर्माण करणे. महिलांना आर्थिक स्त्रोत उपलब्ध करून देणे. विकासात्मक सर्व योजनांचे एकत्रीकरण करून एक सर्वांगीन योजना महिलांपुढे मांडणे इत्यादी प्रकारची उद्दीष्ट प्राप्तीसाठी सन २०००–०१ पासुन शासनाने ही योजना सुरू केली आहे.

०६) आशा (ए.एस.एच.ए) योजना :

स्न २००३–०४ पासुन देशातील सर्व खेडयात ॲक्रिडेटेड सोशल हेल्थ वर्कर (आशा) यांच्या माध्यामातून घरोघरी भेटी देवून महिलांसाठी बाल आरोग्याच्या संबंधी माहिती आणि सेवा उपलब्ध करून देणे हे योजनेचे प्रमुख काम आहे.

अशा वेगवेगळया योजनांच्या माध्यमातून केंद्र व राज्य शासन वेळोवेळी महिला सबलीकरणासाठी प्रयत्नशील असतात. वरील सर्व योजनांशिवाय विविध महिला संबंधी कायदे, स्वयंसेवी संस्था, राज्य घटनेजील तरतुदी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला आरक्षण व विविध योजनाद्वारे भारतात सबलीकरण घडवून आणले जात आहे. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्र शासनाने १९९४ मध्ये पहिले महिला धोरण जाहीर केले. त्यामध्ये कालसुसंगत बदल करून २००१ मध्ये दुसरे तर २०१४ मध्ये तिसरे महिला धोरण निश्चित केले गेले. या तिन्ही धोरणांमध्ये प्रामुख्याने स्त्रियांवरील अत्याचार, हिंसा, स्त्रीविषयक कायदे त्यांच्या आर्थिक दर्जात सुधारणा करण्यासाठी शासनाने वेगवेगळया मार्गाने प्रयत्नशील आहे.

समारोप:

केद्र व राज्य शासनाने महिला सर्व क्षेत्रात सक्षम व्हावी म्हणून अनेक कल्याणकारी योजना राबविल्या आहेत. महिलांना सोयी सवलती देवुन स्वत:च्या पायावर उभे राण्यासाठी प्रशिक्षण व अर्थसहाय्य दिले आहे. मुलींना मोफत शिक्षण आरोग्य सुविधा, अत्याचार प्रतिबंध स्त्री भ्रूणहत्या बंदी कायदा, मालमत्तेत सहभाग , हुंडाबळी, बालविवाह कायदा, लैंगिक छळ प्रतिबंधक कायदा, निराधार परितक्त्या, महिलांना आश्रय, राजकारणात आरक्षण तसेच शासनाचे एक अंग असणा–या महिला आर्थिक विकास महामंडळ व राज्य महिला आयोग यांच्याद्वारे महिलांना आर्थिकदृष्टीने सक्षम करण्यासाठी व कौटुंबिक छळापासुन संरक्षण मिळण्यासाठी मदत होत आहे. एकंदरीत आज महिलांची स्थिती, त्यांची प्रगती आणि शासनाने विविध योजनांच्या माध्यामातून महिलांसाठी केलेले प्रयत्न यांचा एकत्रीत परिणाम म्हणजेच महिला सबलीकरणाने घेतलेला वेग होय.

आज जग प्रचंड झपाटयाने बदलत आहे नवे संशोधन, नवे विचार, नवीन तंत्रज्ञान सर्वत्र स्पर्धा सुरू आहे. सर्वच क्षेत्रात महिलांचा सहभाग मोठया प्रमाणत दिसुन येतो. पूर्वीच्या काळातील चुल आणि मूल ही संकल्पना मोडित निघाली असुन घराघरातील स्त्री ही प्रत्येक क्षेत्रात रेल्वे, विमान, ऑफीस, प्रशासन इत्यादी ठिकाणी सक्षमपणे आपली भूमिका पार पाडत असताना आपणास दिसुन येते. शिक्षण, कला, क्रिडा, संशोधन, माहिती व तंत्रज्ञान राजकारण या क्षेत्रात पुरूषाच्या बरोबरीने कार्यरत असल्याचे दिसुन येते. त्याचे विशेष कारण म्हणजे स्त्री सक्षमीकरणासाठी जागतिक, राष्ट्रीय, राज्य, जिल्हा पातळीवरील शासन तसेच स्वयंसेवी संस्थानी केलेले अतोनात प्रतत्न होय.

संदर्भ सुची :

०१) ग्रामिण महिलांचे सबलीकरण आणि पंचायतराज
०२) लोकराज्य (मार्च २०१०)
०३) सांगोलकर दत्ता, '' मानवी टक्के'' जिज्ञासा प्रकाशन (२०१३) पुणे
०४) ' शिक्षण संक्रमण' मासिक मार्च २०२२
०५) https://Mr.vikaspedia.in
०६) https://pib.gov.in

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में महिलाओं का योगदान

चन्द्रशेखर उसरेठे
सहायक प्राध्यापक (राजनीति विज्ञान) शासकीय महाविद्यालय चौरई, जिला छिन्दवाड़ा

पारिभाषिक शब्दावली : सविनय अवज्ञा, व्यक्तिगत सत्याग्रह, क्रांतिकारी, खुफिया कांग्रेस रेडियो, राजदूत

भारतीय के द्वारा स्वतंत्रता के लिए किया गया संघर्ष वीरता और त्याग की एक अद्भुत गाथा है। इस संघर्ष में महिलाओं ने भी बढ़—चढ़कर भाग लिया और अपना महत्वपर्ण योगदान दिया। घर परिवार की अपनी जिम्मेदारियों को निभाते हुए महिलाओं ने साहस और वीरता से अंग्रेजों से लोहा लिया। भारत का प्रथम स्वतंत्रता संग्राम १८५७ में हुआ जिसमें रानी लक्ष्मीबाई, जीनत महल, बेगम हजरत महल आदि महिलाओं ने अपने पराक्रम और वीरता से अंग्रजों का सामना किया।

२८ दिसम्बर १८८५ को मुंबई में भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस की स्थापना हुई। कांग्रेस की स्थापना के कुछ वर्षों बाद इसके अधिवेशनों में महिलायें भी भाग लेने लगी। श्रीमती कादम्बिनी गांगुली ने १८९० के कलकत्ता अधिवेशन में अपना भाषण दिया, वे ऐसा करने वाली देश की पहली महिला थी। स्वर्ण कुमार देवी एक अन्य महिला थी जिसने इस अधिवेशन में भाग लिया था। इसके बाद स्वतंत्रता के आंदोलन में महिलाओं की संख्या और भूमिका निरंतर बढ़ते गई।

भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में भाग लेने वाली प्रमुख महिलायें :

रानी लक्ष्मीबाई:

भारत में जब भी महिला स्वतंत्रता सेनानी की बात होती है तो महान वीरांगना रानी लक्ष्मीबाई की चर्चा अवश्य होती है। १८५७ के स्वतंत्रता संग्राम में अंग्रजों से संघर्ष करते हुए अपने प्राणों की आहुती देने वाली रानी लक्ष्मीबाई का नाम भारत की महान महिलाओं में अग्रण्य हैं। आज भी करोड़ों महिलायें उनके शौर्य, साहस और बलिदान से प्रेरणा लेती हैं।

बेगम हजरत महल:

बेगम हजरत महल १८५७ के स्वतंत्रता संग्राम में भाग लेने वाली पहली महिला थी। उन्होंने अपनी शानदार संगठन शक्ति और बहादुरी से अंग्रेजों से मुकाबला किया। १८५६ में अंग्रजों ने अवध राज्य पर कब्जा कर लिया और अवध के नवाब वाजिद अली शाह को बंदी बना लिया। जिसके बाद बेगम हजरत महल ने अपने नाबालिग बेटे बिरजिस कादर को राजगद्दी में बिठाकर अवध राज्य की सत्ता संभाली। ७ जुलाई १८५७ में वे अंग्रजों के खिलाफ युद्धभूमि में उतर गई और डटकर मुकाबला किया।

भकाजी कामा:

मुंबई के एक संपन्न परिवार में जन्मी भारतीय मूल की फ्रांसीसी नागरिक भीकाजी कामा को कभी भी जीवन संघर्ष का सामना नहीं करना पड़ा लेकिन वे अंग्रजों से भारत को आजाद कराने के लिए निरंतर प्रयास करते रही। उन्होने तलवार और वंदे मातरम नामक समाचार पत्रों का संपादन किया। यूरोप के पत्रकार उन्हें भारतीय राष्ट्रीयता की महान पुजारिन कहते थे।

कल्पना दत्त:

कलप्ना दत्त को अंग्रेजी शासन और उनकी भाषा से बैर था। वे १९२९ में क्रांतिकारियों के संपर्क में आई और सक्रिय रूप से आजादी की लड़ाई में हिस्सा लेने का निर्णय लिया। पुलिस को जब यकीन हुआ कि वे क्रांतिकारी गतिविधियों में शामिल हैं तो उन्हें जेल भेज दिया गया, पर सबूतों के अभाव में छोड़ दिया गया। वे चटगांव शस्त्रागार पर छापे मामले में मामला दर्ज कर उन्हें आजीवन कारावास की सजा दी गई किंतु १९४२ में उन्हें जेल से छोड़ दिया गया।

अरूणा आसफ अली:

अरूणा आसफ अली ने सविनय अवज्ञा आंदोलन से स्वतंत्रता संग्राम में कदम रखा। १९३१ में गांधी—इरविन समझौते के कुछ समय बाद उन्हे जेल भेज दिया गया किंतु कुछ समय बाद रिहा कर दिया गया। ८ अगस्त को जब भारत छोड़ो आंदोलन प्रारंभ हुआ तो कांग्रेस के सभी बड़े नेताओं को गिरफ्तार कर लिया गया, तब ९ अगस्त १९४२ को गोवालिया टैंक मैंदान में तिरंगा फहराने वाली वह पहली शख्सियत थी। २६ सितम्बर १९४२ को उनकी सारी संपत्ति जब्त कर ली गई। उन्हें अपनी सभी चीजें वापस पाने के लिए आत्मसमर्पण करने के लिए कहा गया। जब उन्होंने मना कर दिया, तो उनके सामान बेच दिए गये। अरूणा आसफ अली दिल्ली नगर निगम की पहली महिला मेयर भी रही।

सुचेता कृपलानी:

सुचेता कृपलानी ने १९३९ में राजनीति में प्रवेश किया। उनके कार्यों से प्रभावित होकर गांधीजी ने उन्हे व्यक्तिगत सत्याग्रह के लिए चुना। इसके लिए उन्हे गिरफ्तारी भी देनी पड़ी। उन्होंने आल इंडिया महिला कांग्रेस की नीव रखी, जिसका काम महिलाओं को देश के लिए संघर्ष करने के लिए प्रेरित करना था। उन्होंने १९४६ में पूर्वी बंगाल में साम्प्रदायिक दंगों और १९४७ में पंजाब दंगों की पीड़ित महिलाओं को शरण दी। वे मार्च १९६३ से १९६७ तक उत्तर प्रदेश की मुख्यमंत्री रही। वे स्वतंत्र भारत की पहली महिला मुख्यमंत्री थी।

दुर्गा भाभी:

दुर्गा भाभी क्रांतिकारी गतिविधियों में शामिल रही। १९२८ में जब भगतसिंह और उनके साथियों ने सांडर्स की हत्या की तो दुर्गा भाभी ने बड़ी सतर्कता से भगतसिंह और सुखदेव को सुरक्षित कलकत्ता पहुंचाने की योजना बनाई थी। ९ अक्टूबर १९३० को दुर्गा भाभी ने गर्वनर हैली पर गोली चला दी, जिसमें गर्वनर हैली तो बच गया किंतु सैनिक अधिकारी टेलर घायल हो गया। मुंबई के पुलिस कमीश्नर को भी दुर्गा भाभी ने गोली मारी थी। उन्हे कई बार जेल जाना पड़ा।

रानी गाइंडिनेल्यू:

रानी गाइंडिनेल्यनू को नागालैंड की लक्ष्मी बाई के रूप में जाना जाता है। महज १३ साल की उम्र में उन्होने अंगेजों के खिलाफ लड़ने का निर्णय लिया था। वह छापेमार युद्ध और हथियार संचालन में निपुण थी। उन्हें १९३२ में गिरफ्तार करके आजीवन कारावास की सजा सुनाई गई। भारत की आजादी के बाद जब वे जेल से बाहर आई तब उनकी उम्र मात्र ३० साल थी। स्वतंत्रता संघर्ष में उनके योगदान के लिए उन्हें पद्मभूषण से सम्मानित किया गया।

प्रीतिलता वाडेकर:

प्रीतिलता वाडेकर क्रांतिकारी दल में शामिल थी। उन्होने अपने नेता सूर्यसेन के साथ मिलकर अंगेज और यूरोपीय लोगों से भरे रहने वाले एक क्लब में २४ सितम्बर १९३२ को हमला कर दिया। अंग्रजों की जवाबी कार्यवाही में एक गोली उनको भी लग गई। जब उन्हें लगा की उनका बचना मुमकिन नहीं है तो उन्होंने पुलिस की गोली से मरने के बजाए अपनी जेब से पोटेशियम सायनाइट का एक पैकेट खाकर अपनी कुर्बानी दे दी।

सरोजिनी नायडू:

भारतीय कोकिला के नाम से मशहूर सराजिनी नायडू एक स्वतंत्रता सेनानी ही नही बल्कि बहुत अच्छी कवियत्री भी थी। सरोजिनी नायडू ने खिलाफत आंदोलन में महत्वपर्ण भमिका निभाई थी। वे कांग्रेस की पहली भारतीय महिला अध्यक्ष भी रही।

लक्ष्मी सहगल:

पेशे से डॉक्टर रहते हुए लक्ष्मी सहगल ने सामाजिक कार्यकर्ता के तौर पर भूमिका निभाई थी। नेताजी सुभाष चंद्र बोस की अटूट अनुयायी के तौर पर वे इंडियन आजाद हिन्द फौज में शामिल हुई और देश की आजादी के लिए अपना महत्वपूर्ण योगदान दिया। उन्हे वर्ष १९९८ में पद्मविभूषण से सम्मानित किया गया।

कस्तूरबा गांधी:

कस्तूरबा गांधी ने आजादी की लड़ाई में अपने पति मोहनदास करमचंद गांधी का ही कदम पर साथ दिया था। गांधीजी ने 'बा' के बारे में खुद स्वीकार किया था कि उनकी दृढ़ता और साहस खुद गांधीजी से भी उन्नत थे। वह एक दृढ़ आत्मशक्ति वाली महिला थी और गांधीजी की प्रेरणा भी।

कमला नेहरू :

जवाहर लाल नेहरू की पत्नी कमला नेहरू ने असहयोग आंदोलन और सविनय अवज्ञा आंदोलन में बढ़–चढ़कर हिस्सा लिया था। भारत की आजादी के संघर्ष में कमला नेहरू को कई बार जेल भी जाना पड़ा।

उषा महता:

उषा महता ने भारत के स्वतंत्रता आंदोलन में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई थी। उषा ने भारत छोड़ो आंदोलन के समय १४ अगस्त १९४२ को खुफिया कांग्रेस रेडियो प्रारंभ किया था। इस रेडियो का पहला प्रसारण भी उषा की आवाज में हुआ था। तीन माह के प्रसारण के बाद अंग्रेजों ने उषा और उनके सहयोगियों को पकड़ लिया और उन्हे जेल भेज दिया गया।

विजया लक्ष्मी पंडित:

एक कुलीन घराने से ताल्लुक रखने वाली और जवाहरलाल नेहरू की बहन विजया लक्ष्मी पंडित भी आजादी की लड़ाई में शामिल थी। सविनय अवज्ञा आंदोलन में भाग लेने के लिए उन्हें जेल जाना पड़ा था। वे संयुक्त राष्ट्र संघ की पहली महिला अध्यक्ष थी और स्वतंत्र भारत की पहली महिला राजदूत, जिन्होंने मॉस्को, लंदन और वॉशिंगटन में भारत का प्रतिनिधित्व किया।

एनी बेसेंट: एनी बेसेंट महिला अधिकारों की समर्थक, लेखक एवं वक्ता एवं भारत प्रेमी महिला थी। १९१७ में भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस की अध्यक्ष बनने वाली वे पहली महिला थी। उन्होने भारत में समाज सेवा से जुड़े कई महत्वपूर्ण कार्य किये।

इनके अलावा भी अनेक महिलाओं ने देश के स्वतंत्रता संग्राम में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। गांधीजी के अहिंसक आंदोलन, क्रांतिकारी गतिविधियॉ या नेताजी सुभाषचंद्र बोस की आजाद हिन्द फौज हर आंदोलनों में महिलाओं ने अपना योगदान दिया है। जिसके परिणामस्वरूप गुलामी के घोर अंधकार को चीरकर १५ अगस्त १९४७ को हमारा देश आजाद हुआ।

सहायक संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. गुप्त, विश्व प्रकाश, एवं मोहिनी गुप्त, स्वतंत्रता संग्राम और महिलाएँ।
२. नागोरी, डॉ. एस.एल. एवं कांता नागोरी, भारतीय वीरांगनाएँ।
३. कुमार, डॉ. अवीन्द्र स्टडीज ऑफ द हिस्ट्री ऑफ माडर्न बिहार।
४. झा, डॉ. जटाशंकर, ए हिस्ट्री ऑफ दरभंगा राज।
५. माथुर, एल,पी, भारत की महिला स्वतंत्रता सेनानी
६. सक्सेना, शालिनी, स्वधीनता आंदोलन में मध्यप्रांत की महिलाएँ
७. शुक्ल, प्रयागदत्त क्रांति के चरण।

Websites

1. http://www.ignited.in/l/a/242248
2. http://www.google.com/amp/s/hindi.feminismindaia.com/2017/01/26/indipendence-hindi/%3famp
3. http://www.google.com/amp/s/www.aajtak.in/amp/india/photo/stree-independence-day-women-sucess-story-tstr-481650-2017-08-14
4. https://www.google.com/search?q=bharat+ki+ajadi+me+mahilao+ka+yogdan&oq=bharat+ki+ajadi+me+mahilao+ka+yogdan&aqs=chrome..69i57j0i13j0i22i30.22781j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8
5. https://www.opennaukri.com/contribution-and-role-of-women-in-indian-freedom-struggle-and-its-independence/

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

भारतातील महिला आणि त्यांचे शैक्षणिक सक्षमीकरण सद्य:स्थिती

सहा.प्रा.सुदेवाड एस.व्ही.
समाजशास्त्र विभाग,गोंडवाना विद्यापिठ,गडचिरोली
Email- satya291977@gmail.com

गोषवारा :

स्त्री हे मानव जातीचे अस्थित्व असून त्यासाठी महिलांच्या विकासासाठी योगदान देणे आवश्यक आहे.त्यानुसार त्यांच्या विकासात भर घालण्यासाठी व सक्षम बनविण्यासाठी स्वतंत्रप्राप्तीनंतर महत्वाच्या दिशेने अनेक कार्यक्रम घेतलेले आहेत परंतु परिणामकारक बदल दिसून येत नाही .सदरच्या संशोधनामध्ये महिलांच्या शिक्षण पद्धतीत बाबत अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे

मूळ शब्द -महिला,शिक्षण.गळती,

प्रस्तावना:

1"Educating a man is educating an individual while educating a woman is educating a family"—Jawaharlal Nehru

नुकतीच जागतिक महिला दिन २०२२ मोठया उत्सहाने साजरा करण्यात आला आहे.वेगवेगळ्या आयोजित सार्वजनिक समारंभ ,चर्चासत्र,महिला मेळाव्यातून विविध क्षेत्रातून नेत्रदीपक कामगिरी केलेल्या महिलांचा सत्कार करण्यात आला.याचा महिला दिनाचे औचित्य साधून भारतात महिलांच्या शैक्षणिक प्रगतीचा लेखाजोखा मांडणे आवश्यक आहे.पारंपरिक भारतीय समाजात महिलांची शैक्षणिक प्रगती समाधानकारक आढळून येत नाही परंतु भारतात स्वतंत्र प्राप्तीच्या नंतर झालेला बदल,घटनात्मक तरदुती,इ घटकांचे योगदान महत्वाचे आहे.महिलांच्या प्रश्नांची उकल करण्यासाठी नवीन व्यासपीठ उपलब्द झालेले आहे.भारताच्या राजघटनेच्या उद्देशिकेमध्ये सर्वांना पूर्ण स्वातंत्र्य आल्याचे वचन देण्यात आलेले आहे. महिलांचे शैक्षणिक सक्षमीकरण होणे महत्वाचे आहे.समाजातील विविध घटकाला बहुआयामी बनविण्यासाठी विषमता नष्ट झाली पाहिजे.त्यामुळे महिलांच्या विकासाची बीजे शिक्षणात रोवली असल्याने त्यांच्या शिक्षणास प्राधान्य दिले पाहिजे. प्राचीन काळापासून महिलांच्या शोषणाचे कारण शिक्षणाचा अभाव आहे..महिलांचे सक्षमीकरण घडून आणण्यात शिक्षण मैलाचा दगड आहे.सध्या भारतात प्राथमिक शिक्षण मोफत व अनिवार्य करण्यात आलेले असून वयोगट ६ ते १४ पर्यंत मुलांसाठी हि तरदूत आहे.

संशोधनाचे महत्व :

भारतातील शिक्षण आणि महिला प्रमाण लक्षात घेता बऱ्याच मोठया प्रमाणात संबंधित प्रश्न नवीन आव्हाने निर्माण करीत आहे.महिलांच्या प्रश्नांची उकल करण्यासाठी नवीन व्यासपीठ उपलब्द झालेले आहे. तरी परिस्थतीसमाधानकारक दिसून येत नाही त्यासाठी सर्व प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.त्यानुसार सदरीलविषय संशोधनासाठी निवडला आहे.

अध्ययन विषयाचे उद्देश:

1 भारतातील साक्षरतेचे अध्ययन करणे.
2 भारतातील विविध शैक्षणिक धोरणे व तरतूदिचे अध्ययन करणे.
3 महिलांच्या शिक्षणाची परिस्थिती सुधारण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके:

1.महिलांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी दिसून येते.
2.भारतातील साक्षरतेचे अध्ययन करणे.
3.भारतातील व जगातील प्राथमिक,माध्यामिक शिक्षणात महिलांचे प्रमाण कमी आहे.
4.भारतात प्राथमिक व उच्चशिक्षणात महिलांमध्ये गळतीचे प्रमाण आढळून येते.

पद्धतिशास्त्र:

सदर विषयाचे अध्ययन करण्यासाठी तथ्य संकलनासाठी दुय्यम स्रोताचा वापर करण्यात आलेला असून विविध वर्तमानपत्र,रोजनिशी,शासकीय अभिलेख,दुर्मिळ पत्र,ऑन लाईन माहिती इ,माहितीचा वापर करून सदर विषयाचे अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

भारतातील विविध वर्षातील साक्षरतेचे प्रमाण तक्ता

अनु. क्र.	वर्ष	पुरुष	महिला	अनु. क्र .	वर्ष	पुरुष	महिला
1	1901	9.8	0.7	7	1961	34.4	13.0
2	1911	10.6	1.1	8	1971	39.5	18.7
3	1921	12.2	1.8	9	1981	46.9	24.8
4	1931	15.6	2.9	10	1991	53.9	39.2
5	1941	24.9	7.3	11	2001	76.9	54.0
6	1951	24.9	7.3	12	2011	82.14	65.46

Source-census 2011

वरील तक्ता नुसार भारतातातील साक्षरतेचे वार्षिक दर दिसून येतो.वरील सर्व वर्षांमध्ये महिलांचा साक्षरता दर पुरुषा पेक्षा कमी दिसून येतो.महिलांचा साक्षरता दर वाढविणे आवश्यक आहे.

प्राथमिक शिक्षण 2015-2016 प्रवेशित माहिती तक्ता

Sr.No	Leval	Male	Female	Sr.No.	Level	Male	Female
1	Primary	66873	62250	4	Elementary	101593	95124
2	Upper primary	34720	32874	5	1 To 5	12240	113722
3	Secondary	20547	18598	6	Senior secondary	13002	11733
7	1 To 12	135142	125455				

source-Higher Education profile-2019-2020

प्राथमिक शिक्षण 2015-2016 प्रवेशित माहिती तक्तानुसार भारतातही प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणात मुले आणि मुली किती आहेत याचे प्रमाण दिसून येते मात्र मुलींचे शिक्षणात प्रमाण कमी आहे.

भारतातील उच्चशिक्षणातील गळतीचे प्रमाण

Sr.No.	YEAR	IIT	IIM	OTHERS
1	2015-2016	2.25	1.04	7.49
2	2016-2017	1.6	1.06	8.56
3	2017-2018	1.71	1.03	6.76
4	2018-2019	1.46	0.50	5.36
5	2019-2020	0.68	0.78	2.82

Source: Ministry of HRD

भारतातील २०१५-२०२० या कालखंडातील उच्चशिक्षणातील गळतीचे प्रमाण दिसून येते मात्र महिलांचे गळतीचे प्रमाण अधिक आहे.

घटनात्मक तरतुदी :

1.अनुच्छेद 14 नुसार सर्व महिला कायद्यासमोर समान आहेत.2.अनुच्छेद 15 नुसार धर्म,वंश,लिंग इ नुसार भेदभाव करता येत नाही.3.अनुच्छेद16 नुसार सर्वांना संधीची समानता आहे.4.अनुच्छेद 45 नुसार मुलांसाठी मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाची तरतूद.धोरण

1.१९५८ मध्ये महिलांच्या शिक्षणासाठी राष्ट्रीय परिषदेची स्थापना करण्यात आली.2. हंस मेहता समिती १९६२आणि भक्तवत्सल समिती १९६३ यांनी महिलांच्या शिक्षणाकडे लक्ष केंद्रित केले.3. १९५६ च्या शिक्षण समितीच्या अहवालात पुरुष व महिला यांच्यातील साक्षरतेचा दर कमी करण्यासाठी उपाययोजना सुचविण्यात आल्या.4.सातव्या पंचवार्षिक योजनेत महिलांच्या शिक्षण,रोजगार,याना महत्व देण्यात आले.

उपाययोजना:

1.महिलांत शिक्षणाची आवड निर्माण होण्यासाठी उच्च शिक्षण मोफत देण्यात यावे. 2.शिक्षणाची व्याप्ती वाढविण्यासाठी सर्वच स्थरातून जनजागृती करण्यात यावी.3.घर व शाळा यामधील अंतर ज्या ठिकाणी अधिक आहे अशा ठिकाणी दळणवळणाची साधने उपलब्ध करून देण्यात यावी.4. मुलगा व मुलगी असा भेद करू नये.5.पारंपरिक दृष्टीकोन माता -पित्यानी बदलला पाहीजे.6. प्राथमिक ते उच्च स्तरापर्यंत मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रवेश शुल्क कमी करणे,आर्थिक सहाय्य शिष्यवृत्ती, मोफत पुस्तक, मोफत गणवेश,विशेषतः दुर्बल घटकांसाठी देणे.7. कमी खर्चात व्यावसायिक शिक्षणाची तरतूद करावी.8.महिलांना त्यांचे कौटुंबिक आरोग्य आणि आहार सुधारण्यास सक्षम करणे.9. महिलांची सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्थिती सुधारणे.10.महिलांना त्यांच्या जबाबदाऱ्या अधिक प्रभावीपणे पार पाडण्यास सक्षम करणे.

संदर्भ सूची:

1. Census Data (2011). Govt. of India.
2. Shali, S.K. (2018). Issues and Challenges of Women Empowerment in India, IJCRT | Volume 6, Issue 2
3. Ministry of Home Affairs. Office of Registrar General and Census Commissioner. India.
4. Choudhury,P.K(2015) Explaining the Role of Parental Education in the Regional Variations in Infant Mortality in India, Asia & the Pacific Policy Studies
5. UNICEF
6. Report of UDISE-2019-2020

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

महिला सक्षमीकरणासाठी शासनाच्या योजना

प्रा.डॉ कार्तिक पोळ
अर्थशास्त्र विभाग, यशवंतराव चव्हाण महाविदयालय ,तुळजापूर जि. उस्मानाबाद

प्रस्तावना :

स्त्री व पुरूष यांना समानतेची व प्राप्ती निसर्गावस्थेतच होत असते. ससोच्या मते "मणुष्य हा जन्मताच स्वतंत्र व समान आहे पण सर्वत्र तो बंधनात बंदीस्त झाला."ही बंदीस्तता मणुष्याला अनेक सामाजिक संस्थांनी तथा सामाजिक नियमांनी बहाल केली. मानवी जिवन संस्कृतीच्या विकासासाठी स्त्रीच्या दुरदृष्टिचे मोठे योगदान आहे. कारण शेती करण्याचा शोध एका गर्भवती स्त्रीनेच लावला. यामुळे कुटूंब व्यवस्था निर्माण झाली. स्त्रीचं देणं ही माणवी संस्कृतीच्या मरण पोषणासाठी मुलगामी आहे.

धार्मिक विधी, सार्वजनिक जिवन, कौटुंबीक प्रतिष्ठा आणि राजकिय व्यवस्थेत स्त्रीयांना दुर ठेवण्यात आले होते. स्ती ही केवळ उपभोग्य वस्तु ही धारणा बलवत्र झाली होती. स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवून त्यांच्यावर पडदा पध्दती, सतीप्रथा, जौहार प्रथा, बाल विवाह पथा, बहुपत्नीत्वाची रूढी, विधवांचा छळ, अर्थोत्पादनापासून स्त्रियांना दुर ठेवणे आणि पतिव्रत धर्माचे पालन , अशा अनेक प्रथामुळे स्त्रियांना दुयमत्व दिले गेले.स्वाभिमान, सामर्थ्य आणि स्व चा विसर पडलेली स्त्री होती.

परंतु काही काळानंतर (मध्ययुगीन कालखंडात) स्त्री विकासाचे चक्र काही प्रमाणात फिरू लागले. शंकराचार्य आणि मंडणमिप्र यांच्या शास्त्रार्थ चर्चेत महत्वाती भूमिका घेणारी परगामरो हि महीला पाकृत भाषेचा शब्दकोषलिहीणारी "अर्बान्त सुंदरी", भक्तीच्या क्षेत्रात स्वातंत्रयाची हुंकार भरणारी "मिराबाई", राज्यसत्ता चालविणारी रजीया सुलतान, दुर्गावती चाँदबीबी, देवलराणी,पदमावती,राणी रूपमती,जीजीमाता, ताराबाई, अशा अनेक स्त्रीयांनी आपल्या पराक्रम व अपार प्रयत्नातून स्त्रियांची शक्ती समाजाला दाखवून दिली.

पुढे आधुनिक कालखंडात पारतंत्रयाच्या कालखंडात आपल्या हक्कासाठी लढणाऱ्या राजघराण्याशी संबंधीत त्यात विषेशकरून अहिल्यादेवी होळकर, कितुरची राणी चनम्मा, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई 1857 च्या उठावात अनेक महिला होत्या. पुढे सावित्रीबाई फुले व ज्योतिबा फुले यांनी सत्यशोधक समाज स्थापन करून महिला विकासाचे युगप्रवर्तक कार्य केले. 1916 मध्ये धोंडो केशव कर्वे यांनी SNDT विदयापिठाची स्थापना करून व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी "हिंदू" बिल पास करून स्त्रियांच्या आत्मोन्नतेची, आत्मजागृतीची व आत्मसन्मानाची चळवळ उभी केली.

आता विज्ञान व संगणक युग आले आहे. स्त्रीमध्ये आमुलाग्र बदल झाला. आज पुरूषांच्या खांदयाला खांदा लावून प्रत्येक क्षेत्रात स्ती सक्षम व कार्यक्षम असलेली दिसते. जीजीमाता, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्यादेवी होळकर, लता मंगेशकर, कल्पना चावला, साधनाताई आमटे, पी. टी. उषा, मल्ल्ेश्वरी, सानिया मिर्जा, सुनिता विल्यम्स, इंदिरा गांधी, सुषमा स्वराज, ममता बॅनर्जी, जयललीता, मिराकुमारी, प्रतिभा पाटील अशा अनेक महिलांनी वेगवेगळया क्षेत्रात उल्लेखनिय कार्य केले.

गेल ऑमव्हेट या तज्ञाच्या मते "सामाजिक क्रांतीसाठी झगडल्या शिवाय स्त्रियांना सवातंत्रय प्राप्त होणार नाही. म्हणून स्त्रियांची मुक्ती हा सामाजिक क्रांतीचा एक महत्वपुर्ण भाग आहे. आज महिलांना विकासाच्या कांही क्षेत्रात संधी उपलब्ध् झाल्या असल्यातरी महिला विकास म्हणावा तितका झालेला नाही. महिलांच्या एकूण लोकसंख्येपैकी 10 ते १२ % महिलाच आपल्या विकासाचा विचार करण्यास समर्थ आहेत. त्यामुळे शासनाला विविध योजना तयार करून महिला सक्षमीकरणासाठी विशष प्रयत्न करावा लागतो.

महिला सक्षमिकरणाचा अर्थ :

कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमाून आर्थिक, सामाकि शैक्षणिक, व राजकिय सर्व क्षेत्रामध्ये महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करून देणे, विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देणे, आणि स्त्री-पुरूष असमानता नष्ट करणे या प्रक्रीयेला स्त्री सक्षमीकरण असे म्हणतात.

मानव समुहात स्त्री जातीचा जवळपास निम्मा हिस्सा आहे. स्त्रियांना हतोत्साहीत करणारे वर्तन करून त्यांचा जीवनस्तर उंचावण्याकडे दुर्लक्ष करण्यापासून ते त्यांचा छळ आणि अत्याचार करण्यापर्यंत अनेक प्रकारे हिनत्वाची बागणूक स्त्री जातीला मिळत राहिली आहे. हा भेदभाव दुर करून स्त्रियांच्या प्रगतशिल पोषक वातावरणाची निर्मिती आणि त्याचे सुचालन करणे आणि लैंगिक समतेव्दारे समाजाचे संतुलन साधने यासाठी पुरोगामी आणि विवेकी समाजाने बाळगलेला दृष्टिकोन केलेली कृती याचा समुचय म्हणजे स्त्री सक्षमीकरण असे म्हणता येईल.

उददेश :

1. महिला सबलीकरणामुळे त्यांना त्यांचे मुलभूत अधिकार प्राप्त होतात.
2. महिला अधिकाराचे रक्षण करून त्यांना सामाजिक न्याय मिळविण्यासाठी त्यांना केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्या विविध योजनेमुळे स्त्रियांची प्रगती होत आहे.
3. शासनाच्या महिला सक्षमिकरण योजनेव्दारे महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्था, नगर पालिका व महानगर पालिका मध्ये महिलांना 50% आरक्षण मिळाले त्यामुळे महिलांचे राजकारणातील प्रमाण वाढले.

महिला सक्षमिकरणासाठी राज्य सरकारच्या योजना :

महिलांच्या सक्षमिकरणासाठी राज्य शासन नेहमी च सकारात्म दृष्टिकोन ठेवून वेगवेगळया मार्गाने त्यांना मदत करत असते. महिला स्वावलंबी व परिपुर्ण व्हाव्यात, त्यांचा विकास व्हावा, त्या जोमाने विकासकामात सहभागी व्हाव्यात यासाठी शासन अनेक योजना राबवित आहे.

1. **शैक्षणिक सुविधा :**

राज्य घटनेतील मार्गदर्शक तत्वाने स्त्री शिक्षणाची जबाबदारी राज्यावर सोपविलेली आहे. वयाच्या 14 वर्षापयातच्या मुलींना सक्तीचे व मोफत शिक्षण राज्याने उपलब्ध करून दिले आहे. महाराष्ट्रातील सर्व विदयापिठात व महाविदयालयामधे पदवी अभ्यासक्रमासाठी महिलांसाठी 30% आरक्षण ठेवण्यात आले आहे. मुलींसाठी सैनिकी शाळा स्थापन करण्यात आल्या आहेत. शासकीय कागदपत्रांमध्ये पाल्याच्या वडिलांसोबत आईच्या नावाचा उल्लेख केला जात आहे. सावित्रीबाई फुले योजना, मातृत्व अनुदान, स्त्री डॉक्टरच्या सेवा अशा अनेक योजना शासनाने मिहिला विषयक धोरणात केल्या आहेत.

2. **निराधारांसाठी शासनाचा आधार :**

निराधार महिलांसाठी स्वयंसेवी संस्था मार्फत आधार गृहाची निर्मीती दरडोई मानधन दिले जाते. संकटग्रस्त अशा महिलांना आश्रय देण्यासाठी आश्रयस्थान उपलब्ध करून दिलेली आहेत. तेथे आरोग्य, देखभाल, अन्न् वस्त्र निवारा, याची सोय करून त्यांना शिक्षण, प्रशिक्षण तसेच कायदेशिर मार्गदर्शन केले जाते.

3. **बालिका समृध्दी योजना :**

केंद्र शासनाच्या या योजनेअंतर्गत कुटूंबातील जास्तीत जास्त दोन मुलींसाठी अर्थ सहाय्य दिले जाते. शहरी , ग्रामीण बालिकांसाठी ही योजना राबविली जाते. परंतु त्या 1997 नंतर जन्मलेल्या असाव्यात. राष्ट्रिय बचत योजना, सार्वजनिक मनुष्य निर्वाह निधी इ. योजनेत हा निधी गुंतवला जातो. आणि मग दरवर्षी शिश्यवृत्तीच्या रूपाने त्यांना लाभ दिला जातो.

4. **इंदिरा गांधी महिला संरक्षण योजना :**

पीडीत महिलांसाठी इंदिरा गांधी महिला संरक्षण योजना सुरू करण्यात आलेली आहे. पीडीत महिलेचे पर्णपणे पुनर्वसन होईपर्यंत मानधनाच्या स्वरूपात मदत दिली जाते.

5. **देवदासी पुनर्वसन योजना :**

या योजनेअंतर्गत ज्या देवदासी असतात त्यांना किंवा त्यांच्या मुलींना विवाहासाठी 10 हजार रू. इतके अनुदान दिले जाते.तसेच त्यांना शिक्षणासाठी सुध्दा अनुउान देवून प्रोत्साहित केले जाते.

6. **महिलांसाठी व्यावसाय्कि प्रशिक्षणाची योजना :**

15 वर्षावरील महिलांना व्यावसायिक प्रशिक्षण उपलब्ध करून देणे. हा या योजनेचा उददेश आहे. यात निराधार, निरश्रित राखिव गटातील स्त्रिया , विधवा अशा मलिांना प्राधान्य दिले जाते.

7. **सुवर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना :**

शहरी भागातील महिलांसाठी सुवर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना राबविली जाते. ग्रामिणभागातील आर्थिक दृष्टया दुर्बल असलेल्या महिलांना स्वयंरोजगाराव्दारे आर्थिक मदत भागविण्यासाठी बचत गटाच्या माध्यमातून अर्थसहाय्य करणारी महिला स्वावलंबन योजना आहे.

8. **महिला बचत गट :**

मलि बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांनी स्वबळावर उभे राहिले पाहिजे. यासाठी शासन मदत करीत असते. बचत गटामुळे मलि अभ्यासू तसेच बोलक्या होवून दु:खामधुन सावरण्याची शक्ती त्यांना मिळत आहे. जिदद, मेहलत, धाडस या बळावर उदयोग व्यवसायातून महिलांना यशस्वीपणे समृध्दी खेचून आणता येवू शकते.

9. **7/12 वर पती – पत्नीचे नाव लावणे :**

महिलांचा आत्म सन्मान वाढविण्यासाठी शेत दोघांचे (7/12 वर पती – पत्नीचे नाव लावणे) आणि घर दोघांचे (नमुना नंबर ८ वर पती – पत्नीचे नाव लावणे) या संकल्पने अंतर्गत मालमत्तेवर पती – पत्नीचे नाव लावणे.

10. महिलांचे हिमग्लोबीन बीएसआय तपासणी करून त्यांना पोषणाबाबत मार्गदर्यान करणे.

11. महिलांच्या उत्पादनाची विक्री करण्यासाछी प्रदर्शने, कार्पोरेट मॉल मध्ये उत्पादन विक्रीची संधी उपलब्ध करून देणे.

बेटी बचाओ-बेंटी पढाओ योजना :

ही एक भारत सरकारची योजना आहे. भारतातील 2011 मध्ये लिंगगुणोत्तर 918 होते. त्यामुळे मुलीच्या निभावासाठी, संरक्षणासाठी व सबलीकरणासाठी २२ जानेवारी २०१५ ला बेटी बचाओ – बेटी पढाओ अभियानाला सुरूवात झाली. महिला कल्याण योजनेअंतर्गत समाजात जागरूकता निर्माण करणे हा या योजनेचा उददेश आहे. या योजनेअंतर्गत लिंगगुणोत्तरात मुलींची संख्या वाढविणे, बालमृत्यु दरात घट करणे, मुलींमधील कुपोषण कमी करणे माध्यमीक शाळांमधील मुलींची पटसंख्या वाढविणे, प्रत्येक शाळेत मुलींसाठी शौचालय उभारणे, बाल लैंगिक शोषण कायदयाची अंमलबजावणी करणे, इ. लक्ष ठरविण्यात आले आहे.

निष्कर्ष :

मिहिला सक्षमिकरणासाठी राज्य सरकार व केंद्र सरकारच्या विविध योजनांच्या माध्यमाव्दारे स्त्रियांच्या विकासामध्ये भर पडत आहे. शासनाव्दारे स्त्रियांना शिक्षण, प्रशिक्षण, नोकरी मध्ये असारक्षण, स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये 50% आरक्षण यामुळे राजकारणांमण्ये स्त्रियांचा सहभाग वाढत आहे. मुलींना १२ वी पर्यंत मोफत शिक्षण व विविध शिष्यवृत्तीमुळे मुलींचे शिक्षणाचे प्रमाण वाढत आहे. यामुळे स्त्रियांच्या सक्षमिकरणामध्ये वाढ होत आहे.स्त्रियांचा विकास होत आहे.

संदर्भ सुची :

1) राष्ट्रिय महिला आयोग कायदा 1990

2) सांगोलकर अरूण (2010)नवीन जागतीक समाजातील शिक्षणाचे विचार प्रवाह.
3) "थोर क्रांतीकारक महिला"
लेखक डॉ. शिवाजी सलगर, सौ. कांचन सगर, अरूणा प्रकाशन लातुर.
4) "शासनाच्या साथीने महिला सक्षमकिरण"
लेखिका – कविता फाले-बोरीकर, जिल्हा माहिती कार्यालय नागपूर-विकीपिडीया
5) महासमृध्दी महिला सक्षमीकरण अभियान-२०२१ https://www.majhagaav.com
6) स्त्री सक्षमीकरण विकीपिडीया
7) महिला व बाल कल्याण योजना.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

भारतीय अर्थव्यवस्थेत महिला सक्षमीकरण

प्रा.डॉ .विठ्ठल निळकंठ ठावरी
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, कला व वाणिज्य महाविद्यालय,भिसी जि.चंद्रपूर
मेल vitthalthawari@gmail.com

प्रस्तावना :

भारत हा नवदुर्गेची पुजा करणाऱ्या संस्कृतितील स्त्री शक्तीचा देश आहे. प्रत्येक यशस्वी पुरूषाच्या मागे एक स्त्रीचा सहभाग असतो असे म्हटले जाते. या समाजात घडलेले अनेक महापूरूष स्त्रीमूळे घडले. राजमाता जिजाऊ, राणी लक्ष्मीबाई, अहिदेवी होळकर, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई आंबेडकर, मदर टेरेसा, आणि इतरही अनेक कर्तुत्ववान महिलांनी या देशाचा नावलौकिक वाढविला आहे. राजमाता जिजाऊ होत्या म्हणून संस्कारमूर्ती व किर्तीवंत छत्रपती शिवराय घडले. सावित्रीबाई फुलेची साथ होती म्हणून ज्योतीबा फुले महात्मा झाले. आणि इतकेच नव्हे हा तर स्त्रीच्या संस्काराचा आणि सृजनांचा अविष्कार आहे. मुळातच महिलांमध्ये निर्सगाकडून काही देणग्या पुरूषापेक्षा जास्त आहे. स्त्रीमध्ये सहनशिलता, नाविन्यता, सौदर्यांची जाणीव, बचत प्रवृत्ती, संघ प्रेरणा, स्मरणशक्ती हे गुण निसर्ग:ताच अधिक आहेत. स्त्री सृजनशिल आहे कारण निसर्गाने निर्मीतीचा अधिकार स्त्रीयांना दिला आहे. स्त्री मूळातच सबला आहे. जरी संविधानाने स्त्री व पुरूष यांना समान अधिकार दिले असले तरी भारताच्या पुरूषप्रधान संस्कृतिमूळे स्त्री आज समाज व कुटूंबाच्या बंधनात अडकून पडली आहे.

२० व्या शतकाच्या उत्तरार्ध आणि २१ व्या शतकाच्या पुर्वार्धातील दशक या कालखंडात आर्थिक व सामाजिक जगतात प्रचंड उलथापालथ झाल्याचे दिसून येते. खरतर या कालखंडात मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात असे बदल झाल्याचे आपल्याला जाणवतात. खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरण या संकल्पनांनी एकूणनच आर्थिक क्षेत्रावर प्रभाव टाकलेला आढळतो. विकसनशील देशाच्या अर्थव्यवस्थेत लोकसंख्या हा महत्वाचा अडसर मानले जाते. परंतू बदलत्या आर्थिक प्रवाहानुसार मानवी स्त्रोताला अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झालेले असून मोठया प्रमाणावर उत्पादक क्षमता असलेल्या मानवी स्त्रोतांची उलब्धता असणाऱ्या चिन व भारत या देशाकडे आश्वासक बाजारपेठा आणि आर्थिक महासत्तांचे दावेदार म्हणून पाहिले जात आहे. चीन ची तर त्या दृष्टीने वाटचालही सुरू झालेली आहे.

या बदलत्या आर्थिक परिस्थितीत भारताचे नेमके काय स्थान आहे. आर्थिक दृष्टया संपन्नता प्राप्त करण्यासाठी भारताची नेमकी बलस्थाने कोणती? महासत्ता बनण्याचे आपले स्वप्न प्रत्यक्षात येणार की स्वप्नरंजनच ठरणार आहे? या दृष्टीने आपले काय नियोजन आहे? या बाबींचा उहापोह करतांना आपल्याला असे लक्षात येईल की, भारताची गणना शसक्त मानवी स्त्रोतांची उपलब्धता असणाऱ्या देशात होत आहे. विकसनशिल देशाच्या विकासाकरीता आवश्यक असणारा तरूण वर्ग हे भारताच्या आर्थिक विकासातील बलस्थान आहे. या ठिकाणी तरूण वर्गाच्या सोबतच भारतातील महिला हया मानवी स्त्रोंताकडे लक्ष पुरविणे अत्यांवश्यक आहे. भारतीय पंरपरागत मानसिकतेने स्त्रियांचे क्षेत्र संकूचीत केले आहे. आपल्या देशाच्या आर्थिक विकासात मोठया प्रमाणावर भर घालू शकणाऱ्या मोठया वर्गाचा आपण वापर केला नाही. परिणामी हा वर्ग आर्थिक प्रवाहात न येता अनुत्पादक घटक म्हणून अर्थव्यवस्थेतील ओझे म्हणून गणल्या गेला.

महिला सक्षमीकरण म्हणजे काय?

व्हिनेसा ग्रिफन यांच्या मते स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रीच्या अंगी निर्णय घेण्याची नियंत्रण करण्याची, संघटीत करण्याची क्षमता निर्माण करणे, कृतिशिल कार्यक्रम घडवून आणणे, लोकसंपर्क, संस्थासंपर्क, आर्थिक व्यवहारइत्यादी करण्याची क्षमता व आवड निर्माण होणे होय. संत्तावंचित व संधीवंचीत महिलांना कोणत्याही भेदाशिवाय प्रगती करण्याची संधी म्हणजे महिला सक्षमीकरण होय. महिला सक्षमीकरण म्हणजे व्यक्तीच्या अंगभूत क्षमतांचा विधायक विकास होय.

कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आथिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकिय सर्व क्षेत्रामध्ये महिलांना पुरूषाच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करून देणे, विकासासाठी संधी उपलब्ध करूण देणे आणि स्त्रि–पुरूष असमानता नष्ठ करणे या प्रक्रियेला स्त्री सक्षमीकरण असे म्हणतात. कुटूंबाच्या, समुदायाच्या, राष्ट्राच्या विकासासाठी आणि कल्याणासाठी लिंगभाव समानता अर्थात स्त्री–पुरूष समानता आणि महिलांचे सक्षमीकरण अत्यंत आवश्यक आहे. हे बहूसंख्या देशांनी आज मान्य केले आहे. ज्या कुटूंबात, समाजात देशात निम्मी लोकसंख्या असलेल्या स्त्रिया आणि मुलींना सन्मानाने वागविले जात नाही. त्या मुक्त नाहीत, आनंदी नाहीत. त्या कुटूंबाची, समाजाची, राष्ट्राची भरभराट होवू शकत नाही. तिथे आनंद नांदू शकत नाही.

भारतातील शैक्षणिक नियोजनकर्त्यांनी स्त्री व पुरूष यांच्यामधील दरी कमी करण्याकरीता रणनिती ठरविली. १९५० मध्ये या कार्यक्रमाचा दृष्टीकोण कल्याण हा होता. तर १९७० च्या सुमारास विकास झाला. व १९९० पासून सबलीकरण हा दृष्टीकोण झाला.

महिला सक्षमिकरणाची उद्दिष्टये :

१) स्त्री पुरूष समानता प्रस्थापीत करणे
२) स्त्रियांना प्रतिष्ठा व सन्मान मिळवून देणे
३) स्त्रियांना आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी बनविणे.
४) स्त्रियांना सर्वच क्षेत्रामध्ये समान अधिकार देणे
५) स्त्रियांना प्रगती व विकासाच्या संधी देणे

ग्रामीण महिलांच्या आर्थीक सक्षमीकरणात केन्द्र शासनाची भुमिका :

ग्रामीन महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी केन्द्र शासनाकडून अनेक कल्याणकारी योजना राबविल्या जातात. त्यातील काही योजना हया पूर्णत: ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी समर्पित आहेत. त्यातील अनेक योजना हया अस्थित्वात नाहीत. मात्र तरीही ज्यांचे महिलांच्या सबलीकरणातील योगदान महत्वपूर्ण आहेत.

१) एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम :

हा कार्यक्रम २ ऑक्टोंबर १९८० या वर्षी सुरू करण्यात आला होता. याचा मुख्य हेतू ग्रामीण गरीबांना दारीद्रय रेषेच्या वर आणून आर्थिक दृष्टया स्वावलंबी करणे हा होता. या कार्यक्रमाचा फायदा ग्रामीण महिलांनाही झालेला आहे.

२) ग्रामीण क्षेत्रातील महिला व बालकांचा विकास :

सदर योजना १९८२ साली सुरू करण्यात आली. यातून ग्रामीण गरीब स्त्रियांना गटाच्या माध्यमातून संघटीत करून त्यांना सक्षम करण्याचा प्रयत्न झाला आहे.

३) महिला प्रशिक्षण आणि रोजगार कार्यक्रमांना पाठबळ :

सदर कार्यक्रम केन्द्र शासनाच्या महिला व बालकल्याण विकास विभागामार्फत १९८६–८७ साली सुरू करण्यात आला. सदर कार्यक्रमामुळे ग्रामीण गरीब महिलांना भुमिहीन महिलांचे सहकारी गट स्थापण करून त्यांना अर्थसहाय्य, स्वयंरोजगार प्रशिक्षण देण्याचे कार्य केले जाते.

४) स्वर्णजंयती ग्राम स्वरोजगार योजना :

ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणातील महत्वपूर्ण घटक म्हणजे १ एप्रिल १९९९ पासून स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजनेची झालेली अंमलबजावणी होय. सदर योजना हि एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम स्वयंरोजगारासाठी ग्रामीण तरूनांना प्रशिक्षण, ग्रामीण क्षेत्रातील स्त्रीया व मुलांचा विकास कार्यक्रम, दशलक्षी विहिर योजना, ग्रामीण कारागिरांना सुधारीत अवजारांचा पुरवठा, गंगा कल्याण योजना, या सहा योजनांचे एकत्रिकरण करून सुरू करण्यात आली. या योजनेतील विकासाचे महत्वपूर्ण साधन म्हणजे बाग्लादेश येथील नोबेल पारितोषिक विजेते डॉ. मोहमंद युनूस यांनी साकारलेली महिला स्वयं:सहायता समुदायाची बचतगट संकल्पना होय. या योजनेच्या अभ्यासानंतर २०११ मध्ये केन्द्र शासनाने सदर योजनेचे रूपांतरण राष्ट्रिय ग्रामीण आजीविका अभियानात केले. हे अभियान म्हणजे ग्रामीन महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणातील महत्वपूर्ण पाऊल आहे.

५) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना :

ग्रामीण रोजगार व आर्थिक सक्षमिकरणाला पाठबळ देणारा केन्द्रिय मुख्य कार्यक्रम म्हणजे मनरेगा योजना होय. सदर योजेची सुरूवात २ फरवरी २००६ पासून राष्ट्रीय रोजगार हमी कायदा २००६ नुसार करण्यात आली. या योजनेनुसार प्रत्येक ग्रामीण कुटूंबाला किमान १०० दिवसांच्या कामाची हमी देण्यात आलेली आहे. या योजनेची मुख्य वैशिष्टये म्हणजे स्त्रा–पुरूषांना समान मजुरीची तरतूद केलेली असून एकूण लाभार्थ्यांमध्ये १/३ लाभार्थी महिला असणे गरजेचे आहे.

६) राष्ट्रीय महिला कोष :

भारत सरकारने १९९३ मध्ये बालविकास मंत्रालय अंतर्गत राष्ट्रीय महिला कोषाची स्थापणा केली. ही संस्था असंघटीत क्षेत्रातील गरीब व साधनहिन महिलांच्या आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी एक राष्ट्रस्तरीय संस्था म्हणून कार्य करते. या संस्थेच्या मार्फत गरीब स्त्रियांच्या सामाजिक, आर्थिक उन्नतीकरीता तारण व हमी विना कर्ज प्रदान केले जाते.

७) ग्रामीण स्वयंरोजगार प्रशिक्षण संस्था :

या संस्थेची संकल्पना ग्रामीण विकास व स्वयंरोजगार प्रशिक्षण संस्था पद्धतीवर आधारीत असून प्रत्येक जिल्हयात एक संस्था स्थापन करण्यात आली आहे. या संस्थेमार्फत ग्रामीण भागातील युवक युवतीसांठी ३० ते ४० कौशल्य विकास कार्यक्रम चालविले जातात. उदा. अगरबत्ती तयार करणे, बेकरी उद्योग, ड्रेस डिझायनिंग, डि.टी.पी. सौदर्य प्रशिक्षण कार्यक्रम, शिवणकाम प्रक्रिया उद्योग या यारखे अनेक प्रशिक्षण कार्यक्रम चालविले जातात. याशिवाय महिलांसाठी विशेष कौशल्य विकास प्रशिक्षण कार्यक्रमही आयोजीत केले जातात. व त्याबरोबर त्यांना एखादया उद्योग व्यवसायासाठी बॅकेमार्फत ऋण व्यवस्थाही केली जाते.

८) राष्ट्रिय शेती व ग्रामीण विकास बॅक :

कृषी व ग्रामीण गैरकृषी विभागाला वित पुरवठा करून ग्रामीण भारताचा विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने भारत सरकारने १२ जुलै १९८२ मध्ये नाबार्ड या ग्रामीण विकास समर्पित शिखर बॅकेची स्थापणा केली. नाबार्ड मार्फत अनेक कार्यक्रम राबविल जातात. जसे डेअरी उद्योजकता विकास योजना, कृषी चिकीत्सा व कृषी व्यवसाय केन्द्र योजना, राष्ट्रिय पशुसंवर्धन अभियान, व्याज अनुदान योजना इ.नाबार्ड मार्फत शेतीक्षेत्र, लघू उद्योग, ग्रामीण व कुटीर उद्योग, हस्तोद्योग या क्षेत्रात गुणवणूक व उत्पादन कार्यासाठी वित्तपुरवठा केला जातो. नाबार्डचे योगदान ग्रामीण महिलांच्या विकासात महत्वपूर्ण स्थान आहे.

९) दिनदयाल अंत्योंदय योजना :

ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी किंबहूना संपूर्ण ग्रामीण दारीद्रय निर्मुलनासाठी स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजनेचे रूपांतरण केन्द्र शासनाच्या वतीने ग्रामीण आजिविका अभियानात करण्यात आले. व हे अभियान म्हणजे ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी समर्पित अभियान होय. या अभियानाची सुरूवात ३ जुन २०११ रोजी राजस्थान मधील बसवारा येथून करण्यात आली. या अभियानाच्या माध्यमातून ग्रामीण महिलांचे स्वयंसहायता समुह स्थापण करून महिलांचे संघटन करणे, त्यांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी व गुणवत्तापुर्ण जीवनमानासाठी विविध संधी उपलब्ध करून देणे. इ या अभियानाचे महत्वपूर्ण उद्दिष्टय आहे.

१०) महिला किसान सशक्तीकरण परियोजना :

दिनदयाल अंत्योदय योजना, राष्ट्रिय ग्रामीण आजीविका अभियानाच्या माध्यमातून ग्रामीण महिला शेतकऱ्यांना शेती विकासाच्या संदर्भात शिक्षण, प्रशिक्षण देवून त्यांचे कौशल्य वृद्धीगत करणे, हे महिला किसान सशसक्तीकरण योजनेचे महत्वपूर्ण वैशिष्टय आहे. शास्वत कृषी दृष्टीकोणातून महिलांना शेतीविषयक प्रशिक्षण देण्यासाठी विविध सेवाभावी संस्था, देशातील राज्य ग्रामीण आजिविका अभियान, समुदाय आधारीत संस्था यांच्या मार्फत सदर परियोजनांची प्रभावी रितीने अंमलबजावणी होत आहे.

समारोप :

११ व्या पंचवार्षिक (२००७–१२) योजनेचे घोषवाक्य ''सर्व समावेशक जलद विकास'' हे आहे. म्हणजेच विकासाच्या योजनांच्या अर्धशतकानंतरही समाजातील सर्व घटकांना विकासाच्या प्रक्रियेत सामावून घेतले गेले नाही हयाची कबूली दिली जाते. भारतातील नियोजन प्रक्रियेचे निरीक्षण केले असता महिलांच्या समस्याकडे पाहण्यांचा दृष्टीकोणात सकारात्मक बदल झाल्याचे दिसत असले तरी लिंगभेदाचे समुळ उच्चाटन करण्याच्या दिशेने पाऊल उचलले गेले नाही हे मान्य करावे लागेल. भारतातील दूर्लक्षित महिला मनुष्यबळाकडे एक उत्पादनक्षम उत्पादक घटक म्हणून लक्ष पुरविणे काळाची गरज असून त्यांच्यातील क्षमतांचा विकास, वापर आणि त्यांच्या निवडीच्या कक्षा विस्तारीत जाणे आवश्यक आहे.

पॉल स्टिटनच्या मते,'मानवी विकास म्हणजे अधिकाअधिक उत्पादकता होय' ही उत्पादकता वाढविण्यासाठी शिक्षण, उत्तम आरोग्य, सकस आहाराची आवश्यकता असते. परंतू अजून भारतातील महिलांचा आहार, आरोग्य आणि शिक्षणाची अवस्था समाधानकारक नाही. महिलांच्या सर्वांगिण विकासाचे उद्दिष्टये साध्य करण्यासाठी शिक्षण, प्रशिक्षण व उच्च शिक्षणातील महिलांचे प्रमाण वाढविण्याच्या दृष्टीकोणातून कौशल्याधिष्टित व्यवसायाभिमुख शिक्षण केन्द्राची स्थापणा करून महिलांना आरक्षण देणे, महिलांचा सहभाग केवळ कुटीर व लघुउद्योगापूरता मर्यादीत न राहता इतर मोठया उद्योगातही महिलांच्या लक्षणिय सहभागासाठी कमी व्याजदर, प्रत्ययपुरवठयाची सोय तसेच औद्योगिक वसाहतीमध्ये आरक्षणाची आवश्यकता आहे. असंघटीत क्षेत्रातील स्त्रियांचे प्रमाण विशेषत: कृषी क्षेत्रातील तोटयांच्या व्यवसायातून त्यांना आर्थिक दृष्टया सक्षम क्षेत्राकडे वळविण्यासाठी जाणिवपूर्वक प्रयत्नांची गरज आहे. स्त्रियांच्या प्रशासकिय सेवामध्ये सहभाग वाढविण्यासाठी आवश्यक संस्थांच्या उपलब्धतेची गरज आहे. राजकिय क्षेत्रात प्रभावीपणे कार्यप्रवण होण्यासाठी महिलांचे राजकिय प्रबोधन व प्रशिक्षणात्मक कार्यक्रम शासकिय पातळीवर राबविणे गरजेचे आहे. तसेच विकासाच्या प्रक्रियेत नियोजनांच्या प्रत्येक स्तरावर महिलांचा समावेश करून घेणे आवश्यक आहे. तरच स्त्रि पुरूष समानतेला स्विकृती देणारा व त्यांची अंमलबजावणी करणारा समाज निर्माण होवून स्त्रियांच्या आर्थीक व्यवहारात सहभाग वाढेल आणि शाश्वत विकासाचे ध्येय गाठता येईल.

संदर्भग्रंथ :

१) मुलानी प्रा.एम.यु. – स्वयंसहायता बचत गट व महिला सक्षमीकरण, डायमंड पब्लीकेशन्स्, डिसेंबर–२००६
२) योजना मासिक – सप्टेंबर २०१६
३) त्रैमासिक अर्थसंवाद : जानेवारी–मार्च २०२०
४) जर्नल विद्यावार्ता – ३ सप्टेंबर २०१९
५) http:// gaganbharari.com
६) mr.m.vikipedia.org
७) अर्थविश्व नॅशनल रिसर्च जनरल : जानेवारी–जुन २०१४
८) अर्थमिमांसा सहामाही मासिक : जानेवारी–जुन २०१८ खंड ११–अंक १
९) नवभारत मासिक : जानेवारी २०१३

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

आधुनिक काळातील ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण

प्रा.डॉ. मुठ्ठे पी. आर.[1], जाधव रामेश्वर दत्तराम[2]

[1] सहयोगी प्राध्यापक आणि विभाग प्रमुख; पदयुत्तर अर्थशास्त्र विभाग आणि संशोधन केंद्र, यशवंत महाविद्यालय, नांदेड

[2]एम.ए.,बी.एड.,सेट (अर्थशास्त्र), मु.सोनाळा पो.निमगांव ता.अर्धापूर जि.नांदेड,

e-Mail-jadhavrameshwar63@gmail.com , e-Mail- ajaymeco82@gmail.com

गोषवारा (Abstract):

भारतातील एकूण लोकसंख्येपैकी जवळपास निम्मा हिस्सा महिलांचा आहे. महिलांना हतोत्साहित करणारे वर्तन करून, त्यांचा जीवनस्तर उंचावाण्याकडे दुर्लक्ष करण्यापासून ते त्यांचा छळ आणि अत्याचार करण्यापर्यंत अनेक प्रकारे हीनत्वाची वागणूक स्त्री जातीला मिळत राहिली आहे. हा भेदभाव दूर करून स्त्रियांच्या प्रगतीस पोषक वातावरणाची निर्मिती आणि त्यांचे सुचालन करणे आणि लैंगिक समतेद्वारे (Gender Equality) समाजाचे संतुलन साधने यासाठी पुरोगामी आणि विवेकी समाजाने बाळगलेला दृष्टीकोन, केलेली कृती यांचा समुच्चय म्हणजे महिला सक्षमीकरण, असे थोडक्यात म्हणता येईल. महिलांनी फक्त 'चूल आणि मुल' याकडे लक्ष द्यायला हवे असे काही लोकांचा मानस असतो. पण आता महिलांनी चूल आणि मुलांसोबतच 'देश आणि विदेश' याकडे देखील लक्ष्य देण्याची गरज आहे.

मानवी हक्कांविषयी अनेक अंतरराष्ट्रीय करारांत मान्यता मिळूनही, स्त्रिया निर्धन आणि निरक्षर राहण्याचे प्रमाण मोठे आहे. वैद्यकीय सुविधा, मालमत्तेची मालकी, पतपुरवठा, प्रशिक्षण आणि रोजगारात पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना कमी संधी मिळते. त्या पुरुषांच्या तुलनेत राजकीयदृष्ट्या सक्रीय असण्याची शक्यता फारच कमी आहे, आणि त्या घरगुती हिंसाचाराचा बळी होण्याची शक्यता खूपच मोठी आहे. महिलांची मानसिकता बदलणे हे अतिशय महत्वाचे आहे. ग्रामीण भागात महिला अजूनही स्वतः निर्णय घेऊ शकत नाहीत. ते पुरुषांच्या निर्णयावर अवलंबून राहतात. महिलांची निर्णय क्षमता वाढवणे गरजेचे आहे. महिलांना घटनेने अनेक अधिकार दिलेले आहेत, त्यांची माहिती व अंमलबजावणी त्यांच्यापर्यंत पोहचली पाहिजे, ग्रामीण महिलांचे प्रबोधन झाले पाहिजे. ग्रामीण महिला अजूनही १००% सक्षम आहे हे आपण मान्य करू शकत नाही.

बीजसंज्ञा (Keywords): महिला सक्षमीकरण, लैंगिक समानता, संसदीय शासन पद्धती, सार्वभौमत्व, समाज प्रबोधन, आर्थिक मागासलेपणा

प्रस्तावना (Introduction):

भारतामध्ये संसदीय शासन पद्धती आहे व ही पद्धती लोकशाही मार्गाने चालते. जनता हीच सार्वभौम असते व जनकल्याण होण्यासाठी प्रस्तुत व्यवस्था प्रयत्नशील असते. लोकशाहीमध्ये सर्वांना समान अधिकार दिलेले आपणास पहावयास मिळतात. त्यामध्ये स्त्री-पुरुष समानता हा मुद्दा देखील आहे. म्हणजेच ज्या प्रमाणात पुरुषांना अधिकार आहेत तेवढेच स्त्रियांना देखील संविधानाने अधिकार दिलेले आहेत. भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रियांवर वेगवेगळ्या रुढी, प्रथा व परंपरेच्या माध्यमातून अन्याय अत्याचार झालेले आहेत व स्त्रिया ते निमूटपणे सहन देखील करत आलेल्या आहेत. पण नंतर जस-जसा काळ बदलत गेला तशी ही परिस्थिती देखील बदलत गेली. भारतीय समाजात विविध समाज सुधारकांने आपल्या प्रबोधनाव्दारे म्हणा किंवा चळवळीद्वारे या अन्यायाला वाचा फोडली आहे. स्वातंत्र्य प्राप्ती मध्ये देखील स्त्रीयांचा मोलाचा वाटा आहे. जसे महात्मा गांधी यांच्या 'चले जाव' चळवळीतील महिलांचा प्रतिसाद तसेच महात्मा फुले यांनी मुलींची पहिली शाळा काढली त्यातील स्त्रीयांचा पुढाकार हा त्या काळात खूप धाडसाचे निर्माण होते व यात महिला हरिरीने सहभागी होत गेल्या. नंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शिफारशीनुसार देशातील महिलांना अत्यंत मौल्यवान असा मतदानाचा अधिकार देण्यात आला व तेव्हा पासून महिला वेगवेगळ्या कार्यात व क्षेत्रात आपल्या कौशल्याच्या आधारे यशस्वी होत राहिल्या व त्यांचे सक्षमीकरणाकडे वाटचाल झालेली आपणास पाहावयास मिळते.

इतकं सगळं असताना देखील आजही आपल्या समाजात हुंडाबळी, बालविवाह, स्त्री भ्रूणहत्या, बालहत्या, बलात्कार अशा प्रथा-परंपरा दिसून येतात व या माध्यमातून स्त्रियांवर अन्याय अत्याचार होत आहेत. एकीकडे आपण म्हणतो की स्त्री व पुरुष हे संसाररुपी रथाचे दोन चाक आहेत व दुसरीकडे मात्र या स्त्री नावाच्या चाकाला वरील प्रथा-परंपरेचे बंधन लावून खीळ घालतो. हे सर्व थांबवण्यासाठी स्त्रियांनी आणखी अधिक सक्षम होण्याची आवश्यकता आहे. व यासाठी स्वतः त्या संधी निर्माण करून पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून समाजात आपले स्थान कायम राखले पाहिजे व समाजाने देखील अशी व्यवस्था उपलब्ध करून दिली पाहिजे.

उद्दीष्टे (Objective):

१) ग्रामीण महिला साक्षमीकरणाची संकल्पना समजून घेणे.
२) ग्रामीण महिलांची सक्षमीकरणा संदर्भात स्थिती समजून घेणे.
३) आधुनिक ग्रामीण महिलांच्या विविध समस्या व प्रश्नांची ओळख करून देणे.

गृहीतकृत्ये (Hypothesis):

१) निरक्षरता, अंधश्रद्धा, लिंगभेदाची भावना व आर्थिक मागासलेपणा हे ग्रामीण भागातील महिला साक्षमीकरणात आडचण ठरत आहेत.
२) ग्रामीण भागातील महिला सक्षम होण्यासाठी त्यांना उपलब्ध सोयी-सुविधा व संधीचा अभाव आहे.

संशोधन पद्धती (Research Method):

प्रस्तुत विषयाच्या संशोधनासाठी द्वितीय स्रोत पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. व तथ्य संकलनासाठी प्रस्तुत विषयाशी संबंधित विभिन्न संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, दैनिके आणि संकेतस्थळांचा वापर करण्यात आला आहे.

विषय विश्लेषण (Topic Analysis):

महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ:

सामान्यतः महिला सक्षमीकरण संकल्पनेचा उगम आधुनिक काळात झाला. महिला सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रियांना स्वावलंबी बनवणे असा ढोबळमानाने अर्थ काढता येतो.

1. "सामाजिक दृष्टिकोनातून स्त्रियांवर अन्याय सुरू आहे या अन्यायाची भरपाई करणे म्हणजेच महिला सक्षमीकरण होय."
2. "महिलांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, धार्मिक व प्रशासकीय क्षेत्रात योग्य प्रमाणात सहभागी करून निर्णय प्रक्रियेत सामील करणे म्हणजेच महिला सक्षमीकरण होय."
3. "कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय क्षेत्रांमध्ये महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करून देणे, विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्त्री-पुरुष असमानता नष्ट करणे या प्रक्रियेला स्त्री सक्षमीकरण असे म्हणतात."

ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण:

भारताचा विकास हा ग्रामीण भागावर अवलंबून आहे. जोपर्यंत ग्रामीण भागाचा विकास होणार नाही तोपर्यंत देशाचा विकास शक्य नाही. कारण की आजही भारत देशातील लोकसंख्या ही जास्तीत जास्त ग्रामीण भागात राहते व त्यात ५० टक्के संख्या ही महिलांची आहे व ग्रामीण भागातील मुख्य व्यवसाय शेती असल्यामुळे शेतीतील बरीच कामे महिला मार्फत केली जातात. म्हणून ग्रामीण भागाच्या विकासाकरिता देखील महिला सक्षमीकरण करणे गरजेचे आहे. व हे करण्यासाठी सरकार सतत प्रयत्नशील असते. जसे ग्रामस्वच्छता अभियान, जलसंवर्धन, सर्वांसाठी शिक्षण, आरोग्य व लसीकरण, दारिद्र्य निर्मूलन, स्वच्छता व आहाराबाबत महिलांची भूमिका, महिला बचत गटांमार्फत विविध योजना, व्यवसाय करण्यासाठी विशेष अनुदान योजना इत्यादी मार्फत ग्रामीण भागातील स्त्री सक्षमीकरण करण्याचा प्रयत्न सरकार करत आहे.

ग्रामीण भागातील महिला आजही जवळपास ७२ टक्के आर्थिक दृष्ट्या परावलंबी आहेत. बहुसंख्य महिला पती व मुलांवर अवलंबून आहेत. आजही ग्रामीण भागातील महिलांचे जीवन अनेक समस्यांनी ग्रस्त आहे. जसे की, मुलगी जन्मली तर तिचे स्वागत नाही, मुलगाच वंशाचा दिवा, स्त्री शिक्षणाचा अभाव, पतीचे दारूचे व्यसन, स्त्री आरोग्याचा प्रश्न, आर्थिक स्वातंत्र्याचा अभाव, अपत्य न होणे यासाठी स्त्रीला जबाबदार ठरवणे, कुटुंबात दुय्यम स्थान, चारित्र्याचा संशय, लैंगिक छळ, पती-पत्नी अंतर इत्यादी समस्यांना ग्रामीण महिलांना आजही सामोरे जावे लागते.

ग्रामीण महिला सक्षमीकरणा बाबतचे महत्वपूर्ण घटक:

शहरी महिलांपेक्षा भारतीय ग्रामीण महिला स्त्री सक्षमीकरणाबाबत तुलनेने बऱ्याच मागे आहेत. करीता ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण घडवून आणावयाचे असेल तर खालिल बाबतीतील महिलांची स्थिती सुधारणे गरजेचे आहे. म्हणूनच महिला सक्षमीकरणाबाबत खालिल घटक महत्वपूर्ण ठरतात.

१) ग्रामीण महिलांची आरोग्य सक्षमता:

ग्रामीण भाग हा शहरी भागाच्या तुलनेत आजही अप्रगतच आहे. ज्या सोयी सुविधा शहरात उपलब्ध आहेत त्या ग्रामीण भागात अभावानेच दिसतात. यामध्ये महत्त्वाचा प्रश्न आहे तो म्हणजे महिलांच्या आरोग्याच्या सोयी-सुविधेचा व त्यामध्ये जर ग्रामीण भागातील महिला सक्षम बनवायची असेल तर पहिल्यांदा तिचे आरोग्य उत्तम असणे गरजेचे आहे. ग्रामीण भागात आरोग्या विषयी वेळ हातावर मारून नेली जाते व नंतर जीवन-मरणाचा प्रश्न उद्भवतो. यामध्ये भरपूर प्रमाणात महिला मृत्यु पावतात म्हणून पहिल्यांदा आरोग्य विषयी सुधारणा करून महिला सक्षमीकरण करणे गरजेचे आहे.

२) ग्रामीण महिलांची आर्थिक सक्षमता:

ग्रामीण भागातील महिला वर्ग आजही आपणास परावलंबी जीवन जगताना पहावयास मिळते. जन्मापासून ते लग्न होईपर्यंत वडलांवर अवलंबून व लग्न झाल्यास आपल्या पती वरती अवलंबून आणि शेवटी आपल्या मुलांवरती अवलंबून असते. ग्रामीण भागातील महिलांची मानसिकताच प्रस्तुत व्यवस्थेने अशी करून ठेवली की तिला या चक्रव्यूहातून बाहेर पडून आर्थिक स्वावलंबी बनवायची संधीच नाकारली व उपलब्ध करून दिली नाही. तरी देखील सध्या हे चित्र थोडं बदललेलं दिसून येते कारण बहुतांश ग्रामपंचायतीत महिला सरपंच व तसेच विविध योजनेमार्फत महिला ग्रामीण भागात आर्थिक बाजूने सक्षम झालेल्या आहेत. जसे महिला बचत गटांमार्फत विविध संधी द्वारे पुढाकार घेऊन महिला स्वयंसिद्ध होत आहेत. हे एक महिला सक्षम होण्यासाठी आशेचा किरणच आहे. असे म्हणावयास हरकत नाही.

३) महिलांची शैक्षणिक सक्षमता:

भारतात महिला शिक्षणासंदर्भात प्राचीन काळ ते आधुनिक काळापर्यंत तूलनेने खुप बदल झालेला आहे. तरी पण हा बदल जेवढा आवश्यक आहे तेवढा अद्याप झालेला नाही. भारताचा २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण साक्षरता दर ७४.०४ टक्के इतका आहे. यामध्ये पुरुष ८२.१४ टक्के व महिला ६५.४६ टक्के आहेत. जे पुरुषांच्या तुलनेत १६.६८ टक्क्यांनी कमी आहेत. यामध्ये महाराष्ट्र राज्याचा साक्षरता दर जर बघितला तर हा एकूण ८२.३४% आहे व यामध्ये पुरुष ८८.३८ टक्के व महिला ७५.८७ टक्के आहेत. जे पुरुषांच्या तुलनेत १२.५१ टक्क्यांनी कमी आहेत तरी पण समाधानाची बाब अशी की जेवढ्या महिलांना संधी मिळाली त्यांनी स्वतःला सिद्ध करण्याचे कार्य केले आहे. म्हणून महिला सक्षमीकरण होणे गरजेचे आहे. तरच आपला व देशाचा सर्वांगीण विकास होइल.

४) ग्रामीण भागातील महिलांची राजकीय सक्षमता:

भारतातील इतिहास हा जरी पुरुषांच्या नावाने लिहिला गेला असला तरी त्यामध्ये स्त्रियांचा पण लक्षणीय वाटा आहे. असे कोणतेच क्षेत्र नाही जेथे महिला पोहोचू शकल्या नाहीत. राजकारणात देखील संविधानाने स्त्रियांना नेतृत्व गाजवण्याचा अधिकार दिला आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४

नुसार सर्व व्यक्ती कायद्यासमोर समान आहेत. कलम १५ नुसार जात, धर्म, लिंग इत्यादींच्या आधारे नागरिकात मतभेद केला जाणार नाही. १६ व्या कलमानुसार शैक्षणिक पात्रता असणाऱ्या स्त्री- पुरुषास शासनात कोणतेही पद प्राप्त करता येईल. या संवैधानिक हक्कामुळे स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने राजकीय क्षेत्रात देखील पाहावयास भेटतात. व ग्रामीण स्त्रिया देखील यामध्ये सहभागी होताना दिसत आहेत.

५) ग्रामीण महिलांचे आर्थिक बचत गटामार्फत सक्षमीकरण:

भारतीय स्वातंत्र्या नंतरच्या काळात महिलांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी देशभरात अनेक योजना राबविल्या जात आहेत. पूर्वीपासूनच चालत आलेल्या चालीरीती, रूढी, परंपरांमुळे महिलांना आर्थिक, सामाजिक आणि आरोग्य बाबतच्या अनेक संकटांना सामोरे जावे लागत असते. परंतु गेल्या काही वर्षापासून महिला सक्षमीकरण व सबलीकरणावर भर देऊन स्त्री-पुरुष यांच्यात सर्व बाबतीत समानता प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशाने महिला स्वयं-सहायता समूह चळवळ देशपातळीवर जोमाने सुरू आहे. ग्रामीण भागातील महिला बचत गट ही मोहीम महिलांसाठी विशेष महत्त्वाची आहे. कारण त्यांना घराबाहेर पडून नवीन गोष्टी शिकायला मिळतात. महिला बचत गटांमार्फत काम करूनही सक्षम किंवा स्वावलंबी बनतात. यामुळे महिलांची आर्थिक व्यवहाराची जाणीव वंध्दीगत होत राहते व अशा प्रकारे ग्रामीण भागातील महिलांचे सक्षमीकरण घडून येण्यास मदत होते.

६) ग्रामीण भागातील महिलांची मानसिक सक्षमता:

आजच्या घडीला ग्रामीण भागातील महिलांना शारीरिक, मानसिक व आध्यात्मिकरित्या सक्षम बनवण्याची गरज आहे. महिलांना शारीरिक स्तरावर सक्षम बनविण्यासाठी त्यांना स्वतःचे रक्षण करण्यासाठी विशेष प्रशिक्षण देण्याची आवश्यकता आहे. तसेच शाळा व महाविद्यालयात त्यासाठी प्रयत्न करणे व अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे. व नुसते शारीरिकच नव्हे तर मानसिक दृष्ट्या देखील त्यांना सक्षमीकरणाची आवश्यकता आहे. ग्रामीण भागातील बहुतांश महिला फक्त 'चूल आणि मूल' पर्यंतच स्थिरावलेल्या दिसून येतात जर या महिलांना सक्षमीकरण करून संधी उपलब्ध करून दिली तर नक्कीच त्या यशस्वी होतील यात दुमत नाही.

ग्रामीण महिला सक्षमीकरणासाठीच्या उपाययोजना:

१) भारतातील ग्रामीण महिला साक्षरतेचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे. त्यामध्ये वाढ केल्यास त्यांच्यात बदलाची भावना निर्माण होईल व त्यातूनच महिला सक्षमीकरण होण्यास मदत होईल.

२) समाजातील स्त्री-पुरुष भेदभाव कमी केल्यास महिला सक्षमीकरण होण्यास मदत होईल.

३) कौटूंबिक हिंसाचारातून महिलांचे संरक्षण अधिनियम २००५ हा कायदा २६ आक्टोंबर २००६ पासून लागू करण्यात आला त्यामाध्यमातून देखील महिला सक्षमीकरण होण्यास मदत होत आहे.

४) हुंडा व स्त्रियांवरील हिंसाचार या अनिष्ट प्रथांचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी भारतीय दंड संहितेच्या कलम ४९८ (अ) नुसार हुंडा किंवा अन्य हिंसाचार करणाऱ्या व्यक्तीवर कारवाई केली जाते. यामुळे देखील महिला सक्षमीकरण होण्यास मदत होते.

५) ग्रामीण भागातील महिला सक्षमीकरण करण्यासाठी त्यांना उच्च शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.

६) ग्रामीण भागातील महिला सक्षमीकरण करण्यासाठी उपाययोजना म्हणून सरकार, अशासकीय संघटना, समाजसेवक आदींच्या माध्यमातून जनजागृती केली पाहिजे.

७) ग्रामीण भागातील महिला एकजुटीने 'महिला संघटनांची' स्थापना करून स्त्री शक्तीद्वारे पिडीत महिलांना मदत केली पाहिजे.

निष्कर्ष (Conclusion):

प्रस्तुत विषय "आधुनिक काळातील ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण" या संपूर्ण विषयाचे अवलोकन केले असता या मधून असा निष्कर्ष निघतो की, ग्रामीण भागातील महिलांना सक्षम होण्यासाठी आणखीनही समाजातील काही सामाजिक रूढी, प्रथा व परंपरा अडचणी निर्माण करत आहेत. त्यासाठी सामाजिक प्रबोधन व ठोस अश्या कायद्याची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. त्यांच्यासाठी समाजात वेगवेगळ्या संधी निर्माण करणे व स्त्री-पुरुष समानतेची भावना आत्मसात करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ (References):

1. पी.के.कुलकर्णी (१९९८),भारतातील सामाजिक समस्या, विद्या प्रकाशन, नागपूर
2. मीनाक्षी निशांत सिंह,महिला सशक्तीकरण का सच, ओमेगा पब्लीकेषण, नवी दिल्ली
3. डॉ.पु.ल.भांडारकर(१९८७), सामाजिक संशोधन पद्धती, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर
4. रानडे प्रतिभा (१९९१), स्त्री प्रश्नाची चर्चा, पापुलर प्रकाशन, मुंबई
5. Marathisky.com/mahila sablikaran-information in marathi
6. Mr.m.wikipedia.org
7. www.census2011.co.in
8. Majhagaav.com
9. Shodhganga.inflibnet.ac.in

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

महिला सक्षमीकरणात राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांचे योगदान

डॉ. सूर्यकांत महादेवराव कापशीकर
विभाग प्रमुख, इतिहास विभाग,यशोदा गर्ल्स आर्टस् अॅन्ड कॉमर्स कॉलेज, स्नेहनगर, वर्धा रोड, नागपूर
suryakantmkapshikar@gmail.com

प्रस्तावना:

वर्तमान युग हे महिला सक्षमीकरणाचे युग आहे. जगभरातील महिला पुरूषांच्या बरोबरीने प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल करत आहेत. घरात, समाजात आणि देशात महिलांचा दर्जा वाढत आहे. स्त्री सक्षम होत आहे. आपल्या भारत देशात आज महिला सर्वच क्षेत्रात आपले स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करत आहेत. देशाच्या सर्वोच्च पदावर विराजमान होण्याचा सन्मान सुद्धा महिलांना मिळाला आहे. भारतातील अनेक राज्याचा राज्यकारभार सुद्धा महिलांनी यशस्वीरित्या सांभाळला आहे. ग्रामपंचायतपासून ते थेट संसदेपर्यंत आणि रिक्षा चालविण्यापासून ते थेट विमान उडविण्यापर्यंत अशा सर्वच क्षेत्रात महिलांनी उल्लेखनीय कार्य केले आहे. राजकीय क्षेत्र असो की सामाजिक क्षेत्र, वैज्ञानिक क्षेत्र की वैद्यकीय क्षेत्र, तांत्रिक क्षेत्र असो की संरक्षण क्षेत्र, शिक्षण क्षेत्र असो प्रशासकीय क्षेत्र महिलांसाठी आज कोणतेही क्षेत्र अस्पर्शित नाही. स्वतंत्र भारतात इंदिरा गांधी, विजयालक्ष्मी पंडित, प्रतिभाताई पाटील, मीरा कुमार, मायावती, सोनिया गांधी, ममता बॅनर्जी, जयललिता, लता मंगेशकर, निरुपमा राव, किरण बेदी, रोमिला थापर, मेधा पाटकर, सिंधुताई सकपाळ, सुनीता विल्यम, कल्पना चावला, अरुंधती रॉय, मीरा बोरगावकर, किरण शॉ मुझुमदार, कल्पना सरोज आदी अनेक महिलांनी आपापल्या क्षेत्रात आपल्या कार्याची अमिट छाप सोडली आहे आणि हे सर्व केवळ महिला सक्षमीकरणामुळेच शक्य झाले आहे.

भारतीय महिलांची सामाजिक स्थिती:

आज भारतात महिला सक्षमीकरणाची गती वाढत असली तरी भारतात एक काळ असा होता की, स्त्री ही केवळ ताडणाचीच अधिकारी समजली जात होती. चूल आणि मूल एवढ्यापुरतेच तिचे मर्यादित क्षेत्र होते. तिला ना कोणते सामाजिक स्थान होते ना कोणते धार्मिक अधिकार होते. ना तिला शैक्षणिक स्वातंत्र्य होते ना राजकीय हक्क होते. घराच्या चार भिंतींच्या आतच तिचे संपूर्ण विश्व होते. सामाजिक आणि धार्मिक गुलामगिरीच्या साखळदंडात स्त्रिया आपले अस्तित्व गमावून बसल्या होत्या, पुरुष प्रधान संस्कृतीने भारतीय महिलांना अपमानित केले होते, तिची गणना शुद्र वर्णात केली गेली होती. सती प्रथा, केशवपन, विधवा प्रथा, शिक्षण बंदी, बालिका विवाह, बालिका प्रौढ विवाह, देवदासी प्रथा, मुरळी, जोगतिनी प्रथा, विटाळ इत्यादी अनेक प्रथांमुळे भारतीय महिला वर्गाची अधोगतीकडे वाटचाल सुरु होती.

महिला सक्षमीकरणाची वाटचाल:

पुरुषप्रधान भारतीय संस्कृतीतून बाहेर पडून स्त्रिया आज स्वत:च्या पायावर उभ्या राहू शकल्या आहेत, पण हा चमत्कार कोणत्या देव देवतेच्या कृपेमुळे एका रात्रीत झालेला नाही त्यासाठी भारतात एक अख्खीच्या अख्खी चळवळ राबविण्यात आली, त्यात अनेकांना हालअपेष्टा मानहानी सहन करावी लागली. अनेक महिलांनी स्वतः स्वविकासासाठी प्रयत्न केले. त्यांची दयनीय स्थिती सुधारली, त्याचप्रमाणे अनेक पुरुषांनीही स्त्रियांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी प्रयास केला, जिथे सनातनी स्त्रीविरोधी विचारसरणीच्या पुरुष घटकांनी स्त्रियांना समाज बंधनात कैद केले होते, त्याच समाजात काही स्त्री स्वातंत्र्यवादी, स्त्री सुधारणावादी पुरुष घटकही होते. त्यांनी महिलांच्या दयनीय स्थितीत सकारात्मक बदल घडवून आणणे हे आपले कर्तव्य मानले. अशा महान पुरुषांमध्ये गौतम बुद्ध अग्रस्थानी आहेत. बुद्धाने आपल्या संघात प्रवेश देवून तत्कालीन स्त्रियांसाठी ज्ञानाची दारे खुली केली आणि स्त्री-पुरुष समानतेची पायाभरणी केली. बुद्धानंतरच्या काळात सम्राट अशोकाने सुद्धा महिला सक्षमीकरणात महत्वाची भूमिका बजावली. मुस्लीम आक्रमणानंतरचा मध्ययुगीन काळ महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टिकोनातून हा अंधकारमय होता. याही काळात रजिया सुलतान, नुरजहान, जिजाबाई, ताराबाई, अहिल्याबाई यांनी आपल्या स्वकर्तृत्वाने समाजात आपले स्थान निर्माण केले. संत परंपरेतील काही महापुरुषांनी स्त्री जागृतीचे कार्य केले. आधुनिक काळात राजा राम मोहन रॉय, महात्मा जोतिबा फुले, महर्षी कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे असे महापुरुष होते ज्यांनी स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीचा दर्जा मिळवून देण्यासाठी प्रयास केले. राजा राम मोहन रॉय यांनी सती प्रथाआणि केशवपन यांसारख्या स्त्रियांचा अवमान करणाऱ्या रूढी परंपरांविरुद्ध चळवळ राबवून स्त्रियांच्या सामाजिक उत्थानासाठी प्रयत्न केले. त्यांच्याच प्रयत्नांमुळे भारतात सतीप्रथा बेकायदेशीर घोषित करण्यात आली. महात्मा जोतिबा फुले यांनी अविद्या हेच स्त्रियांच्या अध:पतनाचे कारण मानून स्त्रीशिक्षणाच्या माध्यमातून स्त्री स्वातंत्र्याची दारे उघडली. आपल्या पत्नी सावित्रीमाई फुले यांना शिक्षण देऊन त्यांना पहिल्या महिला शिक्षिका बनवून जोतिबा फुले यांनी महाराष्ट्रात स्त्री शिक्षणाचा पाया घातला. महर्षी कर्वे यांनी महिलांच्या उच्च शिक्षणासाठी महिला विद्यापीठाची स्थापना केली. स्वतः एका विधवा महिलेशी लग्न करून त्यांनी समाजासमोर एक आदर्श निर्माण केला. डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय राज्यघटनेत महिलांच्या सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक उन्नतीसाठी विधिवत कायदे करून महिलांना संविधानिक स्वातंत्र्य मिळवून दिले. महिलांच्या विकासासाठी भारतीय संविधानातील अनेक तरतुदींमुळे आज भारतीय स्त्रीयांचा सर्वांगीण विकास शक्य झाला आहे.

राजर्षी शाहू महाराज:

महिला सक्षमीकरणासाठी काम करणाऱ्या या महापुरुषांच्या यादीत आणखी एका महापुरुषाचा समावेश करावा लागेल ज्यांनी स्त्रियांची खालावलेली स्थिती सुधारून त्यांना सन्माननीय स्थानावर आणण्यासाठी मनापासून प्रयत्न केले ते महापुरुष म्हणजे छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज. कोल्हापूर संस्थानचे छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज हे सुधारणावादी विचाराचे होते. आपल्या कोल्हापुरातील संस्थेत त्यांनी दलित, पिडीत, शोषित, अस्पृश्य, बहुजन आणि महिला वर्गाच्या सक्षमीकरणासाठी त्यांनी अविरत प्रयास केले. कोल्हापूर संस्थानाचे संस्थानिक राजर्षी शाहू महाराज यांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान स्पष्ट करणे हा प्रस्तुत लघु शोधप्रबंधाचा उद्देश आहे. दिनांक २६ जून १८७४ रोजी जन्मलेल्या यशवंतरावाचे इ. स.

१८८४ मध्ये कोल्हापूरच्या छत्रपतीं पदासाठी दत्तकविधान झाले. आणि ते शाहू महाराज बनले. इ. स. १८९४ मध्ये त्यांनी कोल्हापूर संस्थानाची सत्ता आपल्या हातात घेतली. आणि इ. स. १९२२ मध्ये त्यांचा मृत्यू झाला. इ. स. १८९४ ते इ. स. १९२२ अशा आपल्या २८ वर्षाच्या कार्यकाळात राजर्षी शाहू महाराज आपली सर्व शक्ती बहुजन समाजाच्या सर्वांगीण हितासाठी वापरली. ते महिला सुधारणावादी विचारसरणीचे पुरस्कर्ते होते. महात्मा जोतिबा फुले यांचा आदर्श त्यांच्यापुढे होता. महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी महिला सक्षमीकरणावर भर दिला.

स्त्री शिक्षण:

आपले वैचारिक गुरु जोतिबा फुले यांच्याप्रमाणेच राजर्षी शाहू महाराज यांनी सुद्धा निरक्षरता आणि अज्ञान हे स्त्रियांच्या ऱ्हासाचे प्रमुख कारण मानले. त्यामुळे महिलांच्या शिक्षणासाठी शाहू महाराजांनी त्यांच्या कोल्हापूर संस्थानात मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा काढल्या आणि मुलांबरोबरच मुलींचेही शिक्षण व्हावे यासाठी एकात्मिक शाळा निर्माण केल्या. छत्रपती शाहू महाराज यांनी मागास जातीतील विद्यार्थिनींसाठी अभ्यास आणि लेखन करण्याच्या उद्देशाने विद्यालयाची व्यवस्था केली. शाहू महाराज यांच्या कोल्हापूर संस्थानाच्या भुदरगडसारख्या दुर्गम भागात ही विद्यार्थिनींसाठी शाळा सुरू करण्यात आल्या.[१] विद्यार्थिनींच्या शिक्षणासाठी अधिक प्रयत्न करणाऱ्या शिक्षकांना शाहू महाराज यांच्या विशेष पारितोषिके दिली.[२] हुशार मुलींना प्रोत्साहन देण्यासाठी शाहूंनी शिष्यवृत्ती योजना सुरू केली. अक्कासाहेब महाराजांच्या विवाहाप्रीत्यर्थ चौथीच्या वार्षिक परीक्षेत सर्वाधिक गुणवत्ता मिळविणाऱ्या विद्यार्थिनींना चाळीस रुपयांची पाच शिष्यवृत्ती शाहू महाराज यांनी जाहीर केली.[३] शाहू महाराज यांनी प्रौढ आणि वयस्क स्त्रियांच्या शिक्षणासाठीही विशेष प्रयत्न केले. प्रौढ स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी, राहण्याची आणि भोजनाची व्यवस्था करण्यासाठी स्वतंत्र असा कायदाच शाहू महाराज यांनी पारित केला होता.[४] कोल्हापूर येथील राजाराम महाविद्यालयात महिलांच्या उच्च शिक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली होती. कोल्हापूर संस्थानाच्या शिक्षणाधिकारी मिस लिटिल या आपल्या पदावरून निवृत्त झाल्यानंतर शाहू महाराज यांनी रखमाबाई केळवरकर यांच्यासारख्या स्थानिक महिलेला शिक्षणाधिकारी पदावर नियुक्त केले. रखमाबाई खेवलकर यांनी कोल्हापूर संस्थानात स्त्री शिक्षणासाठी अनेक महत्त्वाची कामे केली. शाहू महाराज यांनी रखमाबाई केवलरकर यांची मुलगी कृष्णाबाई हिला मुंबईच्या ग्रंट मेडिकल कॉलेजमध्ये पाठवले आणि वैद्यकीय शिक्षण देवून डॉक्टर बनविले. इतकेच नव्हे तर त्यांना कोल्हापूरच्या एडवर्ड मेमोरियल हॉस्पिटलमध्ये वरिष्ठ वैद्यकीय अधिकारी या पदावर नियुक्त करून उच्च वैद्यकीय शिक्षणासाठी कृष्णाबाईंना इंग्लंडला पाठवले.[५] राजर्षी शाहू महाराज यांनी राजघराण्याच्या विरोधाला न जुमानता आपल्या मुलाच्या मृत्यूनंतर विधवा झालेल्या त्यांच्या तरुण सुनबाई इंदुमती यांना शिक्षण देण्याचा निर्णय घेतला आणि त्यासाठी राजवाड्याबाहेर जाण्याची सुद्धा परवानगी दिली. राजपरिवारातील एका तरुण विधवेला शिक्षणासाठी राजवाड्यातून बाहेर पाठविण्याची ही घटना स्त्री सक्षमीकरणाच्या दृष्टीकोनातून अत्यंत महत्त्वाची होती. आणि हे फक्त शाहू महाराज यांच्या सुधारणावादी विचारसरणीमुळेच सिद्ध होऊ शकले. राजर्षी शाहू महाराज यांना आपली सुनबाई इंदुमती यांना वैद्यकीय अधिकारी बनवायचे होते. मात्र शाहू महाराजांच्या अकाली मृत्यूमुळे हे स्वप्न अधुरेच राहिले. प्रसिद्ध साहित्यिक डॉ. अरुणा ढेरे म्हणतात की, "त्यांच्या विधवा स्नुषा इंदुमती यांचे जीवन म्हणजे शाहूंच्या स्त्रीशिक्षणाच्या कल्पनेला प्रत्यक्षात आणण्याची प्रयोगशाळा होती".[६] अशा प्रकारे राजर्षी शाहू महाराज यांनी महिला सक्षमीकरणासाठी ठोस पावले उचलली. त्यांच्या प्रयत्नांमुळेच कोल्हापुर संस्थान हे एक आदर्श संस्थान बनले होते.

विधवा विवाह विषयक कायदा:

राजर्षी शाहू महाराज यांनी महिला सक्षमीकरण केवळ स्त्री शिक्षणापुरते मर्यादित ठेवले नाही. तत्कालीन समाजात स्त्रियांचा अपमान करणाऱ्या अनेक प्रथा परंपरा होत्या. बालविधवा, केशवपन, सती, देवदासी, बालविवाह अशा अनेक दुष्प्रथांनी स्त्री वर्गाचे शोषण करीत होत्या. छत्रपती राजर्षी हाहू महाराज यांनी या कुप्रथा नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. आपल्या सत्ताशक्तीचा उपयोग त्यांनी महिला वर्गाच्या सक्षमीकरणासाठी योग्यरीत्या केला. आपल्या अधिकाराचा वापर करून त्यांनी कोल्हापूर संस्थानात अनेक महिलांच्या हिताचे अनेक कायदे केले. तत्कालीन समाजात विधवांवर अनेक अन्याय, अत्याचार झाले. विधवा मुलगी असेल तर तिच्यासमोर तिचे संपूर्ण आयुष्य कंटाळवाणे होते. विधवांचे दयनीय जीवन शाहूंना माहीत होते. अशा परिस्थितीत शाहू महाराजांनी विधवा विवाहासाठी प्रयत्न केले. समाजाच्या आरोग्यासाठी विधवा विवाहाला कायदेशीर मान्यता आवश्यक आहे, असे शाहूंचे मत होते. हिंदू धर्मात विधवांच्या पुनर्विवाहाला परवानगी नव्हती. विधवा विवाहासाठी अनेक समस्या होत्या. जुलै १९१७ मध्ये राजर्षी शाहू महाराज यांनी कोल्हापुर संस्थानात विधवा पुनर्विवाहाला कायदेशीर परवानगी देण्यासाठी कायदा केला. या कायद्याने विधवांच्या पुनर्विवाहाला कायदशीर घोषित करण्यात आले. शाहू महाराज यांनी विधवा विवाहांची नोंदणी करणे आवश्यक केले त्यामुळे विधवांना घटनात्मक संरक्षण मिळाले. या कायद्याच्या आधारे कोल्हापूर संस्थानमध्ये अनेक विधवा महिलांचे पुनर्विवाह करण्यात आले.[७] विधवांना समाजात सन्मान मिळाला. इ. स. १९१९ मध्ये कानपूर येथील कुर्मी क्षत्रिय परिषदेत शाहू महाराजांनी विधवा विवाह व्यवस्थेचे जोरदार समर्थन केले तसेच पडदा पद्धतीचा जाहीर निषेध सुद्धा केला. स्त्री शिक्षण आणि विधवा पुनर्विवाहाचे समर्थन करणाऱ्या आर्य समाज आणि सत्यशोधक समाजाची शाखा त्यांनी कोल्हापुरात स्थापन केल्या. राजर्षी शाहू महाराज यांचे इ. स. १९२२ मध्ये अकाली निधन झाले नाही तर त्यांनी आपली तरुण विधवा स्नुषा इंदुमती हिचा निश्चितच विधवापुनर्विवाह करून दिला असता.

कोल्हापूर संस्थान विवाह कायदा:

इ. स. १९१६ मध्ये छत्रपती शाहू महाराज यांनी 'कोल्हापूर संस्थान विवाह कायदा' पारित केला. या कायद्यानुसार महिलांच्या लग्नासाठी कमीत कमी १४ वर्षे वयाची तरतूद ठेवण्यात आली होती. तत्कालीन समाजात कमी वयात लग्न झाल्यामुळे अल्पवयीन मुलींच्या मृत्यूचे प्रमाण जास्त होते. त्याचप्रमाणे अल्पवयीन मुलींचे लग्न वयस्कर पुरुषांसोबत होते. या बाल-जरठ विवाह पद्धतीमुळे समाजात विधवांचे प्रमाण वाढत होते. त्यामुळे हा कायदा महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा प्रयत्न ठरला. या कायद्यानुसार वयाची १८ वर्षे पूर्ण झालेल्या महिलेच्या लग्नासाठी वडिलांची संमती आवश्यक नव्हती. या कायद्यातील हे कलम तत्कालीन हिंदू समाजात परिवर्तन घडवणारे ठरले. राजर्षी शाहू महाराज यांनी हिंदू आणि जैन समाजातील आंतरजातीय विवाहांना कायदेशीर मान्यता दिली. विवाह नोंदणी आवश्यक केली.[८] विवाहाशी संबंधित कायद्याने महिलांना अधिक सक्षम करण्याचे काम केले. लहान वयात बालविवाहावर बंदी घालण्यात आली. प्रौढ महिलांना जीवनसाथी निवडण्याचा अधिकार मिळाला. आंतरजातीय

विवाहांना प्रोत्साहन मिळाले. राजर्षी शाहू महाराज यांनी मुस्लिम समाजातही विवाह नोंदणी करणे बंधनकारक करण्यात केले. महिला सक्षमीकरणाचा हा क्रांतिकारी प्रयत्न होता.

महिला अत्याचार विरोधी कायदा:

राजर्षी शाहू महाराज यांनी स्त्रियांचे शारीरिक शोषण रोखण्यासाठी आणि घटस्फोटासाठी दोन महत्त्वाचे कायदे केले. पहिला कायदा महिलांवरील अत्याचाराविरुद्ध होता. स्वत:च्या कुटुंबातील पुरुष वर्गाच्या अत्याचाराला बळी पडणाऱ्या महिलांना संरक्षण देण्यासाठी हा कायदा महत्त्वाचा होता. या कायद्यात महिलांवर अत्याचार करणाऱ्या गुन्हेगारांना ६ महिने सक्षम कारावास आणि २०० रुपये दंडाच्या शिक्षेची तरतूद होती.[९] दुसरा कायदा घटस्फोटाशी संबंधित होता. तत्कालीन समाजात विवाह आणि घटस्फोट हे त्यांच्याच जातपंचायतीच्या निर्णयांवर आधारित होते. शाहू महाराजांनी ही प्रथा बंद केली. घटस्फोटासाठी कायदेशीर मान्यता आवश्यक करण्यात आली. शाहू महाराजांनी घटस्फोटानंतर स्त्रियांची राहण्याची आणि जेवणाची सोय करण्याची तरतूदही या कायद्यात केली.

हिंदू वारसा कायदा:

तत्कालीन भारतीय समाजात हिंदू धर्मात पित्याच्या मालमत्तेवर फक्त त्याच्या पुत्रांचाच अधिकार होता. वडिलांच्या संपत्तीत मुलींना कोणताही वाटा मिळत नव्हता. शाहू महाराजांनी इ. स. १९२० मध्ये 'हिंदू वारसा कायदा' पारित करून कोल्हापूर संस्थानातील महिला वर्गाला वडिलांच्या संपत्तीत समान वाटा मिळवून दिला.[१०]

कुप्रथा विरोधी कायदा:

राजर्षी शाहू महाराज यांनी तत्कालीन हिंदू समाजातील देवदासी, मुरळी, जोगतिणी यांसारख्या स्त्रियांचे शोषण करणाऱ्या निंदनीय प्रथा बंद करण्यासाठी कायदेशीर प्रयत्नही केले.[११] या कायद्याने धर्माच्या नावाखाली, देवाच्या नावावर महिलांच्या शारीरिक शोषणावर बंदी घातल्या गेली. अनेक देवदासींनी आपले अपमानास्पद काम सोडले. वडिलांच्या संपत्तीत देवदासी, वाघ्या, मुरळी आणि जोगतिनी इत्यादींना वाटा मिळाला. छत्रपती शाहू महाराजांनी संगीत आणि गायन क्षेत्रात अनेक स्त्रियांच्या हक्कांना प्रोत्साहन दिले.

मूल्यमापन:

छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज हे आधुनिक भारताच्या इतिहासातील एक कर्ते सुधारक होते. सत्तेचा वापर लोक हितासाठी कसा करावा याचे मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे राजर्षी शाहू महाराज होय. स्त्री हक्काचे पुरस्कर्ते असलेले शाहू महाराज यांनी आपल्या कोल्हापूर संस्थानात महिला सक्षमीकरणासाठी अथक प्रयत्न केले. मात्र त्यांचे कार्य केवळ कोल्हापूर संस्थेपुरते मर्यादित नव्हते. त्यांच्या कार्यातून प्रेरणा घेऊन पुढे संपूर्ण देशात महिला सक्षमीकरणाचे पर्व सुरू झाले. राजर्षी शाहू महाराज यांना आपला आदर्श मानणाऱ्या बाबासाहेब डॉ.आंबेडकर यांनी भारतीय संविधान तयार करत असताना राजर्षी शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात केलेल्या स्त्री हिताच्या कायदाचा समावेश भारतिय संविधानात केलें दिसून येतो त्यामुळे शाहू महाराज यांनी स्त्री सक्षमीकरणासाठी केलेले प्रयत्न निश्चितच प्रेरणादायी आहेत हे सिद्ध होते.

संदर्भ सूची:

१. लठ्ठे आ. बा.- 'श्रीमच्छत्रपती शाहू महाराज यांचे चरित्र', (बेळगांव १९२५), पृ. ९१-९४
२. पाटील, धाटावकर, जामखेडकर - 'राजर्षी शाहू छत्रपतीचे निवडक आदेश', भाग १, (मुंबई १९८९) पृ. १३९
३. कोल्हापूर पुरालेखागार - करवीर सरकारचे गॅझेट, भाग १, (कोल्हापूर १९१९), पृ. ८९
४. पाटील, धाटावकर, जामखेडकर – 'राजर्षी शाहू छत्रपतीचे निवडक आदेश', भाग २, (मुंबई १९८९), पृ. ६३
५. साळुंखे पी.बी. - राजर्षी शाहू गा ैरव ग्रंथ, (मुंबई 1976), पृ. 615-617
६. साळुंखे पी. बी. - राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ, (मुंबई १९७६), पृ. ६१८-६१९
७. कीर धनंजय - 'राजर्षी शाहू छत्रपतीः एक समाज क्रांतिकारक राजा', (मुंबई १९७९), पृ. ३०२
८. फडके य. दि. - 'विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र' खंड १, (पुणे १९८९), पृ. ३८-३९
९. कोल्हापूर पुरालेखागार - करवीर सरकारचे गॅझेट, भाग ४, (कोल्हापूर १९१९),पृ. ४२-४३
१०. गाडे द. रा. - 'छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज आणि कायदे कानून' (कोल्हापूर १९८२), पृ. ४९-५०
११. कोल्हापूर पुरालेखागार - करवीर सरकारचे गॅझेट, भाग १, (कोल्हापूर १९२०), पृ. ३

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

आधुनिक काळात ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण

प्रा. डा. विशाल ड्ब्लु. मालेकार
प्रभाकरराव मामुलकर महाविद्यालय , कोरपणा जि. चंद्रपुर,
Email- malekarvishal71@gmail.com

सारांश :

भारताच्या एकूण लोकसंख्येत सर्व सामान्यतः निम्मी संख्या महिलांची आहे . साधारणतः गेल्या काही वर्षापासून म्हणजे, देशात 1990 च्या दशकापासून महिला समानता आणि सक्षमीकरण हे मुद्दे शासनाच्या अग्रक्रमी राहिले आहे. महिलांचे कायदेशीर हक्क व विकाससाठी वित्त यासारख्या संकल्पनांवर आधारित योजना शासनाद्वारे यशस्वीपणे राबवून त्यांची प्रभावीपणे अमलबजावणीसुद्धा केली जात आहे. आजच्या काळात महिला घर असो वा कार्यालय न्यायाची वा समानतेची मागणी करत आहे. आज महिलां प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषाच्या खांद्याला खांदा लाऊन पुरुषांच्या बरोबरीने उत्तुंग कामगिरी करतांना दिसत आहे. तंत्रज्ञान, विज्ञान, अंतराळ , खेळ, साहित्य , संरक्षण क्षेत्र इ. सर्वच क्षेत्रात आज स्त्रियांनी उत्तुंग भरारी घेतली आहे. एवढेच नाही तर ग्रामीण आणि शहरी भागातील दर पाच महिलामध्ये एक महिला उद्योजक आहे. महिलांना प्राधान्य देऊन व केंद्रस्थानी ठेवून अनेक योजना ग्रामीण स्तरावर शासनाने कार्यान्वित केल्या आहे आणि प्रभावीपणे त्यांची अमलबजावणी देखील केली जात आहे. त्याचाच परिणाम आजच्या काळात ग्रामीण भागातील महिला आर्थिक, सामाजिक, व राजकीय आणि संस्कृतिक दृष्ट्या सक्षम होतांना दिसत आहे. आणि त्यामुळेच आज ग्रामीण भागातील महिलांच्या जीवनात आर्थिक सक्षमता व समाजामध्ये स्वाभिमानाने जगण्याची संधी तसेच राजकीय प्रभावक्षमता प्राप्त झाली आहे . महिला आज खऱ्याअर्थाने सर्वांगीण तसेच आर्थिक व सामाजिक व राजकीयदृष्ट्या सक्षम झाली आहे.

बीज सज्ञा : महिला सक्षमीकरणाच्या व्याख्या ,महिला विकास केन्द्रित योजनाद्वारे ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण

प्रस्तावना :

2011 च्या जनगणनेनुसार देशाची एकूण लोकसंख्या 121 कोटी असून पुरुषांची संख्या 62,37,24,248 आणि स्त्रियांची संख्या 58,64,69,174 यावरून असे निदर्शनास येते की, देशाच्या एकूण मानवीय संसाधनात स्त्रियांचा वाटा 48.5 टक्के म्हणजे जवळपास 49 टक्के आहे . ही 49 टक्के शक्ती अनेक वर्ष बुरसटलेल्या चाली, रिती -रिवाज , संस्कृती आणि परंपरेच्या जोखडात चार भिंतीच्या आत या स्त्रीशक्तीची प्रतिभा आणि सृजनता बंदिस्त करून ठेवली होती . एकीकडे आदिकाळापासून भारतीय संस्कृतीत स्त्रियांना आदिशक्ती चा दर्जा द्यायचा आणि दुसरीकडे केवळ एक दासी म्हणून तिच्यातील या क्षमतेला गौण स्थान द्यायचे असाच ठळक विरोधाभास स्त्रियांच्या बाबतीत प्रकर्षाने अनेक वर्ष दिसून येत होता. अशा या पुरुषप्रधान संस्कृतीवर आधारलेल्या सामाजिक रचनेत आधुनिक काळात आज आमुलाग्र बदल होत आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात या पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या मानसिकतेवर आधारित सामाजिक रचनेच्या चौकटीतून समाज बाहेर पडताना दिसून येत असून स्त्रियांना पुरुषाच्या खांद्याला खांदा लाऊन आर्थिक, सामाजिक , राजकीय, तसेच सांस्कृतिक क्षेत्रात स्वत;च्या क्षमता शिद्धतेच्या मोठ्या संधी प्राप्त होतांना दिसत आहे. परंतु हे परिवर्तन सहज झाले नाही, तर या परिवर्तनमागे स्त्रीशक्तीच्या संघर्षमयी इतिहासाची पार्श्वभूमी दडलेली आहे.

राष्ट्राचा समग्र विकास करायचा असेल तर कोणत्याही बंधनाशिवाय पुरुषाच्या खांद्याला खांदा लाऊन पुरुषांच्या बरोबरीने समान वागणूक मिळवण्याच्या दृष्टीने महिला सक्षमिकरण ही काळाची गरज आहे. घटनेने सर्वांना समानतेचा आधिकार दिलेला आहे सोबतच स्त्री –पुरुष भेदाभेदहि असू नये लैंगिक समानतेचा, भारतीय संविधानाणे सर्वाना समान अधिकार प्रदान केले आहे. त्यामुळे भारताचे पहिले पंतप्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरूजी म्हणतात " जन जागृती करायची असेल तर प्रथमत: महीलामध्ये जन जागृती करा, एकदा स्त्री जागृत झाली की कुटुंब जागृत होईल, गाव जागृत होईल आणि संपूर्ण देश जागृत होईल. त्यादृष्टीने देशात 1990 च्या दशकापासून महिला समानता आणि सक्षमीकरण हे मुद्दे शासनाच्या अग्रक्रमी राहिले आहे.

शाश्वत विकास आणि त्याच बरोबर शहरी आणि ग्रामीण महिलाना अनुभवावे लागणारे सामाजिक व आर्थिक तसेच राजकीय क्षेत्रातील दुयंस्थान त्यामुळे महिला मधील दिसून येणारे शैक्षणिक ,सामाजिक, आर्थिक व राजकीय मागासलेपन ,दारिद्र् आणि सामाजिक बहिष्कार यांचे निर्मूलन करणे याबाबत शासन ठोस व प्रभावशाली कार्यक्रम तसेच योजना आखून त्या यशस्वीपणे राबविण्यास प्राधान्य देतांना दिसत आहे. ग्रामीण भागातील स्वयंसहायता बचत गटांच्या माध्यमातून महिला मध्ये शैक्षणिक ,सामाजिक, आर्थिक व राजकीय तसेच संस्कृतिक जागृती आली असून ग्रामीण भागातील महिलांचे खऱ्याअर्थाने सक्षमीकरण झालेले आहे. आधुनिक काळात महिलांना केंद्रस्थानी ठेवून विविध योजनांच्या माध्यमातून शाश्वत विकासाचा आराखडा तयार करण्यात आला . त्यामुळे ग्रामीण भागातील महिलांनी शासनाच्या महिला केन्द्रित विविध योजनांच्या घेतलेल्या लाभामुळे महिलांचे आज सक्षमीकरण होतांना दिसत आहे त्याचा आढावा या शोध निबंधांनाच्या माध्यमातून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे.

महिला सक्षमीकरणाच्या व्याख्या

महिलांचे सक्षमीकरण म्हणजे काय हे योग्य पद्धतीने समजून घेण्याकरिता महिला सक्षमीकरणाच्या अनेक संस्थांनी आणि महिला आंदोलनाच्या विषयाशी जुळलेल्या अनेक विचारवंतांनी महिला सक्षमीकरणाच्या विविध व्याख्यांचा उहापोह केला आहे. त्यापैकी काही महत्वाच्या व्याख्या महिलांच्या सक्षमीकरणाचा खऱ्याअर्थाने अर्थ समजाऊन घेण्याच्याच्या दृष्टीने महत्वाच्या आहे.

जागतिक बँक (2002): '' व्यक्तींना किवा गटांना आपली पसंती ठरविण्याचा व ही पसंती ईष्ट त्या कृतीमध्ये उतरविण्याची क्षमता वाढविण्याची प्रक्रिया म्हणजे सक्षमीकरण होय. "

'व्हेनीस ग्रिफेण' (ई.स. 1947) : यूनोने आयोजित केलेल्या जागतिक पातळीवरील कार्यशाळेत 'केलेली व्याख्या "स्त्रीसक्षमीकरण म्हणजे स्त्रियांच्या अंगी निर्णय घेण्याची , नियंत्रण व संघटन करण्याची , मत प्रदर्शित करण्याची , कृतीशील कार्यक्रम घडवून आणण्याची , जनसंपर्क संस्था मार्फत आर्थिक व्यवहार करण्याची क्षमता व आवड स्त्रीयामद्धे निर्माण होणे म्हणजे खऱ्याअर्थाने महिला सक्षमीकरण होय."

थोडक्यात , समाज पुरूषांना जे कार्य करण्याची अनुमती देते ते सर्व कार्य करण्याची अनुमति स्त्रियांना देणे व स्त्रियांनी ती पूर्ण क्षमतेने व आवडीने करणे म्हणजे खऱ्याअर्थाने महिला सक्षमीकरण अशी व्यापक व्याख्या जास्त सयुक्तिक ठरेल."

देशाचा नागरिक असणे म्हणजे, त्या प्रत्येक नागरिकाला घटनेने संविधानिक मत नोंदविण्याचा बहाल केलेला सार्वभौम अधिकार असणे , परंतु मत असूनही त्याकडे दुर्लक्ष्य करणे म्हणजे ,नागरिकत्वच नाकरण्यासारखे आहे. आत्तापर्यंत महिलांच्या बाबतीत अशीच स्थिति होती. त्यामुळे महिलांचे मत ऐकले पाहिजे आणि त्यांचे म्हणणे गांभीर्याने घेतले पाहिजे, अशी महिला सक्षमीकरणाची अपेक्षा आहे..

आधुनिक काळातील या सर्व बदलांचा परिणाम आधुनिक महिला आता चार भिंतीत दिसत नाही. केंद्र सरकारने 1 एप्रिल 1999 पासून ग्रामीण भागातील दारिद्रयरेषेखालील महिलाचे दारिद्रय स्वयंसहायता बचत गट स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातून एका विशिष्ट कलावधीत दूर करण्याच्या उद्देशाने सुरू केलेल्या स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजनेमुळे या योजने अंतर्गत ग्रामीण भागातील महिलांनी स्वताचे बचत गट स्थापन केले वा प्रथमत: ग्रामीण भागातील महिलांना कुटुंबातील सदस्यांच्या विरोधाविणा आर्थिक व्यवहार करण्याकरिता कुटुंबातील सद्स्यांनी कोणताही विरोध न करता परवानगी दिली. हा ग्रामीण भागातील महिलांना समाजाने तिच्या कर्तुत्वावर विश्वास ठेवून प्रथमच मुक्तपणे स्वातंत्र्य बहाल केल्याबाबत दिसून येणारा निश्चितपणे क्रांतिकारी बदल आहे. ग्रामीण भागतील स्त्रियांच्या सर्वांगीण व्यक्तीतत्व विकासाच्या तसेच सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना मैलाचा दगड ठरली आहे. अशा योजनांच्या माध्यमातून महिलाना स्वत:च्या क्षमतेची जाणीव झाली आहे व त्यांचे अस्तित्व त्यांना गवसले आहे. आजच्या काळात महिला घर असो वा कार्यालय स्त्री न्यायची वा समानतेची मागणी करत आहे. आज महिलां प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषाच्या खांद्याला खांदा लाऊन पुरुषांच्या बरोबरीने उत्तुंग कामगिरी करतांना दिसत आहे. तंत्रज्ञान, विज्ञान, अंतराळ , खेळ, साहित्य , संरक्षण क्षेत्र इ. सर्वच क्षेत्रात आज स्त्रियांनी उत्तुंग भरारी घेतली आहे. एवढेच नाही तर ग्रामीण आणि शहरी भागातील दर पाच महिलामध्ये एक महिला उद्योजक आहे. हेच महिला सबलीकरणाचे ठळक प्रतीक आहे.

महिला विकास केन्द्रित योजनाद्वारे ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण

महिलांचे सक्षमीकरण या अत्यंत सवेदनशील विषयाकडे प्रथमतः जगाचे लक्ष वेधल्या गेले ते म्हणजे सयुक्त राष्ट्र संघाने 1975 हे वर्षं 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षं ' जाहीर केले तेव्हापासून. त्यानंतर 1975 ते 1985 च्या दशकात सर्वप्रथम महिलांना केंद्रस्थानी ठेवून महिलांचा एक व्यक्ती व समाजाचा एक घटक म्हणून त्यांच्या भावनांकडे आदरांने पाहण्याचा व त्याची दाखल घेण्याचा तसेच स्त्री – पुरुष समानता आणि समान संधीचा विचार जगात सुरू झाला. महिलांचे कायदेशीर हक्क व विकाससाठी वित्त यासारख्या संकल्पनांचा उदय याच दशकात झाला. व या दशकानंतर महिलाना सर्व क्षेत्रात समान संधी व अधिकार प्राप्त होईल अशा लैंगिक समानतेवर आधारित योजना आखायला जगातील बहुतांश देशात सुरुवात झाली.

भारताच्या एकूण लोकसंख्येत सर्व सामान्यतः निम्मी संख्या महिलांची आहे . साधारणतः गेल्या काही वर्षापासून म्हणजे, देशात 1990 च्या दशकापासून महिला समानता आणि सक्षमीकरण हे मुद्दे शासनाच्या अग्रक्रमी राहिले आहे. शाश्वत विकास आणि त्याच बरोबर शहरी आणि ग्रामीण महिलाना अनुभवावे लागणारे सामाजिक व आर्थिक तसेच राजकीय क्षेत्रातील दुयंस्थान त्यामुळे महिला मधील शैक्षणिक ,सामाजिक, आर्थिक व राजकीय मागासलेपन ,दारिद्र्आणि सामाजिक बहिष्कार यांचे निर्मूलन करणे याबाबत शासन ठोस व प्रभावशाली कार्यक्रम तसेच योजना आखून त्या यशस्वीपणे राबविण्यास प्राधान्य देतांना दिसत आहे. अशाच काही योजनांचा परिणाम आज महिलांचे आर्थिक,सामाजिक, राजकिया सक्षमीकरण प्रभावीपणे होताना दिसून येत आहे त्या काही योजनांचा आढावा खालीलप्रमाणे देण्यात येत आहे.

बेटी पढाव बेटी बचाव योजनेतून महिलांचे शैक्षणिक व आरोग्यविषयक सक्षमीकरण

खरे पाहता महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया मुलगी गर्भात असल्यापासूनच सुरू होते असे म्हणणे वावगे ठरू नये. लिंग निवड व गर्भपात टाळणे हे महिला सक्षमीकरणाचे पहिले पाऊल आहे . सरकारने त्याकरिता गर्भधारण पूर्व व गर्भधारनेनंतर लिंग निदान बंदी कायदा 1994 पासून अमलात आणला . व त्याचे उल्लंघन केल्यास शिक्षेचे प्रावधान निश्चित करण्यात आले. तसेच महीलामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण वाढण्याकरिता व महिलांना त्यांच्या अधिकाराची उत्तमरीत्या जाणीव होण्याच्या उद्देशाने बेटी पढाव बेटी बचाव या योजनेतून मुलींचे खरे महत्व समाजात पोहचवले जात आहे. त्याचा परिणाम 1951 मधील महिला साक्षरतेचे एकूण प्रमाण केवळ 9 टक्के होते ते 2011 च्या जनगणनेत 65 टक्के पर्यन्त वाढले आहे. हे महिलांच फार मोठं शैक्षणिक सक्षमीकरण झाल्याचे अगदी ठळकपणे वरील आकडेवारीवरून दिसून येत आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य योजनेच्या विस्तारामुळे आशा कर्मचाऱ्यांची संख्या वाढविली आहे. एकात्मिक बाल विकास योजना यासारख्या शासनाच्या विविध महिलांच्या आरोग्यविषयक योजनांचा परिणाम प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील महिलांच्या सर्वसाधारण सरासरी आयुष्यमान हे 1950-51 मध्ये 31.7 वर्ष होते ते 2016 मध्ये सुमारे 70 वर्ष झाले आहे. प्रधान मंत्री सुरक्षित मातृत्व योजना गर्भवती महिलासाठी राबविली जात आहे त्याचा परिणाम 2014-15 मध्ये प्रसुतीकरिता रुग्णालयात दाखल होणाऱ्या महिलांचे प्रमाण 79 टक्के इतके झाले आहे. 2001-03 ते 2011-13 काळात प्रसुतिदरम्यान माता मृत्युचे प्रमाण निम्म्याने कमी झाले आहे. ग्रामीण पातळीवर ग्रामीण आरोग्य व पोषण दिन पाळण्यात येतो या योजनेअंतर्गत महिलांच्या किमान चारवेळा तपासण्या केल्या जाते व त्यांच्या सुदृढ आरोग्याची काळजी घेतली जाते. जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम ,सार्वजनिक आरोग्य केंद्रात मोफत तपासणी केली जाते, ग्रामीण भागात 10-19 वयाच्या मुलींना आरोग्याचे धडे देण्यासाठी 7516 सल्ला व उपचार केंद्रे सुरू करण्यार आली आहे. 2014 मध्ये इंद्रधंनुष्य योजनेद्वारे आतापर्यंत 3.15 कोटी बालकांचे लसीकरण करण्यात आले. अशाप्रकारे महिलांची व मुलांची आरोग्य विषयक काळजी या अभियांनांतर्गत घेण्यात येत आहे.

शासनाच्या विविध योजनांतून ग्रामीण महिलांचे आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरण

महिलांच्या सबलीकरणामध्ये महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण अत्यंत महत्वाचे आहे. आणि महिलांची वित्तीय समावेशकता हा त्याचा महत्वाचा भाग आहे. स्त्रियांना आर्थिक अधिकार प्राप्त करतांना अनेक अडथडयांचा सामना करावा लागतो. देशाच्या एकूण जनसंख्येत महिलांचा वाटा 49 टक्के एवढा आहे. देशाच्या रोजगारात स्त्रीशक्तीचा वाटा 10 टक्क्यांनी वाढवला तरी 2025 पर्यंत भारताच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये 700 अब्ज अमेरिकी डॉलर ची भर पडेल असा अर्थतज्ञांचा दावा आहे. त्यादृष्टीने महिलांच्या आर्थिक सबलीकरणात समृद्धि योजना व जनधन योजना यांचे योगदान अतिशय महत्वपूर्ण आहे . महिलांना जनधन योजने अंतर्गत बँकिंग सेवा कक्षात आणल्या गेले आणि या योजने अंतर्गत 16.42 कोटी महिलांची बँकेत खाती उघडण्यात आली. अग्रणी 40 बँकाकडून आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँकाकडून प्राप्त आकडेवाडीनुसार एकूण बचत खात्यात महिलांचा वाटा वाढला असून 2014 मध्ये हा वाटा 28 टक्के होता त्यात वाढ होऊन 2017 पर्यन्त 40 टक्के झाला आहे . महिलांच्या वित्तीय समावेशकतेची ही दिसून येणारी वाढ लक्ष्यणीय आहे. प्रधानमंत्री मुद्रालोण योजनेअंतर्गत तारण व हमी वाचून पत पुरवठा केला आहे या योजनेअंतर्गत एकूण कर्जापैकी 75 टक्के कर्जे महिलांना दिल्या गेले आहे. या योजनेअंतर्गत आतापर्यंत 9.81 कोटी महिलांना लाभ मिळाला आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियांनांतर्गत 47 लाखापेक्षा जास्त महिला स्वयं सहाय्यता गटांना 2000 कोटी रुपयापेक्षा जास्त निधिचे वाटप करण्यात आले आहे. ग्रामीण भागातील दारिद्रयरेषेखालील महिलाचे दारिद्रय स्वयंसहायता बचत गट स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातून एका विशिष्ट कलावधीत दूर करण्याच्या उद्देशाने केंद्र सरकारने 1 एप्रिल 1999 पासून सुरू केलेल्या स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजनेमुळे ग्रामीण भागातील महिलांनी स्वताचे बचत गट स्थापन केले आणि प्रथमता ग्रामीण भागातील महिलांना कुटुंबातील सदस्यांच्या विरोधाविणा आर्थिक व्यवहार करण्याची संधि प्राप्त झाली . हा ग्रामीण भागातील महिलांच्या बाबतीत समाजाने तिच्या कर्तुत्वावर विश्वास ठेवून प्रथमच स्वातंत्र्य बहाल केल्याबाबत दिसून येणारा निश्चितपणे क्रांतिकारी बदल आहे. त्यामुळेच ग्रामीण भागतील स्त्रियांच्या सर्वांगीण व्यक्तीतत्व विकासाच्या तसेच सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना मैलाचा दगड ठरली आहे.

महिला मनुष्य बळाच्या क्षमता वृद्धिंगत करण्याकरिता प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना ही एक अत्यंत महत्वाची योजना आहे. या योजनेतील प्रशिक्षणात प्रमाणपत्र धारकात निम्मा वाटा महिलां प्रिशिक्षणार्थींचा आहे. भारतात कामाच्या ठिकाणी प्रत्येक चौथा कामगार एक महिला असते . देशात उद्योजकतेला मोठा वाव मिळत असून सध्या प्रतेक पाचवी महिला ही उद्योजक आहे. कृषि हा भारतीय अर्थव्यस्थेचा कणा आहे. भारतातील ग्रामीण भागात प्रामुख्याने कृषि क्षेत्रातील एकूण रोजगारात स्त्रियांची भागीदारी जवळपास 70 ट्क्यापेक्षा अधिक आहे . महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेमुळे ग्रामीण भागातील जास्तीतजास्त महिलांना हक्काचा रोजगार उपलब्ध झाला इतर क्षेत्रातील कामकरी स्त्री पुरुषांच्या मजुरीच्या दारातील तफावत अशा योजनामुळे कमी झाली . या सर्व बदलांचा परिणाम ग्रामीण भागातील महिला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाली महिलांना वर्षभर रोजगारची शाश्वती आली या सर्वांचा परिणाम त्यांच्या कुटुंबाची गरीबी कमी झाली. त्यामुळेच या सर्व योजनांचा सकारात्मक परिणाम आज ग्रामीण भागातील महिलांच्या जीवनात आर्थिक सक्षमता व समाजामध्ये स्वाभिमानाने जगण्याची संधी प्राप्त झाली आहे .

ग्रामीण महिलांचे राजकीयदृष्ट्या सक्षमीकरण :

आज राजकरणातही ग्रामीण महिलांनी आपल्या व्यक्तिमत्वाची विशेष छाप सोडली आहे. देशात तालुकापातळीवर पंचायत समितीच्या एकूण सदस्यात 46 टक्के लोकनियुक्त महिला प्रतींनिधी सदस्याची संख्या आहे. तसेच गावपातळीवर 1.3 दशलक्ष पेक्षा जास्त महिला सत्तास्थानी आहे.

या सर्व योजनांचा सकारात्मक परिणाम ठळकपणे दिसून येतो आहे आणि त्यामुळेच आज ग्रामीण भागातील महिलांच्या जीवनात आर्थिक सक्षमता व समाजामध्ये स्वाभिमानाने जगण्याची संधी तसेच राजकीय प्रभावक्षमता प्राप्त झाली आहे . महिला आज खऱ्याअर्थाने सर्वांगीण तसेच आर्थिक व सामाजिक व राजकीयदृष्ट्या सक्षम झाली आहे असेच म्हणावे लागते.

निष्कर्ष :

आधुनिक काळातील आधुनिक महिला आता चार भिंतीत दिसत नाही. दारिद्रयरेषेखालील महिलाचे दारिद्रय स्वयंसहायता बचत गट स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातून एका विशिष्ट कलावधीत दूर करण्याच्या उद्देशाने सुरू केलेल्या स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजनेमुळे या योजने अंतर्गत ग्रामीण भागातील महिलांनी स्वताचे बचत गट स्थापन केले आणि प्रथमत: ग्रामीण भागातील महिलांना कुटुंबातील सदस्यांच्या विरोधाविणा आर्थिक व्यवहार करण्याची सुवर्ण संधी प्राप्त झाली . हा ग्रामीण भागातील महिलांच्या दृष्टीने निश्चितपणे क्रांतिकारी बदलआहे. त्यामुळेच ग्रामीण भागतील स्त्रियांच्या सर्वांगीण व्यक्तीतत्व विकासाच्या तसेच सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना मैलाचा दगड ठरली आहे. अशा योजनांच्या माध्यमातून महिलाना स्वत:च्या क्षमतेची जाणीव झाली आहे व त्यांचे अस्तित्व त्यांना गवसले आहे. आजच्या काळात महिला घर असो वा कार्यालय स्त्री न्यायाची वा समानतेची मागणी करत आहे. आज महिलां प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषाच्या खांद्याला खांदा लाऊन पुरुषांच्या बरोबरीने उत्तुंग कामगिरी करतांना दिसत आहे. तंत्रज्ञान, विज्ञान, अंतराळ , खेळ, साहित्य , संरक्षण क्षेत्र इ. सर्वच क्षेत्रात आज स्त्रियांनी उत्तुंग भरारी घेतली आहे. एवढेच नाही तर ग्रामीण आणि शहरी भागातील दर पाच महिलामध्ये एक महिला उद्योजक आहे. महिलांना प्राधान्य देऊन व केंद्रस्थानी ठेवून अनेक योजना ग्रामीण स्तरावर शासनाने कार्यान्वित केल्या आहे आणि प्रभावीपणे त्यांची अमलबजावणी देखील केली जात आहे. त्याचाच परिणाम आजच्या काळात ग्रामीण भागातील महिला आर्थिक, सामाजिक, व राजकीय आणि संस्कृतिक दृष्ट्या सक्षम होतांना दिसत आहे. आणि त्यामुळेच आज ग्रामीण भागातील महिलांच्या जीवनात आर्थिक सक्षमता व समाजामध्ये स्वाभिमानाने जगण्याची संधी तसेच राजकीय प्रभावक्षमता प्राप्त झाली आहे . महिला आज खऱ्याअर्थाने सर्वांगीण तसेच आर्थिक व सामाजिक व राजकीयदृष्ट्या सक्षम झाली आहे असेच म्हणावे लागते.

संदर्भसुची :

1. मेनका संजय गांधी, ''महिला नेतृत्वाखालीलविकसद्वारे राष्ट्राचे सक्षमीकरण'' लेख , योजना विकास समर्पित मासिक आक्टोबर 2018

2. प्रीती सुदान ,''सातत्यपूर्ण प्रयत्नातून महिलांचे सक्षमीकरण'' लेख , योजना विकास समर्पित मासिक आक्टोबर 2018
3. मेघ पुरव सामंत ''मायक्रोफाइनान्स आणि महिला सक्षमीकरण '' समाज प्रबोधन पत्रिका जानेवारी-मार्च 2009
4. प्रा. यू . म. मुलांनी 'अल्पबचत नियोजन '(बचत गट) ''स्वयं सहाय्यता बचत गट आणि महिला सक्षमीकरण ' डायमंड प्रकाशन नोवेंबर 2008
5. अर्थसंवाद मासिकातील लेख
6. भारत सरकार महिला एवं बाल विकास मंत्रालय 3 वर्ष की महत्वपूर्ण उपलब्धीया 2014-17
7. 2011 चा जनगणना प्रकाशित अहवाल
8. रुद्रद्दत्ता, के. पी. सुंदरम 'भारतीय अर्थव्यवस्था 'एस.चाँद पब्लिकेशन

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या स्थितीचे अध्ययन

डॉ. अशोक तुकाराम खोब्रागडे
राज्यशास्त्र विभाग, राष्ट्रपिता महात्मा गांधी महाविद्यालय सावली

सारांश :

एकीकडे भारतात महिलांना लक्ष्मी, दुर्गा, पार्वती आणि सीता याना शक्तीचे प्रतीक मानल्या आणि त्यांची उपासना केली जाते तर याच भारतीय समाजात स्त्रियांची अबला म्हणून उपेक्षा केली जाते. वैदिक काळात स्त्रियांना महत्वपूर्ण स्थान होते. पण हळूहळू स्त्रियांचे महत्व कमी होत गेले. आज भारत स्वतंत्र झाला तरी स्त्रियां मध्ये सामाजिक व राजकीय जागृती आलेली नाही, म्हणून स्त्रियांचा समाजातील दर्जा उंचावलेला दिसत नाही. स्त्रियांना न्याय देण्यासाठी व जाणीव जागृत करण्यासाठी काही संविधानिक कायदे तयार करण्यात आले. ज्यामुळे त्यांचे समाजात राजकीय अधिकार संरक्षित झाले. भारतात स्त्रियांचे स्थान नेहमीच आदराचे राहिले. इतिहासाचे सिहावलोकन केल्यास असे दिसून येईल कि, महिलांचे स्थान गौरवपूर्ण होते. समर्थवान, धैर्यवान, बुद्धिवान मानून महिलांनी आपले स्थान स्वर्णीम अक्षरात कोरले. काळानुरूप महिलांच्या स्थानात व दर्जात बदल होत गेले. वैदिक काळ, उत्तर वैदिक काळात, स्मृतियुग, मध्ययुग, स्वातंत्र्यपूर्व काळ, स्वातंत्र्यानंतरचा काळ या काळत स्त्रियांच्या स्थानात बदल होत गेला. २१ व्या शतकात महिला आपले स्थान टिकविण्यासाठी संघर्ष करीत आहे.

अध्ययन समस्या निवडीचे महत्व:

आज अशी दुःखद परिस्थिती आहे की, भारतामध्ये कठोर कायदे असून सुध्दा महिलांवर मोठ्या प्रमाणात अन्याय होत असल्याचे दिसते. स्त्रीच्या अधिकाराचे रक्षण करणे लोकशाहीसाठी सर्वात मोठी समस्या आहे. स्त्रीच्या अधिकाराचे रक्षण म्हणजेच पिडीत स्त्री, लहान मुलं, अपंग तसेच वंचित घटक यांचे हिताचे संरक्षण करणे होय. या समस्येचा प्रतिकार चिंता व्यक्त करून, घोषणापत्र जाहीर करून किंवा राजकीय संदेशाद्वारे केले जाऊ शकत नाही. तसेच कोणत्या करारावर सही करून ही समस्या दूर करणे शक्य नाही. ही गोष्ट लक्षात ठेवायला पाहिजे. भारतामध्ये स्त्रीवरील अन्यायाचे मुख्य कारण म्हणजे गरिबी आणि अशिक्षा हाच आहे. स्त्रीच्या सन्मानाचा सार्वजनिक स्तरावर स्विकार केल्यानंतर सुध्दा लोकांच्या उत्पीडनाच्या घटनांमध्ये रोजच वाढ होत आहे. खरं तर हे यासाठी होत आहे कारण स्त्री रक्षणाचा संकल्प सरकारी फाईल आणि दस्तावेजांमध्येच बंद होऊन राहिलेला आहे. त्यामुळे बाल विवाहाची प्रथा कायम आहे, हुंडाबळी वाढत आहेत, देवदासी सारख्या प्रथेद्वारे आज सुध्दा महिलांना वेष्या व्यवसायामध्ये ढकलले जाते. गरीब ग्रामीण कुटुंबातील मुलींना अनैतिक अवैध व्यापासाठी खरेदी विक्री केली जाते. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात लहान मुलं, महिला व विधवांसोबत भेदभाव केल्या जातो. बंधुआ मजूरी प्रथा विरोधी अधिनियम 1986 व बालमजूरी निषेध व नियमन अधिनियम 1976 चा क्रियान्वयन होऊ शकला नाही. उपरोक्त गोष्टी लक्षात घेता समाजामध्ये स्त्रियांच्या स्थितीमध्ये सुधारणा करणे ही काळाची गरज आहे. करिता या अध्ययन समस्येची निवड करण्यात आली.

अध्ययनाचे उद्दिष्ट्ये:

१. महिलांच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन करणे.
२. महिला संरक्षण संबंधित कायद्यांचे अध्ययन करून उपाय योजना सुचविणे.

विविध काळात महिलांचे स्थान/स्थिती :

महिलांच्या संदर्भात मांडणी करतं वेगवेगळ्या काळात महिलांचा दर्जा पाहणे गरजेचे आहे. वैदिक काळापासून तर आज पर्यंत महिलांचे स्थान व दर्जा तपासावा लागेल. महिलांच्या स्थितीत बदल होण्यामागील कारण म्हणजे समाजीक, राजकीय परिस्थिती होय.

अ) वैदिक काळातील महिलांचे स्थान

वैदिक कालखंड हिंदू धर्मासाठी सुवर्ण कालखंड मानून उल्लेख केला जातो. या कालखंडात स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने मानाचे स्थान होते. वैदिक साहित्यावरून असे निदर्शनात येते कि, त्याकाळी स्त्रियांना आत्मविश्वास, शिक्षण, विवाह, संपत्ती याबाबतीत स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान होते. त्यावेळी पुरुषप्रधान संस्कृती असली तरी स्त्रियांना महत्वाचे स्थान होते. पत्नी मानून स्त्रियांचा दर्जा खूप महत्वाचा होता. ऋग्वेदात पती-पत्नी याना संयुक्त पद्धतीने यज्ञ करावे लागत होते. याच काळात मुलींवरच्या गतिशीलतेवर कोणतेही बंधने नव्हती. या कालखंडात विधवा विवाहाला मान्यता होती. या कालखंडात स्त्रियांना ब्रह्म ज्ञान घेण्यावर कोणतीही बंदी नव्हती याचे उदाहरण. वेद ग्रंथात नार आणि नारी दोन असले तरी ते एक आहे असं म्हटल्या गेलं. या काळात विद्वान स्त्रिया बरोबर सामान्य स्त्रियांना सुद्धा महत्वाचे स्थान होते. या काळात स्त्रिया सैनिकी शिक्षण घेत होत्या सोबतच दूत म्हणून कार्य करत होत्या.

ब) उत्तर वैदिक काळ :

वैदिक काळातील स्त्रियांचा दर्जा टिकू शकला नाही. या काळात स्त्रियांची स्थिती हळूहळू कमी होत गेली. या काळात बाल विवाहाची पद्धत सुरु झाली. स्त्रीच्या शिक्षणावर मर्यादा पडल्या सोबतच संपत्तीच्या अधिकारावर सुद्धा मर्यादा पाडण्यात आल्या. धार्मिक कार्यात भाग घेण्यास स्त्रियांवर बंदी घालण्यात आली. मुलीपेक्षा मुलाना श्रेष्ठ समजल्या जाऊ लागले. विधवा विवाहावर बंदी घालण्यात आली.

क) स्मृती युगातील महिलांची स्थिती :

या काळात स्त्रियांचे अधिकार पूर्वीपेक्षा खूप मर्यादित ठेवण्यात आले. या काळात स्त्रियांचा सम्मान फक्त मातेच्या स्वरूपात होता. पत्नी म्हणून तिचे अधिकार कमी करण्यात आले. मुलीच्या विवाहाचे वय ठरविण्यात आले, त्यामुळे बाळ विवाहाची प्रथा सुरु झाली. मनूने असे म्हटले कि, बालपणी स्त्रीचे रक्षण वडील करेल, तारुण्यात पती आणि वार्धक्यात पुत्र म्हणून स्त्रीला कधी स्वातंत्र प्राप्त झाले नाही.

ड) मध्ययुगातील स्त्रियांची स्थिती :

मध्ययुगीन कालखंड म्हणजे मुघल कालखंड होय. या काळात स्त्रियांची स्थिती अत्यंत शोषणीय होती. हा काळ राजकीय अशांततेचा होता याच कालखंडात पडदा पद्धती अस्तित्वात आली. स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात आले. बालविवाह, सती प्रथा कठोर करण्यात आली. या काळातील काही स्त्रियांचा अपवाद वगळला त्या म्हणजे अवंती, सुंदरी, देवलराणी, रूपवती पद्मावती आणि मीराबाई या उल्लेखनीय महिला होय.

इ) स्वतंत्रपूर्व काळातील स्त्रियांची स्थिती :

हा कालखंड म्हणजे ब्रिटीश कालखंड होय. या काळात स्त्रीशिक्षणाचे प्रमाण केवळ ६% होते. या काळात सतीप्रथा, बालविवाह, विधवा पुनर्विवाह बंदी घालण्यात आली होती, या काळात स्त्रियांच्या स्थितीत बदल घडवून आणणारे वारे वाहू लागले होते. स्वामी दयानंद सरस्वती, राजाराम मोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, ए. बेझंट, गोपाळ कृष्ण गोखले इ. समाजसुधारकांनी समाज सुधारणेसाठी प्रयत्न केले. याच काळात स्त्रियांना संपत्तीचा अधिकार देण्यात आला, सतीप्रथा बंद करण्यात आली होती. याच काळात महात्मा फुलेनी स्त्री शिक्षणासाठी प्रयत्न केले. स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जात सुधारणा होण्यामध्ये याच काळात वातावरण निर्मिती झाली.

ई) स्वातंत्रोत्तर काळातील स्त्रियांची स्थिती :

भारत स्वातंत्र्यानंतर भरतात प्रगतीचे वारे वाहू लागले. स्त्री शोषणाचा काळ आता संपुष्टात आला होता. स्त्रियांना संविधानाने पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार बहाल केले होते. स्त्रियांच्या सामाजिक शैक्षणिक आर्थिक दर्जात सुधारणा होत गेली. स्त्री आपल्या अधिकाराबद्दल जागरूक झाली व पुरुषाच्या बरोबरीने प्रत्येक क्षेत्रात आपला ठसा उमटवू लागली. आज असे एकही क्षेत्र नाही जिथे स्त्रियांचे अस्तित्व नाही. राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, वैज्ञानिकरण प्रत्येक क्षेत्रात स्त्री उल्लेखनीय कामगिरी करीत आहे.

भारतीय महिलांची सामाजिक स्थितीचे वर्णन:

समाज आणि राज्याच्या विविध उपक्रमांमध्ये पुरेसे सहभाग असूनही, अपमानास्पद वागणूक, घरगुती हिंसाचार, कामाच्या ठिकाणी हिंसाचार, रस्ते, सार्वजनिक रहदारी आणि इतर ठिकाणी वाढ झाली आहे. यात शारीरिक, मानसिक आणि लैंगिक अत्याचार देखील समाविष्ट आहेत. दररोजच्या वर्तमानपत्रांमध्ये बलात्कार, हुंड्यासाठी जाळणे आणि मुलीवर अत्याचार करणे यासारख्या घटना घडतात. हे खरं आहे की आज स्त्रियांनी स्वत: ला मुख्य प्रवाहात समाविष्ट केले आहे, परंतु त्यांच्या विकासामध्ये, त्यांच्या दृश्यात्मक इच्छेसह, मीडिया आणि भारतीय चित्रपटांनी देखील महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे ज्यामुळे स्त्री मानसिकरित्या सतत विकासाकडे गेली आहे. भारतीय संस्कृतीत महिलांना समाजात सर्वोच्च स्थान देण्यात आले आहे. वैदिक युगात, लग्नाच्या वेळी वडील आपल्या मुलीला आशीर्वाद द्यायचे, जेणेकरुन ती सार्वजनिक कामे आणि कलामध्ये उत्कृष्टता प्राप्त करू शकेल. बऱ्याच महत्वाच्या सभ्यता स्त्रियांच्या समान जोमाने आणि सर्जनशीलतेवर आधारित आहेत. खरं तर भारत जगातील अशा काही देशांपैकी एक आहे जिथे संस्कृती आणि इतिहासामध्ये स्त्रियांना सन्माननीय स्थान आहे आणि जेथे मानव बनविण्यात त्यांचे योगदान स्वीकारले गेले आहे, परंतु विविध कारणांमुळे भारतीय समाजातील स्त्रियांची सामाजिक स्थिती कालांतराने बदलत गेली. परिस्थिती सतत कमकुवत होत गेली आहे आणि पुरुषांनी समाजाद्वारे लादलेले मोठेपण आणि सन्मान स्वीकारण्यास भाग पाडले गेले आहे.

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेने महिलांना समाजातील एक महत्त्वाचे घटक मानले आणि त्यांना नागरिकत्व, प्रौढ मताधिकार आणि मूलभूत अधिकारांच्या आधारे पुरुषांना समान दर्जा व समान हक्क दिले, परंतु वास्तविक सत्ता अजूनही स्त्रियांपासून फारच दूर होती. विशेषत: ग्रामीण आणि आदिवासी समाजातील महिला. घटनेच्या अनुच्छेद ३९ मध्ये केलेल्या व्यवस्थेनुसार राज्य आपले धोरण अशा प्रकारे राबवेल की सर्व पुरुष आणि स्त्रियांना जगण्याला पुरेसा हक्क मिळाला पाहिजे आणि म्हणूनच २००१ साली भारत सरकारने सबलीकरणाचे वर्ष साजरे करण्याचा निर्णय घेतला.

७३ व्या घटनात्मक दुरुस्तीत स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये 33 टक्के आरक्षण देऊन महिला सबलीकरणाची संधी उपलब्ध झाली आहे. अलीकडील काळात काही राज्यांतील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकांमध्ये महिलांना ५० टक्के आरक्षण देण्याची तरतूद करण्यात आली असून काही स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकादेखील करण्यात आल्या आहेत. राज्यांत आयोजित आणि काही राज्यांमध्ये तरतूद केली जात आहे, ज्यामुळे सर्व क्षेत्रात महिलांचा सहभाग होईल. ग्रामीण भागातील महिला आणि विविध गटांतील महिलांना सक्षम बनविण्याच्या दृष्टीने हे एक क्रांतिकारी पाऊल असल्याचे सिद्ध झाले. या लोकशाही संघटनांशी संबंधित असलेल्या महिलांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव होत असल्याने त्यांचे हक्क वंचित करण्याची प्रक्रियाही त्याच वेगाने थांबेल.

स्त्री संरक्षणाच्या दृष्टीने केलेल्या संपूर्ण प्रयत्नानंतर भलेही जागतिक स्तरावर महिलांचे नाव गौरवाने चमकत असले तरी समाजामध्ये अजूनही महिलांच्या मानवाधिकाराची स्थिती चिंताजनक आहे. जगाच्या एका टोकापासून तर दुसऱ्या टोकापर्यंत महिला प्रति दिवस, प्रति तास, प्रति मिनिट आणि प्रत्येक क्षणाला कधी आपल्या तर कधी अनोळखी पुरूषाच्या हाताने मानसिक शोषनापासून तर जाळून मारण्यापर्यंतच्या हिंसेला बळी पडतांना दिसतात. एक सामाजिक प्राणी होण्याच्या नात्याने सर्व व्यक्तिंना सामाजिक सुरक्षेचा हक्क आहे. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक सर्वच क्षेत्रामध्ये महिलांच्या अधिकारावर अतिक्रमण केले जाते, या दृष्टिने भारताची स्थिती खूप वाईट आहे. राजकीय क्षेत्रामध्ये प्रतिनिधीत्व देण्याच्या बाबतीत भारत आपल्या शेजारील राष्ट्राच्या खूप मागे आहे. 'पावर वाइस एण्ड राइट्स'(संयुक्त राष्ट्र) नावाच्या रिपोर्ट मध्ये जुलै २००९ च्या आकड्यानूसार भारतीय संसदेतील सभागृहामध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व १०.३ टक्के आहे, तर भूटान मध्ये हा आकडा १३.९ टक्के, पाकीस्तान मध्ये २१.२ टक्के, बांग्लादेशमध्ये १८.६ टक्के आणि नेपाळमध्ये ३३.२ टक्के आहे.[i]

स्त्री जगाची जननी आहे, जी जगाचे पालन-पोषण करते. परंतु तिची नेहमी चेष्टाच केली जाते. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये तिच्या सोबत भेदभाव होत आला आहे. महिलांसोबत वाईट व्यवहार आणि छेळछाळीसारखे कृत्य घरात, रस्त्यांवर, बगिच्यांमध्ये, कार्यालय सर्वच ठिकाणी बघायला मिळतात. पोलीस सुध्दा महिलांवर होणाऱ्या अत्याचाराला बघुन बेदखल करतात. बलात्कार, हुंडाबळी, खून इ. सारख्या गोष्टी समोर येतात. परंतु त्यापैकी जास्तीत जास्त गुन्हेगारांना माहितीच्या अभावी सोडून दिल्या जाते. बाल विवाह सारख्या समस्यांनी मुली आजही त्रस्त आहेत. महिलांचे अपहरण करूण त्यांना वेश्या बनविणे, जाळून मारणे तसेच त्यांना शारीरिक व मानसिक त्रास देणे सामान्य गोष्ट बनलेली आहे. महिला साक्षरता अभियान तसेच सशक्तिकरणाद्वारेच त्यांना मूलभूत अधिकार प्राप्त होऊ शकतात. 'मध्य प्रदेशातील बेडिया जनजातीमध्ये मुलीचा जन्म आनंद घेऊन येतो कारण मुली वयात आल्या नंतर कुटूंबाच्या रोजी रोटीचे साधन बनतात. देह व्यापाराच्या धंद्यामध्ये परंपरेच्या नावाने आपल्या मुलीला स्वखुशीने ढकलल्या जाते.[ii]

महिलांवरील हिंसा ही एक जागतिक घटना आहे, ज्यापासून कोणताही समाज आणि समुदाय मुक्त नाही. स्त्रियांविरूद्ध भेदभाव विद्यमान आहे कारण त्याची मुळे सामाजिक रूढी आणि मूल्ये अंतर्भूत आहेत. जरी स्त्रियांवरील हिंसाचाराची कारणे संपल्याशिवाय त्याचे संपूर्ण निदान करणे शक्य नसले तरी आपण पाश्चात्य आणि विकसित देशांकडे पाहिले तर असे दिसते की मानवी रचना आणि निसर्गाच्या अंतर्निहित अंतर्भूततेमुळे त्याचे कारण शक्य नाही. महिला आणि हिंसाचाराच्या प्रत्येक प्रकारासाठी समाज आणि समाज आणि राज्य या दोघांनाही त्यांची नैतिक आणि कायदेशीर जबाबदारी पार पाडावी लागेल. व्यावहारिक स्वरुपाची अशी मागणी आहे की एक सामाजिक पुढाकार असावा जो संपूर्ण समाजाचा विचार महिलांविषयी बदलू शकेल.

भारतातील महिला हिंसाचाराच्या भयंकर स्वरूपाविरुद्ध लढा देण्यासाठी आणि जनजागृती करण्यासाठी सर्वसमावेशक मोहीम राबविली पाहिजे. आकाशवाणी आणि दूरदर्शन दोघेही मानवी हक्कांविषयी जागरूकता निर्माण करण्यासाठी प्रभावी आणि सक्रिय भूमिका निभावू शकतात. महात्मा गांधींचे हे वाक्य, 'स्वतंत्र भारत असा असावा की स्त्री काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत एकट्याने प्रवास करू शकेल आणि तिथेही असायला हवं.' अशोभनीय घटना होऊ देऊ नका. हे लक्षात घेण्यासाठी सतत प्रयत्न करणे आवश्यक आहे आणि त्याच वेळी प्रत्येकाने स्त्रियांना आपले अर्धे अंग(भाग) म्हणून चांगल्या भावनेने स्वीकारले पाहिजे.

महिला व बाल हित संरक्षण कायदे :

स्त्रियांची स्थिती सुधारणे व त्यांच्या संरक्षणासंबंधित कायदे पुढील प्रमाणे आहे.

१. विशेष विवाह अधिनियम, १९५४ या कायद्याद्वारे दोन भारतीयांना ते कोणत्याही धर्म किंवा जातीचे असेले तरी त्यांना न्यायालयाच्या मदतीने लग्न करण्याचा अधिकार आहे.

२. हिंदू विवाह अधिनियम, १९५५- या कायद्याद्वारे जम्मु-कश्मीर सोडून सर्व जातीच्या स्त्री-पुरूषांना लग्न तसेच घटस्फोट देण्याचा अधिकार आहे.

३. हिंदू वारसा कायदा, १९५६- या कायद्याद्वारे स्त्री-पुरूषांना संपत्तीवर समान वारसा हक्क असेल.

४. हिंदू नाबालिक तसेच सुरक्षितता कायदा, १९५६ -या कायद्याद्वारे वडीलाच्या मृत्यूनंतर आईला संरक्षक बनण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे.

५. हिंदू दत्तक घेणे आणि पालन पोषण कायदा, १९५५ -या कायद्याद्वारे दत्तक घेणे आणि स्त्रीयांना तसेच त्यांच्या आश्रीतांच्या पालन पोषणाची व्यवस्था केली आहे.

६. स्त्रिया आणि मुलींचा अनैतिक व्यापारावर विरोध कायदा, १९५६ -वेश्यावृत्ती आणि अनैतिक व्यवहार थांबविण्यासाठी हा कायदा पारित करण्यात आला आहे.

७. हुंडा विरोधक कायदा, १९६१-हुंड्याची प्रथा बंद करण्यासाठी हा कायदा पारित करण्यात आला.

अशाप्रकारे महिला संरक्षणासाठी विविध कायदे असले तरी या कायद्यांचा प्रभाव किंवा परिणाम जन माणसावर पडल्याचे पाहिजे त्या प्रमाणात दिसत नाही.

उपाय योजना :

स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यासंबंधीत उपाय योजना पुढील प्रमाणे आहेत.

१. ग्रामीण व शहरी महिलांना त्यांना त्यांच्या अधिकारांची व कायद्याची जाणीव करून देणे.

२. शाळा, महाविद्यालये व शिक्षण संस्थांमध्ये स्त्री संरक्षक कायद्यांचा अभ्यासक्रमामध्ये समावेश करणे.

३. चर्चासत्र, सभा, सम्मेलनाद्वारे ग्रामिण तसेच शहरी भागामध्ये स्त्रियांमध्ये जाणीव जागृती निर्माण करणे.

४. महिलांच्या अधिकारांचे उल्लंघन करणाऱ्याला तत्काळ न्यायालयीन निकालाद्वारे कठोर शिक्षा देणे.

संदर्भ सूची :

[i] **डॉ. विप्लव, मानवाधिकार के आईने में महिलाएँ, विस्ट इंटरनेशनल पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली, २०११- पृ.२६०**

[ii] **डॉ. शर्मा कृष्णकुमार, मानवाधिकार एवं विश्व, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली, २०१२. पृ. २६५**

[3] **बन्सल वंदना, पंचायती राज में महिला भागीदारी, काल्पाज पब्लिकेशन्स, दिल्ली, २००४**

[4] **डॉ. शर्मा कृष्ण कुमार, मानवाधिकार और कर्तव्य, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली, २०१२.**

[5] **खंडेला मानचंद,मानवाधिकार एवं सामाजिक न्याय, अविष्कार पब्लिशर्स, डिस्ट्रीब्यूटर्स, जयपूर(राजस्थान),२००८**

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

आधुनिक काळातील महिलांचे क्रिडा क्षेत्रातील सक्षमीकरण

प्रा.डॉ.ईश्वर रंदये
शारिरीक शिक्षण व क्रिडा विभाग कला व वाणिज्य महा.भिसी
ई–मेल ishwar.randaye@gmail.com

प्रस्तावणा :

प्राचीन काळात मनुष्य रानावनात डोंगरदऱ्यात राहून आपली उपजीविका भागविण्यासाठी किंवा पोटाची भूक भागविण्यासाठी मिळेल त्या साहित्याचा उपयोग करून प्राण्यांची शिकार करून पोट भरत होते. परिस्थिती पुढे बदलत जावून बरेचशे बदल झाले. त्यांच्यामध्ये शिकार करणे, दौड करणे धनुविद्या, घोडेस्वारी इ. गुणांच्या आधारावर त्यांनी शुरविरता दाखविली. त्याकाठी भारतीय महिला इतर क्षेत्राप्रमाणे खेळ, कला, नृत्य इ. प्रकारात अग्रेंसर होत्या. महाभारत कालखंडामध्ये कुंती सुद्धा चौसर खेळत होती. राजपूत तसेच महाराष्ट्रीयन महीला घोडेस्वारीवरून युद्ध खेळत होती. हे राणी लक्षीबाईच्या इतीहासावरून कळून येते. त्यावेळेस महिला चेस क्रिडाप्रकारामध्ये निपून होत्या. मुगल काळात त्यांच्या पेटीग वरून त्यावेळेस पोलो खेळत असल्याचे चित्र दिसून आले. त्यावरून हेच सिद्ध होते की, भारतीय महिला हया शुरविर होत्या.

पुर्वीच्या काळामध्ये फक्त पुरूषांना खेळामध्ये भाग घेण्याची किंवा पाहण्याची मुभा होती. परंतू त्या काळात महिलांना खेळामध्ये भाग घेण्यावर तसेच पाहण्यावर सुद्धा बंदी होती. अशा वेळेसे आपल्या मुलाला प्रशिक्षण देतांना त्यांचे वडीलाचा मृत्यु झाला. त्यानंतर त्यांची संपूर्ण जबाबदारी आईवर आली आईने त्याला प्रशिक्षण दिले. आणि बुरखा लावून आपल्या मुलाचा खेळ पाहण्यासाठी मैदानावर गेली होती. त्यामुळे तिच्या मुलाला उत्कृष्ठ खेळ बघून ती आनंदाने नाचू लागली. अशातच तिचा पेहराव सुटला आणि ती स्त्रि आहे अशी ओळख झाली. ती महिला ''कालीपेट्रेरिया'' पहिलया महिलांच्या रूपात समोर आली. तेव्हापासून महिलाला खेळामध्ये खेळ पाहण्यासाठी तसेच खेळण्यासाठी त्यांना संधी मिळाली.

ऑलंपिक खेळ :

ग्रीसमध्ये १८९६ साली बॅरन डी कुबरटीन यांनी आंतराष्ट्रिय ऑलिंपीक स्थापण करून आधुनिक ऑलिंपीक सुरू केले. तेव्हा या ऑलींपीक मध्ये विजेत्यांना फुले देण्याचे काम महिला करीत होते. त्यांना स्पर्धेमध्ये भाग घेवू देत नव्हते. नंतर १९०० मध्ये पॅरिस ऑलिंपीक मध्ये महिलांचा समावेश करण्यात आला. या स्पर्धेमध्ये ११ इंग्लंडच्या महिलांनी भाग घेतला होता. त्यानंतर १९०४ मध्ये ६ महिलांनी भाग घेतला १९०८ लंडन ऑलंपिक मध्ये ३६ महिलांनी भाग घेवून सर्वोच्च कामगीरी केली. त्यानंतर महिलांचा सहभाग वाढतच गेला. आणि आज पुरूषांच्या बरोबरीने प्रत्येक संघात महिलांचा सहभाग दिसतो.

ऑलिंपीक स्पर्धाची उद्दिष्टये :

१)स्पर्धेतील कार्यक्रम युवक–युवतींना सुदृढ बनवून त्यांच्या शिलसंवर्धनाद्धारे त्यांना आनंदी सुखी व कार्यक्षम नागरीक बनविणे.
२)स्पर्धामधून प्रामाणिकता, खिलाडू वृत्ती मित्रत्व इ. वृत्तींची जोपासना करून व्यवहारी जीवनात त्या सद्गुनांचा उपयोग करण्यास मदत करणे.
३) या क्रिडास्पर्धामधून बलसंवर्धन व योग्य प्रकारचे मनोरंजनाचे मार्ग शोधने.
४) या जागतिक क्रिडास्पर्धातून आंतराष्ट्रीय एकता बंधूभाव व परस्पर सामंज्यस्य निर्माण करण्यास योग्य वातावरण निर्माण करणे.
अशा प्रकारे एशीयन खेळ, कामनवेल्थ खेळ, सार्कखेळ, तसेच फेडरेशन, मंडळाद्धारे, विद्यापीठाद्धारे आयोजीत महाविद्यालयीन विद्यालयीन शालेय क्रीडा स्पर्धामध्ये महिलांचा सहभाग दिसून येतो.

खेळाचे महत्व :

खेळ ही मानसाची स्वाभाविक प्रवृत्ती आहे. लहान मुलापासून तर वृद्धापर्यंत ही प्रवृत्ती नेहमीच प्रकट होते. या स्वाभाविक प्रवृत्तीचे कारण म्हणजे त्यापासून मिळणारा आनंद एक चांगल मुल पोट भरल्याचा हातपाय आपटने, तोंडाने विशिष्ट आवाज देणे, खेळणी पासून हसणे, खेळणे व तोडफोड करणे, जोडणे वास्तविक हया क्रिया त्याचे खेळच होय. जो व्यक्ती कोणतीच हालचाल करू शकत नाही. त्याला रोगी म्हणू शकतो. स्वामी विवेकानंदानी असे म्हटले की, गीता वाचण्यापेक्षा फुटबॉल खेळने सर्वांत चांगले आहे. याचाच अर्थ चांगल्या शरिरात चांगला आत्मा वास करते. एवढे महत्व सांगीतले. त्याप्रमाणे आधुनिक ऑलंपीकचे जनमदाता पियर डी कुबर्टीन यांनी सागिल्याप्रमाणे खेळामध्ये जिंकणे नाही त्यामध्ये भाग घेणे महत्वाचे आहे. जीवनात विजय मिळविणे आवश्यक नाही तर चांगल्याप्रकारे संघर्ष करणे आवश्यक आहे.
त्याचप्रमाणे मानवी जीवनात खेळाचे महत्व काय आहे. ते खाली मुद्दयावरून दिसून येते.

१) शारिरीक विकास
२) मानसिक विकास
३) सामाजिक विकास
४) बौद्धीक विकास
५) स्वतंत्र चिंतनास प्रेरक
६) आनंदाचा अखंड स्त्रोत
७) मनोरंजनासाठी खेळ
८) तानतनाव कमी करणे
९) नवनविन नियमांची माहिती

१०) निर्णय घेण्याची शक्ती
११) विचारांची देवानघेवान
१२) आर्थिक प्रश्नांची सोडवणूक
१३) चारीत्र्याचा विकास
१४)भावनिक विकास

भारतीय महिलांची खेळातील ऐतिहासिक भूमिका :

भारतीय महिला ही केवळ चुल व मूल यामध्ये रमलेली अबला नसून ती जागतिक क्रिडाक्षेत्रातही आपल्या देशाची प्रतिमा उंचावत आहे. भारतीय महिलांनी क्रिडा क्षेत्रात आपल्या देशाचा नावलौकिक केला त्यामध्ये शकूतलाने आपल्या मुलाला निशानेबाजीचे शिक्षण दिले. भारतीय महिला पोलो शंतरंज तसेच नृत्य, कला, क्रिडा मध्ये प्रविन होत्या.

आधुनिक काळात मुलीचे आई–वडील मुलींना व्यायाम क्रिडा प्रकाशपासून अलिप्त ठेवत असे. त्यांना चांगली गृहिनी बनवित असे. वर्ष १९३० मध्ये महिला खेळामध्ये रूची व आवड घेवू लागली. तसेच खेळाविषयी जनजागृती करू लागली. राजकुमारी अमृत कौल पहिली महिला स्वास्थमंत्री कॅबिनेटमध्ये झाली ती सुद्धा चांगली टेनिस खेडाळू होती. त्याप्रमाणे पंडित कसमा रोने १९२० मध्ये टेनिस खेडाळू मध्ये आपली छाप पाडली. त्यानंतर राष्ट्रिय स्पर्धामध्ये ४ महिलांनी ४ क्रिडा प्रकारामध्ये भाग घेतला होता. त्यामध्ये १०० गज दौड ८६ गज अडथळा दौड, उंच उडी, गोळा फेक मध्ये भाग घेवून प्राविण्य मिळविले.

भारतीय संविधानाने महिला व पुरूषांना समान हक्क दिले असल्यामुळे स्त्रियांनी सुद्धा पुरूषाप्रमाणे प्रत्येक खेडामध्ये तसेच इतर उपक्रमामध्ये भाग घेवून आपली कामगीरी दाखवावी. पुर्वी लपाछपी, धावणे, पकडणे, शिकार करणे, पत्याचा खेळे इ. प्रकार प्रचलित होते. आता हॉकीख बास्केटबॉलख कबड्डीख हॉलीबालख क्रिकेट इ. नवनविन खेळ खेळले जातात. त्यामध्ये पुरूषाच्या बरोबरीने महिलांनी सुद्धा खेळामध्ये भाग घेणे सुरू केले आहे. तरी पण पाहिजे त्याप्रमाणे महिलांच्या सहभाग बोटावर मोजण्याइतपत आहे. त्यासाठी अनेक कारणे आहेत ते खालील प्रमाणे

१) कुटूंबाची आर्थिक स्थिती
२) समाजमान्यता
३) शिक्षणाचा अभाव
४) खेळाचे क्रिडांगण व साहित्याचा अभाव
५) आहार
६) मासिक धर्म
७) विवाह रितीरीवाज
८) महिलांच्या वैयक्तिक समस्या
९) मुलांचे संगोपणाची जबाबदारी
१०) परिवार

इत्यादी समस्यांचा सामना करावा लागत असल्यामुळे महिलांचा सहभाग दिवसेंदिवस कमी असतो. परंतू त्यांना जसजसा सोईसवलती मिळत राहिल्या तर त्याचा सहभाग वाढण्यास मदत होवून क्रिडा विश्वाला मदतच होईल. तरी त्या स्त्रिया पुरूषापेक्षा भिन्नच राहतात. त्यात त्यांची

१) शरिराची रचना
२) शरिराची क्रिया
३) जैव सारायनिक फरक
४) मानसशास्त्रीय फरक
५) सामाजिक फरक
६) यांत्रीकिय फरक
७) लैगिक अंतर

विविध खेळामध्ये उल्लेखनिय कामगीरी महिला खेडाळूची नावे

१) सानिया मिर्झा	टेनिस
२) मेरी कोम	बॉक्सींग
३) मिताली राज	क्रिकेट
४) साधना नेहवाल	बॅडमिंटन
५) पी.व्ही.सिंधू	बॅडमिंटन
६) गीता फोगट	कुस्ती
७) साक्षी मलिक	कुस्ती
८) दिपीका कुमारी	धनुविद्या
८) राणी रामपाल	हॉकी
९) भक्ती शर्मा	पोहणे
१०)दिव्या सिंग	बॉस्केटबॉल

११) कर्णल मलेश्वरी	वेटलिफ्टींग
१२)पी.टी.उषा	दौड (धावणे)
१३) शंकूतला खराटकर	कबड्डी
१४) निशा मिलेट	पोहणे
१५) नंदा जाधव	धावणे महाराष्ट्राची स्वर्णकन्या
१६) दिपा कर्माकर	जिमनॅस्टींक

निष्कर्ष :

इत्यादी प्रकारे पुरूष आणि महिलांचे फरक आढळून येतात. तसेच वैद्यकिय समस्या विशेष समस्या महिलांना येतात त्यामुळे त्याच्या कार्यमानावर परिणम दिसून येतात. तरीपण आता नवनविन साधने सोई सुविधांच्या आधारे महिलांना दिवसेंदिवस खेळाकडे कल दिसून येत आहे. आज इतर क्षेत्रापेक्षा क्रिडा क्षेत्र पुढे आलेले दिसून येत आहे. त्यामध्ये महिलांचा सहभाग चांगला आहे. तसेच रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत आहेत. केन्द्र सरकारने शारिरीक शिक्षण व क्रिडा हा विषय केन्द्रीय विद्यालयाला लागु केला आहे आणि त्याचे निकाल चांगले दिसून येत आहे. त्यामुळे महिलांना क्रिडा क्षेत्राकडे ओढ निर्माण झाली आहे.

संदर्भ सुची :

१) व्यायाम क्रिया विज्ञान एव खेल चिकित्सा शास्त्र राजकुमार शर्मा – क्रिडा साहित्य प्रकाशन नवी दिल्ली वर्ष १९९९
२) भारताचे ऑलंम्पिक प्रा.संजय दुधाने – दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि.पूणे १५ जुलै २०१५
३) शारीरीक शिक्षण प्रगती बुक्स प्रा.लि. सप्टेंबर २०११

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

वैश्वीकरण की तहत में महिलाओं की स्थिति : हिन्दी उपन्यास के विशेष संदर्भ में

डॉ . जिन्सी जोसफ
एच एस टी हिन्दी, केरल,
Email- jincymanakunnel90@gmail.com

सरांश:

महादेवी वर्मा जी के शब्दों में - " आज स्त्री को अपने रूप , अपने शरीर और अपने आकर्षण का जितना ध्यान है उसे देखते हुए कोई भी विचारशील , स्त्री को स्वतन्त्र न कह सकेगा। ... अफसोस है कि यहाँ कि स्त्रियों ने उन्हीं को अपना मार्गदर्शक बनाना निश्चित किया ।" आज बाज़ारीकरण और उपभोक्ता संस्कृति ने इस अनुकरण की रफ्तार को तेज किया है । अपनी प्रतिभा को प्रमाणित करने की धुन के रहते वह सोच नहीं पा रही है कि बाज़ार की नज़र मात्र उसके दैहिक आकर्षण या ग्लैमर की ओर है । वैसे भी ग्लैमर की वजह से ही पूँजीवादी बाज़ार में उसको जगह तक मिल रही है। लेकिन सच्चाई से परिचित होकर भी वह बाज़ार के सामने अपने विवेक को गिरवी रख रही है और देह का प्रदर्शन कर रही है। वह इसी को स्वतंत्रता मान रही है। यानी दूसरों के इशारे पर नाचने के लिए मजबूर रही स्त्रियाँ आज नये नाच में लगी है। जिसकी डोर खींच रहा है बाज़ार |

मूलशब्द : बाजारीकरण ,वैश्वीकरण, हिन्दी उपन्यास , पूँजीवाद ,

महिला भी मनुष्य है। लेकिन मनुष्य का दर्जा उसे आज तक हासिल नहीं हुआ है। कहीं उसे नौकरानी का स्थान , कहीं उपभोग वस्तु का स्थान, कहीं देवी का स्थान और कहीं पालतू जानवरों से भी गया बीता स्थान उसे प्राप्त हुआ था। इसमें ध्यान देने की बात यह है कि उसे कभी भी, कहीं भी एक मनुष्य का स्थान नहीं प्राप्त हुआ था। आज एक ओर महिला अपने स्वत्व व अधिकारों के प्रति सजग हैं , वहीं दूसरी ओर नये सिरे से उसका शोषण भी हो रहा है। वैश्वीकरण से महिलाओं की स्थिति में काफी परिवर्तन आया। यह शिक्षित, काम काजी और पति के साथ कंधे से कंधा मिलाकर चलने में कामयाब हो गयी। उसके मन को मारकर एक व्यावसायिक मन पैदा कर दिया है। एक तरफ से देखें तो महिलायें आर्थिक रूप से सशक्त होती जा रही है तो दूसरी तरफ से नैतिक रूप से महिलाओं की छवि में पतनकारी शक्तियाँ दाखिल हो गयी है। इस संदर्भ में प्रभा खेतान प्रस्तुत कथन चिंतनीय है- "भूमण्डलीकृत समाज में स्त्री भोक्ता और भोग्या दोनों है। सुनने में बड़ी अजीब बात लगती है कि स्त्री-देह का उपयोग हो रहा है। वह प्रदर्शन की वस्तु बनती जा रही है। लेकिन यह एक कड़वा सच है। मीडिया की सहायता से स्त्री अपनी देह के हर हिस्से का अंग प्रत्यंग का प्रदर्शन करती है। " (1) आज की बाज़ारवादी संस्कृति ने स्त्री शरीर का वस्तुकरण किया है। अपनी महत्वाकांक्षा की आड़ में पुरुष द्वारा नियंत्रित व्यवस्था के शिकार बन जाती है। स्त्रीयों की कामभावना भी आज बिकने की चीज़ है। ब्लू फिल्म धंधे को अपना कर्म क्षेत्र बननेवाली स्त्रीयों का भी कमी नहीं है। अमेरिका जैसे देशों में ब्लू फिल्म के माध्यम से स्त्री शरीर का प्रदर्शन का खुलासा 'छिन्नमस्ता' में की है- 'और उसके बाद टाइम्स स्क्वायर की दाहिनी गली में ब्लू फिल्म देखना। सेक्स की जीवन्त कलाबाजियों का वह भाँड़ा प्रदर्शन! छिः मेरा जी भन्ना जाता। 'नरेन्द्र, एक दिन देख लिया, हो गया न? अरे वाह! क्या बात करती हो? ऐसे थ्रिल क्या रोज़-रोज़ मिलते है?' और बाद में होटल लौटकर उसकी वही वहशी उतेजना और एक-एक कर मेरे अंगों का निस्पन्द होना। औरत के शरीर का बेहूदा प्रदर्शन देखकर क्या कोई औरत उतेजित हो सकती है? शायद होती हो। शायद मैं ही कहीं गलत हूँ। "**(2)** उसने खुद पारिवारिक ढाँचे को परिवर्तित किया है। रवीन्द्र कालिया के ए. बी. सी. डी' में शीनी और नेहा पाश्चात्य संस्कृति में पले-बढ़े पात्र है। शीनी के अनुसार विवाह और सामाजिक दृष्टिकोण पाश्चात्य संस्कृति के अनुरूप होना चाहिए। उसके मन में पति-पत्नी के बीच जन्म-जन्मान्तर का सम्बन्ध जैसी कल्पना निरर्थक है। उसके वैवाहिक जीवन में पतिव्रता जैसी कोई संकल्पना नहीं है। इसलिए ही निक को छोड़ने के लिए वह तैयार होती है। वैश्वीकृत समाज के प्रभाव से शीनी अपनी पार्टनर को खुद ढूँढ लेती है। माँ-बाप को बताये बिना उसे घर ले आती है। बाद में वह कहती है - "डेड़ यह निक है। निक मीट माई फादर।"**(3)** उसके चरित्र में समाज के प्रति चिंता या भय नहीं है। समकालीन स्त्री अपनी अस्मिता और मुक्ति के लिए हमेशा संघर्षरत है। वह स्वतंत्र व्यक्ति के रूप में अपनी पहचान बनाने की कोशिश कर रही है। इसलिए ही 'छिन्नमस्ता' की प्रिया कहती है कि "में सारा अतीत भूल चुक हूँ। पीछे से पुकारती हुई आवाज़ों के लिए मैंने कानों पर हथेलियाँ रख ली है और ज़िन्दगी की लड़ाई में सक्रिया हूँ। **(4)**

वह अपनी पहचान बनाने के लिए या अपनी कामयाबी के लिए खुद का कारोबार चलाती है। प्रिया कहती है कि "नरेन्द्र में व्यवसाय रूपए के लिए नहीं कर रही। हाँ, चार साल पहले जब मैंने पहले-पहले काम शुरू किया था, मुझे रुपयों की भी ज़रूरत थी। पर आज मेरा व्यवसाय मेरी आइडेंटिटी है। यह आए दिन की विदेशों की उड़ान.... यह मेरी ज़िन्दगी के कैनवास को बड़ा करती है। नित्य नए लोगों से मिलना-जुलना, जीवन के कार्य-जगत को समझना। मुझे ज़िन्दगी उद्देश्यहीन नहीं लगती।"**(5)** एक तरफ वह कामयाबी की सीढ़ियाँ चढ़ती जा रही है तो दूसरी तरफ वह घरेलू पीड़ा को झेलकर, बलाकृत होती नज़र आ रही है। वैश्वीकरण से उपजे उपभोक्तावाद के इस युग में विज्ञापन, मीडिया, आदि ने स्त्री देह को बिकाऊ चीज़ बना दी है। प्रिया अपनी अस्मिता बोध से युक्त पात्र है। वह विवाह, पति और बच्चे से अलग अपना स्वतंत्र अस्तित्व पहचानती है। प्रिया जब सात-आठ वर्षीय बालिका थी तब उसका यौन शोषण उसके सगे भाई द्वारा होता है वहीं अंत में शादी होने के बाद पति द्वारा भी शोषण होता है। एक्सपोर्ट बिज़नेस में व्यस्त रहने वाली प्रिया से पति नरेंद्र का कहना है- "दरअसल तुम्हें इतनी खुली छूट देने की गलती मेरी ही थी मुझे पहले ही चिड़िया के पंख काट डालने चाहिए थे। **"(6)** स्वतंत्र रूप से तैरकर अपनी महत्वाकांक्षा को पूर्ण करने के लिए तत्पर नारी का शोषण एवं पुरुषवाद का पोल खोलकर दिखाया है। नारी शोषण आज विश्व व्यापी बाजार तन्त्र का हिस्सा है। गोपाल राय ने लिखा है कि- "स्त्री चाहे भारत की हो या अमेरिका की, उच्च वर्ग की, मध्यवर्ग की या निम्नवर्ग की हो, पुरुष द्वारा श्रम और देह-शोषण उसकी नियति है। (7)

आज पश्चिम की जीवन शैली से भारतीय लोग प्रभावित हो रहे हैं। प्रभा खेतान ने कई बार विदेश यात्रा की है और कई बार वहाँ रहा भी थी। उसी समय पाश्चात्य जीवन को निकटता से देखने का सौभाग्य उसे मिली। यही अनुभव उसके उपन्यासों में खुले तौर पर अवतीर्ण हुआ है। उनके 'आओ

पेपे घर चलें' में अमेरिकी जीवन पद्धति दृष्टिगोचर है। उपन्यास की नायिका आइलिन दो पति और पाँच प्रेमियों के साथ संबन्ध रखने के बाद भी अकेलापन से पीड़ित है। पाश्चात्य संस्कृति में जीवन केवल भौतिकतावादी दृष्टि पर टिका हुआ है। उपन्यास में आइलिन की जैसी स्थिति मरील की भी है। दो बच्चों की माँ है और पति उसे छोड़कर किसी बीस वर्षीय लड़की के साथ सम्बन्ध बनाये हुए है। इसपर मरील का कहना है "भाग गया साला, किसी बीस बरस की लड़की को लेकर। - कोर्ट का दखाजा खटखटाने पर आजकल हज़ार डालर महीने भेजता है, बास्टर्ड (8)

वैश्वीकरण के चंगुल में पड़े व्यक्ति अपने अहं को महत्व देता हैं। अपनी इच्छानुसार जीने की स्वतंत्रता पसंद करता है। पुरानी पीढ़ी इस पर चिंतित है। 'ए.बी.सी.डी' में हरदयाल और शील ऐसे पात्र है। लेकिन उनकी बेटी शीनी परंपरागत जीवन को तिरस्कृत करती है। रवीन्द्र कालिया का कहना है - "हरदयाल दम्पती अभी तक इस बात से समझौता नहीं कर पाये थे कि शीनी ने अपने सयाने बच्चों की परवाह नहीं की और तलाक ले लिया। यही कुछ बिन्दु थे, जिनको लेकर उनके भीतर संग्राम छिड़ा हुआ था। " (9) समकालीन उपन्यास में नारी चाहे भारत की हो या विदेश की उसके ऐसे रूप का चित्रण हुआ है जो अपनी इच्छाओं को खुलकर व्यक्त करती है। वह अपने अधिकारों के लिए लड़ती है और अपना अस्तित्व पाने के लिए निरन्तर संघर्षरत है। आज तक महिला संघर्षरत रही , शरीर से परे व्यक्ति के रूप में स्वीकृति पाने के लिए । अफसोस की बात है कि वही आज अस्मिता के नाम पर शरीरबोध में सिमट रही है। इसमें कोई सन्देह नहीं है कि आज की स्त्रियाँ आत्मनिर्भर जिन्दगी जी रही है, आत्मविश्वास के साथ कदम बढ़ा रही है। लेकिन ये उपलब्धियाँ हासिल हुई स्वयं अपने स्वत्व के प्रति सजग होने की शर्त पर, सबसे बढकर शरीरबोध से मुक्त होने की शर्त पर क्योंकि शरीर के नाम पर ही स्त्री के •व्यक्तित्व को नजर अन्दाज़ करते हुए पुरुष ने उसे भोग की वस्तु मान लिया था। सदियों से लेकर स्त्री इसी अवमूल्यन के दर्द को झेलती आ रही हैं। इससे मुक्त होने और एक व्यक्ति के रूप में अपनी पहचान देने के लिए उसे सालों तक इन्तज़ार करना पड़ा। ऐसी स्त्री का फिर से शरीरबोध की ओर बढना उसका दिशाहीन होना ही है।

जरूर इसकी जड़ें पश्चिमी सभ्यता-संस्कृति के अन्धे अनुकरण में निहित है। स्वत्व संघर्ष के सिलसिले में ज़रूर उसने पश्चिम से प्रेरणा पायी है, लेकिन आज के समान उसके अन्धे अनुकरण का प्रयास पहले कभी नहीं हुआ। मिहादेवी वर्मा के शब्दों में " आधुनिकता की वायु में पली स्त्री का यदि स्वार्थ में केन्द्रित विकसित रूप देखना हो तो हम उसे पश्चिम में देख पायेंगे। स्त्री वहाँ आर्थिक दृष्टि से स्वतन्त्र हो चुकी है, अतः सारे सामाजिक बन्धनों पर उसका अपेक्षाकृत अधिक प्रभुत्व कहा जा सकता है। उसे पुरुष के मनोविनोद की वस्तु बने रहने की आवश्यकता नहीं है, अतः वह चाहे तो परम्परागत रमणीत्व को तिलाञ्जलि देकर सुखी हो सकती है। परन्तु उसकी स्थिति क्या प्रमाणित कर सकेगी कि वह आदिम नारी की दुर्बलता से रहित है? बाहर के संघर्षमय जीवन में जिस पुरुष को नीचा दिखाने के लिए वह सभी क्षेत्रों में कठिन से कठिन परिश्रम करेगी.... उसी पुरुष में नारी के प्रति जिज्ञासा जागृत रखने के लिए वह सौन्दर्य और अंग सौष्ठव के रक्षार्थ असाध्य में असाध्य कार्य करने के लिए प्रस्तुत है। आज उसे अपने रूप, अपने शरीर और अपने आकर्षण का जितना ध्यान है उसे देखते हुए कोई भी विचारशील, स्त्री को स्वतन्त्र न कह सकेगा।.... अफसोस है कि यहाँ कि स्त्रियों ने उन्हीं को अपना मार्गदर्शक बनाना निश्चित किया। " (1**0**) आज बाजारीकरण और उपभोक्ता संस्कृति ने इस अनुकरण की रफ्तार को तेज़ किया है। अपनी प्रतिभा को प्रमाणित करने की धुन के रहते वह सोच नहीं पा रही है कि बाज़ार की नज़र मात्र उसके दैहिक आकर्षण या ग्लेमर की ओर है। वैसे भी ग्लेमर की वजह से ही पूँजीवादी बाज़ार में उसको जगह तक मिल रही है। लेकिन सच्चाइयों से वाकिफ होकर भी वह बाज़ार के सामने अपने विवेक को गिरवी रख रही है और देह का प्रदर्शन कर रही है। विडम्बनात्मक कि वह इसी को स्वतन्त्रता मान रही है। यही भ्रम उसे भटका रहा है। यानी दूसरों के इशारे पर नाचने लिए मजबूर रही स्त्रियाँ आज नये नाच में लगी है, जिसकी डोर खींच रहा है बाज़ार ।

वैश्वीकरण के इस दौर में कहीं भी मनुष्य नहीं ,हर कहीं बाज़ार और उसका विज्ञापन तंत्र है। दूसरी ओर सूचना क्रांति की मालिक दुनिया भी । ऐसे माहौल में स्त्री को इस नव उपनिवेशी शक्तियों की , उसकी मुनाफाखोरी प्रवृत्ति के प्रति सावधान होना है। पल - पल बदलते इस समय विज्ञापन के तिलस्म से महिला शिकार हैं। ऐसी दुनिया की पोल खोल देने में आधुनिक उपन्यास लेखन सक्षम है।

संदर्भ ग्रंथ:

1 . प्रभा खेतान , भूमंडलीकरण ब्रॉड संस्कृति और राष्ट्र , पृ : 232
2 . प्रभा खेतान , छिन्नमस्ता , पृः 131
3 . रवीन्द्र कालिया , ए बी . सी . डी , पृः 6 5
4 . प्रभा खेतान , छिन्नमस्ता , पृः 192
5 . प्रभा खेतान , छिन्नमस्ता , पृः 185
6 . प्रभा खेतान , छिन्नमस्ता , पृः 11
7 . गोपाल राय , हिन्दी उपन्यास का इतिहास, पृ : 353
8 . प्रभा खेतान , आओ पेपे घर चलें, पृः 24
9 . रवीन्द्र कालिया , ए बी सी डी , पृः 65
10 . महादेवी वर्मा , संकलित : महादेवी : प्रतिनिधि गद्य रचनाएँ , सं डॉ. र रामजी पाण्डेय , पृः 247 – 248

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री प्रतिमा

प्रदिप केशव चापले[1], डॉ. नरेंद्र तुकडोजी आरेकर[2]
[1]सहाय्यक प्राध्यापक, वनश्री महाविद्यालय कोरची
[2]प्राध्यापक, श्री. गो. मु. महाविद्यालय कुरखेडा
संशोधन केंद्राचे नाव : महात्मा गांधी महाविद्यालय आरमोरी जिल्हा गडचिरोली
Email ID : pradeepchapale@gmail.com Email ID : narenarekar@gmail.com

प्रस्तावना :

मराठी साहित्याच्या प्रांतात ग्रामीण साहित्य प्रवाहाने स्वत:ची अशी खास ओळख निर्माण केलेली आहे. रुचीपालट किंवा रंजनप्रधान हे आपले प्राथमिक रूप ओलांडून प्रखर ग्रामवास्तवाला भिडणारी कादंबरी मराठी साहित्यात मुबलक प्रमाणात निर्माण झालेली आहे. जागतिकीकरण, खाजगीकरण, औद्योगीकरण व यांत्रिकीकरणामुळे घडणाऱ्या खेड्यांच्या बदलाची विविध स्थित्यंतरे व ग्रामजीवनात निर्माण झालेले नवनवीन प्रश्न आणि यातून उभा राहिलेला मूल्यात्मक संघर्ष ग्रामीण कादंबरीने हिरीरीने मांडलेला आहे. नव्वदोत्तरी कालखंडात निर्माण झालेल्या ग्रामीण कादंबऱ्यांतून शेती, शेतकरी व ग्रामजीवनातील विविध जीवनानुभवाचे चित्रण करीत असतानांच ग्रामीण भागातील स्त्री जीवनाचा ग्रामीण कादंबरीकारांनी घेतलेला वेधही वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. 'रूपसावली', 'आमदार सौभाग्यवती', 'राहूकेतू', 'जिनगानी', 'पार्टटाईम', 'बोडखी', 'बुढाई', 'रौन्दाळा', 'गावठाण', 'पाटीलकी', 'ऐसे कुणबी भूपाळ', 'तहान', 'अधांतरी', 'निशाणी डावा अंगठा' अशा काही कादंबऱ्यांतील स्त्री प्रतिमांचा वेध डॉ. छाया तांबे यांनी आपल्या 'नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरीतील स्त्रीचीत्रण' या संशोधन निबंधात घेतला आहे. ("नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी" संपा. प्राचार्य डॉ. गजानन जाधव, अनघादित्य प्रकाशन अमरावती, प्रथमावृत्ती १५ ऑक्टोबर २०२१, पृ.३१४) या पुढे जाऊन सदानंद देशमुख यांची 'बारोमास', अशोक कौतिक कोळी यांची 'पाडा', भालचंद्र देशपांडे यांची 'अंधार इथला संपत नाही', कैलास दौंड यांची 'कापूसकाळ', राजन गवस यांची 'ब,बळीचा', रवींद्र पांढरे यांची 'पोटमारा' या निवडक कादंबऱ्यांतील स्त्री प्रतिमांचा वेध या संशोधन निबंधात घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

बारोमास :

'बारोमास' ही सदानंद देशमुख यांची २००२ मध्ये प्रकाशित झालेली कादंबरी शेतकरी जीवनातील अनेक प्रश्नांचा वेध घेणारी कादंबरी असली तरी यात आलेल्या स्त्री- प्रतिमा अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. शेवंतामाय, अलका, ममता वारे, जया, दिलीप पवारची आई धुरपदाबाई अशा अनेक स्त्रीपात्रांचे दर्शन ही कादंबरी घडवते. अलका ही नवसुशिक्षित व आधुनिक भोगवादी शहरी संस्कृतीची प्रतिनिधी आहे. अलका ही या कादंबरीतील नायिका सुशिक्षित असूनही स्वत: नोकरी न मिळवता नोकरीवाला नवरा बरा म्हणून एम.ए., बी.एड. आणि २७ एकर शेती असलेल्या एकनाथसोबत लग्न करते. मात्र नवऱ्याला नोकरी न लागल्याने निराश होणारी, नवऱ्याकडून भौतिक सुखांची पूर्तता झाल्याशिवाय त्याला शरीरसुख देणार नाही अशी ठाम भूमिका घेणारी, नोकरी लागली नाही तर नवऱ्याने आपल्या वाट्याचे शेत विकून शहरात राहून व्यवसाय करावा असे सांगणारी, स्वत:च्या स्त्रीधनाचे संरक्षण करण्यासाठी प्रसंगी सासर सोडून माहेरी येणारी, जुळवून घेण्याचा प्रयत्न करूनही ग्रामीण संस्कृती आणि जीवनाशी नाळ न जुळणारी आणि म्हणून शेवटी एकनाथला सोडून स्वतःच शहरात येऊन स्वत:च्या पायावर उभी होऊ पाहणारी अशी धीट नायिका आहे. याउलट शेवंतामाय, धुरपदाबाई, बळीमामाची मुक्ता अशा प्रतिमा ह्या सोशिक, संसारासाठी, मुलाबाळांसाठी स्वत:ला झोकून देणाऱ्या, दयाळू आणि अतिशय कष्टाळू मात्र पारंपरिक मूल्यसंस्कृतीच्या वाहक आहेत. ममता वारे ही शिक्षिका असूनही नीतीमूल्यांना पायदळी तुडविणारी तर जया ही शहर व खेडे यातील संघर्ष दर्शविणारी प्रतिमा आहे. सदानंद देशामुख हे या कादंबरीतील स्त्रीप्रतिमा रेखाटत असतांना अतिशय सजग आहेत.

पाडा :

अशोक कौतिक कोळी यांची २००६ साली प्रकाशित झालेली 'पाडा' ही कादंबरी शेती आणि शेतकरी या प्रश्नांसोबतच स्त्री प्रश्नांवरही मुलभूत चिंतन मांडणारी कादंबरी आहे. कमळाबाई, सुनिता आणि काशीबाई अशा काही प्रमुख स्त्रीपात्रांचे वर्णन या कादंबरीत येते. आंदोलनात गुंतलेल्या नवऱ्याचे शेताकडे दुर्लक्ष होतांना स्वत:च्या बळावर शेत सांभाळणारी. मात्र मुलीच्या लग्नासाठी घाई करणारी कमळाबाई मुलीचे लग्न तुटतांना पाहून अंथरुणाला खिळते. आंदोलनात भावनेच्या आहारी जाऊन रस्त्यावर केळे फेकणाऱ्या चांगदेवपेक्षा कमळाबाई अधिक व्यवहारी आहे. काशीबाई ही चांगदेवची सख्खी बहीण आहे. मुलाच्या नोकरीसाठी लागणारे डोनेशन भावाने भरावे या अटीवर आपल्या सख्ख्या भाचीला सून करून घेणारी व शेवटी भाऊ पैशांची जुळवाजुळव करण्यात असमर्थ आहे याची जाणीव झाल्यावर सुनेला जाळून मारणारी काशीबाई स्त्रीच्या पारंपरिक शोषणव्यवस्थेचे प्रतिक म्हणून येते. सुनिता ही प्राण्यांवर प्रेम करणारी, स्वत:च्या लग्नासाठी आई वडिलांमध्ये होणारी भांडणे बघून स्वत:ला दोष लावून घेणारी अशी आहे. लग्नाच्या व्यवहारात हुंडाप्रथेमुळे मुलीच्या वडिलांची, कुटुंबाची होणारी ओढाताण व आर्थिक पिळवणूक थांबावी असे तिला मनातून वाटत असले तरी याचा उघड उघड प्रतिकार ती करू शकत नाही. मनात आत्याचा मुलगा गणेशशी लग्न करण्याची इच्छा असूनही दुसऱ्या शिक्षक मुलाशी हुंडा देऊन जुळणारे लग्न ती निमुटपणे स्वीकारते. मात्र काहीच दिवसात तिचे जुळलेले लग्न मोडून गणेशशी लग्न झाल्याने आनंदी असते. मात्र आपल्या भांडखोर स्वभाव असलेल्या आत्यापुढे मनाने कोवळी आणि हळवी असलेली सुनिता तग धरू शकत नाही आणि शेवटी ती हुंडाप्रथेची बळी ठरते.

अंधार इथला संपत नाही :

भालचंद्र देशपांडे यांची 'अंधार इथला संपत नाही' ही मार्च २००८ मध्ये प्रकाशित झालेली कादंबरी शेतकरी आत्महत्त्यांच्या कारणांचा शोध घेणारी आणि काही उपाय सुचवू पाहणारी कादंबरी आहे. यात आलेल्या मधुरा भंडारी, वडजीच्या सरपंच सुलभा कांबळे, सलमा जाधव, सत्वगुणी जाधव, कॅरल ओटमॅडम अशा काही स्त्रीप्रतिमा वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. मधुरा भंडारी ही सेवानिवृत्त परिचारिकेची मुलगी असून महापालिकेच्या शाळेत शिक्षिका आहे. खेड्यात राहणाऱ्या भगवान राऊत वर प्रेम असल्याने त्याच्याशी लग्न करण्याचा ठाम निर्धार करून ती भगवान राऊत ला दुधाचा व्यवसाय सुरू करण्यासाठी २५ हजारांची मदत करते. मात्र आईचा खेड्यात मुलगी द्यायला विरोध असल्याने तो विरोध मावळल्याशिवाय ती लग्न करीत नाही. स्वत:च्या पायावर उभी असलेली मधुरा लग्न झाल्यानंतर मात्र नोकरी सोडतांना दिसते. वडजीच्या सरपंच सुलभा कांबळे दलित व स्त्री असल्याने पंकज सोमाणी सारखा राजकारणी तिच्यावर दबाव आणून ध्वजारोहण करण्यापासून तिला वंचित ठेवण्याचा प्रयत्न करतांना दिसतो. 'महिला वर्गाच्या सशक्तीकरणाचा उदात्त उद्देश समोर ठेवून शासनाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांतून आरक्षण आणले तरी ग्रामीण भागातील पुरुष मंडळी हा बदल स्वीकारायला तयार नसल्याचे' निरीक्षण लेखकाने याठिकाणी नोंदवले आहे. सलमा जाधव ही मुस्लीम तरुणी ग्रेडरची नोकरी करणाऱ्या पंजाबरावावर प्रेम करते. दोघांच्याही घरच्यांचा विरोध असतांनाही अमरावतीला पळून जाऊन लग्न करते. पुढे पंजाबराव नाहीसा झाला तरी मुलीला डी.एड. पर्यंत शिकवते. सलमा जाधवची मुलगी सत्वगुणी हिचे दिलीप वडजेवर प्रेम असूनही घरच्यांनी दिलीप वडजेचे लग्न दुसऱ्या मुलीसोबत लावून दिल्याने सत्वगुणी नंदूरबारच्या एका खेड्यात शिक्षिकेची नोकरी करते. पुढे तिथून ती सुरतला जाऊन एका हॉटेल मध्ये नोकरी करते. तेथीलच बाबूलाल मिस्त्री या दलालाच्या सोबत मुंबईला जाऊन बारबालेचे काम करू लागते. रेडमध्ये सापडून पोलिसांच्या हाती आल्याने तिचा पत्ता सापडतो व ती गावी येऊन परत दिलीप वडजेसोबत लग्न करून संसाराला लागते. कॅरल ओटमॅडम या आपला देश सोडून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांमागील कारणांचा शोध घेतांना दिसतात. स्वत:च्या पायावर उभ्या असलेल्या, स्वत:चे निर्णय स्वत: घेणाऱ्या अशा या स्त्रिया कादंबरीतून पाहायला मिळतात.

कापूसकाळ :

कैलास रायभान दौंड यांची सप्टेंबर २००९ मध्ये प्रकाशित झालेली 'कापूसकाळ' ही कादंबरीही ग्रामीण संस्कृतीतील स्त्रीचे गौणत्व जाणीवपूर्वक अधोरेखित करीत जाते. सुशाबाई ही जगूच्या अनुपस्थितीत घराची व शेताची संपूर्ण जबाबदारी स्वत:च्या खांद्यावर घेते. ताप असलेल्या मुलाला स्वत: तालुक्याला दवाखान्यात घेऊन जाते. शेतीचे काम, सण-सणवार करणारी सुशा ज्योतिष्याला पैसे देऊन मुलाचे भविष्य पाहते मात्र मुलगी कामली हट्ट करूनही "तुपलं काय इचारायचं ..... पोरीला नसतु लाभन् खर्च" असे मत व्यक्त करतांना दिसते. जगूच्या विविध संवादांतून ग्रामीण पुरुष स्त्रीला कसा दुय्यम दर्जाची वागणूक देतो हे प्रामुख्याने लक्षात येते. नवऱ्याला आंघोळीला पाणी काढून देणे, जेवण वाढणे हे स्त्रीचेच काम आहे हा ग्रामीण समाज अजूनही दूर झालेला नाही, हे या कादंबरीतून दृष्टीस पडते. कमलीच्या शिक्षणाच्या बाबतीत जगू उदासीन आहे. मात्र सुशा कामलीने शिकावे म्हणून तिच्या पाठीशी खंबीरपणे उभी असलेली जाणवते. ती कधी कधी "काय व्हतय बरं एखाद्या येळाला हातांनी घेतलं तं. काय महारहांडीत पडतं व्हय? लोकाचे माणसं पाहा बया, बायकुला पाणी सुद्धा आणू लागतेत. तुम्ही कव्हा करता का घरातली इकाडची काडी तिकडं." अशी जगूला खडसावतांनाही दिसते.

ब, बळीचा :

राजन गवस यांची २०१२ साली प्रकाशित झालेली 'ब, बळीचा' ही कादंबरी वैविध्यपूर्ण स्त्री प्रतिमा साकारणारी सुंदर कलाकृती आहे. 'बाईमधून वासना वजा केली तर माणूस शिल्लक उरतो' असा मूल्यात्मक विचार ही कादंबरी देते. आधुनिकीकरण व शहरीकरणाचा प्रभाव पडलेल्या, केवळ स्वत:पुरता विचार करणाऱ्या स्वार्थी नोकरदारांच्या बायका आणि दुसरीकडे शेतामध्ये दिवस-रात्र राबूनही निस्वार्थपणे कुटुंब टिकवून ठेवण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या अशा स्त्री प्रतिमा या कादंबरीत पाहायला मिळतात. एकीकडे दोन साड्यांवर वर्ष काढणारी शेतकरी स्त्री तर दुसरीकडे कपाटात ढीगभर साड्या असूनही पुन्हा साड्या घेणारी नोकरदार कोणकेरीची पत्नी यांच्यातील आंतरविरोधाची भूमिका अतिशय उत्कृष्ट रीतीने लेखकाने मांडली आहे. कोणकेरी च्या दोन वाहिनी, पत्नी, दारूवाला या चित्रपट दिग्दर्शकाची असिस्टंट छुपी दारूवाला, स्वस्त धन्य दुकानदाराची लबाडी लक्षात येऊनही अगतिक असल्याने काही करू न शकणारी व शेवटी त्याला शाप देणारी कुंभाराची म्हातारी, कष्ट करणारी, नवऱ्याला समजून घेणारी, भाऊ भांडले तरी स्वत: मध्ये न पडता कुटुंब जोडून ठेवू पाहणारी आडव्याप्पाची पत्नी तायव्वा, बेपत्ता झालेल्या दारुड्या नवऱ्याला शोधणारी गिरजा, ब्युटी पार्लर चे दुकान थाटून नोकरदारांच्या बायकांना लक्ष्य करू पाहणारी, बेंबीच्या खाली साडी नेसणे म्हणजे सुधारलेपणाचे लक्षण मानणारी तुका सरमाळ्याची बायको अशा अनेक स्त्री प्रतिमा लेखकाने साकारलेल्या आहेत. नैतिकता हरवलेली धन्नापा गाडवेची पत्नी, दिपुशेठशी बिनदिक्कत शरीरसबंध ठेवणारी चष्मे विकणारी स्त्री, या स्त्रीप्रतीमांच्या पार्श्वभूमीवर स्वत:च्या अब्रूवर वाईट नजर ठेवणाऱ्या व जंगलातील सर्व बायका ही आपलीच मालमत्ता समजणाऱ्या कानझाडे राउंड ऑफिसरचा लिंग कापून हातात देणारी धनगरवाड्यातील केंच्याची पत्नी विलक्षण प्रभावी ठरते.

पोटमारा :

'पोटमारा' ही रवींद्र पांढरे यांची एप्रिल २०१६ मध्ये प्रकाशित झालेली कादंबरीही कोरडवाहू शेतकरी व त्याच्या विविध समस्या, ग्रामीण सुशिक्षित तरुणांचे प्रश्न मांडते. असे असले तरी यातून साकारलेल्या स्त्री प्रतिमाही तेवढ्याच महत्वपूर्ण ठरणाऱ्या आहेत. लीलाबाईचा नवरा दोन मुले लहान असतांनाच मृत्यू पावतो. काही दिवस तिचा धीर खचतो. मात्र काही दिवसातच मुलांसाठी कमरेला पदर खोचून ती परिस्थितीशी लढायला तयार होते. मुलांना शिकवते. मात्र लहान मुलगा प्रकाश एम.ए. बी.एड. होऊनही नोकरी न लागल्याने व त्याला शेतातच काम करावं लागते या अस्वस्थ करणाऱ्या जाणीवेने लीलाबाई हळूहळू खंगत जाते व यातच तिचा शेवट होतो. उषा ही प्रकाशची वाहिनी कष्टाळू आणि समंजस आहे. मात्र लहान जाऊ आपल्या दिरासाठी डब्याला वेगळी भाजी करते, पोळ्या करते आणि आपल्या छोट्या मुलांनी मागितलं तर मात्र त्यांनाही देत नाही हे समजल्यावर भांडते, वेगळी होते, तरी तिचाही दिरासाठी जीव तुटतो. टेंभूर्णीची कस्तुराबाई ही देखील या कादंबरीतील महत्वपूर्ण व्यक्तिरेखा आहे. एका पायाने थोडीशी अधू असलेल्या आपल्या मुलीला नोकरदार नवरा मिळणार नाही म्हणून चेअरमन असलेल्या भावाशी बोलून प्रकाशला पांगरीच्या शाळेवर शिक्षकाची नोकरी लावून देण्याचे वचन घेते. त्यासाठी लागणारे दोन लाख डोनेशन ती स्वत: भावाकडे जमा करते. त्या अटीवर आपल्या पुष्पाचे प्रकाश

सोबत लग्न लावून देते. मात्र भावाने विश्वासघात करून दुसऱ्या मुलाला नोकरीवर घेतल्याचे समजताच त्याच्याशी भांडून कायमचे नाते संपवते. पुष्पा ही महाविद्यालयीन शिक्षण घेऊ इच्छिणारी तरुणी आहे. मात्र मुलींनी शिक्षण घ्यायचे कशासाठी तर नोकरीवाला नवरा मिळावा यासाठी. मग तो आत्ताच मिळत असेल तर पुढे शिकण्याची गरज काय? हा ग्रामीण समज तिच्या आईने तिच्या मनावर ठसवल्याने व तिलासुद्धा तो पटल्याने ती शिक्षण अर्धवट सोडून प्रकाशशी लग्न करते. प्रकाशची नोकरी गेल्यावरही त्याला धीर देणारी, त्याचे हिरव्या मळ्याचे स्वप्न फुलविण्यासाठी माहेरून विहिरीसाठी परवानगी मिळवून डोनेशनचे पैसे विहिरीसाठी मिळवून देणारी पुष्पा प्रकाशला पूर्ण साथ देतांना दिसते. शिकलेली असली तरी मजूर स्त्रियांच्या मागे शेतावर जाऊन वेगवेगळ्या बियाणांची लागवड करते. उत्पादन खर्च आणि मिळणारे उत्पन्न यांच्यात मेळ बसत नसल्याने कर्जबाजारी होऊन चिंताग्रस्त झालेल्या नवऱ्याला धीर देण्याचे कामही ती करते. मात्र प्रकाशाच्या मृत्यूने शेवटी बर्फासारखी गोठून जाते.

गोषवारा :

नव्वदोत्तर कालखंडातील कादंबरीकारांचे नायिकेकडे पाहण्याचे दृष्टीकोन बदलल्याचे जाणवत असले तरी स्त्री- पुरुष भेद अजून कायम असल्याची जाणीव या कालखंडातील कादंबऱ्यांतील स्त्री प्रतिमांवरून होते. नुसत्या स्त्रीदेहाच्या वर्णनावर भर न देता ग्रामीण जीवन आणि ग्रामीण स्त्रीच्या जीवनातील दु:ख या कादंबऱ्यांतून येते. शेतकरी जसा दिवसभर शेतात कष्ट करतो तशीच त्याची पत्नी देखील खांद्याला खांदा लावून कष्ट उपसते. तरीही घरी आल्यानंतर परंपरेने स्त्रियांच्या वाट्याला आलेले घरकाम कोणतीही कुरबुर न करता करते. पहाटेपासून सुरु होणारा त्यांच्या कामाचा धबडगा रात्रीची जेवणं होऊन भांडी घासून होईपर्यंत निरंतर सुरू राहतो, याचे चित्रण नव्वदोत्तरी कादंबरी करतांना दिसते. विविध पातळ्यांवर होणारी स्त्रियांच्या मनाची घुसमट, स्त्रीचे कुटुंब व्यवस्थेतील स्थान, तिचा त्याग आणि भोग, खुणावणारे नव्या स्वप्नांचे आकाश आणि कुरतडणारे भीषण वास्तव यांच्या चक्रात पिसून आयुष्याची माती झाल्याची अस्वस्थ करणारी जाणीव अशा अनेक वैशिष्ट्यांनी नव्वदोत्तरी कादंबऱ्यांतील स्त्रीप्रतिमा साकार झालेल्या आहेत. स्त्रीकडे पाहण्याचा पुरुषसत्ताक समाजाचा दृष्टीकोन अजूनही फारसा बदला नसल्याचे नव्वदोत्तरी कादंबरीतून प्रकर्षाने जाणवते.

निष्कर्ष :

वर अभ्यासासाठी निवडलेल्या कादंबऱ्यांची चिकित्सा केल्यानंतर काही सर्वसामान्य निष्कर्ष आपणास काढता येतात, ते खालील प्रमाणे-

1. नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरी आदर्श स्त्री प्रतिमांचे रेखाटन करण्याऐवजी वास्तव स्त्री प्रतिमा रेखाटण्याला अधिक प्राधान्य देतांना जाणवते.
2. नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री जबाबदारीपासून दूर पळत नाही. पुरुषाची साथ सुटली तरी ती खंबीरपणे परिस्थितीशी संघर्ष करतांना जाणवते.
3. नव्वदोत्तरी ग्रामीण कादंबरी स्त्रीच्या शारीरिक सौंदर्य वर्णनावर भर न देता मानसिक अंतरंग उलगडण्याला अधिक प्राधान्य देते.
4. नव्वदोत्तरी कादंबरीतील जास्तीत जास्त स्त्रीप्रतिमा ह्या समन्वयवादी आहेत. ग्रामीण स्त्री दिवस-रात्र कष्ट करते, पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थे कडून होणारा छळ, अपमान, अवहेलना सहन करते, परंतु विद्रोही भूमिका घेऊन बंड करीत नाही.
5. राजकारणात स्त्रियांना आरक्षण असले तरी प्रत्यक्ष निर्णय घेतांना दबाव तंत्राचा वापर करून त्यांना बाजूला सारण्याचे प्रयत्न ग्रामीण जीवनात घडत असल्याचे जाणवते.
6. ग्रामीण भागातील नवतरुणींवर जागतिकीकरण व आधुनिक भोगवादी, चंगळवादी संस्कृतीचा प्रभाव वाढत जात आहे. मात्र त्या तुलनेत आधुनिकतावाद व त्यातून प्रसृत होणाऱ्या मूल्यांपासून ती अजूनही अनभिज्ञ असल्याचे जाणवते.

संदर्भग्रंथ :

1. कोळी अशोक कौतिक, 'पाडा', शब्दालय प्रकाशन श्रीरामपूर, दुसरी आवृत्ती जुलै २०१५.
2. गवस राजन, 'ब,बळीचा', पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, दुसरी आवृत्ती २०१५.
3. जाधव प्राचार्य डॉ. गजानन, 'नव्वदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरी', अनघादित्य प्रकाशन अमरावती, प्रथमावृत्ती १५ ऑक्टोबर २०२१.
4. देशपांडे भालचंद्र, 'अंधार इथला संपत नाही', रजत प्रकाशन औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती २५ मार्च २००८.
5. देशमुख सदानंद, 'बारोमास', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, चतुर्थावृत्ती २०१२
6. दौंड कैलास रायभान, 'कापूसकाळ', मॅजेस्टिक पब्लिशिंग हाउस ठाणे, दुसरी आवृत्ती मे २०१५.
7. पांढरे रवींद्र, 'पोटमारा', लोकवांग्मय गृह मुंबई, प्रथमावृत्ती एप्रिल २०१६.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

महिला सशक्तिकरण में मानवाधिकारों की भूमिका : एक सोच

Mrs. Swapna V. Tayde, Mrs. Kanchan B. Awasthi, Mrs. Ujwala P. Kaware, Miss. Kavita C. Roy
School of Scholars, KK., Akola

भूमिका:
आज के आधुनिक समय में **महिला सशक्तिकरण** एक विशेष चर्चा का विषय है।

आज के माहौल में महिला सशक्तिकरण की बात करने से पहले हमें सवाल का जवाब ढूंढना जरूरी है कि क्या वास्तव में महिलाएं अशक्त हैं ? यदि अशक्त है तो इतने सारे संवैधानिक उपायों के बाद भी महिलाएं विकास की मुख्य धारा से क्यों नहीं जुड़ सकी ? हमारे आदि – ग्रंथों में नारी के महत्त्व को मानते हुए यहाँ तक बताया गया है कि ***"यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता:"*** अर्थात जहाँ नारी की पूजा होती है, वहाँ देवता निवास करते है।

लेकिन विडम्बना तो देखिए नारी में इतनी शक्ति होने के बावजूद भी उसके सशक्तिकरण की अत्यंत आवश्यकता महसूस हो रही है। महिलाओं के आर्थिक सशक्तिकरण का अर्थ उनके आर्थिक फैसलों, आय, संपत्ति और दूसरे वस्तुओं की उपलब्धता से है, इन सुविधाओं को पाकर ही वह अपने सामाजिक स्तर को ऊँचा कर सकती हैं। इसे हम इस तरह समझ सकते हैं -

सशक्तिकरण का अर्थ : स्त्री को सृजन की शक्ति माना जाता है अर्थात स्त्री से ही मानव जाति का अस्तित्व माना गया है। इस सृजन की शक्ति को विकसित-परिष्कृत कर उसे सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक न्याय, विचार, विश्वास, धर्म और उपासना की स्वतंत्रता, अवसर की समानता का सु-अवसर प्रदान करना ही नारी सशक्तिकरण का आशय है।

दूसरे शब्दों में :महिला सशक्तिकरण का अर्थ महिलाओं के सामाजिक और आर्थिक स्थिति में सुधार लाना है। ताकि उन्हें रोजगार, शिक्षा, आर्थिक तरक्की के बराबरी के मौके मिल सके, जिससे वह सामाजिक स्वतंत्रता और तरक्की प्राप्त कर सके। यह वह तरीका है, जिसके द्वारा महिलाएँ भी पुरुषों की तरह अपनी हर आकांक्षाओं को पूरा कर सके।

आसान शब्दों में- महिला सशक्तिकरण से महिलाओं में उस शक्ति का प्रवाह होता है, जिससे वे अपने जीवन से जुड़े हर फैसले स्वयं ले सकती हैं और परिवार और समाज में अच्छे से रह सकती हैं। समाज में उनके वास्तविक अधिकार को प्राप्त करने के लिए उन्हें सक्षम बनाना ही महिला सशक्तिकरण है।

भारत में महिला सशक्तिकरण की आवश्यकता :

भारत में महिला सशक्तिकरण की आवश्यकता के बहुत से कारण सामने आते हैं। विश्व की आबादी का एक चौथाई ग्रामीण महिलाएं एवं बालिकाएं हैं। लेकिन वे सभी आर्थिक, सामाजिक और राजनैतिक सूचकांक के निम्नतम् पायदान पर हैं। आय, शिक्षा, स्वास्थ्य सेवा और निर्णय प्रक्रिया में उनकी सहभागिता काफी कम है। दूसरी ओर ग्रामीण और कृषि क्षेत्र के अवैतनिक सेवा कार्यों में उनका योगदान बहुत ज्यादा है। साल 2011 में इंदिरा गांधी शांति पुरस्कार समारोह में राष्ट्रपति प्रणब मुखर्जी ने भी महिलाओं के सशक्तिकरण पर जोर देते हुए कहा था कि राष्ट्र की आर्थिक गतिविधियों में महिलाओं की उचित भागीदारी के बिना सामाजिक प्रगति की उम्मीद करना बेमानी है। संयुक्त राष्ट्र के एक सर्वेक्षण के अनुसार जहाँ-जहाँ महिलाओं की व्यापार और कॉरपोरेट जगत में अहम भागीदारी रही है, वहाँ करीब 53% ज्यादा लाभांश और करीब 24% ज्यादा बिक्री दर्ज की गई। लेकिन कुछ महिलाओं को ऊंचाई पर देख, हम अशिक्षित महिलाओं को नजर अंदाज नहीं कर सकते। हमारे देश में ऐसी अशिक्षित महिलाओं की संख्या ज्यादा है, जो आज भी गरीबी, कुपोषण और घरेलू हिंसा की शिकार हैं। इसी साल संयुक्त राष्ट्र संघ के महासचिव 'श्री बान की मून' ने भी अंतरराष्ट्रीय महिला दिवस के मौके पर आयोजित एक समारोह में महिलाओं की बराबर की भागीदारी पर जोर देते हुए कहा था कि ग्रामीण महिलाओं और युवतियों की पीड़ा समाज की महिलाओं और लड़कियों को प्रतिबिम्बित करती है। अगर संसाधनों पर समान अधिकार हो और वे भेदभाव और शोषण से मुक्त हों तो ग्रामीण महिलाओं की क्षमता पूरे समाज की भलाई के स्तर में सुधार ला सकती है। सही मायने में देखा जाए तो महिला सशक्तिकरण का अर्थ ही है महिला को आत्म-सम्मान देना और आत्मनिर्भर बनाना, ताकि वे अपने अस्तित्व की रक्षा कर सकें। वैसे तो सरकार, सार्वजनिक प्रशासन और अन्य व्यवसायों में महिलाएं पहले से कहीं अधिक अपने प्रभाव का इस्तेमाल कर रही हैं, लेकिन ग्रामीण इलाकों में स्थिति बिल्कुल विपरीत हैं। ऐसे में 'गाँवों का देश' कहे जाने वाले देश भारत को बहुत लम्बा सफर तय करना है ताकि महिलाएं और बालिकाएं अपने बुनियादी अधिकारों, आजादी और सम्मान का लाभ उठा सकें, जो उनका जन्मसिद्ध अधिकार है। इससे सिर्फ ग्रामीण महिलाओं का सशक्तिकरण ही नहीं बल्कि, इसके साथ-साथ सामाजिक विकास को भी नई गति मिलेगी।

अंतरराष्ट्रीय स्तर पर महिला मानवाधिकार :

संयुक्त राष्ट्र के चार्टर की प्रस्तावना में कहा गया है कि ''हम संयुक्त राष्ट्र के लोग मूलभूत मानवाधिकारों में मानव की गरिमा, महत्व व मूल्य में तथा स्त्री, पुरुष के समान अधिकारों में आस्था व्यक्त करते हैं। साथ ही चार्टर में महिलाओं के समानता के अधिकारों की घोषणा की गई है।'' अनुच्छेद 23(2) के अनुसार स्त्री पुरुष में भेदभाव किए बिना समान कार्य के लिए समान वेतन पाने का अधिकार है। अनुच्छेद 26(1) के अनुसार सभी व्यक्तियों को शिक्षा पाने का अधिकार है चाहे वे स्त्री हो या पुरुष। अंतरराष्ट्रीय स्तर पर महिलाओं के समुचित विकास पर संयुक्त राष्ट्र ने विश्व महिला सम्मेलन आयोजित करने का निर्णय लिया ताकि महिलाएँ स्वयं के विकास के संदर्भ में अपने विचार व्यक्त कर सके तथा नीति निर्धारण में उनके विचारों को प्रमुखता दी जा सके। प्रथम विश्व महिला सम्मेलन सन् 1975 मेक्सिको : इस सम्मेलन में वर्ष 1975 से 1984 को महिला दशक के रूप में घोषित किया तथा पंचवर्षीय योजनाएँ बनाई गई | जिनमें स्त्री शिक्षा, लिंग भेदभाव मिटाना, महिलाओं के लिए रोजगार के अवसर बढ़ाना, नीति निर्धारण में

महिलाओं की भागीदारी, समान राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक अधिकार देने आदि पर बल दिया गया। नई दिल्ली सम्मेलन 1997 : ''वीमेंस पोलिटिकल वाच'' नामक गैर सरकारी संगठन ने संयुक्त राष्ट्र संघ और राष्ट्रीय महिला आयोग के सहयोग से विश्व सांसद सम्मेलन नई दिल्ली में आयोजित किया, इसका उद्देश्य महिलाओं की सत्ता में भागीदारी बढ़ाना था।

भारत में महिला मानवाधिकार :

मानवाधिकारों, विशेषकर महिलाओं के अधिकारों की प्राप्ति के लिए भारत ने भी लम्बे समय से संघर्ष किया है । सदियों से भारत में सती प्रथा, पर्दा प्रथा, दहेज प्रथा, अधिकार विहीनता, रूढ़िवादिता समाज का मुख्य अंग था परंतु 19 वीं शताब्दी में पश्चिमी शिक्षा के आगमन से संस्कृतियों का टकराव हुआ जिसके फलस्वरूप महिला अधिकारों की बात की जाने लगी। लोग परंपरागत ढांचे से बाहर निकलकर सोचने लगे और महिलाओं की शिक्षा को बढ़ावा दिया जाने लगा। भारत में राष्ट्रीय स्तर पर मानवाधिकारों को लागू करने के लिए 1950 में संवैधानिक उपाय किए गए।

भारतीय संविधान में मूल अधिकारों के संदर्भ में महिलाओं के लिए प्रावधान:

अनुच्छेद 15 : इसके अंतर्गत कोई नागरिक अयोग्य नहीं होगा।

अनुच्छेद 39 : पुरुष और स्त्री दोनों को समान रूप से जीविका के पर्याप्त अनुच्छेद का कोई भी प्रावधान राज्य को महिलाओं और बच्चों के लिए विशिष्ट प्रावधान बनाने से नहीं रोक सकता।

अनुच्छेद 16 : राज्य के अधीन किसी पद के संबंध में धर्म, वंश, जाति, लिंग के आधार पर साधन प्राप्त करने का अधिकार होगा। दोनो को समान कार्य के लिए समान वेतन। महिलाओं के लिए प्रसूतिकाल में राहत की व्यवस्था तथा काम के स्थान पर मानवीय सुविधा की व्यवस्था करेगा।

अनुच्छेद 51 : प्रत्येक नागरिक का यह कर्त्तव्य होगा कि वह ऐसी प्रथाओं का त्याग करे जो स्त्रियों के सम्मान के विरूद्ध हो। संविधान के नीति निर्देशक तत्वों में महिलाओं के अधिकार सुनिश्चित किए गए हैं। अनुच्छेद 325, 326 इसके अंतर्गत निर्वाचक नामावली में महिला और पुरुष को समान रूप से मत देने और चुने जाने का अधिकार देता है। भारत में महिला मानवाधिकारों को मूल अधिकारों के साथ जोड़ा गया है तथा महिलाओं के लिए विस्तृत अधिकारों की विवेचना की गई है।

इस संदर्भ में संविधान में निम्नांकित अधिनियमों को स्थान दिया गया है:

1. सती प्रथा निवारण अधिनियम 1987 : इस अधिनियम के अंतर्गत सती कर्म करने के लिए कारावास और जुर्माना दोनों की सजा का प्रावधान है।
2. दहेज़ निवारण अधिनियम 1961 (संशोधित 1986) : इसके अंतर्गत दहेज़ लेने और देने के लिए दंड की व्यवस्था की गई है तथा दहेज़ मृत्यु पर 7 वर्ष से लेकर आजीवन कारावास का प्रावधान है।
3. अनैतिक व्यापार निवारण अधिनियम 1956 (संशोधित 1986) : इसके अंतर्गत व्यवस्था है कि संदिग्ध या अपराधी महिला से पूछताछ, तलाशी एवं गिरफ्तारी केवलमहिला पुलिस या महिला सामाजिक कार्यकर्त्ता द्वारा की जाएगी।
4. विशेष विवाह अधिनियम 1954 : इसमें महिलाओं को पैतृक संपत्ति में उत्तराधिकारी प्रदान किया गया है। हिन्दू विवाह अधिनियम, 1954 स्त्रियों को भरण-पोषण और दम्पत्तिक प्रदान करता है।
5. स्त्री अशिष्ट रुपण (प्रतिबंध) अधिनियम 1986 : इस अधिनियम के अंतर्गत किसी भी महिला को इस प्रकार से चित्रित नहीं किया जाएगा जिससे उसकी सार्वजनिक नैतिकता को आघात पहुँचे। इस अधिनियम में फिल्म सेंसर बोर्ड के गठन का प्रावधान किया गया है जो ऐसी फिल्मों पर रोक लगाएगा जिनमें महिलाओं की मर्यादा भंग होती है।
6. समान पारिश्रमिक अधिनियम 1976 : इसके अंतर्गत समान कार्य हेतु महिलाओं को भी पुरुषों के समान पारिश्रमिक देने का प्रावधान किया गया है।
7. 73वां एवं 74 वां संविधान संशोधन 1993 : इस अधिनियम के अंतर्गत महिलाओं को त्रिस्तरीय पंचायतों में एक तिहाई आरक्षण प्रदान करने का प्रावधान है।

भारत में महिला सशक्तिकरण के लिए सरकार की भूमिका :

भारत सरकार द्वारा महिला सशक्तिकरण के लिए कई सारी योजनाएँ चलाई जाती हैं। इनमें से कई सारी योजनाएँ रोजगार, कृषि और स्वास्थ्य जैसी चीजों से सम्बंधित होती हैं। इन योजनाओं का गठन भारतीय महिलाओं के परिस्थिति को देखते हुए किया गया है ताकि समाज में उनकी भागीदारी को बढ़ाया जा सके। इनमें से कुछ मुख्य योजनाएँ मनरेगा, सर्व शिक्षा अभियान, जननी सुरक्षा योजना (मातृ मृत्यु दर को कम करने के लिए चलायी जाने वाली योजना) आदि हैं।

महिला एंव बाल विकास कल्याण मंत्रालय और भारत सरकार द्वारा भारतीय महिलाओं के सशक्तिकरण के लिए निम्नलिखित योजनाएँ इस आशा के साथ चलाई जा रही है कि एक दिन भारतीय समाज में महिलाओं को पुरुषों की ही तरह प्रत्येक अवसर का लाभ प्राप्त होगा- *1) बेटी बचाओं बेटी पढ़ाओं योजना, 2) महिला हेल्पलाइन योजना, 3) उज्जवला योजना, 4) सपोर्ट टू ट्रेनिंग एंड एम्प्लॉयमेंट प्रोग्राम फॉर वूमेन (स्टेप), 5) महिला शक्ति केंद्र, 6) पंचायाती राज योजनाओं में महिलाओं के लिए आरक्षण,*

महिलाओं के कानूनन अधिकार :

1. यदि कोई व्यक्ति किसी महिला की इच्छा के विरूद्ध शारीरिक सम्बन्ध बनाता है तो यह बलात्कार कहलाएगा | उस महिला को ऐसे अपराधी के विरूद्ध थाने में शिकायत करने का अधिकार है। धारा -376, सजा 7 से 10 वर्ष ,
2. पहली पत्नी के जीवित रहते दूसरा विवाह करना। धारा 494ए, सजा 10 वर्ष,
3. बेइज्जती करना, झूठे आरोप लगाना। धारा 499ए, सजा 3 वर्ष ,
4. दहेज। धारा 304 क, सजा आजीवन कारावास ,
5. दहेज मृत्यु। धारा 304 ख, सजा आजीवन कारावास,

6. आत्माहत्या के लिए दबाव बनाना धारा 306, सजा 10 वर्ष ,
7. महिला की सम्मति के बगैर गर्भपात कराना। धारा 313, सजा 10 वर्ष या आजीवन कारावास/जुर्माना,
8. ससुराल पक्ष के लोगों द्वारा की गई क्रूरता जिसके अंतर्गत मारपीट से लेकर कैद में रखना, खाना न देना व दहेज़ के लिए प्रताड़िता करना। धारा 498, सजा 3 वर्ष ,
9. यदि किसी सार्वजनिक स्थल जैस-स्कूल, कॉलेज, सड़क या अन्य किसी भी स्थान पर कोई व्यक्ति किसी महिला के साथ छेड़छाड़, अभद्र व्यवहार या अश्लील टिप्पणी करता है तो उस महिला को ऐसे अपराधी के विरूद्ध शिकायत दर्ज करने का अधिकार है। धारा 354, सजा 2 वर्ष ,
10. यदि किसी विवाहित स्त्री का पति या पति के रिश्तेदार उसे शारीरिक या मानसिक रूप से प्रताड़ित करते है या दहेज की मांग करते हैं तो उक्त लोगों के खिलाफ पुलिस में शिकायत दर्ज करने का कानूनी अधिकार है। धारा 498 (अ.), सजा 3 वर्ष ,
11. अगर कोई व्यक्ति किसी महिला का अपहरण करता है या उसको जबरन किसी व्यक्ति से शादी करने के लिए मजबूर करता है तो उसके विरूद्ध शिकायत दर्ज कराई जा सकती है। धारा 366, सजा 10 वर्ष ,
12. अगर काम के क्षेत्र या समय में कोई व्यक्ति किसी महिला से शारीरिक संबंध की मांग करता है, कामुक वचन कहता है एवम् मौखिक या इशारों में कामुकता का प्रदर्शन करता है तो महिला को अपने नियोक्ता से उसकी शिकायत करने का अधिकार है।
13. शब्द, प्रयोग, अंगविच्छेद या अन्य कार्य (जैसे- अश्लील शब्द कहना, कोई ध्वनि, अंग विशेष के इशारे या कोई वास्तु प्रदर्शित करना) जो किसी महिला के लज्जा का अनादर करने के उद्देश्य से किया गया हो एवम् जो उस महिला की एकांतता का अतिक्रमण करता हो, इसके खिलाफ थाने में रिपोर्ट दर्ज करने का अधिकार है। धारा 509, सजा 1 वर्ष।

विवाह विधि संशोधन विधेयक 2010 के प्रावधान :

इस विधेयक में तलाक के बाद हिन्दू महिलाओं को पति की अचल व पैतृक संपत्ति में हिस्सा देने का प्रावधान है। तलाक होने की स्थिति में पति की संपत्ति में पत्नी और बच्चों का अधिकार सुनिश्चित होगा। विधेयक के अनुसार तलाक की स्थिति में पत्नी को पति की अचल संपत्ति से मिलने वाले हिस्से की मात्रा का निर्धारण न्यायलय करेगा। तलाक के दौरान सभी तथ्यों पर विचार कर न्यायाधीश फैसला करेंगे कि पत्नी को कितना गुजारा भत्ता दिया जाना चाहिए। अदालत के फैसले से असहमति होने पर उसे उच्च अदालतों में चुनौती देने का प्रावधान है। इसके अलावा बच्चों के भरण-पोषण का अनुपात तय करने के लिए अदालत को भी ज्यादा अधिकार दिए गए हैं। संशोधित विधेयक में शादी न चल पाने की सूरत में पुरुष या स्त्री में कोई भी तलाक के लिए आवेदन कर सकता है। राज्यसभा ने विवाह (संशोधन) विधेयक 2010 को 26 अगस्त, 2013 को मंजूरी प्रदान की। लोकसभा इसे पहले ही पारित कर चुकी है।

उपसंहार :

महिलाएं समाज का अनिवार्य अंग हैं | सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक क्षेत्र के साथ-साथ राजनीति के क्षेत्र में उनकी अहम भूमिका है। अंत में यही कहना है कि जो लोग नारी को मात्र विषय भोग की वस्तु मानते हैं वो भूल जाते हैं कि नारी सबसे पहले माँ है, यदि वह माँ के रूप में हमें ना मिलती और हम पर करुणा, ममता, संस्कार आदि गुणों की वर्षा ना करती तो क्या होता ? तब ना हम होते और ना ही यह संसार होता। तब केवल शून्य होता। उस शून्य को भरने के लिए ईश्वर ने नारी को हमारे लिए सर्वप्रथम माँ बनाया। महिला नारी के रूप में जब माँ बनती है तो वह हमारे जीवन का आध्यात्मिक पक्ष बन जाती है जबकि पिता भौतिक पक्ष बनता है और जीवन इन दोनों से ही चलता है। हमारा देश काफी तेजी और उत्साह के साथ आगे बढ़ता जा रहा है, लेकिन इसे हम तभी बरकरार रख सकते है, जब हम लैंगिग असमानता को दूर कर पाए और महिलाओं के लिए भी पुरुषों के तरह समान अधिकार, शिक्षा, तरक्की और भुगतान सुनिश्चित कर सके। यह बहुत आवश्यक है कि हम महिलाओं के विरुद्ध अपनी पुरानी सोच को बदलें और संवैधानिक तथा कानूनी प्रावधानों में भी बदलाव लाए।

संदर्भ:

1. कौशिक आशा (2005), भारत में मानव अधिकार, जयपुर, पंचशील प्रकाशन
2. कुमारी, रमेश (2008), संस्कृति, साहित्य और स्त्री, दिल्ली, अकादमी प्रतिमा
3. गिरी, मोहिनी (1997), राष्ट्रीय महिला आयोग रिपोर्ट
4. मंडल, झुमा (2009), भारतीय समाज और महिलाओं की दशा, भारतीय राजनीति, विज्ञान शोधपत्रिका
5. Crimes in India, 2010, NCRB, Ministry of Home Affairs, GOI. 6. Dhana, Poonam (2012) Status of Women in India, RBSA Pub. 7. Kashyap, Subhash (2011), Our Constitution, New Delhi, NBT

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

शिक्षा पर महिलाओं की अधिकारिता।

शुभांगी मिर्गे, विद्या उम्बरकर, अलका वानखड़े, शुभांगी पाली, क्षमा सराफ
स्कूल ऑफ स्कॉलर्स कौलखेड़,अकोला

शिक्षा पर महिलाओं की अधिकारिता।
"किस्मत में लिखी हर मुश्किल टल जाती है
यदि हो बुलंद हौसले तो मंजिल मिल ही जाती है
सिर उठाकर यदि आसमान को देखोगे बार बार
तो गगन को छूने की प्रेरणा मिल ही जाती।"

हौसले बुलंद करने हेतु शिक्षा का योगदान महत्वपूर्ण है। इसी शिक्षा के बल पर वर्तमान युग में स्त्री जो कभी अबला कही जाती थी आज अपने पैरो पर सशक्त रूप में न केवल खड़ी है अपितु संपूर्ण समाज तथा राष्ट्र का नेतृत्व करने का दम अपने में रखती है।

"मैं नारी हूं मैं प्रकट करती हूँ, आदर्श सर्जन करती हूँ, मानव महामानव महात्मा गांधी लोकमान्य तिलक, दयानंद, विवेकानंद,अरविंद यह सब मेरी ही संताने हैं क्योंकि मैं नारी हूँ।"

नारी शिक्षा की आवश्यकता एवं महत्व:

मानव समाज में नारी शिक्षा का विशिष्ट महत्व है क्योंकि कोई भी काम चाहे सामाजिक हो या आर्थिक या संस्कृति या राजनीतिक हो बिना स्त्री के पूर्ण नहीं होता एक अच्छे समाज के निर्माण का आधार भी नारी है। नारी समाज निरंतर तथा उत्पादकता का भी प्रमुख आधार है वास्तव में संपूर्ण समाज के निर्माण एवं विकास की संभावनाएं नारी पर ही निर्भर है इसीलिए नारी शिक्षा की अवहेलना करना समाज के प्रति अन्याय करना है।

नारी शिक्षा के महत्व के संबंध में कुछ प्रमुख विचार को विद्वानों तथा शिक्षाविद्रो निम्न प्रकार के विचार व्यक्त किए हैं:

1 नेपोलियन के अनुसार मुझे सुशिक्षित माताएं दो मैं एक सुशिक्षित राष्ट्र का निर्माण कर दूंगा।
2 जगजीवन राम ने एक बार विचार व्यक्त किया एक कन्या को पढ़ा देने से आने वाली पीढ़ी सुशिक्षित होगी।
3 पंडित पंडित नेहरू के अनुसार लड़के की शिक्षा है परंतु एक लड़की की शिक्षा संपूर्ण परिवार की शिक्षा है।
4 राष्ट्रपति लिंकन ने कहा है कि मैं चोर कुछ हूं और जो कुछ होने की आशा करता हूं उसके लिए मैं अपनी माता का कृतज्ञ हूं।

उपर्युक्त कथनों से स्पष्ट है कि स्त्री परिवार का मेरुदंड है वे अपने परिवार समाज तथा राष्ट्र के गौरव को ऊंचा उठाती है। बच्चे वैसा ही बनते हैं जैसे मां उन्हें बनाती है बच्चों के विकास के सर्वाधिक योग मां का होता है अतः वर्तमान समय में स्त्री शिक्षा की आवश्यकता और महत्व काफी बढ़ गया है।

भारत में स्त्री शिक्षा की भूमिका:

भारतीय समाज के सही आर्थिक और सामाजिक विकास के लिए नारी शिक्षा बेहद ज़रूरी है। महिला एवं पुरुष दोनों ही एक सिक्के के दो पहलू हैं।

जिस तरह से साइकिल का संतुलन दोनों पहियों पर निर्भर होता है उसी तरीके से समाज का विकास भी पुरुष और महिला के कन्धों पर आश्रित है। दोनों ही देश को नई ऊँचाईयों तक ले जाने की क्षमता रखते हैं इसलिए दोनों को ही बराबर की शिक्षा का हक़ मिलना जरुरी है। अगर इन दोनों में से किसी भी एक की शिक्षा का स्तर गिरा तो समाज की प्रगति होना नामुमकिन है।भारत की उन्नति के लिए महिलाओं का शिक्षित होना बहुत जरुरी है क्योंकि अपने बच्चों की पहली शिक्षक माँ ही होती है जो उन्हें जीवन की अच्छाईयों और बुराइयों से अवगत कराती है।

एक पुरुष को शिक्षित करके हम सिर्फ एक ही व्यक्ति तक शिक्षा पहुँचा पाएंगे पर एक महिला को शिक्षित करके हम पूरे देश तक शिक्षा को पहुँचा पाएंगे। महिला साक्षरता की कमी देश को कमज़ोर बनाती है। इसलिए यह बहुत जरुरी है कि महिलाओं को उनकी शिक्षा का हक़ दिया जाए और उन्हें किसी भी तरह से पुरुषों से कम न समझा जाए।

संस्कृत में यह उक्ति प्रसिद्ध है -

नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति मातृ समोगुरुरूष्ण्

इसका मतलब यह है कि इस दुनिया में विद्या के समान नेत्र नहीं है और माता के समान गुरु नहीं है। यह बात पूरी तरह सच है। बालक के विकास पर प्रथम और सबसे अधिक प्रभाव उसकी माता का ही पड़ता है। माता ही अपने बच्चे को पाठ पढ़ाती है।

महिला शिक्षा के लिए किए गए प्रयास :

ब्रिटिश काल में राजा राममोहन राय और ईश्वर चंद्र विद्यासागर महिलाओं के लिए आवाज उठाई। उनका साथ पूरे देश में देने के लिए महाराष्ट्र ज्योतिबा फुले और डॉक्टर आंबेडकर आगे बढ़े तो वहीं दक्षिण में पेरियार ने इसमें पहल की भारत में पुनर्निर्माण का दौर चल रहा था। ऐसे में भला महिलाओं के पिछड़े होने पर यह कैसे संभव था \ राममोहन राय शिक्षा नीति का विरोध किया तो दूसरी महिलाओं की आवाज बुलंद की। ब्रह्म समाज और आर्य समाज ने भी महिलाओं की उन्नति के रास्ते खोलें महिलाओं को शिक्षित करने का बीड़ा उठाया गया। हालांकि इसमें तेजी आजादी के बाद आई सरकार ने औरतों की शिक्षा के लिए नीतियां तैयार की , जिसके कारण महिला साक्षरता में जबरदस्त उछाल आया आजादी के केवल तीन दशक बाद इसमें पुरुषों की साक्षरता दर की अपेक्षा तेज गति से वृद्धि हुई। सन 1971 मैं केवल 22 फ़ीसदी महिलाएं साक्षर थी ,वही सन 2001 तक 54.16 फ़ीसदी हो गया। इस दौरान महिला साक्षरता दर में 14. 87 फ़ीसदी की वृद्धि हुई और वही पुरुष साक्षरता दर में वृद्धि 11.72 ही रही ,लेकिन

इस क्षेत्र में और तेजी दरकार है ।भारत के दूरदराज के इलाकों की बात तो दूर बड़े शहरों में भी लड़कियों को उच्चतर शिक्षा के लिए एक कड़ी मशक्कत करनी पड़ती है । जहां 2001 की जनसंख्या में पुरुषों की साक्षरता 75 फ़ीसदी थी वही महिला साक्षरता महज 54 फ़ीसदी थी । वैसे साक्षरता दर में आई तेजी से उम्मीद की जा सकती है आने वाले दिनों इसमें और तेजी आएगी ।

आज भारतीय नारी चार दीवारी से निकल कर अपने अधिकारों के प्रति सजग हो गयी है। शिक्षित होकर विभिन्न क्षेत्रों में वो अच्छा प्रदर्शन कर रही है। नारी को भोग्या मानने वाले पुरुष प्रधान समाज में नारी ने प्रमाणित कर दिया की वो भी इस पुरुष प्रधान देश में अपना लोहा रख सकती है। आज उसकी प्रतिभा और दृश्टिकोण पुरुष से पीछे नहीं है। साहित्य एशचिकित्सा एविज्ञान ए अनेक ऐसे क्षेत्र है। जिसमें नारी ने अपनी प्रतिभा प्रदर्शीत की है। केवल पुरुष का क्षेत्र मानने वाले पुलिस विभाग में मुस्तैदी से अपना कार्य कर रही है। और पुरुष से पीछे नहीं है। कल्पना चावला बछेंद्री पाल ऐसी कई इस्त्रियाँ है अगर जिनका नाम गिनने लगे तो शायद पूरी किताब पड़ ले उनके बारे में या लिखने बैठे तो कॉपी के पन्ने भी कम पड़ जायेंगे आज नारी अंतरिक्ष में जाने के साथ ही हिमालय की दुर्गम चोटी पर भी चढ़ रही है। और ऐसा कोई क्षेत्र नहीं छोड़ रही है जहाँ वो अपनी विजय का झंडा ना फेरा रही हो।

स्त्री शिक्षा के लाभ:

आधुनिक युग में स्वाधीनता संग्राम के दौरान महारानी लक्ष्मीबाई, विजयालक्ष्मी पंडित ,अरुणा आसफ अली ,सरोजिनी नायडू ,कमला नेहरु, सुचेता कृपलानी ,मणीबेन पटेल, अमृत कौर जैसी स्त्रियों ने आगे बढ़कर पूरी क्षमता एवं उत्साह के साथ भाग लिया। भारतीय नारी के उत्थान हेतु समर्पित विदेशी स्त्रियाँ एनी बेसेंट, मैडम कामा सिस्टर निवेदिता आदि से अत्यधिक प्रेरणा मिली ।

स्वाधीनता प्राप्ति के बाद स्त्रियों ने सामाजिक और राजनीतिक व्यवस्था में अपनी स्थिति को निरंतर सुदृढ़ किया हैं I

- श्रीमती विजयालक्ष्मी पंडित विश्व की पहली महिला थी जो संयुक्त राष्ट्र संघ महासभा की अध्यक्षा बनी I
- सरोजनी नायडू स्वतंत्र भारत की पहली महिला राज्यपाल थी जबकि सुचेता कृपलानी
- प्रथम मुख्यमंत्री I
- श्रीमती इंदिरा गांधी द्वारा राष्ट्र को दिए जाने वाले योगदान को भला कौन भूल सकता हैं जो लम्बे समय तक भारत की प्रधानमंत्री रही I चिकित्सा का क्षेत्र हो या इंजीनियरिंग का सिविल सेवा का हो या बैंक का पुलिस का हो या फौज का वैज्ञानिक हो या व्यवसायी प्रत्येक क्षेत्र में अनेक महत्वपूर्ण पदों पर स्त्रिया आज सम्मान के पद पर आसीन हैं I
- किरण बेदी] कल्पना चावला] मीरा कुमार]सोनिया गांधी बछेंद्री पाल] संतोष यादव]सानिया मिर्जा~]~सायना नेहवाल~]पी टी उषा] कर्णम मल्लेश्वरी आदि की क्षमता एवं प्रदर्शन को भुलाया नहीं जा सकताण् आज नारी पुरुषों से कंधा मिलाकर आगे बढ़ रही हैं और देश को आगे बढ़ा रही हैं।

राष्ट्र के निर्माण में स्त्रियों का सबसे बड़ा योगदान घर एवं परिवार को संभालने के रूप में हमेशा रहा हैं। किसी भी समाज में श्रम विभाजन के अंतर्गत कुछ सदस्यों को घर एवं बच्चों को संभालना एक अत्यंत महत्वपूर्ण दायित्व हैं A अधिकांश स्त्रियाँ इस दायित्व का निर्वाह बखूबी कर रही हैं ।

घर को संभालने के लिए जिस कुशलता और दक्षता की आवश्यकता होती है उसका पुरुषों के पास सामान्यतया अभाव होता हैं इसलिए स्त्रियों का शिक्षित होना अनिवार्य हैं ।

यदि स्त्री शिक्षित नहीं होगी तो आने वाली पीढियां अपना लक्ष्य प्राप्त नहीं कर सकती एक शिक्षित स्त्री पूरे परिवार को शिक्षित बना देती हैं ।

जिस समाज में नारी बढ़ चढ़कर विभिन्न क्षेत्र से सम्बन्धित कार्यों में हिस्सा लेती है वहां प्रगति की संभावनाएं अत्यंत बढ़ जाती हैं ।

महिला शिक्षा की बेहतरी के लिए निम्नलिखित योजनायें भारत सरकार द्वारा चलाई जा रही है

1 सर्व शिक्षा अभियान
2 इंदिरा महिला योजना
3 बालिका समृधि योजना
4 राष्ट्रीय महिला कोष
5 महिला समृधि योजना
6 रोज़गार तथा आमदनी हेतु प्रशिक्षण केंद्र
7 महिलाओं तथा लड़कियों की प्रगति के लिए विभिन्न कार्यक्रम

घर गृहस्थी का निर्माण हो या राष्ट्र का निर्माण नारी के योगदान के बिना कोई भी निर्माण पूर्ण नहीं हो सकता हैं । वह माताए बहन पुत्री एवं मित्र रुपी विविध रूपों में पुरुष के जीवन के साथ अत्यंत आत्मीयता के साथ जुड़ी रहती हैं ।

वर्ष 2011 की जनगणना के मुताबिक़ भारत में लगभग 40 करोड़ कार्यशील व्यक्ति है जिसमें 125 करोड़ से अधिक महिलाएं हैं ।

भारत की कुल जनसंख्या में लगभग 39 प्रतिशत कार्यशील जनसंख्या हैं जिनमें लगभग एक चौथाई महिलाएं हैं कृषि प्रधान भारत में कृषि कार्य में सक्रिय भूमिका अदा करते हुए स्त्रियाँ प्रारम्भ से ही उचित रूप से मूल्यांकित नहीं किया गया है ।

समाज में स्त्री शिक्षा के प्रति मानसिक परिवर्तन

महिलाओं के मामले में संवैधानिक गारंटी और वास्तविकता के बिच विरोधाभास हैं यदपि महिलाओं ने अनेक क्षेत्रों में प्रगति की है परन्तु अनेक महिलाओं को बहुत कुछ करना बाकी हैं ।

लिंग अनुपात को संतुलित किया जाना हैं सभी आयु समूहों की महिलाओं की जीवन शैली में सुधार किया जाना है। आज भी अधिकांश भारतीय नारी आर्थिक दृष्टि से पुरुषों पर आश्रित बनी हुई हैं सामाजिक ,मनोवैज्ञानिक एवं नैतिक दृष्टि से भी उसकी प्रस्थिति पुरुषों के समान नहीं हैं। भारत में अदालती कानून की अपेक्षा प्रथागत कानूनों का भी ख़ास स्थान हैं अतः सिर्फ कानूनी प्रावधान ही महिलाओं की स्थिति सुधारने के लिए पर्याप्त नहीं होंगे बल्कि लोगों की मनोवृति में परिवर्तन लाने की भी आवश्यकता हैं ,आवश्यकता इस बात की भी हैं कि भारतीय समाज महिलाओं को उनका उपयुक्त स्थान दिलाने के लिए कटिबद्ध हो उनकी मेधा और ऊर्जा का भरपूर उपयोग हो तथा जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में उनके साथ समानता का व्यवहार हो। जिससे उनके अपने विकास का पूरा अवसर प्राप्त हो सके क्योंकि ऐसी स्थिति में ही भारतीय समाज में स्त्रियों का योगदान अधिकतम हो सकता हैं वास्तव में शक्ति और अधिकार तब तक उनकी सहायता नहीं कर सकते है।

मैं खड्ग धारिणी काली हूंए पाखंडों का वध करने के लिए। मैं दश प्रहरणधारिणी दुर्गा माँ हूँ, संसार में नारी शक्ति को जगाने के लिए लक्ष्मी हूँ, संसार को सुशोभन बनाने के लिए मैं सरस्वती हूँ जगत में विद्या वितरण के लिएमैं धरणी हूँ ,सहिष्णुता के गुण से आकाश हूँ,सबकी आश्रयदायिनी होने से वायु हूँ ,सबको जीवनदायिनी होने सेऔर जल हूँ, सबको रसासिक्त करने वाली दूसरों को अपना बनाने वाली होने से मैं ज्योति हूँप्रकाश के कारण और मैं माटी हूँ ,क्योंकि मैं माँ हूँ।

संदर्भ सूची :

1. मैं नारी हूँ 21 वीं सदी की श्रीमती रीटा रजक
2. गुप्ता कमलेश , कुमार महिला सशक्तिकरण जयपुर
3. सिंह करण बहादुर , महिला अधिकार व सशक्तिकरण

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

आधुनिक काळातील सुशिक्षित महिलांचे सक्षमीकरण

सुभाष आर. गोंडाणे
सहाय्यक प्राध्यापक, कला व वाणिज्य महाविद्यालय पेट्रोल पंप , भंडारा
Email- subhashgondane1974@gmail.com

सारांश :

वेळोवेळी बदलत गेलेल्या समाज व्यवस्थेच्या गरजा ,उपलब्ध संसाधने ,तंत्र विज्ञान इ. बाबी लक्षात घेता महिला सक्षमीकरण हि व्यापक प्रक्रिया आपल्या लक्षात येते. काळाच्या ओघात यामध्ये बदल होत जातो.त्याचे काही चांगले तर काही वाईट ,दृश्य व अदृश्य परिणाम समाजावर उमटतात .ओधोगिक क्रांतीनंतर सार्वजनिक क्षेत्रात महिला कार्य क्षेत्राशी जोडल्या गेल्या.शासन आणि महिला सक्षमीकरण यांचा परस्पर संबंध आजही दृढ राहिलेला आहे.सर्वप्रथम विद्यापीठीय पातळीवर "स्त्री " अभ्यासाच्या ज्ञानशाखा उदयाला आल्या . 1990 नंतर जर महिला सक्षमीकरनावर प्रकाश टाकला तर महिला हा कमाल ओळखी असणारा समाज घटक बनला आहे. पूर्व मोगलकालीन स्थितीत भारतात स्त्रियांना सम्मान पूर्वक वागणूक होती.व पुरुषप्रमाणेच स्त्रियांना देखील सारखे अधिकार होते. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय समाजामध्ये महिलांप्रती मोठे परिवर्तन झाल्याचे दिसून येते.स्वतंत्र भारतात महिला शिक्षणाच्या सामाजिक स्थितीमध्ये क्रांतिकारक बदल झाले.सामाजिक व राष्ट्रीय विकासाकरिता महिलांचे शिक्षण अत्यंत आवश्यक व महत्वपूर्ण आहे. आजच्या सुशिक्षित महिलांना वेळ व शिक्षण या दोन्ही गोष्टीचे महत्व समजत आहे.आज प्रत्येक क्षेत्रात महिला सक्रीय भूमिका पार पाडत आहे.शिक्षण ,वैद्यकीय ,तकनिकी,कला ,कविता , साहित्य, न्यायालय या क्षेत्रात अग्रेषर आहे. शिक्षणामुळे महिलांच्या आत्मविश्वासात वाढ होऊन प्रत्येक समस्या सोडविण्यास सक्षम आहे.

प्रस्तावना :

महात्मा जोतीबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री शिक्षणाचे उचललेले पाऊल फारच महत्वपूर्ण ठरले. "शिक्षण" हे प्रत्येक व्यक्तीला सर्वार्थाने सक्षम ,सुशिक्षित, व सुसंस्कृत बनवू शकते याचे प्रबोधन पूर्ण विश्वासाने समाजात पसरविले. विध्येचे शस्त्र प्रत्येकाने हाती घ्यावे त्यासाठी पुण्यासारख्या ठिकाणी मुलीची शाळा काढली.शिक्षणाच्या माध्यमातून स्त्रियांना सक्षमबनविण्याचे प्रयत्न केले. त्यांच्या त्या अथक प्रयत्नामधूनच त्यांची पत्नी सावित्रीबाई फुले, फातिमा शेख , मुक्त साळवे यासारख्या धडाडीच्या महिला सक्षमीकरणाचे उदाहरण म्हणून पुढे येताना दिसतात.

महिला सक्षमीकरण संकल्पना :

"स्त्रीच्या अंगी असलेल्या शारीरिक व मानसिक क्षमता विकसित करून तिच्या स्वताच्या व कुटुंबाच्या सुरक्षेकरिता व विकासाकरिता उपयोग करून घेण्याची ऐपत असलेली स्त्री म्हणजे सक्षम स्त्री."

उद्देश :

1. आधुनिक काळातील सुशिक्षित महिलांचे सक्षमीकरण कश्यारीतीने झाले आहे,याचा अभयास करणे.
2. महिलांना सक्षम होण्याकरिता त्यांना कोणकोणत्या प्रसंगांना सामोरे जावे लागते,याचा अभयास करणे.
3. महिलांचे सक्षमीकरणा स कारणीभूत ठरणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे.

परिकल्पना :

मागील काळाच्या तुलनेत आधुनिक काळातील सुशिक्षित महिलांचे सक्षमीकरण अधिक प्रभावी आहे.

आज संख्या शाश्त्राच्या प्रभावी वापरातून महिला सक्षमीकरण टप्यातून पुढे आणले गेले तरी वास्तविकता अधिक विदारक आहे. ओधोगिक क्रांतीनंतर सार्वजनिक क्षेत्रात महिला कामगार म्हणून कार्य क्षेत्राशी जोडल्या गेल्या. 1975 नंतर स्वताचे प्रश्न सोडविण्याच्या प्रयत्नात संघटनात्मक पातळीवर स्वतंत्रपणे भूमिका घ्यायला सुरुवात झाली.1990 नंतर सर्वच क्षेत्रात महिलांचा पुढाकार दिसू लागला. शेवटी सक्षमीकरण मग ते कोणत्याही स्तरावरचे असो ते विकासाकडे नेणारे असते. आणि विकास कधीही न थांबणारी प्रक्रिया आहे. त्यामुळे सक्षमीकरण हि देखील अखंड प्रवाही, गतिशील अशी प्रक्रिया आहे.

महिला सक्षमी करणातील टप्पे :

कोणतीही सुधारणा हि निवळ राजकीय ,सामाजिक किवा धार्मिक नसते.तर त्यात आंतरसंबंध असतात.हाच धागा सक्षमीकरणाला देण्यासाठी समाज सुधारकांनी पकडलेला आहे.

1. **राजाराम मोहन राय :** बंगालमध्ये समाज सुधारणेच्या माध्यमातून यांनी महिला सक्षमीकरणाला वाचा फोडली. त्या काळात असलेली सतीची चाल ,बहु पत्नीत्व ,स्त्र्याना धर्माच्या व अंधश्रध्येच्या नावाखाली क्रूर व हिंसक वागणूक या ब्रिटीश सरकारच्या मदतीने काही महत्वपूर्ण कायदे केले.हा या महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेतील महत्वाचा टप्पा राहिलेला आहे.
2. **विद्यासागर ईश्वरचंद्र** : स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी शिक्षणासारखे दुसरे प्रभावी साधन नाही.हे यांनी ओळखून स्त्रियांना मोफत शिक्षण,नवनवे अभ्यासक्रम ,धडे, पद्धती यांचा अवलंब केला."सुशिक्षित स्त्री हे समाजाला मिळालेले वरदान आहे" असे ते म्हणत.
3. **म. जोतीबा फुले :** खरे तर फुले दाम्पत्याचा लढा ह केवळ स्त्री प्रश्नापुरता नव्हता तर तो समाजाच्या सक्षमीकरणात अडचणी निर्माण करणाऱ्या समाज घटकांच्या समूळ उच्चाटनाच्या संदर्भात होता.

अशारीतीने राजश्री शाहू महाराज ,महर्षी धोंडो केशव कर्वे, विठल रामजी शिंदे , रामसामी नायकर (पेरियार) ,न्यायमूर्ती महादेव रानडे अश्या अनेक समाज सुधारकांनी निरनिराळ्या समाज प्रबोधनाच्या मार्गाचा अवलंब करून स्त्री प्रश्नाची मांडणी केली.

आधुनिक काळात महिलांचा विकास :

महिलांशी जे कार्य पार पडल्या गेले त्यावरून हे स्पष्ट होते कि ,90 % देशानी महिलांच्या विकासाकरिता संमती दिली .तर 70 % देश्यानी याला गांभीर्याने घेतले.व बऱ्याच देशामध्ये महिलांना कायद्याद्वारे मदत मिळाली. 73 व्या संविधान संसोधनात तीन स्तरात ग्राम पंचायत ,पंचायत समिती, व जिल्हा परिषद यात महिलांची एक तृतीयांश भागीदारी ,सदस्य, तसेच अध्यक्ष पदावर नियुक्ती होईल. अश्या प्रकारे पंचायतीमध्ये सरासरी 34 लाख पदापैकी 11 लाख पदे महिला सवर्गातून निश्चित केले आहे.

आज महिलांमध्ये शिक्षणाच्या प्रती आवड निर्माण होऊन अनेक क्षेत्रात स्त्रियांच्या आवाजात सशक्तपणा आलेला आहे.हा महिला सक्षमीकरणाचा पहिला अध्याय असून आरक्षणामुळे मार्ग मोकळा झाला आहे.

आज महिला विकासात आपले योगदान देत आहेत.परंतु केवळ 7 % महिला उच्च पदावर पोहोचल्या आहेत. ज्या क्षेत्रात फक्त पुरुष कार्यरत होते,त्या क्षेत्रात महिला कार्यरत आहेत.आपल्या देशातील प्रथम आय. पी. एस.महिला श्रीमती किरण बेदी म्हणतात कि, "महिला शिक्षित होऊन ज्ञानवान बनायला पाहिजे.फक्त साक्षर होऊन चालणार नाही.त्यात व्यावहारिक ज्ञान असायलाच पाहिजे.तेव्हाच त्यांच्या स्थितीत सुधारणा शक्य आहे." वर्तमान काळात प्रत्येक क्षेत्रात प्रवेश करताना दिसून येतात.राजनीतिक सारख्या क्षेत्रातही आपली सशक्तता प्रस्थापित करत आहे. जे देशाला विकासाकडे नेण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत.आज अनेक राज्यात मुख्यमंत्री पदाचे दायित्व सांभाळून अत्यंत कुशलता पूर्वक कार्य करताना दिसतात.आज आपल्या देशात राष्ट्रपती,प्रधानमंत्री,मुख्यमंत्री,व विविध महत्वाचे पदभार सांभाळून देशाला विकासाकडे नेण्याचे ,व योग्य नियोजन करण्याचे सामर्थ्य महिलांमध्ये दिसून येतो. आजच्या सुशिक्षित महिलांना वेळ व शिक्षण या दोन्ही गोष्टीचे महत्व समजत आहे.आज प्रत्येक क्षेत्रात महिला सक्रीय भूमिका पार पाडत आहे. शिक्षण ,वैद्यकीय ,तकनिकी,कला ,कविता , साहित्य, न्यायालय या क्षेत्रात अग्रेसर आहे. शिक्षणामुळे महिलांच्या आत्मविश्वासात वाढ होऊन प्रत्येक समस्या सोडविण्यास सक्षम आहे.सुशिक्षित महिला आपल्या अधिकाराच्या प्रति जागरूक होऊन समाज तसेच देशाच्या विकासाकरिता मुख्य भूमिका निभावत असल्याचे दिसून येते.

महिला सक्षमीकरणास अडचणी :

1. महिला भेदभाव व असमानता विभिन रुपामध्ये स्पष्ट होते.
2. सामाजिक व आर्थिक संरचनाचा आधार लिंगभेद हा मुख्य कारण आहे.ज्याचा आधार रूढी व परंपरा आहेत.
3. घरगुती हिंसाचार अधिक पहावयास मिळतो.एन.सी.बी.आर.ने.(2005) च्या आकडेवारीनुसार i) प्रत्येक चार मिनिटात एका महिलेच शोषण . ii) प्रत्येक 15 मिनिटात महिलेची छेडछाड iii) दर 53 मिनिटाला एक यौन उत्पीडन iv) दर 17 मिनिटाला एक हुंडाबळी .v) दर 29 मिनिटाला एक बलात्कार . हि आकडेवारी भयभीत करणारी आहे.
4. आज बहुतांश स्त्रिया खूप चांगल्या पगाराची नोकरी करतात . त्यांना बाहेर मानसम्मान आहे.परंतु घर,ऑफिस ,मुल हे सगळ सांभाळून हे करत असताना त्या आतून एका खूप मोठ्या मानसिक ताणाचा सामना करीत असतात.

अशारीतीने अनेक प्रकारच्या अडचणींना शिक्षित व अशिक्षित महिलांना सामोरे जावे लागते.

निष्कर्ष :

महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी आवश्यक असणाऱ्या भौतिक गोष्टीवर जास्त भर दिला जातो.परंतु महिलांचं मानसिक सक्षमीकरण हि तेवढंच महत्वाच आहे.त्याशिवाय त्या सक्षम बनू शकत नाही.सुशिक्षित महिलांनी अनेक क्षेत्रात आपले नाव लौकिक काळे आहे.अनेक चळवळीमध्ये सहभागी होतात. आज समाजाच्या विकासासाठी प्रयत्नशील आहेत.वेळोवेळी बदलत गेलेल्या समाजव्यवस्थेच्या गरजा ,उपलब्ध संसाधने ,तंत्र विज्ञान ई.बाबी लक्षात घेता महिला सक्षमीकरण व्यापक प्रक्रिया असल्याचे आपल्या लक्षात येते.काळाच्या ओघात यात बदल होत जातो.अशा रीतीने आधुनिक काळात सुशिक्षित महिलांचे सक्षमीकरण पहावयास मिळते.

संदर्भ ग्रंथ :

1. महिला सशक्तीकरण – ले. रमा शर्मा ,एम.के.मिश्रा ,अर्जुन पब्लिशिंग हाउस दरियागंज , नई दिल्ली -110002
2. भारतातील स्त्री मुक्ती चळवळीचे बदलते आयाम – डॉ.छाया दातार ,सुगावा प्रकाशन ,पुणे मे, 2008.
3. सामाजिक परिवर्तन : चिकित्सा आणि भवितव्य - संपादक शरद जावडेकर ,सुगावा प्रकाशन पुणे जाने.2009.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

ग्रामीण समाजातील महिलांच्या सक्षमीकरणात स्वयं सहायता बचत गटाची भूमिका

कु .अनिता उदेभान बन्सोड
ग्रंथपाल, स्व.मन्सारामजी पडोळे कला महाविद्यालय, गणेशपूर, भंडारा
इमेल-anitabansod80@gmail.com

सारांश :

महिला बचत गटाची स्थापना हा महिलांच्या सक्षमिकरणाच्या वाटचालीतील एक महत्वाचा टप्पा आहे .केवळ बचत करणे व कर्ज वाटप करणे एवढेच बचत गटाचे कार्य नाही तर बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे विविध सामाजिक पश्न ,विषय याबाबत चर्चा करणे व त्यासाठी बचत गटामार्फत सामुहिकपणे काही कृती करणे याचाही विचार केला जातो.ग्रामीण समाजातील महिलांच्या विकासात स्वयं सहायता बचत गटांची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. ग्रामीण समाजातील महिलांच्या विकासात स्वयं –सहायता गटाच्या माध्यमातून पडलेला प्रभाव यामध्ये आर्थिक ,सामाजिक , शैक्षणिक,मनोरंजन ,राहणीमान नवीन तंत्रज्ञान स्वयं सहायता गटामार्फत निवडलेले उद्योग ,उद्योगाचा विकास आणि येणाऱ्या अडचणी,,महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक सक्षमीकरण ,बचत प्रवृतीतील बदल कौटुंबिक व राहणीमानातील बदल ,स्वयं सहायता गटातील सदस्यांची शासकीय योजनेबाबत जाणीव जागृती या सर्व घटकांवर स्वयं सहायता गटाच्या माध्यमातून प्रभाव पडलेला दिसून येतो .

कि शब्द : महिला बचत गट, बचत गटाची भूमिका ,उद्दिष्ट्ये ,वैशिष्ट्ये ,बचत गटाद्वारे करता येणारे उद्योग.

प्रस्तावना :

पूर्वीच्या काळात महिलांना चूल व मुल यामध्ये गुरफटून राहावे लागत असे. मात्र आजच्या काळात महिला एकत्रित येऊन , बचत गटाची स्थापना करून त्यामधून एखाद्या उद्योगाची उभारणी करून स्वयं रोजगाराची निर्मिती करीत आहेत . त्यातून त्यांचे स्वताचे व कुटुंबाचे आर्थिक सशक्तीकरण होण्यास मदत मिळत आहे. स्वयं सहायता बचत गटाची निर्मिती हि महिलांना रोजगाराच्या प्रवाहात आणून त्यांचे सशक्तीकरण घडवून आणत असते. बचतगट हा एक सामाजिक –आर्थिक उपक्रम आहे. हि प्रक्रिया संघटितपणे एकमेकांना समजून घेत होत असल्याने या रचनेला स्वयं सहाय्य गट असे संबोधिले जाते .आपल्या देशात बचतगट झपाट्याने वाढत आहेत विशेषत: ग्रामीण भागात हे फार चांगले कार्य करते ,अर्थव्यवस्था आणि समाज यावर चांगला परिणाम होत आहे. बचात्गाताच्या मदतीने बऱ्याच गरीब स्त्रिया उपलब्ध स्थानिक स्त्रोतांसह ,त्यांचे कौशल्य आणि ज्ञानाने स्वयंरोजगार निर्माण करून स्वावलंबी झालेल्या आहेत. आजच्या काळात बचत गट ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महत्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

बांगला देशात नोबल पुरस्कार विजेते व बचत गटांच्या चळवळीचे जनक डॉ.महमद युनुस यांनी राबवलील्या बचत गटाच्या प्रयोगाला अभूतपूर्व यश मिळाले. आज देशात गटाला ग्रामीण बँक म्हणून ओळखले जाते.या कार्याची सुरुवात बांगलादेशातील बांगरा या खेड्यात १९७६ मध्ये झाली. याच्या पाठीमागे कल्पना ,नियोजन ,मांडणी हि त्या देशातील प्रसिद्ध अर्थतज्ञ डॉ. महमद युनुस यांची होती .भारतातही बांगला देशाप्रमाणे बचात्गातांच्या चळवळीने चांगलाच वेग घेतला आहे. बचत गटाच्या अस्तित्वासाठी १९९३ मध्ये एक एतिहासिक निर्णय रिझर्व बँकेने घेतला . या निर्णयामुळे बचत गट बँकेत खाते उघडू शकते.त्याचबरोबर नाबार्डने १९९२ मध्ये ५०० स्वयं सहाय्यता बचत गटांना जोडण्याचा पथदर्शक प्रकल्प सुरु केला.रिझर्व बँकेने स्वयं सहाय्यता बचत गटांना वित्तासाठी मार्गदर्शक तत्वे निश्चित करून १९९६ मध्ये प्राधान्य क्रम कर्जाच्या क्षेत्रात समाविष्ट केला .त्यामुळे स्वयं सहाय्यता बचत गटाच्या बँक संलग्नता संख्येत वाढ होत गेली.

महिला सक्षमीकरण म्हणजे काय?

"स्त्रीने स्वत:च्या क्षमतांची ओळख करून त्या क्षमतांचा विकास करण्यासाठी घरगुती व सामाजिक निर्णयाच्या प्रक्रियेत सहभागी होऊन आत्मनिर्भरतेने व आत्मविश्वासाने काम करणे म्हणजे महिला सक्षमीकरण होय."

" स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रीच्या अंगी निर्णय घेण्याची ,संघटीत करण्याची क्षमताव मतप्रदर्शन करणे ,कृतीशील कार्यक्रम घडवून आणणे,लोक्स्पर्क,जनसंपर्क,संस्था संपर्क ,आर्थिक व्यवहार इत्यादी करण्याची क्षमता व आवड निर्माण होणे त्यास महिला सशक्तीकरण म्हणतात

.महिला बचत गट म्हणजे काय?

बचत गटांना स्वयंसहायता समूह ग्रामीण महिला बचत गट शेजार गट, सेल्फ एचडीपी ग्रुप या नावाने ओळखले जातात .अडचणीच्या वेळी एकमेकांना अर्थसहाय्य करणे, आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी बीज भांडवल तयार करणे या दृष्टीकोनातून गटस्थापन केले जातात. संघटीत महिलांची शक्ती व आत्मविश्वास वाढविण्यासाठी पर्स्परांच्यासःकार्याने तयार झालेल्या गटाला स्वयं साह्यता गट किवा बचत गट असे संबोधले जाते. यामध्ये आपण स्वतः करावी व त्या बचतीद्वारे कर्ज घेऊन उद्योग व्यवसाय उभारून स्वावलंबी व्हावे . हा या बचत गटामागे महत्वाचा हेतू असतो .एकाच वाडी ,वस्तीतील एकाच सामाजिक,आर्थिक स्तरावरील समविचार ,समान गरजा असणार्या १० ते २० महिलांच्या संघटनास स्वयं सहायता बचत गट म्हणतात .एकमेकांच्या अडीअडचणी सोडविण्यासाठी व जीवनमान उंचविण्यासाठी कर्ज स्वरुपात अर्थ सहाय्य केले जाते ,उद्योग धंदा उभारला जातो .

महिला आर्थिक सशक्तीकरणात बचत गटाची भूमिका :

ग्रामीण भागातील महिलांचे कौटूम्बिक सामाजीक,आर्थिक,सांस्कृतिक व शैषणिक विकासाच्या दृष्टीने स्वयं सहाय्यता बचत गट महत्वाची भूमिका बजावत आहेत .त्यामुळे महिलांचा सर्वांगीण विकास तसेच महिला आर्थिक सशक्तीकरण होण्यासाठी बचत गटांची आवश्यकता आहें.

1. महिलांचे आर्थिक ,सामाजिक व मानसिक सबलीकरण करणे.
2. महिलाचा कौटुंबिक दर्जा वाढविणे व मानसिक सबलीकरण करणे.
3. महिलांना संघटीत करून स्व अस्तित्वाची जाणीव करून देणे.

4. महिलांमध्ये आत्मसन्मान व आदर निर्माण करणे.
5. महिलांना काटकसर,बचतीची सवय लावून त्यांच्यात नेतृत्व गुण विकसित करणे .
6. ग्रामीण भागातील दुर्बल महिलांना बचत करण्यास प्रवृत्त करणे .
7. स्वयं रोजगार निर्मितीसाठी स्वयं सहाय्यता गटाद्वारे प्रशिक्षण देऊन उद्योजकता वाढविणे .
8. महिलांना एकमेकांशी मुक्त संवाद करण्यासाठी ,विचारांची व अनुभवांची देवाण घेवाण करण्यासाठी हक्काचे व्यासपीठ बचत गटाची आवश्यकता आहे.
9. स्वयं सहाय्यता बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांमध्ये स्वावलंबन ,मानसिक व वैचारिक ,आर्थिक उन्नती आणि सामाजिक प्रगती झालेली दिसून येते.

महिला बचत गटांची वैशिष्ट्ये :

सामाजिक वैशिष्ट्ये : महिला आर्थिक सक्षम व सशक्तीकरणासाठी महिला बचत गटाची सर्वात जास्त गरज ग्रामीण भागात आहे . कारण या ठिकाणी रोजगार उपलब्ध नसते. त्यामुळे महिलांचा विकास होत नाही .कौटुंबिक दारिद्र्य,शिक्षणाचा अभाव ,धाडस नसणे,प्रशिक्षणाचा अभाव ,या कारणांमुळे महिलांना सक्षम होता येत नाही .परतू बचत गटात सर्वांना सोबत घेऊन काम केले जाते . सर्व महिला समानता या तत्वांचे पालन करतात .सभासदांमध्ये आस्था ,आदर व आपुलकी निर्माण होऊन एकात्मतेची भावना वाढीस लागते .बचत गटांमुळे स्वशक्ती व समूह शक्ती प्रबळ बनते.स्वयं सहाय्यता गटात निर्णय व कृती सामुदायिकरित्या होत असते.महिलांना त्यांच्या कलागुणांना वाव देणारे हक्काचे असे व्यासपीठ आहे. सभासदांचा एकमेकांवरील विश्वास वृद्धिंगत करून एकजूट निर्माण करणे.समाज व देशामध्ये फार मोठे परीवर्तन होऊ शकते. बचत गटामुळे नितीमुल्ये जोपासली जातात.

आर्थिक वैशिष्ट्ये :

ग्रामीण भागातील महिला आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत असल्यामुळे त्यांचा विकास झालेला नाही.अश्या परिस्थितीत महिला सक्षम व सशक्तीकारणासाठी महिला बचत गटाची गरज असल्याचे जाणवते. बचत गटांमुळे महिलांना रोजगाराची संधी मिळते व त्यातून मिळणाऱ्या उत्पन्नावर त्यांच्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह भागविला जाऊ शकतो. तसेच अडचणीच्या वेळी बचत गटामधून उचल करून आर्थिक अडचण दूर करता येऊ शकते. सभासद कमी उत्पन्न गटातील असल्यामुळे ते काटकसर करून बचत करतात.

राजकीय वैशिष्ट्ये :

महिलांना पूर्वीच्या काळात राजकारणात स्थान दिले जात नव्हते परतू भारतीय राज्यघटनेनुसार महिलांना राजकारणात ३३% आरक्षण लागू करण्यात आलेले आहे ,त्यामुळे महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने राजकीय क्षेत्रात कामगिरी करता येत आहे .गटात लोकशाहीचे मूल्य जपली जातात व त्यामुळे गट सक्षम होतात. सभासदांमध्ये नेतृत्व गुणांचा विकास होतो.

व्यावसायिक वैशिष्ट्ये :

बचत गटांची निर्मिती केल्यामुळे महिलांना एकत्रित येऊन स्वयंरोजगार करण्याची संधी मिळत आहे.त्यामुळे व्यवसायातील धाडस व कार्यक्षमता वाढत आहे. महिलांना व्यवसाय व लघु उद्योग करण्यासाठी शासकीय स्तरावरून प्रशिक्षण दिले जाते गटांना राष्ट्रीयकृत बँकांकडून कर्ज पुरवठा केला जातो .

बचत गटांद्वारे करता येणारे उद्योग व व्ययसाय :

महिलांच्या आर्थिक सशक्तीकारणासाठी बचत गटाची गरज जास्त असल्यामुळे महिलांना उद्योग व व्यवसाय करता यावे म्हणून शासनाने विविध योजना कार्यान्वित करून रोजगार उपलब्ध करून दिला आहे.

व्यवसाय देणारे उद्योग जसे किराणा दुकान चालविणे , पाळणा घर चालविणे, मोबाईल दुरुस्ति करणे ,विमा सेवा केंद्र चालविणे ,हौटेल चालविणे ,रसवंती गृह चालविणे ,लौंड्री व्यवसाय इ.व्यवसाय करता येतात . तसेच कुकुत्पालन ,शेली व मेंढी पालन ,दुग्धोत्पादन/दुग्धजन्य पदार्थ तयार करणे .मश्रूम शेती ,रेशीम उद्योग गांडूळ खात प्रकल्प,पापड व लोणचे तयार करणे ,मसाले तयार करणे,औषधी वनस्पती लागवड ,बेकरी उद्योग ,फळ प्रक्रिया उद्योग ,इ. शेतीपूरक व्यवसाय बचत गटाच्या माध्यमातून चालविण्यात येतात .आधुनिक यंत्राचा उपयोग करून शेवया मशीन ,मिनी दाल मिल ,चटणी कदाप यंत्र ,खोवा तयार करण्याची मशीन इ. उद्योग महिला करताना दिसतात .

बचत गटाद्वारे आजकाल शासकीय कार्यालयात अंगणवाडी आहार पुरविणे, सायकल/स्कूटर stand चालविणे आयुर्वेदिक औषधी तयार करणे ,अगरबत्ती तयार करणे बांबूच्या शोभिवंत वस्तू तयार करणे इ. तयार करून विक्रीस ठेवले जातात.

निष्कर्ष :

वरील सर्व गोष्टींचा अभ्यास केले असता असे लक्षात येते कि, एकंदरीत ग्रामीण महिलांचा सामाजिक विकास व आर्थिक विकास बचत गटांच्या माध्यमातून झालेला दिसून येतो .त्यांच्या आर्थिक परीस्थितीत चागला बदल झालेला दिसतो . त्यांची बचत वाढली,सावकारावर अवलंबून राहणे संपले .महिला आत्मनिर्भर बनलेल्या दिसून येतात. गटातून सहज रित्या कर्ज मिळत असल्यामुळे दैनंदिन गरजा पूर्ण होऊ लागल्या व उत्पन्न वाढण्यास मदत मिळाली.तसेच सामाजिक परिवर्तन होऊन कुटुंबात मानाचे स्थान प्राप्त झाले . महिला एकत्रित येऊन रोजगार निर्मिती करतात.स्वयं सहाय्यता बचत गटाच्या माध्यमातून ग्रामीण क्षेत्रातील महिलांचा जो विकास घडून आलेला आहे त्यावरून असे कळते कि त्यांचे सक्षमीकरण व सबलीकरण होत आहे . तसेच महिलांच्या सबलीकरणाचे मूळ हे त्यांच्या आर्थिक स्थितीवर अवलंबून असल्यामुळे आर्थिक सुबत्तेबाबत महिला वर्गातील उपेक्षितता दूर करून महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनवून त्यांचे समाजात स्थान पक्के करण्यासाठी स्वयं सहाय्यता बचत गटाची भूमिका महत्वपूर्ण आहे.

संदर्भ सूची:

1. बोत्रे ,पी.आर .(२००५),"व्यावसायिक उद्योजकता " अथर्व प्रकाशन ,पुणे.
2. मुलांनी ,एम .यु . "महिला स्वयं सहाय्यता बचत गट" ,डायमंड पब्लिकेशन ,पुणे.
3. शर्मा,रमा,(२०१०), "महिला सशक्तीकरण "अर्जुन पब्लिशिंग हाउस,नई दिल्ली.
4. पांडे ,अनुराधा,(२०१०),"महिला सशक्तीकरण ,इशिका पब्लीशिंग हाउस,जयपूर.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

कृषी पर्यटन – व्यवसाय संधी

प्रा. डॉ. शितोळे अनिल विजय[1] ,गायकवाड प्रतिभा शिवाजी[2]
[1]अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख एकनाथ सीताराम दिवेकर महाविद्यालय, वरवंड .ता.दौंड जि.पुणे.
[2]पुणे जिल्हा शिक्षण मंडळाचे प्रा. रामकृष्ण मोरे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आकुर्डी, ता. जि. पुणे मो. ७२१८६९४५४५
ई.मेल- pratibhagaikwad1234@gmail.com

गोषवारा :

निसर्ग पर्यटन व ग्रामीण पर्यटन यांना महत्त्व आलेले आहे. ग्रामीण पर्यटकांच्या विकासाची कल्पना भारतासारख्या देशात निश्चितच उपयुक्त आहे. ग्रामीण पर्यटनाचा विकास झाला तर रोजगाराच्या संधी तर उपलब्ध होतीलच, त्याचबरोबर आर्थिक विकासातून सामाजिक विकासही साधला जाईल. यासाठी केवळ शासनाचे प्रयत्न पुरेसे नसून समाजाचा देखील हातभार असणे अपेक्षित आहे. हा उपक्रम राबवण्याचा आहे. तेथील जनतेची मोठी मदत अपेक्षित आहे. पर्यटनासाठी रस्त्यांची, निवासांची, जनसंवाद माध्यमांची, वाहतुकीची आणि विशेष म्हणजे पिण्याचे शुद्ध पाण्याचे स्रोत निर्माण करण्याची आवश्यकता स्पष्ट केली आहे. कृषी पर्यटनाच्या माध्यमातून शहरी लोकांना ग्रामीण जीवन , संस्कृती , शेती आणि निसर्ग यांच्याशी जोडण्याची संधी कृषी पर्यटनामुळे मिळत आहे. तर ग्रामीण भागातील लोकांना गावातच रोजगाराच्या आणि आर्थिक उत्पन्न वाढवण्याच्या संधी कृषी पर्यटनातून मिळत आहेत.

मुलभूत शब्द : निसर्ग पर्यटन, ग्रामीण पर्यटन,

प्रस्तावना :

कृषी पर्यटनाच्या माध्यामातून ग्रामीण व शहरी भागांच्या माहितीची, ज्ञानाची देवाण-घेवाण होते. शहरी पर्यटकांना शेती व शेतीविषयक कामांची माहिती आणि त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेण्यासाठी कृषी पर्यटन हा उत्तम पर्याय आहे. ग्रामीण जीवनाचा, संस्कृतीचा, लोककलांचा, खाद्य संस्कृतीचा त्यांना अनुभव पर्यटकांना घेता येतो. कुटुंबासोबत निवांत क्षण घालवण्याची उत्तम संधी पर्यटकांना मिळते. शहरी लोकांना शेतीत किती कष्ट करावे लागतात याची कल्पना येईल. शहरी आणि ग्रामीण भागातील दरी कमी होण्यास मदत होईल. ग्रामीण लोकांचाही शहरी आधुनिकतेशी संपर्क येईल. कृषी पर्यटन केंद्रामुळे गावाचीही प्रसिद्धी होईल. तसेच ग्रामीण भागातील राहणीमान उंचावू शकेल.

ग्रामीण संस्कृती, परंपरा, कलाकृती लोप पावत चालल्या आहे. जुनी गाणी, कथा, संस्कृती, परंपरा नष्ट सर्व कृषी पर्यटनाच्या माध्यमातून जतन करता येईल. पूर्वीची कौलारू घरे, घर शेणाने सावरणे, घरची रचना, अंगण तसेच वेशभूषा, केशभूषा, पारंपरिक पेहराव, राहणीमान, बोलीभाषा, चित्रकला इ. चे जतन आणि संवर्धन पर्यटन केंद्राच्या माध्यमातून होत आहे. शहरी भागातील पर्यटक मोठ्या प्रमाणात ग्रामीण भागात येतात. त्यांना ग्रामीण संस्कृतचे विशेष आकर्षण असते. कृषी पर्यटनातून लोक ग्रामीण जीवन पाहतात, अनुभवतात आणि जगतात. यातूनच आपल्या ग्रामीण संस्कृतीचे संवर्धन होते. ग्रामीण भागात काही दुर्मिळ औषध वनस्पती असतात त्यांचे कृषी पर्यटन केंद्रात संवर्धन केले जाऊ शकते.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

१. कृषी पर्यटन केंद्रांकडून पुरविल्या जाणाऱ्या सेवा-सुविधांचा अभ्यास करणे.
२. कृषी पर्यटन केंद्राच्या माध्यमातून मिळणारा रोजगार आणि उत्पन्न यांचा अभ्यास करणे.

संदर्भ साहित्याचे अवलोकन:

पटवर्धन चंद्रशेखर (२००२) "पर्यटनामध्ये दडलीय रोजगाराची संधी" या लेखामध्ये लेखकाने पर्यटनक्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर निर्माण झालेल्या रोजगाराच्या संधी या विषयी विचार मांडले आहेत.

देशपांडे पद्माकर (२००८) कृषी पर्यटनाच्या क्षेत्रातील विविध संधी, या लेखामध्ये कृषी पर्यटनाच्या क्षेत्रातील विविध संधीची माहिती दिली आहे. मध्यमवर्गीय ग्रुप डोळ्यासमोर ठेवला तर आपल्या शेतात विविध प्रकारच्या शहरी नगारिकांना हव्या असणाऱ्या सुविधा रास्त भावात देऊन फायदा घेऊ शकतो असे मत मांडले आहे .

रविंद्र काटोले (२०१४) "कृषी पर्यटन" या पुस्तकामध्ये कृषी पर्यटन व्यवसायाची सविस्तरपणे माहिती देण्यात आली आहे. या पुस्तकात कृषी पर्यटन व्यवसाय कशा पद्धतीने चालविला जातो. तसेच या व्यवसायाची नोंदणी तसेच हा व्यवसाय कोणी करू शकतो यासाठी किती क्षेत्राची आवश्यकता असते. या सर्व बाबी योग्य पद्धतीने मांडण्यात आल्या आहेत.

भंडारे यशवंत (२००६) "अतिथी देवोभव!" या लेखामध्ये निसर्ग पर्यटन व ग्रामीण पर्यटन प्रकल्प यांची मांडणी करण्यात आलेली आहे. भारताची सांस्कृतिक विविधता विदेशी पर्यटकांना आकर्षित करीत असते. भारतीय पर्यटकांना विभागाने ही बाब ओळखली असून त्यामुळेच "इनक्रेडीबल इंडीया" आणि "अतिथी देवो भव!" हे अभियान राबविले. विदेशी पर्यटक भारतात आल्यानंतर साधारणपणे ७०० ते १००० डॉलरपर्यंत खर्च करतात. तर भारतीय पर्यटक जेव्हा ऑस्ट्रेलिया सारख्या देशात पर्यटनासाठी जातात तेव्हा ३००० पेक्षा अधिक डॉलर खर्च करतात हे चित्र बदलण्याची गरज आहे असे मत व्यक्त केले आहे.

महाजन रेखा (२००८) "निसर्गाशी जवळीक साधणारे आनंददायी ठिकाण" या लेखामध्ये डॉ. महाजन यांनी २००० मध्ये शेतामध्ये कुंपण घालून सुरूची झाडे विविध प्रकारच्या वनस्पती, बांबूची, जरबेरा फुलांची लागवड केली. आदिवासीसाठी अजंता कलाग्राम हा प्रकल्प सुरू केला. आदिवासींच्या मुलांना व त्यांच्या कुटुंबियांना रोजगार उपलब्ध करून द्यावा या हेतुने बांबू प्रशिक्षण केंद्र सुरू केलेले आहे. त्यामधून प्रथम २० लोकांना

रोजगार उपलब्ध करून दिला आहे. बांबूपासून विविध प्रकरच्या कलात्मक वस्तू तयार केल्या जातात. पाना-फुलांपासून आकर्षक प्रकारचे बुके तयार केले जातात. कृषी पर्यटनामध्ये रोजगाराच्या संधी असल्याने कृषी पर्यटनासाठी लागणारी जागेची आवश्यकता वीज, पाणी, मनुष्यबळाची आवश्यकता, इमारत खर्च, प्राथमिक खर्च, भांडवल, कच्चा माल, देखभाल दुरूती, प्रशासकीय खर्च याविषयी माहिती देण्यात आली आहे.

कृषी पर्यटनाचे फायदे :

ग्रामीण भागातील शेती, निसर्ग, पशु-पक्षी, संस्कृती आणि जीवनशैली याचे शहरी भागातील लोकांना आकर्षण वाटू लागले आहे. त्यामुळे विरंगुळा किंवा क्षणभर विश्रांती म्हणून शहरी लोक आता ग्रामीण भागाकडे पर्यटन केंद्र म्हणून पाहू लागले आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागातील कृषी पर्यटन व्यवसायाला चालना भेटत आहे. महाराष्ट्रात आजमितीला जवळपास ७०० ते ७५० प्रयत्न केंद्रे आहेत. कमीतकमी एक एकर जागेमध्येही कृषी प्रयत्न केंद्र सुरु करता येते. कृषी पर्यटन केंद्र वै शेतकरी, कृषी सहकार संस्था, शेतकर्यांषची सहकारी संस्था, अशासकीय संस्था, कृषी विज्ञान केंद्र, कृषी महाविद्यालये, कृषी विद्यापीठे, शेतकर्यांकनी एकत्र येऊन तयार केलेल्या भागीदारी संस्था किंवा कंपन्या, ग्रामपंचायत, शेतकऱ्यांचे गट यांपैकी कुणीही सुरु करू शकतो. शेतीतून अधिक उत्पन्न मिळवायचं असेल तर केवळ शेती पिकांवर अवलंबून न राहता शेतीपूरक व्यवसाय सुरु केले पाहिजेत. कृषी पर्यटन हा त्यासाठी एक चांगला पर्याय आहे.

कृषी पर्यटनातून ग्रामीण विकास आणि ग्रामीण विकसातून राज्याचा विकास साधता येईल. कृषी आणि पर्यटन या दोन विभागांच्या समन्वयाने शेतकरी आपली आर्थिक प्रगती करू शकेल. शेतातील जागेतच केंद्र उभारता येत असल्यामुळे नवीन जागा शोधण्याची गरज पडत नाही. यासाठी ग्रामीण भागातील पडीक, गायरान आणि क्षारपड जमिनीचा योग्य वापर होऊ शकतो.

कृषी पर्यटनातून शेतकऱ्यांसाठी स्थानिक बाजारपेठ व इतर रोजगाराची संधी उपलब्ध होईल. यामुळे शेतकऱ्याचे आर्थिक उत्पन्न तर वाढेलच शिवाय ग्रामीण व स्थानिक रोजगारामध्ये वाढ होईल. आपण पिकवलेल्या शेतमालाची किंमत स्वतः शेतकऱ्यांना ठरवता येईल. शेती भोवताली असणाऱ्या गोष्टींतूनच स्थानिकांना रोजगाराच्या संधी मिळतील. पर्यटन केंद्रासाठी मनुष्यबळ आवश्यक असते. पर्यटकांचे नियोजन. मार्गदर्शन, स्वयंपाकासाठी, शेतीकामासाठी, माळी काम, लॉड्री, ट्रेकिंग, बोटिंग, शिवार फेरी, बाजार ऑनलाईन जाहिराती, व्यवस्थापनासाठी मोठ्या प्रमाणत कामगार लागतात. यातून शेतकऱ्यांसह गावातील युवकांना गावपातळीवर रोजगार मिळेल. खरेदी, मार्केटिग, जाहिराती, व्यवस्थापनासाठी मोठ्या प्रमाणत कामगार लागतात. यातून शेतकऱ्यांसह गावातील युवकांना गावपातळीवर रोजगार मिळेल.

कृषी पर्यटनाच्या माध्यमातून कृषी उत्पादनांना चांगली बाजारपेठ मिळेल. परिसरातील लघुउद्योग- कुटिरोद्योगास चालना मिळेल. अशाप्रकारे कृषी पर्यटनातून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला उभारी मिळेल. समजा गावात एखादी मोठी नर्सरी असेल, फळबाग असेल, प्रसिद्ध ठिकाण असेल अशा ठिकाणी पर्यटकांना फिरण्यासाठी नेल्यास ते त्याठिकाणहून वस्तू खरेदी करू शकतात. यामुळे ग्रामीण भागाचा व्यवसाय वाढते. यातून गावाचा विकास होण्यास मदत होते. ग्रामीण भागातील वस्तू शहरात जाऊन विक्री करण्यापेक्षा तीच वस्तू जर कृषी पर्यटन केंद्रावर किफायतशीर किमतीत मिळत असेल तर यातून पर्यटकांचीही आर्थिक बचत होईल तसेच शेतकऱ्यांनाही आर्थिक मदत मिळेल.

गावातील काही महिलांचा बचत गट असेल तर त्यांची उत्पादने पापड , लोणचे किंवा विविध कलाकृती पर्यटन केंद्रावर विक्रीसाठी ठेवल्यास महिलांना त्यातून रोजगार उपलब्ध होऊ शकतो. याशिवाय गावातील स्थानिक लोकांच्या कलाकृती बांबूचे टोपले, सूप , नीरा मध यांसारखे खाद्यपदार्थ यांचीही विक्री पर्यटन केंद्राच्या माध्यमातून होते. यामुळे ग्रामीण भागातील लोककला, हस्तकला, खाद्य संस्कृती शहरी भागापर्यंत पोचायला मदत होते आणि गावाची लोककला, खाद्यसंस्कृती, यात्रा उत्सव, परिसरातील पर्यटन वैभव यांचे जतन व संवर्धन होते.

कृषी पर्यटनाचे पर्यटकांना होणारे होणारे फायदे :

१ . पर्यटकांना प्रदूषणमुक्त आणि गावच्या वातावरणाच्या सानिध्यात राहायला मिळते.

२. पर्यटकांसाठी आयोजित केलेल्या लोककलांच्या कार्यक्रमांमुळे या लोककला पर्यटकांना जवळून पाहता येतात.

३. विद्यर्थ्यांच्या सहली केंद्रावर आयोजित करण्यात येतात. विद्यर्थ्यांना निसर्गाचा अभ्यास करण्याची संधी मिळते.

४. पर्यटकांना आरोग्यदायी वातावरणात राहायला मिळते. पर्यटकांना गावरान पद्धतीचे जेवण दिले जाते. या जेवणासाठी लागणारा भाजीपाला हा शेतातच पिकवलेला असतो. अशाप्रकारे पर्यटकांना केंद्रात आरोग्यदायी आहार-विहार मिळतो.

५. कृषी पर्यटन केंद्रावर जेष्ठ नागरिक, महिला मंडळ यांच्या सहलीही आयोजित करता येतात. यामुळे जेष्ठ नागरिक, महिला मंडळालाही आपल्या बरोबरीच्या लोकांसोबत सहलीचा आनंद लुटला येईल.

६. पर्यटन केंद्रामध्ये ऑफिसच्या कॉर्पोरेट मीटिंग देखील आयोजित करता येतील. यामुळे कामाबरोबरच पर्यटनही होईल आणि कामाचा ताणही जाणवणार नाही.

शिफारशी:

१. कृषी पर्यटन हा शेतीचा जोड व्यवसाय असून शेतीच्या सर्व सुविधा उदा. बीजबिल, वीजबिल कर्ज, पाणी यासाठी व्यवसायिक दर न लागू करता कृषी विषयक दर लागू करावेत. २) पर्यटकांसाठी निवासव्यवस्था, पाणी, स्वच्छतागृह, सार्वजनिक वाहतुक सेवा, माफक दरात भोजन व्यवस्था या सुविधा दर्जेदार व माफक दरात उपलब्ध करून द्याव्यात त्यामुळे पर्यटन वाढीस मदत होईल.

३) कृषी पर्यटन केंद्राची नोंदणी करण्यासाठी साधी व सोपी पद्धत असावी. नोंदणी सशुल्क देऊनच करून घ्यावी.

४) कृषी पर्यटन केंद्रातील निवासव्यवस्था बांधताना कुठल्याही परवानगीची गरज नसावी. सदर निवास बांधकामाची नोंद तात्काळ ग्रामसेवक पातळीवर करून मिळावी. यासाठीची कर आकारणी सुद्धा ग्रामपंचायतीकडून करण्यात यावी.

५) कृषी पर्यटन केंद्रावर सरकारकडून राष्ट्रीय फळबाग योजना, जनसंधारण तसेच शेततळे, विहिर खोदणे अशा योजना, प्राधान्यक्रमाने मंजुर करण्यात यावी.

६) कृषी पर्यटनासाठी बैलगाडी, बैलजोडी, गाई, म्हशी, शेळ्या, कुक्कुटपालन, तसेच शेतीची इतर यंत्र सामग्री व ट्रॅक्टर घेण्यासाठी आर्थिक पाठबळ शेतीकर्ज व्याजदराने प्राधान्याने मंजुर करावे.

साराश:

कृषी-पर्यटन म्हणजे आनंद, शिक्षण किंवा इतर सक्रिय सहभागाच्या उद्देशाने कार्यरत शेतात किंवा इतर कृषी कार्यांना भेट देणारे लोक. कृषी-पर्यटनामध्ये विविध प्रकारच्या क्रियाकलापांचा समावेश होतो आणि शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पन्नात विविधता आणण्यासाठी आणि त्यांना पूरक करण्यासाठी एक साधन प्रदान करते. अशा क्रियाकलापांमध्ये वन्यजीव अभ्यास, घोडेस्वारी, स्वयंपाक वर्ग, वाइन टेस्टिंग, कापणी उत्सव, धान्याचे कोठार नृत्य, शेतातील मुक्काम आणि प्राणीसंग्रहालय यांचा समावेश असू शकतो. उत्पन्नात विविधता आणणे ही एक महत्त्वाची जोखीम व्यवस्थापन धोरण आहे आणि सेंद्रिय शेतकऱ्यांना यशस्वी कृषी-पर्यटन उपक्रमांबद्दल अधिक जाणून घ्यायचे आहे. त्यांना शेतावर अभ्यागत असण्यामागील जोखीम आणि संभाव्य दायित्वांची देखील चांगली समज असणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ यादी :

१. आगलावे प्रदिप, (जानेवारी २०००) संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, विद्याप्रकाशन, नागपुर.
२. शिंदे अनिल ,(२०२०), कृषी-पर्यटन , सेठ प्रकाशन मुंबई.
३. योजना मराठी विविध अंक २०१८ .
४. दै . सकाळ .
५. दै. लोकसत्ता.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

महिलांच्या विविध चळवळी व त्यांचे सक्षमीकरण

कु. संजीवनी हरिदास पाटील
Email ID: patilsanjiwani231@gmail.com

प्रस्तावना :

'एखाद्या समाजाची प्रगती मोजायची असेल तर ज्या समाजातील महिलांची प्रगती किती झाली आहे हे मी मोजतो.'

-डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

21 व्या शतकातील स्त्री ही सर्व क्षेत्रात पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून कार्य करत आहे. शिक्षण, राजकारण, समाजकारण, धर्मकारण, व्यापारक्षेत्र, अर्थकारण अशा विविध क्षेत्रामध्ये स्त्रियांची कार्य अतिशय उल्लेखनिय आहेत. विविध क्षेत्रात महिला आपला प्रभाव पाडत आहेत. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व शैक्षणिक, कौटुंबिक क्षेत्रात महिलांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले. आज स्त्री शिक्षिका , प्राध्यापक, प्राचार्य, डॉक्टर, नर्स, जिल्हाधिकारी, तलाठी सरपंच, आमदार, खासदार, मुख्यमंत्री लोकसभा अध्यक्ष इ. विविध भूमिका सुरळीतपणे पार पाडीत आहे. तरीही महिलांना आजही आपल्या कुटुंबात व समाजात दुय्यम स्थान दिले जाते. हे महिलांवर होणाऱ्या कौटुंबिक आणि सामाजिक अत्याचारातून जाणवते. स्वातंत्र्यानंतर भारतात महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी अनेक प्रयत्न झाले. राज्यघटनेतही महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान देण्यात आले आहे. भारतीय समाजातील महिलांबाबतही शिक्षणातील भेदभाव, मालमत्तेचा भेदभाव, व्यवसायातील भेदभाव, कामाचे शोषण, महिलांवरील हिंसाचार आणि कौटूंबिक हक्कांचा भेदभाव यासारख्या समस्या समानता आणि सक्षमीकरणाशी निगडीत आहेत. त्यामुळे जागतिकीकरणाच्या या युगात महिलांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी त्यांच्या मुलभूत गरजा पुर्ण करणे आवश्यक आहे.

भारतीय स्वातंत्र्यानंतर महिलांना माणूस म्हणून पुरुषांच्या बरोबरीने समान संधी दिली गेली. विविध कायदे महिलांच्या संरक्षणासाठी केले गेले. अनेक समाज सुधारकांनी महिलांच्या सुधारणेसाठी कार्य केले तसेच अनेक चळवळी निर्माण झाल्या. यातून महिला सक्षमीकरण करणे हा हेतु होता. पण आज 21 व्या शतकातील महिलांची स्थिती पाहता महिलांचे सक्षमीकरण खरेच झाले का, हा प्रश्न चिन्ह निर्माण होतो. पण काही प्रमाणात महिला सक्षम झाल्या, हे मात्र नाकारता येणार नाही. महिलांच्या सामाजिक स्थितीच्या संदर्भातच जागतिक स्तरावर सक्षमीकरणाची संकल्पना निर्माण झाली. सक्षमीकरण ही एक बहुआयामी संकल्पना आहे, जी व्यक्तीच्या समुहातील व्यक्तीला जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात पुर्ण ओळख आणि शक्ती प्राप्त करण्यास सक्षम करण्याचा प्रयत्न आहे.

समाजाचा सर्वांगिण व समतोल विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी महिलांचे सक्षमीकरण करणे आवश्यक आहे. महिला सक्षमीकरणाचे उद्दीष्ट केवळ महिला आणि पुरुष यांच्यातील श्रेणी बध्य नाते संबंधात बदल घडवून आणने हेच नाही तर, जात, वर्ग, वंश आणि उत्तर दक्षिण अशा समाजातील सर्व पदानुक्रमांमध्ये बदल घडवून आणने हे देखील त्याचे उद्दिष्ट आहे.

सक्षमीकरण म्हणजे लिंग, जात धर्म, वंश इत्यादी आधारावर भेदभाव नसावा, तर सर्वांना जिवन जगण्याचा समान अधिकार मिळावा. सक्षमीकरणाची संकल्पना मानवाधिकारातून निर्माण झाली आहे.

आजच्या काळात भारतातील महिला सक्षमीकरण हे विकासाचे सर्वात प्रभावी साधन आहे. महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांची आध्यात्मीक, राजकीय, सामाजीक आणि आर्थिक शक्ती वाढवणे होय.

मानवी जीवनात चळवळीला विशेष महत्त्व असून आपल्यावरील अन्याय अत्याचाराची, पिळवणूकीची जाणीव झाल्यानंतर प्रतिकारासाठी माणूस जो वैचारिक व प्रत्यक्ष कृतीव्दारे लढे देतो त्यालाच आंदोलन किंवा चळवळ म्हणतात. फ्रेंच क्रांतीनंतर 'मानवी हक्काची सनद' थॉमस पेणने जाहीर करत स्वातंत्र्य, समता, बंधूता ही मानवी मुल्ये जगाला बहाल केली. परंतू स्त्रीयांना यातून वगळल्यामुळे मेरी बुलस्टोन क्राप्ट या लंडनच्या पत्रकार स्त्रिने 'स्त्री हक्काचे समर्थन'[1] हा ग्रंथ लिहून स्त्रीयांच्या मुक्तीच्या चळवळीचा जाहीरनामाच सादर केला. 1960 च्या दशकात स्त्री प्रश्नांविषयी जोरदार विचारमंथन होऊन 1975 हे वर्ष संयुक्त राष्ट्रसंघाने 'जागतिक महिला वर्ष' म्हणून साजरे केले. परिणामी जगभरात पसरलेले स्त्रीमुक्तीचे हे लोण भारतातही पोहचले.

परंतू भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास पहाता वसाहतिक कालखंडात इंग्रजी शिक्षणामुळे सुधारणावादी विचारांच्या भारतीय पुरुषांनी सुरु केलेल्या सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीमधून प्रथम स्त्री प्रश्न समोर आणला. त्यातून स्त्रीभान जागृत झालेल्या भारतीय स्त्रियांनी हळूहळू संघटीत होत, स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या दिशेने प्रवास सुरु केला. सुधारणावादी चळवळीपासुन ते स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रीवादी चळवळीपर्यंतचा आढावा घेण्यात आला आहे.

(स्वातंत्र्यपर्व : कालखंड – स्त्रीसुधारणा चळवळ – 1829-1900)

या कालखंडात स्त्रीजिवन हे पुरुषावलंबी, उपेक्षीत होते. बालविवाह, सतीप्रथा, केशवपन, विधवापुनर्विवाहाला बंदी, धार्मिक रुढी परंपरानी गुरफटलेले होते. सुधारणावादी पुरुष हे उच्चवर्णीय असल्याने त्यांनी फक्त त्यांच्या स्त्रियांच्या जीवनात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न केले. कनिष्ठ वर्गीय स्त्रिजीवन दुर्लक्षितच राहिले. राजा राममोहन रॉय, पं. ईश्वरचंद्र विद्यासागर, देवेंद्रनाथ टागोर, महात्मा फुले, आगरकर, रानडे, म. कर्वे इ. भारतीय सुधारकांनी स्त्री प्रश्नाला केंद्रस्थानी मानत समाजसुधारणा घडवून आणल्या.

या सुधारकांच्या कार्याने प्रभावित होऊन बंगालमध्ये स्वर्णकुमारदेवी, सरलादेवी चौधरी महाराष्ट्रात सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे, रमाबाई रानडे, पं. रमाबाई, दक्षिणेस रुक्माबाई या स्त्रियांनी स्त्रियांच्या उद्धारासाठी प्रयत्न केले. परंतु स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यासाठी एकसंघ चळवळ

निर्माण होऊ शकली नाही. परंतु इंग्रजी शासनाच्या मदतीने अनेक अनिष्ठ प्रथा बंद करण्याचा प्रयत्न झाला. व बरेच कायदे करुन समाजसुधारकांनी स्त्रीमुक्तीचा पाया घातला.

स्त्री-सुधारणा चळवळ (1900 ते 1929) :

19 व्या शतकाअखेरीसच पुरुषांबरोबर स्त्रिनेतृत्वही उदयाला आले होते. पहिल्या भारतीय स्त्रि-शिक्षिका सावित्रीबाई फुलेंच्या वारसा लाभलेल्या स्त्रियांनी पुरुषप्रधान व्यवस्थे विरुद्ध लेखन करत समाजजागृती करण्याचा प्रयत्न केला. ताराबाई शिंदे यांनी 'स्त्री-पुरुष तुलना' हा ग्रंथ लिहुन स्त्रियांचे हक्क कसे नाकारले जातात यावर प्रकाश टाकला. मार्गारोट कझिन्स आणि ॲनी बेझंट यांनी 'भारतीय महिला समिती' स्थापन करत स्त्रियांचे हक्क व मागण्यांविषयी चर्चा व जागृतीचे कार्य केले. रमाबाई रानडे यांनी 1904 मध्ये मुंबईत 'महिला परिषदेची स्थापना करत स्त्री शिक्षण व समान हक्कांसाठी जागृतीचे कार्य केले. पंडीता रमाबाईंनी महाराष्ट्रात पिडीत महिलांसाठी 'शारदा सदन' संस्थेची स्थापना केली. 1925 मध्ये 'हिन्दु राष्ट्रीय महिला मंडळ' स्थापन झाले. 1927 मध्ये भारतीय महिला समितीचेच पुढे अखिल भारतीय महिला परिषदेत रुपांतर झाले. संपुर्ण भारतातील स्त्री संघटनांना एकंत्रित बांधणारी ही देशव्यापी मध्यवर्ती महिला संघटना आजही कार्यरत आहे. यातुनच स्त्रियांच्या शैक्षणीक प्रगतीचा वेग वाढला. महाराष्ट्रात मुलींच्या शिक्षणासाठी व स्त्री मताधिकारासाठी जनाक्का शिंदे व रमाबाई रानडे यांनी 1920 मध्ये 2000 स्त्रियांना घेऊन मोर्चा काढला. यातूनच स्त्री स्वातंत्र्यांच्या दृष्टीने पायाभरणी झाली. त्यामुळे ब्रिटीश शासनाला त्या काळी 1921 चा मतदानाचा हक्क कायदा, मालमत्ता हक्क तसेच बालविवाह प्रतिबंधक कायदा 1929 ला करावा लागला. यातुनच स्त्रीया पुरुषांच्या नेतृत्वाशिवाय संघटना स्थापन करत स्वत:च्या न्याय हक्कासाठी लढताना दिसून येतात.

स्त्री सुधारणा चळवळ -1920 – 1947 :

स्त्रिविकासाच्या तिसऱ्या टप्यात वेगाने स्त्री जिवनाची प्रगती जानवते. यात स्त्रियांना राजकीय संघटनांनी मोठा हातभार लावला. पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धामुळे जनमानस स्वातंत्र्याच्या विचाराने पेटुन उठले होते. स्त्रियांच्या क्षमतांची जाणीव महात्मा गांधीना असल्याने राजकीय कार्यात त्यांनी स्त्रियांना सामील करुन घेतले. गांधीजींच्या असहकार आंदोलन, चलेजाव आंदोलन, मिठाच्या सत्याग्रहात देशाच्या सर्व भागातून सर्व स्तरातून स्त्रिया सामिल झाल्या. महाराष्ट्र व बंगालमधील महिला संघटना स्वातंत्र्यलढ्यात खुपच सक्रीय होत्या. असहकार, परदेशी वस्तुंची होळी, सभा, मिरवणूका काढत स्त्रियांनी तुरुंगवासही भोगला. प्रतिसरकार चळवळ, हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातही स्त्रियांनी सहभाग घेतला. स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी होण्यासाठी, शतकानुशतके चार भिंतींच्या आत असलेल्या स्त्रिया प्रथमच बाहेर पडल्या व पुरुषाबरोबर प्रत्येक आघाडीवर स्वत:ला सिध्द केले.

भारतामध्ये विशेषत: महाराष्ट्रात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अस्पृश्यते विरुध्दच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या लढ्यातही दलित, कष्टकरी महिला सामिल होऊन आपल्या क्षमता सिध्द करु लागल्या. महाडचा चवदार तळे सत्याग्रह, नाशिकचा काळाराम मंदीर सत्याग्रह इ. लढ्यात शांताबाई दाणी, जाईबाई चौधरी, राधाबाई कांबळे[2] अशा अनेक ज्ञात अज्ञात स्त्रियांनी नेतृत्व केले. दलित स्त्रियांनी 'अखिल भारतीय दलित महिला परिषद', अस्पृश्य महिला समता सैनिक दल' अशा संघटना स्थापन करत दलित स्त्री प्रश्नांची मांडणी केली.

समाजात अस्पृश्यतेची वागणूक मिळत असतांनाही या स्त्रियांनी नि:स्वार्थाने तुरुंगवास भोगत राष्ट्रवादाच्या जडणघडणीला हातभारच लावलेला दिसतो. तसेच तानुबाई बिर्जे, सावित्रीबाई रोडे व गोदूबाई उपाध्ये यांनीही सामाजीक कार्यात भरीव योगदान दिले.

भारतात याच कालखंडात शेतकरी, कामगार चळवळींनाही वेग आला होता. गिरणी कामगार भूमिहीन शेतमजुर कष्टकरी, शेतकरी व आदिवासी सारख्या शोषित समुहाच्या हक्कासाठी त्यांच्या लढ्याचे नेतृत्व करत कम्युनिस्ट पक्षाच्या काही स्त्रियांनी तुरुंगवासही भोगला. बंगालमध्ये संतोषकुमारी देवी, प्रभावती दासगुप्ता, सुधा रे तसेच महाराष्ट्रात उषा डांगे, शांताबाई भालेराव, अहिल्या रांगणेकर यांनी चळवळीने नेतृत्व केले. कापड उद्योग, ज्युट उद्योग या क्षेत्रातील स्त्री-पुरुष कामगारांच्या वेतनातील तफावत, कामाचे तास, महिला कामगारांची कपात यासारख्या कामगार स्त्रियांच्या शोषणाविरुद्ध लढा दिला. सर्व संघटनांमध्ये बंगालच्या महिला आत्मरक्षा समितीचे कार्य फारच मोठे आहे.[3]

भारतीय स्त्रिया राजकीय, सामाजिक व आर्थिक हक्कांसाठी अन्यायाविरुद्ध झगडत देशाच्या स्वातंत्र्याला सामोऱ्या गेल्या.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील स्त्री विकास - (1950-1975):

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर राज्यघटनेनेच स्त्री-पुरुष समानता बहाल केल्यामुळे आता स्त्रियांचा विकास होईल अशी सर्वांची धारणा झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू स्त्रीला पुरुषांप्रमाणेच समान दर्जा मिळावा अशी तरतुद होती परंतू बिलाला विरोध झाला. शासनाने पंचवार्षिक योजनांमध्ये स्त्रियांचा समावेश कल्याणकारी घटकात केला.[4]

शासन महिला संघटना, स्वयंसेवी संस्था यांनी स्त्रियांच्या विकासासाठी विशेष प्रयत्न सुरु केले. 1971 मध्ये 'मुस्लीम स्त्री परिषद" आयोजीत करत स्त्रीप्रश्न समोर आणला होता. भारतीय महिला फेडरेशन, समाजवादी महिला सभा या संघटनांमधील स्त्रीयांनी महागाई, बेकारी व भ्रष्टाचार विरुद्धच्या मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या चळवळीचे नेतृत्व करत मुंबई, गुजरात व बिहार येथे जाहीर सभा घेतल्या. स्त्री चळवळींमध्ये सामुहिक शक्तींची जाणीव होऊन आत्मविश्वासाची पायाभरणी भारतात घडून आली.

1975 हे वर्ष यनोने जागतिक महिला वर्ष म्हणून तर 1975 – 1985 हे दशक जागतिक महिला दशक म्हणून जाहीर केले.[5] 1974 च्या शासनाच्या 'समानतेच्या दिशेने. या विदारक अहवालानंतर पुढाकार घेत शासनाने महिला सक्षमीकरणाच्या धोरणाची घोषणा केली. महिला दशकापासुन स्वतंत्रपणे महिला सक्षमीकरणावर लक्ष केंद्रीत करुन पंचवार्षिक योजनांमधून विशेष तरतुदी केल्या.

73 व्या घटना दुरुस्तीने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांनी 50% आरक्षण देत राजकारणात लिंगभाव समानता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला.[6] राष्ट्रीय महिला आयोगाव्दारे कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी करत स्त्रियांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी प्रयत्न सुरु झाले. 1980 च्या दशकात दिल्लीतील 'सहेली' या स्त्रीसंघटनेने देशभरातील स्त्रिप्रतीनीधींची कार्यशाळा घेत स्त्रियांच्या समस्या पृष्ठभागावर आणल्या. देशभरातील स्त्रियांवरील वाढते बलात्कार, प्रकरणे ऐरणीवर आल्याने भारतभर स्त्रिचळवळींनी तीव्र आंदोलने छेडले. गर्भ लिंग चाचणी विरोधी मुंबईत मंचाने

जनजागृती केली. स्त्री चळवळींच्या दबावामुळे सरकारला स्त्रि हिंसाचार विरोधी स्त्री हिताचे नवे कायदे करणे व जुन्या कायद्यात दुरुस्ती करणे भाग पडले.[7]

तसेच घटस्फोटित स्त्रियांच्या प्रश्नांचीही सोडवणूक करण्याचा प्रयत्न केला गेला. चिपको आंदोलन, नर्मदा बचाव आंदोलनासारख्या पर्यावरण रक्षणाच्या चळवळीही स्त्रियांनी नेटाने चालविल्या.

1990 च्या दशकात भारतीय स्त्री जिवन अधिक जटिल व गुंतागुतीचे बनले. महिला चळवळी राजकारणापासुन दुर राहिल्याने त्यांना प्रभावी यश मिळाले नाही. तरीही स्त्री अस्मितेसाठी दिलेला लढा म्हणुन भारतीय स्त्री चळवळ महत्त्वाची भुमिका बजावते. सध्या भारतीय स्त्रिचळवळी शांत झाल्या असल्या तरी त्या संपल्या नाहीत. आजच्या स्त्रिजीवनाचे वास्तव पाहता स्त्रीचळवळींना अजून खुप लांबचा पल्ला गाठायचा आहे.

सारांश :

भारतीय महिला चळवळीच्या इतिहासात उदारमतवादी पुरोगामी पुरुषांनी स्त्रीची अन्यायग्रस्त रुढींमधून सूटका करत स्त्री जिवनाला अर्थ देण्याचा प्रयत्न केला. स्त्रीहिताचे कायदे करतांना पुरुषसत्तेच्या चौकटी मात्र कायम ठेवल्या. यातुनच पहिल्यांदा स्त्री नेतृत्व उदयास आले. स्त्रिया स्वातंत्र्यासाठी व इतर चळवळींमधून मोठ्या प्रमाणात आंदोलनामध्ये सहभागी झाल्या. स्त्रियांनी स्वत:ला कामगार व शेतकरी चळवळींशी जोडून घेतले. स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांना मानवी हक्क मिळाले हे गृहीतके चुकीचे ठरले. स्वायत्त गट स्थापन करत स्त्रियांनी स्त्री दशकामध्ये स्त्रीवादी चळवळीव्दारे कौटुंबिक हिंसाचाराविरोधी लढतच मानसिक मुक्तीपासून ते लैंगिक मुक्तीपर्यंतचे प्रश्न पृष्ठभागावर आणले. स्त्रीचळवळीमुळे शासनाने स्त्री हिताचे कायदे केले.

एकंदरीतच भारतीय महिला चळवळीचा प्रवास. पितृसत्ताक व्यवस्थेपासून ते स्त्रीवादी आंदोलनापर्यंत अत्यंत खडतडपणे झाला. स्वत:ची स्वतंत्र ओळख सक्षमपणे निर्माण करण्याचे बळ येथील विविध संघटनांनी स्त्रीला दिल्याचे दिसून येते.

संदर्भसूची :

1. सुब्रता मुखर्जी, सुशीला समास्वामी, मेरी वुलस्टोन क्राफ्ट-ए विंडिकेशन ऑफ द राईट्स ऑफ वूमेन, दीप ॲण्ड दीप पब्लीकेशन्स, नवी दिल्ली 1922.
2. उर्मिला पवार, मिनक्षी मून, आम्हीही इतिहास घडवला, सुगावा प्रकाशन, पुणे, 2000.
3. उषा दातार, लेख – भारतातील स्त्रीमुक्ती चळवळ – एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप www.unipune.ac.inegp
4. शाहा घनश्याम, भारतातील सामाजिक चळवळी पृ.30, प्रकाशन वर्ष 2008, डायमंड पब्लीकेशन पुणे.
5. डॉ. ढोंगळे अश्विनी, स्त्रिवादी समिक्षा स्वरुप उपयोजन, पृष्ठ 20, दिलिपराव प्रकाशन पुणे.
6. डॉ. फुले सुशिला, कामगार स्त्री पृष्ठ – 17, प्रकाशन वर्ष एप्रिल 2002 संवेदन प्रकाशन औरंगाबाद.
7. मून मिनाक्षी, फुले आंबेडकरी स्त्री चळवळ, पृ. 19, प्रकाशन वर्ष मार्च 2014, समता प्रकाशन नागपूर.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

महिला सक्षमीकरणासाठी लिंगभाव संवेदनशीलतेची आवश्यकता

विशाल सुरेश सपकाळे
पी.एच.डी.संशोधक विद्यार्थी, क.ब.चौ.उ.म.वि.जळगाव
Email- sapkalevishal21@gmail.com

गोषवारा :

आज भारतासह जगभरातील देशांमध्ये महिलांच्या विकासासाठी,महिला सक्षमीकरणासाठी अनेक प्रकारचे प्रयत्न अंतरराष्ट्रीय संस्था,राष्ट्रीय संस्था,राज्यसंस्था आणि स्थनिक पातळीवरील संस्थामार्फत होतांना आपण बघत आहोत.८ मार्च हा जागतिक महिला दिन मोठ्या प्रमाणावर साजरा केला जातो. महिलांच्या वैयक्तिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सर्वांगीण सक्षमीकरणासाठी विविध कायदे, योजना,धोरणे, प्रकल्प राबविले जात आहेत.परंतु इतके सर्व काही करून सुद्धा प्रत्यक्षात हव्या त्या प्रमाणात महिलांचे सर्वांगीण सक्षमीकरण करण्यास अडचणी येत आहेत. महिलांचा कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय दर्जा हा दुय्यम स्वरूपाचाच दिसून येत आहे. याचे महत्वाचे कारण म्हणजे समाजातील (विशेष करून भारतीय समाजातील) व्यक्तींमध्ये असलेला लिंगभाव संवेदनशीलतेचा अभाव होय. आणि हा अभाव दूर करणे महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी अत्यावश्यक आहे. म्हणून सदर संशोधन लेखात लिंगभाव संवेदनशीलतेची महिला सक्षमीकरणासाठी असलेल्या आवश्यक बाबींवर एक दृष्टीक्षेप टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

महत्वपूर्ण शब्द : महिला सक्षमीकरण, लिंगभाव संवेदनशीलता.

प्रस्तावना :

जगामध्ये स्त्री-पुरुष समता प्रस्थापित करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघ सुरुवातीपासूनच प्रयत्नशील आहे. "मुलभूत मानवी हक्क, व्यक्तीची प्रतिष्ठा व योग्यता, स्त्री-पुरुषांचे समान हक्क आणि लहान व मोठी राष्ट्रे यामध्ये समानता" हे उद्दिष्ट संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सनदेत आहे. यामुळे समानता हि मानवी विकासाशी जोडली गेली.

लिंग हि सामाजिक रचना आहे. त्यामुळे स्त्री व पुरुषांच्या भूमिका या जन्मजात नसतात तर त्या बनवल्या जातात. यामुळेच समाजात स्त्री-पुरुष भेदभाव, पक्षपात, असमानता निर्माण होतात. याचे परिणाम जगभरातील महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, कौटुंबिक, शैक्षणिक क्षेत्रात दिसून येतात. १९७९ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सर्वसाधारण सभेत स्त्रियांच्या विरोधात सर्व प्रकारच्या भेदभावांच्या निर्मुलनासाठी ठराव पास करण्यात आला. परंतु आजही साऱ्या समाजात स्त्री-पुरुष विषमतेचे भयानक स्वरूपाचे गंभीर परिणाम दिसून येतात. आणि हि स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करण्यासाठी समाजातील सामाजिकरण करणाऱ्या संस्थांची भूमिका हि महत्वपूर्ण ठरते. या संस्थामध्ये कुटुंबसंस्था, विवाहसंस्था, शिक्षणसंस्था, धर्मसंस्था, राज्यसंस्था, अर्थसंस्था इत्यादी संस्थांचा समावेश होतो, कारण समाजात स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करावयाची असेल तर व्यक्तीचे सामाजिकरण करणाऱ्या या वरील संस्थामध्ये लिंगभाव संवेदनशीलतेविषयी जाणिव निर्माण होणे गरजेचे आहे.

विषय विवेचन :

भारतात अनेक बाबतीत विविधता दिसून येते. या विविधतेत अनेक धर्माचे, जातीचे, पंथांचे, भाषांचे, संस्कृतीचे लोक एकत्र वास्तव्य करतात. भारताने १९५० साली संविधानाच्या लोकशाही पद्धतीचा स्वीकार केला. भारताला स्वातंत्र्य मिळून आज ७५ वर्षे होत आलीत तरी देखील भारतातील स्त्रियांना समानतेचा दर्जा आजही प्राप्त झालेला दिसत नाही. भारतीय राज्यघटनेत कलम १४ आणि १५ मध्ये समानतेचा हक्क भारतातील नागरिकांना दिला आहे तरी देखील भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रीच्या वाट्याला दुय्यमत्व हे सुरूच आहे. या दुय्यम्त्वाची अनेक करणे सांगितली जातात उदा. धार्मिक रूढी, प्रथा, परंपरा, चालीरीती, संस्कृती इत्यादी परंतु सर्वात महत्वाची कारणे म्हणजे पुरुषसत्ताक पद्धती आणि लिंगभाव विषमता हि होय. या दोन महत्वाच्या कारणांमुळे स्त्रियांना भारतीय समाजात दुय्यम दर्जा किंवा दुय्यम स्थान दिले जाते.

अगोदर लिंग,लिंगभाव, लिंगभाव संवेदनशीलता या महत्वपूर्ण संकल्पना समजून घेणे आवश्यक आहे.

लिंग (Sex): लिंग हे नैसर्गिक आणि जीवशास्त्रीय आहे. ते स्त्री आणि पुरुषांच्या जननेन्द्रीयातील फरकामुळे दृश्य स्वरूपाचे असते. लिंगातील भेद हे प्रजनन प्रक्रियेतील कार्यावर अवलंबून आहे. लिंग हे सहजपणे बदलता येत नाही. लिंग हे सर्वत्र सारखे म्हणजेच स्वरूपाचे असते.

लिंगभाव (Gender) : लिंगभाव हा सांस्कृतिक व सामाजिक म्हणजेच मनुष्यनिर्मित आहे. तो भूमिका, गुण, वर्तनप्रकार व जबाबदाऱ्या इत्यादींच्या स्त्रीयोचित आणि पुरुषोचित अशी विभागणी करतो. काळ, संस्कृती आणि कुटुंबा कुटुंबात तो बदलतो म्हणजेच लिंगभाव बदलता येतो.

लिंगभाव संवेदनशीलता (Gender Sensitization) : लिंगभाव संवेदनशीलतेचा अर्थ असा होतो कि सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आरोग्य, आर्थिक, राजकीय इत्यादी सर्व मुद्दे हे देखील स्त्रीयांचे मुद्दे असतात हे मान्य करणे. कारण संपुर्ण मानव समाजात जगातील अर्धा भाग ह्या स्त्रिया आहेत.

सामाजिकरण करणाऱ्या विविध संस्थामधून कशा पद्धतीने लिंगभाव विषमता दिसून येते आणि हि लिंगभाव विषमता दूर करण्यासाठी कशा पद्धतीने प्रयत्न केले पाहिजे याबाबत खालील मुद्द्यांच्या आधारे बघता येते.

कुटुंबसंस्था :

याची सुरुवात होते ती जन्माच्या पूर्वीपासून म्हणजेच कुटुंबसंस्थेतून जेव्हा एखाद्या स्त्रीला गर्भधारणा होते तेव्हा मुलगाच जन्माला यावा अशा अपेक्षा केल्या जातात. कुटुंबात मुल जन्माला येते तेव्हा त्या मुलाच्या लिंगानुसार त्याच्या जन्माचे स्वागत केले जाते. मुलगा जन्माला आला तर वंशाला दिवा मिळाला म्हणून त्याच्या जन्माचे खूप आनंदाने स्वागत केले जाते तर मुलगी जन्माला आली कि निराशेने तिच्या जन्माचे स्वागत केले

जाते किंवा बऱ्याच वेळा केलेही जात नाही. आणि इथूनच सुरुवात होते ती लिंगभेदभावाची मुलीला वाढविणे म्हणजे दुसऱ्याच्या अंगणातल्या रोपाला खतपाणी घालणे अशी धारणा मुलीच्या बाबतीत होते. याला जबाबदार असते ती पुरुषसत्ताक मानसिकता आणि लिंगभाव विषमता

पुरुषसत्ताक मानसिकता अशासाठी म्हटले आहे कि जरी स्त्री मुल जन्माला घालत असली तरी तिची जडणघडण हि पुरुषी मानसिकतेत झालेली असते. तसेच त्याच कुटुंबातील स्त्री अपत्याच्या जन्माचा विरोध करणारी देखील स्त्रीच (सासू,नणंद,जाऊ इत्यादी.) असते. कारण त्यांची वाढ हि तशाच वातावरणात,परिस्थितीत झालेली असते. लहानपणापासून त्यांच्या मनावर मुलगा-मुलगी हा भेद बिंबवण्यात आलेला असतो.

उपाय : कुटुंबसंस्थेतील हि लिंगभाव विषमता दूर करण्यासाठी मुलांना त्यांचा वाढ व विकास होत असतांनाच लिंगभाव समानता शिकविली पाहिजे. मुलगा असो वा मुलगी दोघांना समान वागणूक कुटुंबातील सदस्यांकडून देणे गरजेचे आहे.

खेळ : लिंगभाव विषमता हि खेळण्यांच्या बाबतीतही दिसून येतो. मुलाला कार,बंदुक, तलवार यांसारखी खेळणी दिली जातात तर मुलीला बाहुली,भातुकलीची भांडी इत्यादी दिली जातात. आणि इथून त्यांच्या सामाजिकरणांची जडणघडण सुरु होते. मुलाला चांगल्या शाळेत घातले जाते तर मुलीला साध्या किंवा सरकारी शाळेत. आहार विहारात देखील हा लिंगभेद दिसून येतो. मुलांना बहुतेक गोष्टीत मोकळीक दिली जाते तर त्या तुलनेत मुलींवर अनेक प्रकारची बंधने घातली जातात. मुलींनी मुलींसोबत मुलींचेच खेळ खेळावेत तर मुलांनी मुलांसोबत मुलांचे खेळ खेळावेत अशी खेळ विभागणी पालकांकडून केली जाते.

उपाय : पालकांची जबाबदारी आहे कि सोबत खेळ खेळणाऱ्या मुला मुलींना एकत्र येत सर्व खेळ खेळू द्यावेत त्यासाठी पालकांमध्ये लिंगभाव समानता प्रस्थापित करणे गरजेचे आहे जेणे करून ते आपल्या मुलांना त्याबाबत शिकवतील.

दोषपूर्ण शिक्षण संस्था : मुलाला चांगल्या शाळेत घातले जाते तर मुलीला साध्या किंवा सरकारी शाळेत. शिक्षण संस्थामध्ये अभ्यासक्रमदेखील हा लिंगभाव संवेदनशीलता निर्माण करणारा नसतो तसेच अभ्यासक्रमांत लैंगिक शिक्षणाचा समावेश नसून पारंपारिक स्वरूपाचा अभ्यासक्रम असतो. तसेच शाळेत मुलामुलींची बैठक व्यवस्था हि वेगवेगळ्या ठिकाणी असते जसे एका बाजूला मुले आणि दुसऱ्या बाजूला मुली किंवा काही शाळांमध्ये फक्त मुले तर काही शाळांमध्ये फक्त मुली असतात. इथेही लिंगभेद दिसून येतो. मुल वयात आल्यानंतर तर मुलांपेक्षा मुलींवर जास्त निर्बंध लावले जातात. ऋतूचक्राबाबत मुलींना शिक्षणातून आणि कुटुंबातून योग्य मार्गदर्शन केले जात नाही किंवा त्यावर उघडपणे चर्चा केली जात नाही. आणि मुलीला मासिक पाळी सुरु झाली कि तिच्यावर बंधने लादली जातात.

विवाह संस्था : मुलगी वयात आली किंवा तिला ऋतूप्राप्ती झाली कि तिच्यावर आणखीनच जास्त प्रमाणात बंधने घातली जातात. काही ठिकाणी तर लग्नासाठी वराची शोधाशोध सुरु केली जाते. आणि त्या मुलीच्या वाट्याला नवीनतम दुय्यम स्थानाचा प्रवेश खुला केला जातो.काही भागांत तर मुलगी १८ वर्षे पुर्ण नसतांना लग्नाची घाई केली जाते. मुलीला आपला वर निवडण्याचीही मुभा दिली जात नाही. घरातील पुरुषसत्ताक व्यवस्था ठरवतील त्याप्रमाणे वर निवडला जातो. बऱ्याच ठिकाणी मुलीची इच्छा नसतांना तिचे जबरदस्तीने आपल्या जबाबदारीतून मुक्त होण्यासाठी किंवा वयात आल्यावर मुलीचे वाकडे पाउल पडू नये म्हणून लग्न करून दिले जाते.तिच्या इच्छा आकांक्षाचां विचार न करता तिच्या स्वातंत्र्यावर लग्नाच्या नावाने अंकुश लावला जातो.

उपाय : बदलत्या काळानुसार मुलगी परिपक्व होत नाही तोपर्यंत किंवा तिच्या इच्छेनुसार विवाह करण्यावर भर देण्यात यावा. तसेच वर निवडीचे स्वातंत्र्य मुलीला द्यावे. किंवा मुलीला स्वताच्या पायावर उभे राहून स्वसक्षम होण्यास संधी द्यावी. जेणे करून तिचे पुढील जीवन हे समाधानकारक रित्या असावे.

धर्मसंस्था : भारतीय समाज व्यवस्थेत धर्माला जास्त महत्व आहे भारतात अनेक धर्मांचे लोक राहतात आणि या धर्मव्यवस्थेच्या नावाने समाजात अनेक प्रकारच्या रूढी, प्रथा, परंपरा, चालीरीती, कर्मकांड, श्रद्धा, मुल्ये, नीतीनियम अंधश्रद्धा प्रचलित आहेत धर्मातील अशाच काही प्रचलित बाबी या लिंगभाव विषमतेचे मुल आहेत. धर्माची शिकवण हि लिखित साहित्याच्या माध्यमातून आचरणीत केली जाते. आणि काही प्राचीन धर्म ग्रंथात नमूद बाबींमुळे समाजात महिलांना दुय्यम स्थान देण्यात आले आहे किंवा त्यांचा दुय्यम दर्जा याचमुळे अस्तित्वात आहे. भारतात हिंदु धर्मानुसार मुलामुळे मोक्षप्राप्ती होते,मुलगा वंशाचा दिवा असतो, मुलगा किंवा पुरुष हा कर्तबगार असतो, आईवडिलांचा तो आधार असतो तर मुलगी हि ओझे, परक्याचे धन,मुलीचा जन्म फक्त चूल आणि मुल यासाठीच असतो. इत्यादी भाकड समजुतींमुळे लैंगिक विषमता निर्माण झालेली आहे.

उपाय अशा समजुती आणि कुप्रथांचे उच्चाटन करण्यासाठी समाजात विज्ञानवादी विचारांचे रोपण करणे आवश्यक आहे. ज्यातून समाजात वास्तवतेला स्वीकारण्यासाठी मदत होऊन स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करणे शक्य होईल.

राज्यसंस्था : भारतीय राज्यव्यवस्था हि लोकशाही पद्धतीची आहे. भरताचा राज्यकारभार हा संविधानानुसार चालतो.लोकसभा आणि राज्यसभा हि द्विसभागृही संसद आहे, वर नमूद केल्याप्रमाणे भारतीय राज्यघटनेने नागरिकांना समानतेचे अधिकार दिलेलं आहेत परंतु या राजकीय सभागृहांमध्ये देखील लिंगभाव विषमता आढळून येते ती अशी कि महिलांना फक्त ३३% राजकीय आरक्षण दिलेले आहे ते पुरुष सदस्यांच्या तुलनेत फारच कमी आहे. संसदेच्या दोनही सभागृहात महिला प्रतिनिधींची संख्या कमी आहे. त्यामुळे महिलांच्या प्रश्नांवर हवे त्या प्रमाणात लक्ष दिले जात नाही.तसेच ज्या महिला राजकीय क्षेत्रात कार्यरत आहेत त्यांचा कार्यभार हा बहुतकरून पुरुषच सांभाळताना आढळतात त्या महिला फक्त नामधारी असतात. त्याचबरोबर सरकारी आणि खाजगी क्षेत्रातही महिलांची संख्या पुरुषांच्या तुलनेत कमी आहे.

उपाय : राज्यसंस्थेत जर लिंगभाव समानता आणायची असेल तर महिलांचे ३३% असलेले आरक्षण हे ५०% करणे आवश्यक आहे तसेच सरकारी आणि खाजगी क्षेत्रातही महिला संख्या हि ५०% च केली पाहिजे. तेव्हा कुठे समसमानता प्रस्थापित करता येईल.

अर्थसंस्था : भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केलेला आहे. सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रे अशा दोन्ही क्षेत्रांचा यात समावेश होतो. भारताने १०९० ला जागतिकीकरणाला सुरुवात झाली. परंतु भारतीय अर्थव्यवस्थेत पुरुषांचेच वर्चस्वमोठ्या प्रमाणात दिसून येते. भारतातील अर्थव्यवस्था पुरुषकेंद्रित आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.याचे सर्वात मोठे कारण म्हणजे लिंगाधारीत श्रमविभागणी होय. प्रचलित समाजव्यवस्थेने

महिलांच्या आणि पुरुषांच्या शरीरीक्तेनुसार केलेली कामांची विभागणी घरातील कामे हि स्त्रियांची आणि घराबाहेरील (कष्टाची) अर्थार्जनाची कामे हि पुरुषांची त्यामुळे आपल्या अर्थव्यवस्थेत महिलांचा वाटा हा अत्यल्प आहे. महिलांच्या कामांचा अर्थव्यवस्थेत समावेश केला जात नाही.विशेष करून घरकामाची गणतीच केली जात नाही. महिला या वर्षानुवर्षापासून विना मोबदला हे काम करत आहेत.

उपाय : भारतीय अर्थव्यवस्थेत ज्या ज्या क्षेत्रात विशेष करून उत्पादनाच्या क्षेत्रात पुरुषांची मक्तेदारी आहे अशा क्षेत्रात स्त्रियांचा सहभाग वाढवणे, स्त्रियांना शिक्षण व प्रशिक्षण देणे, आणि स्त्रियांच्या सर्व कामाचा अर्थव्यवस्थेत समावेश करणे कारण जर समाजातील फक्त पुरुष या एकाच घटकाचा विचार केला तर संपुर्ण समाजाचा विकास साधने शक्य होणार नाही. अर्थव्यवस्थेत असलेली लिंगभाव विषमता दूर करणे.

निष्कर्ष :

वरील विवेचनावरून समाजात लिंगभाव विषमता आपल्याला दिसून येते समाजातील पुरुषसत्ताक पद्धती आणि लिंगभाव विषमता दूर करण्यासाठी जनशिक्षणाचा प्रसार करणे, समाजात जागरूकता आणणे, स्त्री भ्रुण हत्या थांबवण्यासाठी कठोर स्वरूपाच्या उपाययोजना करणे, स्त्री शिक्षणाचा प्रसार करणे,शिक्षण प्रणालीत सुधारणा करणे, मुलींना व्यावसायिक शिक्षण व प्रशिक्षण देणाऱ्या संस्थांची स्थापना करणे, समाजातील प्रचलित कुप्रथांना आळा घालणे,मुलींना सुरक्षात्मक वातावरण पुरविणे तसेच समाजातील प्रत्येक सामाजिकरण करणाऱ्या संस्थांनी लिंगभाव संवेदनशीलता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्नशील असावे आणि प्रत्येक व्यक्तीने लिंगभाव संवेदनशील असणे आवश्यक आहे. तरच आणि तरच महिलांचे सर्वांगीण सक्षमीकरण हे साध्य होऊ शकते.

संदर्भ साहित्य :

1. लिंग, शाळा आणि समाज – डॉ.दिपक पाटील ,डॉ.विनोद पाटील, प्रा.अर्चना सूर्यवंशी, प्रा. साजीद शे.अजीज पिंजारी, अथर्व पब्लिकेशन,जळगाव,धुळे.२०१७
2. लिंगभाव समजून घेतांना – कमला भसीन, लोकवाङ्मय गृह,मुंबई,२०१०
3. स्त्री माझे नाव असे -डॉ.मंगला जंगले, मंगलप्रभा प्रकाशन,जळगाव.२००३
4. मानवशास्त्रातील लिंगभावाची शोधमोहीम, लीला दुबे, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे,२००९
5. भारतातील महिला विकासाची वाटचाल- ज.शं.आपटे, पुष्पा रोडे, डायमंड पब्लिकेशन,पुणे २००८

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

महिला सबलीकरण : काळाची गरज

डॉ. लिलाधर डी. खरपुरिये
बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, मोहपा, तह.- कळमेश्वर, जिल्हा- नागपूर- 441502,
Email- ldkharpuriye@gmail.com

प्रस्तावना:

महिला या सृष्टीची जननी आहे. ती देवीचे रूप आहे. म्हणून भारतात महिलांना आदी काळापासूनच पूजनीय मानले गेले आहे. माता लक्ष्मी, मा दुर्गा, मा सरस्वती यांची आपण नेहमी पूजा करीत असतो. परंतु मध्यंतरी काळात सामाजिक परिस्थिती बदलत गेली व महिलांचे क्षेत्र संकुचित झाले. समाजात पुरुष प्रधान संस्कृतीचा उदय झाल्यामुळे महिलांना दुय्यम स्थान प्राप्त झाले. तरीसुद्धा समाजात घडलेले अनेक महापुरुष महिलांमुळेच घडले. छत्रपती शिवाजी महाराज राजमाता जिजाऊ यांच्यामुळे घडले. सावित्रीबाई फुलेची साथ होती म्हणून ज्योतिबा फुले महात्मा झाले. राणी लक्ष्मीबाई, राणी अवंतीबाई लोधी, अहिल्याबाई होळकर, रमाबाई आंबेडकर, मदर टेरेसा, सरोजनी नायडू, इंदिरा गांधी, कल्पना चावला या कर्तुत्ववान महिलांनी आपल्या देशाचा नावलौकिक वाढविलेला आहे. या कर्तृत्ववान महिलांच्या कार्याचा व संस्काराचा निश्चितच समाजाला फायदा झालेला आहे. समाजाला आपली प्रगती करायची असेल तर त्यात महिलांचा सहभाग आवश्यक आहे. महिलांमध्ये सहनशीलता, नावीन्यता, सौंदर्याची जाणीव, बचतवृत्ती, हे गुण निसर्गतःच अधिक आहे. महिला सृजनशील आहे. कारण निसर्गाने सृष्टी निर्मितीचा अधिकार स्त्रियांना दिलेला आहे. मात्र पुरूष प्रधान संस्कृतीमुळे महिला समाज व कुटुंबाचा बंधनात अडकून पडलेली होती. मात्र अलीकडे महिला अबला राहिलेली नाही. स्त्री मुळातच सबला आहे. कारण समाजात महिलांना स्वायत्तता, सुरक्षा व संरक्षण देण्यासाठी महिला सबलीकरणाचे अभियान राबविण्यास सुरुवात झालेली आहे. म्हणून महिला सबलीकरण म्हणजे काय? हे जाणून घेणे आवश्यक आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:

१) सबलीकरण म्हणजे काय? हे अभ्यासणे.
२) महिलांच्या सबलीकरणासाठी शासनाने राबविलेल्या योजनांचा आढावा घेणे.
३) महिलांचा राजकीय सहभाग आणि आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.

महिलांना आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय क्षेत्रांमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्राप्त करून देणे, विकासाची संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्त्री-पुरुष असमानता नष्ट करणे या प्रक्रियेला महिला सबलीकरण असे म्हणतात.

यात महिलांच्या आत्मविश्वासामध्ये वाढ, सामाजिक जाणीव जागृती, कार्यक्षमता, साक्षरता, आरोग्य विषयक जाणीव, आत्मसन्मानाने जगणे, आत्मनिर्भर व वित्तीय संस्थांबरोबर जोडणी इत्यादी गोष्टींचा समावेश होतो. महिला सबलीकरणात महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी व आत्मनिर्भर बनविणे अपेक्षित आहे. यामध्ये महिलांना संपत्तीचा व्यापक अधिकार मिळणे, स्वयंरोजगार व उद्यमशीलतेतुन आर्थिक स्वावलंबन प्राप्त करणे व रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या माध्यमातून महिलांना अर्थार्जनाची संधी उपलब्ध करून देणे हा आहे.

थोडक्यात, महिलांना त्यांच्या क्षमतांची जाणीव करून वैयक्तिक स्वातंत्र्य व निर्णय घेण्याचा अधिकार मिळणे म्हणजेच महिला सबलीकरण होय.

महिला देशाचे भविष्य ठरविणारी शक्ती आहे. त्यामुळे ही शक्ती सुदृढ व सक्षम बनविने समाजाची जबाबदारी आहे. याकरिता महिलांचे अधिकार व मूल्य यांच्यावर घात करणाऱ्या विघातक प्रवृत्ती अर्थात हुंडा प्रथा, स्त्री भ्रूणहत्या, निरक्षरता, लैंगिक अत्याचार, असमानता इत्यादींचा नाश करणे गरजेचे आहे. लैंगिक भेदभाव नष्ट करून समानता प्रस्थापित करणे. तसेच सामाजिक, घरगुती अन्याय व अत्याचार यांच्याविरुद्ध कठोर कायदे व उपाययोजना करणे. त्याचबरोबर महिलांना शारीरिक, सामाजिक, आर्थिक व मानसिक स्वरूपात सशक्त बनविणे हे समाजाची जबाबदारी आहे. महिलांना त्यांच्या नैसर्गिक गुणधर्म, क्षमता, परंपरा यांच्यासह समानतेने वागविणे असा विचार प्रवाह समाजात प्रस्थापित झाला तरच खऱ्या अर्थाने महिलांचे सबलीकरण होईल. म्हणून देशात स्त्री रूपात असलेले मनुष्यबळ विकसित करून स्त्रीशक्तीचे आरोग्य, शिक्षण, संस्कार व स्वावलंबन हे आधारस्तंभ समाजाने भक्कम केले तर देशात सुराज्य व स्वराज्य येईल.

भारतात जवळ जवळ अर्धी लोकसंख्या स्त्री आहे. या लोकसंख्येचे सशक्तीकरण करणे अत्यंत गरजेचे आहे. आज स्त्रियांनी आपल्या कार्यकर्तृत्वाचा भरोशावर जगात नाव मिळविलेले आहे. म्हणून देशाला विकसित बनविण्यासाठी व विकासाचे लक्ष प्राप्त करण्याकरिता महिला सबलीकरण आवश्यक आहे. याकरिता शासनाने विविध योजना देखील आखलेल्या आहेत. तरीदेखील आपल्या देशात अनेक भागांमध्ये स्त्रिया असुरक्षित व अशिक्षित असलेल्या दिसून येतात. पूर्वी महिलांचे क्षेत्र चूल आणि मूल या पर्यंतच मर्यादित होते. मात्र अलीकडे महिलांनी चुल आणि मुला सोबतच देश आणि विदेशाकडे सुद्धा लक्ष द्यायला सुरुवात केली आहे. मानवी हक्काविषयी अनेक आंतरराष्ट्रीय करारांना मान्यता मिळालेली आहे. तरी स्त्रियांचे निर्धन व निरक्षर राहण्याचे प्रमाण मोठे आहे. वैद्यकीय सुविधा, मालमत्तेची मालकी, पतपुरवठा, शिक्षण आणि रोजगार पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना कमी मिळत आहे. महिला राजकीय क्षेत्रात पुरुषांच्या तुलनेत कमी सक्रीय आहेत. महिला घरगुती हिंसाचाराच्या बळी पडण्याचे प्रमाण जास्त आहे. याकरिता स्त्रियांची मानसिकता बदलविणे अतिशय महत्त्वाची आहे. देशात आजही अनेक शहरी व ग्रामीण भागात स्त्रिया स्वतः निर्णय घेऊ शकत नाही. त्यांना पुरुषांचा निर्णयावर अवलंबून राहावे लागते. म्हणून त्यांची निर्णय क्षमता वाढविणे गरजेचे आहे. अनेक अधिकार दिलेली आहेत त्याची माहिती त्यांच्यापर्यंत पोहोचली पाहिजे, तेव्हाच महिला सबलीकरण शक्य आहे.

आजच्या महिलांची अवस्था स्वातंत्रपूर्व काळातील महिलांपेक्षा चांगली आहे, हे आपणास मान्य करावे लागेल. सर्वप्रथम सन १९७० च्या दशकात बुखारेस्ट येथे संपन्न झालेल्या जागतिक लोकसंख्या परिषदेत महिलांचा सबलीकरणाचा मुद्दा चर्चेला आला. नंतर १९७५ मध्ये मेक्सिको येथे संयुक्त राष्ट्र संघटनेची परिषद संपन्न झाली. त्या परिषदेत १९७५ ते १९८५ हे महिलांचे दशक व १९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून जाहीर करण्यात आले. त्यानंतरच खऱ्या अर्थाने महिलांच्या सबलीकरण्याकरिता जगभरात अनेक योजना राबवण्यास सुरुवात झाली. भारत सरकारने महिलांच्या सबलीकरणासाठी २००१ ला "द नॅशनल पॉलिसी फॉर एम्पॉवरमेंट ऑफ वुमन" हे राष्ट्रीय धोरण जाहीर केले. महाराष्ट्र सरकारने तर १९९४ मध्ये पहिले महिला धोरण जाहीर केले. त्यानंतर महिला धोरणात काळानुरूप बदल करत २००१ मध्ये दुसरे तर २०१४ मध्ये तिसरे महिला धोरण निश्चित केले गेले आहे. या सर्व धोरणांमध्ये स्त्रियांवरील अत्याचार, हिंसा, स्त्री विषयक कायदे, महिलांच्या आर्थिक दर्जात सुधारणा, प्रसारमाध्यमांची भूमिका, स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग, स्वयंसहाय्यता बचत गटाचा विकास, मुद्रा योजना इत्यादी गोष्टींचा विचार केलेला आहे. केंद्र सरकारने 'बेटी बचाव, बेटी पढाव' तर महाराष्ट्र सरकारने 'माझी कन्या भाग्यश्री योजना', इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना, किशोरी शक्ती योजना, देवदासी कल्याण योजना, शुभमंगल सामूहिक विवाह योजना अशा विविध योजना राबवून महिलांना सक्षम करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

भारतीय महिलांचा राजकारणातील सहभागाविषयी अलीकडील आकडेवारीचा विचार करता भारतीय महिलांचा राजकारणातील सहभाग प्रगत देशाचा तुलनेत अत्यल्प आहे. महिलांच्या राजकीय सहभागाबाबत भारत जागतिक पातळीवर ९९ व्या क्रमांकावर आहे. भारत जगात सर्वात मोठे लोकशाही देश असून लोकसभेत महिलांचे प्रमाण मात्र १०.८ टक्के तर राज्यसभेत १०.३ टक्के इतकेच आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना आरक्षण असताना जिल्हा परिषद, महानगरपालिका, नगर परिषद आणि ग्रामपंचायत मध्ये महिला आरक्षण धोरणाची पायमल्ली होताना दिसून येते. महिलांच्या सबलीकरणाकरीता राजकारणात स्त्रियांचा सहभाग वाढविणे आवश्यक आहे.

महिलांचे आर्थिक सबलीकरण करण्यासाठी दारिद्र्य रेषेखालील महिलांचे बचत गट तयार करून त्यांना बँकेतून सूक्ष्म वित्त उपलब्ध करून देण्याची योजना राबवली गेली आहे. या योजनेअंतर्गत शहरी व ग्रामीण भागातील बेरोजगार महिलांना रोजगार उपलब्ध करून त्यांचे जीवनमान सुधारणे हा या कार्यक्रमाचा मुख्य उद्दिष्ट आहे. या योजनेच्या माध्यमातून महिलांनी बचत गटाच्या माध्यमातून आपले लहान लहान उद्योग सुरू करून आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण होऊन दुसऱ्या महिलांना सुद्धा रोजगार देण्याचे काम करावे. परिणामत: महिलांचा आत्मविश्वास वाढेल व महिलांचे सबलीकरण होईल.

देशाच्या प्रगतीचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे देशातील महिलांचे उत्तम आरोग्य होय. महिलांच्या शिक्षणाबरोबरच त्यांचे आरोग्य सुदृढ असणे आवश्यक आहे. आरोग्याचा प्रत्येकाच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम होत असते. मात्र महिलांच्या शैक्षणिक व आरोग्यविषयक स्थितीत मोठी तफावत दिसून येते. अलीकडे लोकांच्या जीवनमानात बदल झाल्यामुळे मधुमेह, हृदयरोग, किडनी दोष, पक्षाघात इत्यादी विकारांमध्ये वाढ झालेली आहे. शिवाय माता मृत्युदर वाढून असाध्य आजाराने महिला वर्ग आजही ग्रस्त आहे. प्रसूतीच्या वेळेस मृत महिलांची संख्या आजही दर लाखामागे ६१ इतकी आहे. तसेच असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांना अनेक आजारांचा सामना करावा लागत आहे. अपुरा व कमी पोषण आहार हे आरोग्याशी संबंधित मुख्य समस्या आहे. म्हणून महिलांच्या निरोगी आणि सुदृढ आरोग्यासाठी शहरी व ग्रामीण भागात सार्वजनिक आरोग्य सेवा वाढवून महिलांच्या सबलीकरणाला हातभार लावणे गरजेचे आहे.

सारांश:

आजच्या काळात महिलांचे कार्यक्षेत्र चूल आणि मूल पर्यंत सीमित राहिलेले नसून त्या पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करीत आहे. महिलांनी आपल्या कर्तृत्वाच्या बळावर वेगवेगळ्या क्षेत्रात यश संपादन केले असून त्या त्या क्षेत्राचे नाव मोठे केले आहे. जसे एका पुरुषाच्या यशामागे कोणत्यातरी महिलेचा हात असतो. तसाच एका महिलेच्या यशामागे पुरुषाचा हात असायला पाहिजे. याकरिता महिलांना पुरुषांबरोबर कामाच्या समान संधी मिळायला पाहिजे. केंद्र व राज्य सरकारने महिलांच्या सबलीकरणाकरिता महिला बचत गटाच्या माध्यमातून गरजू, निराधार महिलांना एक मोठा आर्थिक आधार दिलेला आहे. म्हणून महिलांनी मोठ्या आत्मविश्वासाने बचत गटांची निर्मिती करून त्यात इतर महिलांना सहभागी करून घेऊन स्वतःचे सबलीकरण करून घेतले पाहिजे. या बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांनी लहान लहान लघु व कुटीर गृहउद्योग उभारून या उद्योगात त्या त्या भागातील महिलांना रोजगार देण्याचे काम केले पाहिजे. शिवाय राजकीय क्षेत्रात सुद्धा सहभाग वाढवायला पाहिजे. राजकीय क्षेत्रात आजही महिलांना अपेक्षित स्थान मिळालेले नाही. कारण शासकीय धोरणाच्या अंमलबजावणीतील उदासीनता हे आहे. म्हणून महिलांच्या सबलीकरणाकरिता त्यांच्या कार्याकडे व क्षमतेकडे सकारात्मक दृष्टीने पाहणे व त्यांना सहकार्य करणे आवश्यक आहे. तेव्हाच महिलांचे सबलीकरण शक्य होईल.

संदर्भ:

१) डॉ. सतीश आर. जाधव, अर्थजगत, आकार प्रकाशन, नागपूर, २०२०
२) अर्थसंवाद, मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रिमासिक नियतकालिक, जुलै - सप्टेंबर २०१९/ खंड ४३, अंक २
३) https://divyamarathi.bhaskar.com
४) https://maharashtratime.com
५) https://womenchild.maharashtra.gov.in
६) www.upkarmarathi.com
७) https://pib.gov.in

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

आधुनिक काळातील समाजकार्य करणाऱ्या महिलांचे सक्षमीकरण

मीना संतोषराव फुले
Email ID: meenachoudhari11@gmail.com

प्रस्तावना:

We can say here, "Women empowerment is one of the best tool to build a sustainable future."

विसाव्या शतकाची पहाट ही स्त्रियांच्या जीवनातील वेगळीच पहाट होती, मानवाला याच काळात नवीन समाज-निर्मितीची स्वप्ने पडू लागली. नव्या ध्येयवादांचे रोपन झाले. एका नव्या मुक्तीसंग्रामाचा प्रारंभ याच काळात झाला होता एक मानवप्राणी म्हणून स्त्रियांना सामाजिक, वैधानिक, आर्थिक आणि राजकीय हक्क व अधिकार असावेत असे वाटते, तेच स्त्रियांचे खरे हक्क होत, असे विचार या काळातच उदयास यायला लागलेत. स्वातंत्र्यानंतर भारतात महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी अनेक प्रयत्न झाले. राज्यघटनेतही महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान देण्यात आले आहे. समाजाचा विकास आणि विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी महिलांचें सक्षमीकरण करणे आवश्यक आहे. महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना अलिकडची आहे . सक्षमीकरण म्हणजे लिंग, जात, धर्म, वंश इत्यादी आधारावर भेदभाव नसून सर्व प्राणीमात्रांना जीवन जगण्याचा समान अधिकार मिळावा. सक्षमीकरणाची कल्पना मानवाधिकारातून निर्माण झालेली आहे. महिला सक्षमीकरण ही समाजाची ती शाखा आहे ज्यामध्ये महिलांच्या सर्वांगीण विकास आणि उन्नतीसाठी केलेले कायदे आणि कायदेशीर प्रयत्न आणि महिलांच्या हक्कांपासून वंचित राहण्याची प्रक्रिया कमी केली जाते , स्त्रियांचे सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रियांची राजकीय, सामाजिक, आध्यात्मिक, आणि आर्थिक शक्ती वाढविणे होय.

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपर्यंत जगातील सर्वच स्त्रियांची अवस्था गुदमरुन टाकणारी होती. आजही स्त्री विषयक पारंपारिक भावना सहजपणे बदलेल असे वाटत नाही. स्त्री व पुरुष समान आहेत या विचाराचा स्विकार काही अंशाने करीत आहे, पण त्यासाठी स्त्रियांनी फारच सोसले हे ही नाकारता येत नाही.

‘‘ जगाचा विचार करता स्त्रियांचा दर्जा व स्थान देशनिहाय वेगवेगळा दिसून येतो. काही देशांत असा एक पारंपारिक समज आहे की स्त्रिया बौध्दिक मानसिक व शारीरिक दृष्टया पुरुषापेक्षा कमकुवत आहेत’’1 भारतीय समाजात स्त्रीचे स्थान पूर्वी कसे होते, याची माहिती वैदिक काळापासूनच मिळू शकते. प्राचीन कालखंडापासूनच समाजातील महिलांच्या दर्जामध्ये अनेक प्रकारचे चढ-उतार दिसून येतात. ‘‘वेदोत्तर काळात हिंदू धर्म शास्त्रांमध्ये मानदंड समजल्या जाणाÚया स्मृतिवाङ्.मयात स्त्रीस एखाद्या गुलामासारख्ा स्थान दिल्याचे आढळते.’’2 अनादि कालापासून महिलांचे स्थान समाजाच्या उदय व पतनासाठी कारणीभूत राहिलेले आहे. महिलांच्या सक्षमीकरणाची प्राचीन कालखंडापासूनची वाटचाल बघता सिंधु संस्कृतीच्या काळात ती स्वतंत्र्य होती. तिला समाजामध्ये सामाजिक प्रतिष्ठा होती या काळात मातृकेंद्रित समाजव्यवस्था अस्तित्वात होती. पूर्व वैदिक युगामध्ये अपाला, गार्गी, विश्वतारा, इंद्राणी व लोपा या स्त्रिया महिलांच्या गौरवाच्या प्रतीक होत्या, परंतु कालांतराने मनुस्मृती व्दारे महिलांना भोगवस्तुचा दर्जा देण्यात येणे, यज्ञामध्ये शुध्दतेचे , प्रचलन, यज्ञासाठी पुत्राची आवश्यकता, महिलांचे शोषण व गुलामगिरीचे समर्थ न करणाÚया अनिष्ठ रुढी, परंपरा इत्यादी मध्ये महिलांचा समाजातील दर्जा पुरुषंाच्या तुलनेने दुय्यम स्वरुपाचाच राहिला. समाजातील मातृकेंद्रीत समाज व्यवस्था नष्ट होऊन पुरुष प्रधान व्यवस्था सुरु झाली.

मध्ययुगीन काळात परकीय आक्रमणे वाढली- आणि सुरक्षित असणारी स्त्री असुरक्षित झाली. पुरुष प्रधान समाज व संस्कृतीत स्त्रियांना दुय्यम स्थान देण्याचे प्रमाण वाढले. भारतामध्ये एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी महात्मा ज्योतिबा फुले, न्यायमुर्ती रानडे, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी कर्वे इत्यादी समाज सुधारकांनी स्त्रियांच्या गुलामगिरीविरुध्द आवाज उठवून महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व क्षेत्रामध्ये समान अधिकारांची मागणी केली व महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टिकोनातून महत्वपूर्ण पावले उचलण्याचे कार्य केले. ‘‘ विसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच्या वर्षात’ लेडिज क्लब, महिला मंडळ, लेडीज होम क्लास इ. स्त्री संस्था स्थापन होवू लागल्या. या संस्थामुळे स्त्रियांचे एकत्र येणे, विचार विनिमय करणे, सुधारणावादी पाऊल उचलणे इ. प्रवृत्ती अग्रेसर होवू लागल्या हे मात्र निःसंशय! ’’3 स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीनंतर महिलांच्या संरक्षणासाठी व सुरक्षेच्या दृष्टिने विविध प्रकारच्या कायदयांची निर्मिती करुन स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाच्या अनुषंगाने महत्वपूर्ण प्रयत्न सुरु झाले.

स्त्रियांचे दुय्यमत्व नष्ट करण्यासाठी निर्माण झालेली जागृती आणि स्त्रियांना त्यांच्या खÚयाखुÚया क्षेत्रापर्यंत जाण्याचा मार्ग सुरळीत करणारी प्रक्रिया म्हणजे स्त्री सक्षमीकरण होय. महिला सक्षमीकरण ही लिंगभेदावर आधारित समाजव्यवस्था नष्ट करुन स्त्री-पुरुष समानतेवर आधारीत नवीन व्यवस्था निर्माण करणारी ही आंतरराष्ट्रीय प्रक्रिया आहे . समाजामध्ये स्त्रियांना उपेक्षित ठेवणाÚया, त्यांना समाजामध्ये आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय लाभापासून वंचित ठेवणाऱ्या शक्तीमध्ये वैचारिक परिवर्तन घडवून आणने. अश्या प्रवाहाची दिशा बदलणे म्हणजे महिला सक्षमीकरण होय. थोडक्यात महिला सक्षमीकरण ही स्त्रियांचा अधिकार याचा पुरस्कर करणारी आणि महिलांच्या विकासाशी संबंधीत प्रक्रिया आहे.

भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास पाहता वसाहतिक कालखंडात इंग्रजी शिक्षणामुळे सुधारणावादी विचारांच्या भारतीय पुरुषांनी सुरु केलेल्या सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीमधुन प्रथम स्त्री प्रश्न ऐरणीवर आणला, त्यातूनच स्त्रीभान जागृत झालेल्या भारतीय स्त्रियांनी हळूहळू संघटीत होत स्त्री मुक्ती चळवळीच्या दिशेने प्रवास सुरु केला. त्यातून अनेक स्त्रीया सामाजिक सुधारणा चळवळीत कार्य करु लागल्या. ‘‘ त्याचबरोबर ‘ स्त्री - शिक्षण’ हा समाज सुधारणेच्या चळवळीमधला एक महत्वाचा कार्यक्रम झाला’’4. 1920 साली टिळकपर्व संपले आणि देशाच्या राजकीय क्षितिजावर महात्मा गांधीचा उदय झाला. गांधीजींच्या विचारात आणि त्यांच्या राजकारणातही स्त्रियांना प्रथमच महत्वपूर्ण स्थान दिले गेले. स्त्रियांचा

विकास, त्यांची प्रगती आता वेगाने होऊ लागली. दुसÚया महायुध्दा नंतर स्त्रिया मोठया प्रमाणात नोकरीसाठी बाहेर पडल्या. डाॅक्टरी व्यवसायापासून ते रंगभूमी, चित्रपट , संगीत अशा अनेक क्षेत्रात मुक्तपणे संचार करु लागल्या , पुरुष जी कामे करतो , ती सर्व कामे स्त्रिया करतांना दिसते. अनेक स्त्रिया सामाजिक कार्यात स्वतःला गुंतवतात व त्यासाठी दुर्गम प्रदेशात , आदिवासी किंवा तत्सम असंस्कारीत लोकांत निर्भयपणे एकटया देखील राहून कार्याची धुरा सांभाळतात. पूर्वीच्या काळातील गोदावरी परुळेकर, अनुसयाबाई काळे, विमलाबाई देशपांडे, डाॅ. आनंदीबाई जोशी, पंडिता रमाबाई, सावित्रीबाई फुले, सरोजिनी नायडू इंदिरा गांधी तर आजच्या काळातील मदर टेरेसा, राणीबंग, साधना आमटें मेधा पाटकर ही अशी धडाडीच्या कार्यकत्र्या स्त्रियांची नावे या संदर्भात कुणालाही आठवतील.

'स्वतंत्रता आंदोलनात महिलांचा सक्रिय सहभाग हे महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने टाकलेले प्रथम पाऊल होते. त्यानंतर त्या अनेक वेगवेगळया चळवळीत अग्रेसर होत गेल्या . स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारत सरकारने अनेक कायदे करुन स्त्रियांना त्यांचे अधिकार मिळवून दिलेत. त्यामुळे स्त्रियांची स्थिती व दर्जा सुधारण्यात मोलाची मदत झाली. आधुनिक काळात स्त्री-मुक्ती चळवळ जोरात वाढत आहे. या काळात स्त्रिया आपल्या अधिकाराविषयी अधिक जागृत झाल्या आहेत.

आधुनिक काळात समाजकार्य करणाÚया महिलांचे सक्षमीकरण खरेच झाले आहे काय? असा प्रश्न निर्माण होतो. अलीकडच्या काळात प्रत्येक जण महिला सक्षमीकरणाकडे बोट दाखवत आहे. महिला सक्षमीकरण ही काळाची गरज बनली आहे. भारतीय समाजात त्यांची स्वतंत्र्य भूमिका प्रदान करण्यासाठी भारतातील महिला सक्षमीकरण आवश्यक आहे. स्त्री सक्षम झाली की, समाजाच्या संतुलित विकासाच्या मुख्य प्रवाहात ती आपोआप सामील होईल. एकत्रित प्रयत्न , सार्वजनिक बांधिलकी आणि सामाजिक विचारामध्ये अपेक्षित बदल याबाबींचा विचार करता महिला सक्षमीकरणाला योग्य अर्थाने न्याय दिल्या सारखा होईल. एकविसाव्या शतकातील किंवा कोणत्याही युगाची प्रगती ही महिला विकास आणि सक्षमीकरणावर आधारित आहे. आज आपण भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सवी वर्ष साजरे करीत आहोत. देशातील महिला अनेक बाबतीत आणि विविध क्षेत्रात सक्षम झाल्या आहेत. तरीही शैक्षणिक आणि आर्थिक क्षेत्रात आजही हवी तेवढी प्रगती झालेली दिसून येत नाही. त्या दृष्टीने पाऊले उचलणे गरजेचे आहे. समाजात महिलांना एक नवी दृष्टी देण्यासाठी काही महिलांचे कार्य व कर्तृत्व नजरेसमोर आणणे आवश्यक आहे. त्या अनुषंगाने पुढील स्त्रियांचे कार्य महान आहे. त्यातून महिलांना समाजकार्य करण्याची प्रेरणा मिळेल. आपल्या इतिहासात नेहमी लढाया, पराक्रम राजकीय दृष्टया महत्वाच्या वाटतात. सामाजिक कार्यात हौतात्म पत्करणाÚयां कडे इतिहास कमी आकर्षित होतात त्या दृष्टीने हा एक प्रयास आहे.

1) सावित्रीबाई फुले :

सावित्रीबाईना जाऊन आता सव्वाशे वर्ष झाली . पण त्यांनी केलेले कार्य आणि त्यांनी मांडलेले विचार आजही प्रेरणादायी आहेत. सावित्रीबाई फुले या भारतीय समाज परिवर्तनाच्या क्षितीजा वरील एक दैदीप्यमान तारा आहे. मानवी स्वातंत्र्य आणि हक्क, वैज्ञानिक, दृष्टीकोन, स्त्री-पुरुष समतेचा पुरस्कार करुन, स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी आजीवन झटणाÚया , धर्माच्या नावाखाली सर्वसामान्य माणसाच्या शोषणाविरुध्द अन्यायाविरुध्द, दैववादाविरुध्द आवाज उठवणाÚया समता आणि मानवतेच्या उदात्त तत्वांनी भारलेल्या आणि आवाज दडवल्या गेलेल्या समाजाच्या तळाशी असलेल्या उपेक्षितांच्या जीवनात प्रबोधणाच्या जागृतीची ज्योत जागवणारी एक युगस्त्री ! अशा अनेक पैलूंनी सावित्रीबाई ज्ञात आहेत. समाजासाठी आवश्यक पण अनेकदा न आवडणारे परिवर्तन करणाÚया, सामाजकार्यकत्र्यांची जात कुळी होती. त्यामुळे त्यांच्या कार्याला पाहिजे तेवढी प्रसिध्दी मिळाली नसली तरीही वर उल्लेख केलेल्या क्षेत्राची ओळख समाजात आहे.

महात्मा जोतीराव फुले यांनी काढलेल्या अस्पृश्य, स्त्री शिक्षणाच्या सर्व शाळा प्रमुख म्हणून शाळेवर देखरेख ठेवण्याची कामगिरी सावित्रीबाईनी केली. समाजकार्य त्या निष्ठेने करीत. त्यांच्या विषयी लहान थोर साÚयांना आदर वाटे. म्हणूनच पहिल्या भारतीय स्त्रीवादी विचारवंत ठरल्या. आजवर सावित्रीबाईची ओळख प्रामुख्याने महात्मा जोतीराव फुलेची पत्नी आणि सहकारी अशी झालेली आहे. ती अपुरी आहे त्या एक प्रतिभावंत शिक्षणतज्ञ होत्या. त्यांच्या ठायी कुशल नेतृत्वाचे अनेक गुण होते त्या उत्तम संघटक होत्या प्रभावी वक्त्या होत्या. पुण्यात मुलीसाठी पहिली शाळा सुरु केली आणि स्त्री शिक्षिका म्हणून सावित्रीबाई फुले यांची नेमणूक केली. सावित्रीबाई हयाच भारतातल्या आद्य भारतीय स्त्री शिक्षिका ठरतात. ज्या समाजातील मुला-मुलींची आपण सेवा करतो ते एक समाजकार्य असल्यामुळे सनातन्याकडून होणाÚया छळाला त्यांनी जरासुध्दा भीक घातली नाही. त्या थोर विभूती होत्या. शेतकरी, शेतमजूर दीनदुबळयांची मुले, स्त्री समाज आणि शुद्र- अतिशुद्र यांच्या सेवेचे कार्य असो किंवा केशवपण, बालविवाह प्रतिबंध, विधवा विवाह, सतीची चाल, बालहत्या प्रतिबंधक गृह शिक्षण, सामाज सुधारण्याचे विषय या सर्वच कार्यास सावित्रीबाईचा अर्धा वाटा आहे. जोतीरावांच्या प्रत्येक कार्यात त्या तन्मय होऊन सहभागी झाल्या.

'' स्त्री-पुरुष समानतेवर भर द्यायचा असल्यामुळे आम्ही स्त्रियांना सुध्दा सभासद करुन घेणार आहोत आणि ग्रामीण जनतेचे प्रश्न डोळयासमोर ठेवून काम करणार आहोत असे सावित्रीबाईनी सांगितले ''5 असे सांगणाÚया भारतीतील पहिली व्यक्ती स्त्री म्हणजे सावित्रीबाई होय. देशाच्या इतिहासात सावित्रीबाईनी यशस्वी सर्वसमावेशक समाजसेवा करुन एक थोर अपूर्व आणि क्रांतिकारी परंपरा निर्माण केली. त्यांनी समाजातील स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी जे मोलाचे कार्य केले ते आज करणे शक्य नाही. म्हणूनच सावित्रीबाई फुले हया युगस्त्री , स्त्रीवादी विचारवंत ठरतात.

2) इंदिरा गांधी:

इतिहासात एक पोलादी महिला म्हणून गौरन्वीत झालेल्या तपस्विनी म्हणजे इंदिरा गांधी ! लहानपणापासून स्वातंत्र्यसंग्राम अगदी जवळून पाहिल्यामुळे समाजकार्याचे धडे आपोआपच मिळत गेले. संघटक कुशलता बालपणापासूनच अंगात होती. आजुबाजुच्या सर्व मुलांना एकत्र बोलावून योजना तयार करुन 'वानरसेना' तयार केली. ''1934 साली मॅट्रिक पास झाल्यावर नेहरुनी त्यांना गुरुदेव टागोरांच्या शांतिनिकेतन मध्ये ठेवले''6 त्यामुळे भावी जीवनात अनेक क्षेत्रात करतांना संस्काराची शिदोरी येथूनच मिळाली. एकविसाव्या वर्षी काॅग्रेसचे सदस्यत्व मिळवून स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रीय भाग घेण्यास त्यांनी सुरवात केली. पुढे फिरोज गांधी सोबत लग्न झाले. दोघांच्याही मनात स्वातंत्र्याच्या चळवळीबद्दल ओढ होती. त्यामुळे वैवाहिक जीवनाचे सहा महिने लोटत नाही तर तुरुंगात टाकण्यात आले. 1942 मध्ये 'चले जाव' आंदोलन सुरु झाले. इंदिरा गांधीनी पण

स्वातंत्र्य लढयात सहभाग घेतला म्हणून त्यांना तुरुंगात बंदिस्त ठेवण्यात आले. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर फाळणीच्या दंगलीत, दंगलग्रस्त भागांना त्यांनी भेटी दिल्या. अतिशय जोखमीचे काम आपल्या हुशारीने व जिद्दीने यशस्वी केले.

इंदिरा गांधी फक्त राजकीय क्षेत्रात कार्य करीत नव्हत्या तर शैक्षणिक व सामाजिक क्षेत्रात देखील त्यांचा सहभाग असायचा. गरीब मुलासाठी 'बाल सहयोग' व शिक्षण सहाय्यक मंडळ ' स्थापन केले. स्त्री शिक्षणाला चालना देण्यासाठी स्त्री शिक्षण मंडळ स्थापन केले. दोन मुलांचे संगोपन करतांना त्यांनी समाज कार्याकडे कधीही दुर्लक्ष होऊ दिले नाही. नेहरुजी पंतप्रधान झाल्यावर इंदिराजी त्यांच्या चिटणीस म्हणून काम बघत होत्या. 1959 साली त्यांना काँग्रेसचे अध्यक्षपद मिळाले, इंदिराजींनी देशाचे उत्तम प्रकारे नेतृत्व केले. संयुक्त महाराष्ट्रच्या निर्मितीत त्यांचा फार मोठा वाटा आहे. मुंबई सकट संयुक्त महाराष्ट्रास मान्यता मिळवून दिली. त्यांच्या स्वतंत्र्य वृत्तीची आणि अचूक निर्णय घेण्याच्या कौशल्याची प्रचिती तेव्हा सर्वांना आली. '' त्या निर्भय वृत्तीच्या होत्या, राजकारणपटू होत्या, देशप्रेम, त्याग करण्याची तयारी या गुणांमुळे त्या उत्तम पंतप्रधान झाल्या'' राजकारण असो किंवा समाजकारण इंदिरा गांधी कधीही मागे हटल्या नाही. येणाÚया पिढीला त्या सतत प्रेरणादायी ठरल्या.

3. मदर टेरेसा :

आपल्या देशात अनेक अलोैकिक जीव जन्माला आलेत. त्यांनी हया दुदैवी समाजात राष्ट्राचं व देशाच सोनं केलं त्यापैकी एक अलौकिक व्यक्तिमत्व आपल्या देशात आलंयं त्यांच नाव मदर टेरेसा. सर्व सामान्य लोकांना त्यांचा जीवन परीचय फारसा नाही. त्यामुळे त्यावर प्रकाश टाकणे आवश्यक आहे.

26 आॅगष्ट 1910 रोजी एका अल्बेंनियन कुटूंबात मदर टेरेसांचा जन्म झाला. मदर टेरेसा लहानपणापासून एकाकी व एकटया राहणाÚया होत्या. प्राचीन काळापासूनच परकिय देशांना भारताचे अप्रुप वाटत आले आहे. सिस्टर, टेरेसांनी जनकल्याणाचे महान कार्य भारतात करण्याचे ठरविले होते. त्यांनी सर्वप्रथम आपले कार्य बंगाल मध्ये सुरु केले. हे सगळे करीत असतांनाच सिस्टर टेरेसा हया कलकत्ता येथे आल्या. तेथे त्यांनी नव्याने आयुष्य सुरु केले. ईश्वरावर त्यांची नितांत निष्ठा होती. त्यांना सेवा करण्यासाठी भारताची भूमि योग्य वाटली. त्यांनी 'मिशनरीज आॅफ चॅरिटी' या संस्थेची स्थापना केली. आपल्या समाजसेवेचे कार्य त्यांनी '' मोत्याचे सरोवर या काव्यमय नावाची एक गलिच्छ झोपडपट्टीपासून केले ''8 जगाचा त्याग करुन चालणार नाही तर गरीबी, अज्ञान, रोगराई याच्या विरोधात लढा दयायला हवा त्यांची त्यांना खात्री पटली होती, ज्यांचे कोणी नाही अश्यांच्या सेवेसाठी जीवन अर्पण करायचे असे त्यांनी ठरविले. समाजसेवेतूनच ईश्वराकडे जाणारा मार्ग आहे. हे त्या जाणून होत्या.

मदर यांनी झोपडपट्टीतील रोड, उपाशी पण उत्साही मुलांना शिकविण्याचे कार्य सुरु केले. हळूहळू मदतीचा ओघ वाढू लागला. छोटया रोपटयांचा वटवृक्ष होण्यास वेळ लागला नाही. मदर टेरेसा आणि त्यांच्या काही सिस्टर यांनी शंभरावर शाळा झोपडपट्टीमध्ये सुरु केल्या. गरीब, अनाथ टाकून दिलेली बालके यांची काळजी घेतात म्हणून त्यांचे सर्वत्र नाव व्हायला लागले. अनाथ बालकांसाठी ' निर्मळ शिशुभवन' सुरु केले. निराधारांना आधार देणे हा त्यांचा धर्मच झाला होता. कुष्ठरोग्यांना आश्रम देवून,जखमा धुणे, त्यावर मलमपट्टी करणे ही कामे तर दररोजची झाली होती. कलकत्याच्या झोपडपट्टी पासून सुरु झालेले कार्य आता जगभर पसरले आहे. स्वतःबद्दल किंवा आपल्या कार्याबद्दल बोलणे त्यांना आवडत नसे. त्यांचे कार्यच बोलके होते. त्यामुळे त्यांची जाहिरात करण्याची गरज नव्हती. कितीही अडचणी आल्या तरी घेतलेला प्रकल्प त्या अध्र्यावर सोडत नसत. प्रेमपूर्ण चिकाटी त्यांच्यात होती.

1965 साली मदर नी प्रथमच भारताबाहेरही आपल्या संस्थेची शाखा चालू केली होती. जगात अनेक ठिकाणी त्यांनी शाळा,अनाथालये सुरु केले. कूष्ठरोगी , मतिमंद, असाध्य रोगांनी ग्रासलेल्या लोकांसाठी विश्रामधाम व मदत केंद्र सुरु केले. मदर टेरेसांच्या जीवनात सेवा ओपप्रोत भरली होती. अश्या या सेवाव्रती तपस्वीनीने 5 सप्टेबर 1997 रोजी जगाचा निरोप घेतला त्यांच्या सेवाकार्याने त्या अमर झाल्या.

निष्कर्ष :

महिला सक्षमीकरणाचा विचार करता आज कुठेतरी, काही तरी कमी आहे याची जाणीव होते. त्यास दृष्टीने पाऊले उचलणे गरजेचे आहे. भाषणापुरता विषय न राहता तो समाजात रुजायला हवा तरच खÚया अर्थाने महिलांचे सक्षमीकरण होईल. प्रस्तृत शोधनिबंधात या तिन्ही महिलांचा विचार करता प्रत्येकींचे क्षेत्र वेगवेगळे असले तरी समाज कार्याचा धागा सारखाच आहे. आपआपल्या क्षेत्रात उत्तुंग कार्य त्यांनी केले. महिला सक्षमीकरणाचा विचार करता येणाÚया अडचणीचा त्यांनी कधीही विचार केला नाही. आपल्या क्षेत्रात त्या सतत कार्यरत राहिल्या म्हणूनच समाजाला सदैव प्रेरणादायी ठरल्या. असे एकत्रितपणे या तिन्ही व्यक्तिमत्वाचे कार्य कधी समोर आले नाही म्हणून त्याच्या कार्यकर्तृत्वावर प्रकाश टाकण्याचा या शोध निबंधाच्या रुपाने एक प्रयत्न केला गेला.

संदर्भ सूची :

1) प्राचार्य कदम य. ना
विसाव्या शतकातील जगाचा इतिहास-पृष्ठ क्र. 431, फडके प्रकाशन.
कित्ता- पृष्ठ क्र 431
2) डॉ. वक्काणी नि. आ
आधुनिक विदर्भाचा इतिहास- पृष्ठ क 227, श्री. मंगेश प्रकाशन.
3) डॉ. आम्हेट गेल
जोतीबा फुले आणि स्त्री-मुक्तीचा विचार - पृष्ठ क्र9, लोकवाड्.मय गृह प्रकाशन
4) डॉ. पांढरे नीला,
5) डॉ. तपस्वी सहासिनी
भारताच्या पोलादी महिला- श्रीमती इंदिरा गांधी, पृष्ठ क्र 8. सानिका प्रकाशन
6) मुळे या. वा,

इंदिरा गांधी - पृष्ठ क्र16, ऋचा प्रकाशन
7) मुजुमदार लीला, करकरिया बच्ची
मदर टेरेसा - पृष्ठ क्र 10, नॅशनल बुके ट्रस्ट इंडिया
8) शिदे ताराबाई
स्त्री-पुरुषः तुलना, मैत्रिका प्रकाशन.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

आधुनिक काळातील सुशिक्षीत महिलांचे सक्षमीकरण

कु. शुन्यता मधुकर सावंत
एम.फील समाजशास्त्र विभाग,डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,औरंगाबाद

प्रस्तावना :

प्राचीन काळापासून स्त्रियांच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचा वेध घेतला असता स्त्रियांचा दर्जा हा पुरूषांपेक्षा नेहमीच दुय्यम स्वरुपाचा राहीला आहे. पितृसत्ताक समाजामध्ये तसेच वंशश्रेष्ठत्त्वामध्ये महिला हीन समजली जात असे. त्यांना सार्वजनिक जीवनात कोणतेही हक्क किंवा अधिकार हिंदु समाजरचनेने प्रदान केलेले नव्हते. त्यांनी केवळ चार भिंतीच्या आत 'चुल आणि मूल' याच कार्यक्षेत्रात आपले जीवन जगावेत, असा धर्माला एक प्रकारे दंडक होता एकंदरीत विचार केला तर महिला ही केवळ पुरूषांची अश्रित राहिलेली आहे व त्यांना कोणत्याही प्रकारचा निर्णय घेण्याचा अधिकार नव्हता, परिणामी प्राचीन काळापासून महिला ही अन्याय आणि अत्याचाराला बळी पडलेली दिसून येते. मात्र 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारताला इंग्रजांच्या जुलमी राजवटीतून स्वांतत्रय मिळाले आणि स्वांतत्रय, समता, न्याय, बंधुता या मानवी मुल्यावर आधारीत भारतीय राज्यघटना 26 जानेवारी 1950 रोजी भारताने स्वीकारली. 1950 पासून स्त्री-पुरूष असा कोणताही भेदभाव न करता भारतीय संविधानाने महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीचे अधिकार बहाल केले.

भारताने संविधानात लैगिंक समानतेला महत्त्व दिले असून भारतीय सामाजिक व्यवस्थेने महिला सोबत होणाऱ्या भेदभावात घटनेच्या माध्यमातून दुर सारले आहे. ''संविधानातील कलम 15 व 16 मध्ये महिलांच्या विकासाकरिता धोरणे राबविली गेली आहे.'' तसेच 1953 ला मध्यवर्ती समान कल्याण मंडळ स्थापन करुन महिलांमध्ये समानतेची भावना निर्माण केली.''

वेगाने बदलणाऱ्या आजच्या आधुनिक युगात महिला सशक्तीकरण किंवा महिला सक्षमीकरण हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. सशक्तीकरण किंवा सक्षमीकरण हे दोन्ही शब्द सारखेच आहेत, एखादा व्यक्ति सक्षम असणे याचा अर्थ आहे. तो स्वत:चे निर्णय स्वत: घेऊ शकतो आणि कोणाच्याही सहाय्याशिवाय जीवन जगू शकतो.

उद्दिष्ट्ये :

1. स्त्रियांची तत्कालीन स्थिती अभ्यासणे.
2. महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना व अर्थ स्पष्ट करणे.
3. आधुनिक काळातील सुशिक्षित महिलांची सक्षमीकरणाच्या स्थितीचा अभ्यास करणे.

महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ :

महिला सक्षमीकरण या शब्दाची विभागणी केली असता असे म्हणता येईल की, महिलेला सबल किंवा सक्षम बनवणारी म्हणजेच स्वत्वाची जातीत करुन देणारी, तसेच स्वत:च्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास घडवून, जागरुकता निर्माण करणारी आणि स्वयं विकासासाठी प्रवृत्त करणारी संकल्पना आहे. महिला सक्षमीकरणात महिला स्वत:च्या आयुष्याबद्दलचा निर्णय स्वत: घेऊ शकतात कारण ज्या ठिकाणी महिलांच्या अधिकराचा व्यक्तिश: संबंध येतो त्यात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय यासारख्या अनेक क्षेत्रातील त्यांची समाजाप्रतीची जबाबदारी निश्चित होते ज्या ठिकाणी त्यांना विविध निर्णयप्रक्रियेत सहभागी केल्या जाते त्यांना त्यांच्या हक्काची व अधिकाराची जाणीव होते तेव्हाच खऱ्या अर्थाने महिला सक्षमीकरण होईल असे म्हणता येईल.

महिला सक्षमीकरणच्या व्याख्या :

1. "एक मानव घटक या अर्थाने जे स्वातंत्र्य व अधिकार कोणत्याही प्रकारच्या भेदभाव न बाळगता सर्वसामान्यांना मिळतात तसेच ते अधिकार महिलांना मिळून ते स्वत: वावरणे म्हणजेच महिला सक्षमीकरण होय.
2. "महिलांमध्ये सकारात्मक मानसिकता घडवून आणणे म्हणजेच महिला सबलीकरण होय".

स्त्रियांची तत्कालीन स्थिती :

भारतातील पारंपारिक हिंदु समाज रचनेमध्ये महिलांना नेहमीच दुय्यम दर्जा राहिलेला आहे. स्त्रीयांना त्यांच्या जीवनामध्ये कोणतेही हक्क व अधिकार हिंदु समाजरचनेने प्रदान केलेले नव्हते. हिंदु धर्मातील अनेक बुरसटलेल्या रूढी, प्रथा, परंपरा, चाली-रिती स्त्रियांच्या क्षमतांना निर्बंधित करत होते.

आज नितीला समाज कितीही विकसित झाल्याचे आपण मानत असलो तरी त्याला साक्ष असणाऱ्या इतिहासाला आपण विसरू शकता नाही. प्रबोधनकाळातील सामाजिक, राजकीय, धार्मिक सुधारणांचा संबंध महिला सक्षमीकरण प्रक्रियेशी नक्कीच जोडलेला आहे.

आधुनिक काळातील महिलांचे सक्षमीकरण :

वेगाने बदलणाऱ्या आजच्या आधुनिक युगात महिला सशक्तिकरण किंवा महिला सक्षमीकरण हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. महिला सक्षमीकरण हि निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे.

भारतीय राज्यघटनेतील स्त्रियांचे स्थान :

डॉ. आंबेडकर यांनी समाज स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या त्रिसुत्रीच्या आधारावर राज्यघटना तयार करून नोव्हेंबर 1949 मध्ये राज्यघटना भारतीयांना बहाल केली. भारतीय जनतेच्या सर्वांगीण स्वातंत्र्याच्या पुरस्काराच्या मुळाशी समतेची आधारशीला संविधानात करण्यात त्याचा हेतु भारतीय समाजात समतेची संकल्पनला रूजविण्याचा होता. म्हणून त्यांनी राज्यघटनेत स्त्रियांच्या हक्काचे संरक्षण करून पुरूषाच्या बरोबरीचे

अधिकार बहाल करण्याचा प्रयत्न केला. राज्यघटनेच्या कलम 15 मध्ये धर्म, जात, वंश, लिंग, जन्मस्थान यावरून भेदभाव करण्यास प्रतिबंध करण्यात आला.

सद्यस्थितीत महिलांचे सक्षमीकरण होण्याकरिता शासनाने विविध प्रकारचे काय्रक्रम हाती घेतलेले दिसून येते. तसेच विविध अन्याय आणि सत्यचाराविरोधात उभे राहण्याची प्रबळ मानसिकता महिलांची झाली आहे. आजची महिला ही अबला नसून सबला झालेली दिसून येते, नेतृत्त्व करण्याची क्षमता वाढीस लागली आहे.

- महिलांचा आर्थिक स्तर उंचावलेला दिसून येत आहे.
- विविध समाजातील महिलांना आपल्या हक्क आणि अधिकाराची जाणीव झाली.
- महिलांना मान सन्मान मिळत आहे.
- कौशल्यात वाढ झालेली आहे.

सुशिक्षित महिलांचे सक्षमीकरण :

आज एकविसाव्या शतकातल्या स्त्रियांना राजमार्गावरून चालता येत आहे. त्यांचे धैर्य, तयाचे शहानपण त्यांचा निश्चय, त्याचे कर्तृत्व आणि त्यांची तळमळ या सर्व गोष्टींचे स्त्रीधन आधुनिक स्त्रीला सक्षमीकरणाने मिळाले आहे. सुशिक्षित स्त्रियांचे योगदान हे फार मोठे ठरले आहे.

शिक्षणाचा प्रारंभकाळात नाना क्षेत्रांत धडाडीने काम करू लागलेल्या अनेक स्त्रियांनी दाखविलेले सामाजिक भान फार मोलाचे आहे. सार्वजनिक जीवनात सर्व क्षेत्रात आत्मविश्वासाने आणि हिरिरीने पुढे सरसावलेल्या कर्तृत्ववान स्त्रियांनी महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक, सामाजिक विकासाला जसा हातभार लावला तसाच सांस्कृतिक विकासालाही लावला आहे. जेव्हा शिकणे हेच बाईसाठी पाप मानले जात होते. तेव्हा लिहिणे किंवा गाणे किंवा नाचणे यांचा तर विचारच करता येणे शक्य नव्हते. तरीही लोकनिंदेचा स्वीकार करत सुशिक्षित महिलांनी हळूहळू तीही क्षेत्रे आपल्या कर्तृत्वाने गाजवली. महिलांनी सक्षमीकरणामुळे मान सन्मान मिळत आहे. कुटूंबावर येणाऱ्या, आर्थिक संकटाचा सामना मोठ्या हिंमतीने सुशिक्षित महिला करताना दिसत आहे. त्यामुळे आज त्यांची प्रशंसा वाढीस लागलेली दिसते. कौशल्यात वाढ झाली. आज आधुनिक काळात महिला उद्योजक पुढे येत आहे. सावकारी पाशातुन सुटका झालेली दिसून येते. त्यांचा आत्मविश्वास वाढला, बचतीची सवय लागली आहे. आजची स्त्री सुशिक्षित बनून महिला सक्षमीकरणात स्वत:च्या आयुष्याबद्दलचा निर्णय स्वत: घेऊ शकतात. तसेच सामाजिक क्षेत्रातील विविध निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होऊ शकतात.

स्त्रियांना केंद्रस्थानी मानून योजनांची निश्चिती, स्वयंसाहाय्यता बचतटांचा विकास, यांचा प्रामुख्याने विचार झाला. त्याचे परिणाम अनेकांगांनी दिसून आले. शासकीय निमशासकीय यंत्रणामध्ये स्त्रियांना नोकरीत 30 टक्के आरक्षण मिळाले. स्थानिक स्वराज्य संस्थात 50 टक्के आरक्षण मिळाले. महिला आर्थिक विकास महामंडळाच्य माध्यमातून, महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाच्या माध्यमातून स्त्रियांना व्यवसाय शिक्षण प्रशिक्षणाच्या संधी उपलब्ध झाल्या. कायदेशीर मदतीसाठी राज्य महिला आयोग स्थापन झाला. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या (जिल्हा परिषद/पंचायत समित्या व ग्रांमपंचायती) स्व.उत्पन्नातील 10 टक्के निधी स्त्री आणि बालकल्याणासाठी राखून ठेवण्याची तरतुद करण्यात आली. आज भारताची जलद होणारी आर्थिक प्रगती लक्षात येते की येत्या काही वर्षामध्ये भारत महिला सक्षमीकरणाचे ध्येय साध्य काहीप्रमाणात साध्य झालेले आहे. व साध्य करण्यात येईल.

समारोप :

अशाप्रकारे माझ्या संशोधन विषयात आधुनिक काळातील देशाचे भवितव्य घडविणारी स्त्री आज प्रत्येक क्षेत्रात अग्रेसर आहे. महिला सक्षमीकरणामुळे आज महिलांना त्यांच्या हक्क व अधिकाराची जाणीव झालेली आहे व महिला सक्षमीकरणात आज स्त्री विविध भुमिकेत दिसून येत आहे व तिची प्रगती आधूनिक काळात दिसून येते.

संदर्भ :

1. नाईकवाडे, अशोक (2011-12) : 'महिला सबलीकरण स्त्रीवादाची वाट्यात', प्रकाशित लेख.
2. प्रदिपकुमार (2008) , 'महिला आणि विकास', यश पब्लिशर्स, नागपूर.
3. तुंटे विजय, मैरकर संदिप, (2013), 'भारतीय संविधान', प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव.
4. महिला सशक्तीकरण – विकिपीडिया.
5. डॉ. जयश्री देवरे, महिला सक्षमीकरण आणि शासकीय योजना.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

'महिला सशक्तीकरण और राजनितिक विकास' एक अध्ययन

प्रा. डॉ. प्रगती दिनेश नरखेडकर
सहयोगी प्राध्यापक एस.आर.एम. कॉलेज ऑफ सोशन वर्क पडोली, चंद्रपूर
Email- pragatinarkhedkar@gmail.com.

सारांश:

समाज व राश्ट्र के निर्माण में महिलाओं की भूमिका को लेकर, चिंतन में एक विष्वव्यापी बदलाव आया है और महिला विकास व उसके सषक्तीकरण को लेकर एक अनुकूल वातावरण बनाता जा रहा है । महिलाएँ भी इस चिंतन की सार्थकता सिद्ध करने के लिए जीवन के हर क्षेत्र में पुरूशो से कंधे से कंधा मिलाकर अपनी अंतनिहित क्षमता का प्रमाण दे रही है । फिर चाहे वह खलिहानों में हाथ बटाने का कार्य हो या लडाकू विमानो की पायलट बन सीमा रक्षा करने की दायित्व हो या माँ या पत्नि बन गृहस्थी को संवारने का क्षेत्र हो । भारत ही नही ईरान जैसे कट्टरपंथी देष में भी महिलाओं को पुरूशो के बराबर अधिकार देने की बात उदारपंथी भी खुले मंच से करने लगे है ।

आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रो में योगदान के बावजूद जब तक राजनीति में महिला की भूमिका सुनिश्चित नही की जाती तब तक महिला का सर्वांगीण विकास सम्भव नही है । इसी राजनीतिक भूमिका को महिला सषक्तिकरण का नाम देकर त्रिस्तरीय पंचायतो में महिलाओं की भागीदारी को ७३ वें व ७४ वे संविधान संषोधन द्वारा एक निष्चित प्रतिनिधीत्व देकर एक ऐतिहासिक कदम उठाया गया है । उत्साहजनक तथ्य यह है कि अधिसंख्या महिला प्रतिनिधीयों ने अपनी सकारात्मक व सक्रीय भूमिका ने यह सिध्द कर दिया है कि वे इस क्षेत्र में भी पुरूशों से कम नही है । महिलाओं की स्थिती, आर्थिक विकास, राजनीतिक हिस्सेदारी और सौध्दांतिक विचारधाराओं से प्रभावित रही है ।

कुल मिलाकर महिलाएं इन चुनौतियों को स्विकार कर रही है तथा विभीन्न राज्यों मे नेता के रूप में अपना स्थान बना रही है । सामुदायिक सहायता जुटाने तथा ग्राम पंचायत एंव ग्राम सभा की बैठकों में महत्वपूर्ण मुद्दो को उठाने की दिषा में उन्होंने अपना विषेश प्रभाव दिखाया है । कुछ मामलों मे ऐंसा देखा गया है कि महिलाओं द्वारा आयोजित ग्रामसभा की बैठकों में आम लोगों की भागीदारी पुरूशो द्वारा आयोजित बैठको की अपेक्षा ज्यादा रही है । और वह सफलतापूर्वक प्राप्त करते हुए निर्णय क्षमता की प्रक्रिया में सक्रीय रही है ।

वैसे तो आज लगता है कि स्त्री–पुरूश में बराबरी स्थापित हो गई है परंतु जागरूकता का सतत् प्रवाह बना रहना जरूरी है । सफलता के लिए स्वाभिमान को जगाने की आवष्यकता है । पंडित नेहरू ने कुछ प्रसंगो में कहा कि विधानसभाएँ, नगर पालिकाएँ, जिला परिषद, संसद आदि के प्रतिनिधीयों मे महिला की संख्या ५० फिसदी होनी चाहिए । बर्नाड षॉ का कथन है कि महत्वपूर्ण जगहों पर एक पुरूश एक महिला दोनो की नियुक्ती हो, उन दोनों द्वारा दिए गए निर्णय उचित व दूरगामी होंगे ।

प्रस्तावना :

'सर्वहारा–वर्ग तब तक स्वतंत्रता प्राप्त नही कर सकता है जब तक कि महिलाओं के लिए पूर्ण स्वतंत्रता प्राप्त नही कर ले । यदि महिलाओं को राजनीती में, सार्वजनिक कामों में सम्मिलीत नही किया जाता उन्हे रसोई की घटन से बाहर नही निकाला जाता, उन्हे बराबर का दर्जा प्राप्त नही होता, तब तक वास्तविक स्वतंत्रता की बात करना असंभव होगा, जनवाद की स्थापना करना भी असंभव होगा, समाजवाद की बात तो दूर ।' —— **लेनिन**

अपनी इसी सोच के कारण लेनिन ने सबसे पहले किसान–मजदूरों के प्रत्यक्ष संगठनों से अलग महिला संगठन बनाने की बात कही थी । जहॉ महिला सक्षमीकरण हो सके ।

भारतीय संविधान भारत को एक कल्याणकारी राज्य बताया गया है जिसका अर्थ है कि राज्य प्रत्येक नागरीक के कल्याण के लिए कार्य करेगा और समाज के कमजोर वर्गो और महिलाओं के उत्थान व विकास के लिए विषेश प्रयत्न करेगा । इसके अलावा संविधान के चौथे भाग में ''राज्य के नीति निर्देषक तत्वों'' का जिक्र किया गया है जो सीधे–सीधे महिलाओं के अधिकार और उनके विकास से सम्बंधित है । लेकिन स्वतंत्रता मिलने के बाद भी पंचायतो के विकास व उनमें महिलाओ की भागीदारी सुनिष्चित करने के लिए कोई खास प्रयास नही किए गए । पंचायते गठित करने की बजाय केंद्र सरकार ने सामुदायिक योजना कार्यक्रम व राश्ट्रीय विस्तार कार्यक्रम चलाए । स्थानीक पहलकदमी को राश्ट्रीय विकास में भागीदार बनाने के लिए तदर्थ समितीयां, जिनके अधिकांष मनोनीत सदस्य अधिकारी ही थे, लेकीन इनमें नौकरषाही का ही बोलबाला था । इसी पहलू को ध्यान में रखते हुए केन्द्र सरकार ने सामुदायिक परियोजनाओं के लिए बलवंत राय मेहता की अध्यक्षता में एक अध्ययन समिती गठित की । इस समितीने २४ नवम्बर, १९५७ को अपनी रिपोर्ट सरकार को सौप दी । बलवंत राय मेहता समिती ने महिलाओं की भागीदारी सुनिष्चित करने के लिए पंचायतो के तीनों स्तरों परदो महिला सदस्यों को मनोनीत करने का सुझाव दिया । महिलाओं की पंचायतो में भागीदारी सुनिष्चीत करने का वह पहला प्रयास था लेकीन अफसोस कि इन महिलाओं को निर्वाचित सदस्यों के रूप में नही लिया जाना था ।

१९७१ में भारत में महिलाओं की स्थिती पर भारत सरकार ने एक समिती गठीत की । इसने 'समानता की और' षिर्शक से अपनी रिपोर्ट में कहॉ–वैसे तो महिलाओं की राजनीतिक भागीदारी बढी है, लेकिन उनके राजनीतिक रूप से निरक्षर होने तथा राजनीतीक पार्टियों व महिला संगठनो की उदासीनता के कारण वे अपनी रोजमर्रा की समस्याओ के संदर्भ में राजनीतिक प्रक्रिया पर कोई खास दबाव नही बना सकी ।

१९५९ में बलवंत राय मेहता समिती की सिफारिषे को ध्यान में रखकर महाराश्ट्र में मुंबई ग्राम पंचायत अधिनियम तथा जिला परिशद व पंचायत समिती अधिनियम के द्वारा तीन स्तरीय पंचायती राज व्यवस्था का उदय हुआ । १९९२ में हुए चुनावों में पंचायत के तीनो स्तरों पर महिलाओ की ३० प्रतिषत भागीदारी का प्रावधान कर दिया था । यह महिलाओं की स्थानिय स्तर पर निर्णय लेने की प्रक्रिया में प्रषंसनीय कदम था ।

बलवंत राय मेहता समिती की रिपोर्ट के दो दषक बाद अषोक मेहता अध्यक्षता मे १९७७ में पंचायती राज समिती का गठन हुआ जिसमें महिलाओं की भागीदारी बढाने के लिए जिला परिशद व मंडल पंचायत स्तर पर चुनाव में अधिकतम मत प्राप्त करने वाली दो महिलाओं को सदस्य बनाने की सिफारीष करते हुए महिला चुनाव नही लडती जो दो महिलाओं का सहयोजन करने का प्रावधान किया ।

७३, ७४ वे संविधान संषोधन की धारा २४३–घ के अनुसार प्रत्येक पंचायत में प्रत्यक्ष निर्वाचन द्वारा भरे जाने वाले स्थानो की कुल संख्या के एक–तिहाई अन्य पद महीलाओं के लिए है । इस संषोधन से स्वायत्त संस्थाओं का दर्जा दिया है । आर्थिक विकास व सामाजिक न्याय की योजनाए बनाने का जिम्मा, जिसमें संविधान की ११ वी अनुसूची में सुचिबध्द २९ विशय भी षामील है । इस प्रकार महिलाए अपने क्षेत्रो के आर्थिक विकास व सामाजिक न्याय की योजनाए बनाएंगी । यहां यह बताना उचित है की वैसे तो महिलांए संपूर्ण योजनाएं बनाएंगी लेकीन अनुसूचि–२ में जो २९ विशय है, उनमें महिला एंव बाल कल्याण, स्वास्थ व स्वच्छता, अस्पताल–प्राथमिक आरोग्य सेवा तथा औषधालय, परिवार कल्याण, समाज कल्याण, षिक्षा आदि ऐसे विशय है जो प्रत्यक्ष रूपसे महिलाओं से संबंधित है ।

उद्देष:

महिलाओं की राजनीतिक विकास जानने के लिए महिलाओं की दृश्टि से तीन बातो पर अपना ध्यान संषोधन अध्ययन में केंद्रीत किया है ।

१. समानता के लिए संवेदनषीलता
२. राज्य और समाज व्यवस्था को प्रभावित करने की क्षमता
३. राज्य व्यवस्था की इकाइयों से महिलाओं का संबंध.

इन आधारों पर किया जाने वाला विष्लेशण महिलांओ के राजनीतिक विकास के स्तर को असंतोशजनक स्थिती में बताता है । विष्व का इतिहास और विष्व के प्रगतिषील देषो की राजनीतिक, सामाजिक एंव आर्थिक प्रगति इस बात का प्रमाण है कि किसी भी देष की वांछित प्रगती के लिए उस देष की महिलाओं की भागीदारी आवष्यक एंव महत्वपूर्ण है । क्या कारण रहा है कि संयुक्त राश्ट्र संघ की महसभा द्वारा घोशीत अंतरराश्ट्रीय महिला वर्श एंव महिला दषक १९९०–२००० की समाप्ती तक भी सम्पूर्ण कार्यात्मक षक्ती में महिला कार्यकर्ताओं की संख्या कम रही है । विष्व की आधी षक्ति एंव क्षमता होने के बावजूद राजनितिक, सामाजिक, आर्थिक एंव सांस्कृतिक क्षेत्रो में महिलाओ की भूमिका, उनकी कम भागीदारी तथा कमजोर स्थिती पर और सहभागीता पर प्रष्नचिन्ह यथावत लगा हुआ है । क्या कारण है कि भारतीय राजनिती में महिलाओं के लिए किसी प्रकार का प्रतिबंध न होने के बावजूद भी वे भारत के आम चुनावो में बहुत कम संख्या में भाग लेती है तथा जो भाग लेती है, वो प्राथ: राजनितिकी उंची कुर्सी तक पहुचने अथवा उसे प्राप्त करने में असमर्थ रहती है । पुरूश प्रधान समाज में हमारे देष में कैसे मिलेगा उन्हे यह आषियाना, वह जमीन, वह आकाष अब तक घर में बैठकर उन्होने जिन पुरूशो को योग्य बनाया वे ही उन्हे देष का प्रतिनिधीत्व आसानीसे नही करने देते । यदि ऐसा नही होता तो महिला आरक्षण की आवष्यकता क्यों होती ? हमें हमारे देष की महिलाओं के उत्थान के लिए इन सब बातो को सोचना होगा ।

भारत की महिलाओं की राजनितिक क्रियाषीलता को जानने के लिए यदी हम भारत के प्राचिन इतिहास का अध्ययन कर सकते है । भारत के स्वाधिनता आंदोलन में महात्मा गांधी की विषेश प्रेरणा एंव प्रोत्साहन से महिलाएँ देष के राजनितिक क्षेत्र में आगे आई । परंतु दु:ख इस बात का है कि उन्हे अब तक भी समाज में समानता के अधिकार नही मिले है । राजनितिक विकास के मुख्य रूप से चार पक्ष है । राजनितिक जागरूकता, राजनिति भागीदारी, राजनितिक नेतृत्व प्राप्त करना एंव नेतृत्व प्राप्त कर निर्णयों को प्रभावित करना तथा दिषा देना ।

भारत के संविधान में संषोधन करके अब भारत में स्वषासन में महिलाओं को आरक्षण प्रदान कर राजनितिक विकास के लिए रास्ता बना दिया है । इस रास्ते पर चलना और उसमें आगे बढना है । महिलाओं को अपने अधिकारो को वास्तविक रूप से प्राप्त करने के लिए अब स्वंय को समर्थ और जागरूक होना होगा । भारतिय राजनिती में क्रियाषीलता मार्ग खोजने का प्रयास करना, जिससे कि देष का सही विकास हो सके ।

- **भारत की महिलाओं को जो कारण उन्हे राजनिति से दूर रखा रहे है**

भारतीय सामाजिक संरचना, महिलाओं में संकाच, बालक और बालिकाओ में भेदभाव, नैतिकता का दोहरा मापदण्ड, महिलाओं की आर्थिक पराधिनता, महिलाओं में असुरक्षा का भय, विभीन्न राजनितीक दलों में सत्ता प्राप्ती एंव स्वार्थ की दूशित प्रवृत्ती, समाज में नैतिकता का अभाव, भारत में खर्चिली चुनाव प्रणाली, महिलाओं में राजनितिक जागरूकता का अभाव आदी.

- **महिलाके लिए राजनितिक सुधार**

१. आज आवष्यकता है कि राजनितिक जागरूकता उत्पन्न करने के लिए सर्वप्रथम समानता पर आधारीत सामाजिक संरचना का गठन किया जाये ।
२. महिलाओं को आर्थिक रूप से आत्मनिर्भर बनाना होगा । उनमें साहस, त्याग और निर्भीकता की भावना का विकास करना होगा ।
३. परिवार और समाज में स्त्री–पुरूश दोनो एक–दुसरे के सहयोग से अपने दायित्वो का निर्वाह करे, यह भावना विकसीत करनी होगी ।
४. महिलाओं को मात्र कानूनी अधिकार प्रदान करने से समान अधिकार का उपयोग नही कर पाती । आवष्यकता है की समाज में सामाजिक परिवर्तन हो, समाज का नजरिया बदलना होगा एंव महिलाओं को अपने मानसिक हिनभावना का अन्त करना होगा ।
५. भारतीय समाज में महिलाओ को पुरूशो के समान स्तर पर लाने तथा उनका विकास करने के लिए भारत में समाज एंव सरकार दोनो को ही समान रूप से सहयोग करना होगा ।

अत: यह स्पश्ट है की महिला उस मुकाम पर पहुँचेगी, यदि वह सामाजिक–आर्थिक आधार प्राप्त कर ले । आवष्यकता इस बात की है कि महिलाओं में राजनितिक जागरूकता उत्पन्न करने में पुरूश प्रधान समाज एंव राजनेताओ को सहयोग देना होगा । दोनो को समय के बदलते परीवेष के अनुरूप अपने आपको ढालना होगा । अत: महिलाओं की राजनिति में वास्तविक भागिदारी सुनिष्चीत करने हेतू महिलाओ में जागरूकता लाना एंव उन्हे नेतृत्व के लिए षिक्षित करना आवष्यक है ।

निश्कर्श:

महिलाओं की भागीदारी के स्तर तथा गुणवत्ता मे वृध्दी हेतू तथा क्षेत्र की समीक्षा करने के लिए संस्थागत तंत्र की आवष्यकता को स्वीकार करना चाहिए । महिलाओं को अधिकार संपन्न बनाने के लिए उचित नीतियों एंव कार्यक्रमों, विभिन्न स्तरो पर संस्थागत तंत्रो तथा पर्याप्त वित्तीय संसाधनो के जरिए एक उपयुक्त वातावरण का निर्माण किया जाना चाहिए । महिलाएँ चुनौतियो को स्विकार कर रही है तथा विभीन्न राज्यों मे नेता के रूप में अपना स्थान बना रही है । महिलाओं की अधिकार संपन्नता के लिए उनकी आजीविका सहढ करना, मजबूत बनाना महत्वपूर्ण है ।

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. षर्मा कविता, (२०११), स्त्री सषक्तीकरण के आयाम, रजत प्रकाषन, नई दिल्ली
2. भारद्वाज निधी, (२०१२) महिला सषक्तिकरण, सागर पब्लिषर्स, जयपूर
3. कवि माधवि, (२०००), १०२ श्रेश्ठ महिला, विदयाभारती प्रकाषन, लातूर
4. षर्मा प्रज्ञा, (२००१), महिला विकास और सषक्तिकरण, अविश्कार पब्लिषर्स, जयपूर
5. राश्ट्रीय विषेशज्ञ समिती रिपोर्ट, १९८७
6. भारताची जनगणना २००१
7. कुरूक्षेत्र फरवरी, २००१
8. मिश्रा षिला, (२०००), महिलाओं की राजनितिक क्रीयाषीलता.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

पुरूष प्रधान संस्कृती व महिलांचे सक्षमीकरण

कु. द्वारकादास रंगनाथ राकडे
एम. ए. समाजशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना :

भारतातील पारंपारिक हिंदु समाज रचनेमध्ये पुरूषांना नेहमीच प्रथम दर्जा व महिलांना दुय्यम दर्जा राहिलेला आहे. पितृसत्ताक समाजामध्ये तसेच वंशश्रेष्ठत्तामध्ये महिला हिन समजली जात असे. पुरूषप्रधान संस्कृती आणि त्यामध्ये स्त्रियांच्या अत्याचाराच्या घडत असलेल्या घटना यामध्ये वारंवार वाढ होतांना दिसून येत होती. स्त्रीची 'चुल आणि मुल' म्हणून राहिलेली भूमिका आजही 21 व्या शतकामध्ये आपल्याला बदलेली दिसून आली नाही. सामाजिक व अन्यायाने ग्रस्त असलेल्या स्त्री विषयक समस्या सोडविण्याचे प्रयत्न राष्ट्रीय, राज्यशास्त्रीय व जिल्हा पातळीवर अनेक सामाजिक संस्था व चळवळी करीत असल्याचे आपल्याला दिसून येतात.

उद्दिष्ट्ये :

1. पुरूषप्रधान संस्कृतीचा अभ्यास करणे.
2. पुरूषप्रधान संस्कृतीमधील स्त्रीयाच्या स्थितीचा अभ्यास करणे.
3. महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना अर्थ स्पष्ट करणे.
4. महिला सक्षमीकरणाच्या स्थितीचा अभ्यास करणे.

पुरूषप्रधान संस्कृती संकल्पना व अर्थ :

स्त्री व पुरूष दोघे मिळून एकत्र येऊन समाज तयाला झाला. अर्थातच दोघांचेही महत्त्व समानच असायला हवे पण पुरूषसत्ताक अवस्थेमधील स्त्रीला मिळाणारे स्थान तिचा दर्जा, तिला प्राप्त होणारे स्वातंत्र्य, अधिकार यामध्ये असमानता आढळून येते.

'पुरूषप्रधान' संस्कृतीत लिंगभावाची जडणघडण पुरूषांना झुकते माप देणारी असते आणि तुलनेत स्त्रियांना पक्षपाताला अधिक तोंड दयावे लागते. पुरूष कुटूंबप्रमुख, पुरूषाकडे मालमत्तेची मालकी, लग्न झाल्यावर स्त्रियांनी सासरी जाणे, पितृवंशीय व्यवस्था ह्या समाजिक प्रक्रिया आपली समाजव्यवस्था पुरूषप्रधान असल्याचे दर्शवतात कुटूंबातील घटक व्यक्तींवर पित्याची वा वडीलधाऱ्या पुरूषाची अधिसत्ता असणारी कुटूंबाची संघटना म्हणजे पितृसत्ताक कुटूंबपद्धती पितृसत्ताक कुटूंबपद्धतीध्ये जसे पित्याची वा वडीलधाऱ्या पुरूषाची अधिसत्ता असते तसेच पुरूषप्रधान संस्कृतीमध्ये पुरूषांचा महत्त्वाचे स्थान होते व आहे. परंपरेने जी समाजव्यवस्थेची रचना झाली आहे. त्या व्यवस्थेला स्त्रियांना दुय्यम स्थान, कनिष्ठ दर्जा मिळाला. मात्र अलिकडे शैक्षणिक विकासातूनच सर्व क्षेत्रात स्त्रिया काम करू लागल्या आहेत.

पुरूषप्रधान संस्कृतीमधील स्त्रियांची स्थिती :

पुरूषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्रियांचा दर्जा दुय्यम, कनिष्ठ प्रतीचा होता. स्त्री व पुरूष याची शारीरिक व मानसिक भिन्नता हा जरी जीवशास्त्रीय स्वरूपाची असली तरी सामाजिक स्तरावर तिला या लिंगभेदावर आधारित वागणूक मिळू लागली. स्त्री-पुरूष असमानता हा मुळे मुद्दा धरून तिला सर्वच क्षेत्रात कमीपणा प्राप्त झाला. दुय्यम स्थान प्राप्त झाले. परंतु हे दुय्यम स्थान हे अन्यायी विषमतेवर आधारित असल्याने याविरूद्ध स्त्रीत्वाचे दुय्यम स्थान नाकारून माणूस म्हणून व्यक्ती म्हणून समाजात स्थान मिळविण्यासाठी तिचा प्रयत्न सुरू झाला. या व्यवस्थेमध्ये तिला तिचे स्वत:चे स्थान निर्माण करण्याची गरज भासु लागली व यातूनच स्त्रीवादाचा जन्म झालेला दिसतो.

'स्त्रीवाद' म्हणजे स्त्री-पुरूष समानतेसाठीचा लढा स्त्रीला तिचे गरजेचे विकासाचे स्वातंत्र्य प्राप्त करण्यासाठीचा लढा एकूणच समाजव्यवस्थेमध्ये पुरूषांप्रमाणे सर्व स्तरावर तिची गुणवत्ता, कार्यक्षमता सिद्ध करण्यासाठी तिला तिचे अस्तित्व एक व्यक्ती म्हणून स्थान मिळविण्याच्या दृष्टिने सर्वसमावेशक मांडणी व तिचा अभ्यास म्हणजे स्त्रीवाद होय.

स्त्रीवादी विचारप्रक्रियेतून महिला सक्षमीकरण :

पुरूषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्रीने 'चुल आणि मुल' एवढेच सांभाळावे, तिचे कार्यक्षेत्र तेवढेच आहे, तिला कोणताही निर्णय घेण्याचा अधिकार नव्हता व नाही. धार्मिक अनिष्ठ चालीरितींच्या बंधनात ती जीवन जगते. तिला शिक्षण नाकारले गेले. गुलामासारखे स्थान तिला देण्यात आले. बालविवाह, सतीप्रथा, बुरखापद्धती अशा प्रकारे तिच्या मनाविरूद्ध, सक्ती करून, तिच्यावर अन्याय अत्याचार केले जात. या सर्वविरूद्ध स्त्रीवादी भूमिका उभा राहताना दिसते. मुळातच पुरूषाप्रमाणेच स्त्रीसुद्धा एक व्यक्ती आहे. ज्यापद्धतीने स्वत:चा विकास करण्यासाठी पुरूष प्रयत्नशील असतो तसेच व्यक्ती म्हणून स्त्रीने स्वत:चा विकास साधण्यासाठी जे-जे आवश्यक आहे. ते-ते प्राप्त करण्यासाठी स्वत: प्रती स्वातंत्र्याची मागणी करणे आवश्यक आहे व म्हणूनच स्त्रीवदी विचार स्त्री स्वातंत्र्याच्या अधिकाराचा पुरूस्कार करताना दिसतात व त्यातुनच स्त्री सक्षमीकरणाचा विकास झालेला दिसून येतो.

"महिलांमध्ये सकारात्मक मानसिकता घडवून आणणे म्हणजेच महिला सवलीकरण होय." आजची महिला ही अबला नसून सबला झालेली दिसून येते.

महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना व अर्थ :

महिला सक्षमीकरण ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. प्रत्येक महिलेला स्वत:च्या विकासासाठी तिचे नेतृत्त्व, कतृत्व उभे राहण्यासाठी संधी उपलब्ध करून देणे तसेच स्त्री ही स्वावलंबी बनण्यासाठी तिला आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक मदत करणे तिला मानसिक आधार देऊन तिच्यातील आत्मविश्वास जागृत करणे म्हणजे 'महिला सक्षमीकरण' होय.

भारतीय राज्यघटनेच्या माध्यमातून खऱ्या अर्थाने स्त्रीला समता, स्वातंत्र्य आणि समानतेची संधी उपलब्ध करून दिली असल्याचे आपल्याला दिसून येतो.

महिला सक्षमीकरण :

वेगाने बदलणाऱ्या आजच्या आधुनिक युगात महिला सशक्तिकरण किंवा महिला सक्षमीकरण हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. महिला सक्षमीकरण ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे.

भारतीय राज्यघटनेतील स्त्रियांचे स्थान :

डॉ. आंबेडकर यांनी स्वतंत्र्य, समता आणि बंधुता या त्रिसुत्रीच्या आधारावर राज्यघटना तयार करून नोव्हेंबर 1949 मध्ये राज्यघटना भारतीयांना बहाल केली. भारतीय जनतेच्या सर्वांगीण स्वातंत्र्याच्या पुरस्काराच्या मुळाशी समतेची आधारशीला संविधाना करण्यात त्याचा हेतु भारतीय समाजात समतेची संकल्पना रूजविण्याचा होता. म्हणून त्यांनी राज्यघटनेत स्त्रियांच्या हक्काचे संरक्षण करून पुरूषाच्या बरोबरीचे अधिकार बहाल करण्याचा प्रयत्न केला. राज्यघटनेच्या कलम 15 मध्ये धर्म, जात, वंश, लिंग, जन्मस्थान यावरून भेदभाव करण्यास प्रतिबंध करण्यात आला.

आज एकविसाव्या शतकातल्या स्त्रियांना राजर्मावरून चालता येत आहे. त्याचे धैर्य, त्याचे शहाणपण, त्यांचा निश्चय त्याने कर्तुत्त्व आणि त्यांची तळमळ या सर्व गोष्टींचे स्त्रीधन आधुनिक स्त्रीला **सक्षमीकरणाने** मिळाले आहे.

महिला सक्षमीकरणाची आवश्यकता :

समाजाच्या जडणघडणीत स्त्रीचे योगदान महत्त्वाचे आहे. थोर विचारवंत प्लेटोने स्त्रीयांना राज्याची आर्धी शक्ती मानले होते. आज कुटूंब, समाज, राष्ट्र व जगाच्या विकासासाठी स्त्री सक्षमीकरणाचे महत्त्व पटू लागले आहे.

1975 साली आंतरराष्ट्रीय 'स्त्री वर्ष' जाहीर केले गेले त्यांनतरचे दशक स्त्री दशक' म्हणून जगभर मानले गेले. भारताने 2001 हे वर्ष महिला सबलीकरण वर्ष म्हणून साजरे केले. वास्तविक समाजातील निम्मी लोकसंख्या स्त्रीयांची असून समाजाच्या जडणघडणीत तिचे योगदान महत्त्वाचे आहे. परंतु समाजात पुरूषप्रधान व्यवस्थेमुळे स्त्रीला नेहमीच दुय्यम स्थान देण्यात आले आहे. मध्ययुगीन कालखंड तर स्त्री वर्गाच्या दृष्टीने अतिशय भयंकर समजला जातो. आधुनिक युगातही पूरुष मंडळी स्त्रीला दुय्यम समजतातच परंतु स्त्रीदेखील स्वत:ला हिन लेखते. शतकानुशतकाच्या गुलामगिरीमुळे महान शक्ती असणाऱ्या स्त्रीची शक्ती सबलीकरणाची आवश्यता निर्माण झाली आहे.

सद्यस्थितीत महिलांचे सक्षमीकरण होण्याकरिता शासनाने विविध प्रकारचे कार्यक्रम हाती घेतलेले दिसून येते. सक्षमीकरणामुळे विविध अन्याय आणि अत्याचाराविरोधात उभे राहण्याची प्रबळ मानसिकता महिलांची झाली आहे. तिच्यात नेतृत्व करण्याची क्षमता वाढीस लागली आहे.

महिला सक्षमीकरणाचा परिणाम :

- महिला सक्षमीकरणामुळे महिलांचा आर्थिक स्तर उंचावलेला दिसून येत आहे.
- विविध समाजातील महिलांना आपल्या हक्क आणि अधिकाराची जाणीव झाली.
- महिलांना मान सन्मान मिळत आहे.
- कौशल्यात वाढ झालेली आहे.
- शिक्षणाच्या प्रारंभकाळात नाना क्षेत्रात घडाडीने काम करू लागल्या आहेत.
- स्त्रियांना केंद्रस्थानी मानुन योजनांची निश्चिती, स्वयं साहाय्यता बचतगटांचा विकास, यांचा प्रामुख्याने विचार झाला, त्याचे परिणाम अनेकांगांनी दिसून आले.

समारोप :

अशा प्रकरे पुरूषप्रधान संस्कृती व महिला सक्षमीकरण या संशोधन विषयात देशाचे भवितव्य घडविणारी स्त्री आज प्रत्येक क्षेत्रात पुरूषांबरोबर खांद्याला खांदा देऊन अग्रेसर आहे. महिला सक्षमीकरणामुळे आज महिलांना त्यांच्या हक्क व अधिकाराची जाणीव झालेली आहे व तिची प्रगती आधुनिक काळात 100 टक्के नसून परंतु 70 टक्के आज स्त्री विविध भुमिकेत दिसून येत आहे.

संदर्भ :

1) केळकर, मीना (1990), 'भारतीय स्त्री संकल्पना आणि प्रतिमा,' नितिन प्रकाशन, पुणे.
2) प्रदिपकुमार, (2008), 'महिला आणि विकास', यश पब्लिशर्स, नागपूर.
3) महिला सशक्तीकरण – विकिपीडिया.
4) नाईकवाडे, अशोक (2011-12), 'महिला सबलीकरण स्त्रीवादाची वाट्यात', प्रकाशित लेख.
5) आशा कांबळे, (2020), 'स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी', सुगावा प्रकाशन, पुणे.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

पुरूषप्रधान संस्कृती व महिलांचे सक्षमीकरण

अशोक भीमराव वाघमोडे
संशोधक विद्यार्थी, एम.फिल, समाजशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
Email : waghmode24@gmail.com

प्रस्तावना :

आज मितीला समाज कितीही विकसित झाल्याचे आपण मानत असलो तरी त्याला साक्ष असणाऱ्या इतिहासाला आपण विसरू शकत नाही. प्राचीन काळापासून स्त्रियांच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचा वेध घेतला असता स्त्रियांचा दर्जा हा पुरूषापेक्षा नेहमीच दुय्यम स्वरूपाचा राहिला आहे.पितृसत्ताक समाजामध्ये तसेच वंशश्रेष्ठतामध्ये महिला हिन समजली जात असे. त्यांना सार्वजनिक जीवनात कोणतेही हक्क किंवा अधिकार हिंदू समाजरचनेने प्रदान केलेले नव्हते. त्यांनी केवळ चार भिंतीच्या आत ‘ चुल आणि मूल’ याच कार्यक्षेत्रात आपले जीवन जगावेत, असा धर्माला एक प्रकारे दंडक होता. एकंदरीत विचार केला तर महिला ही केवळ पुरुषांची अधिन राहिलेली आहे व त्यांना कोणत्याही प्रकारचा निर्णय घेण्याचा अधिकार नव्हता. परिणामी प्राचीन काळापासून महिला ही अन्याय आणि अत्याचाराला बळी पडलेली दिसून येते.

पुरूषप्रधान संस्कृती आणि त्यामध्ये स्त्रियांच्या अत्याचाराच्या घडत असलेल्या घटना यामध्ये वारंवार वाढ होतांना दिसून येत आहे. बऱ्याच प्रमाणात स्त्रीची ‘चुल आणि मूल’ म्हणून राहिलेली भूमिका आजही २१ व्या शतकामध्ये आपल्याला बदललेली दिसून येत नाही. सामाजिक व अन्यायाने ग्रस्त असलेल्या स्त्री विषयक समस्या सोडविण्याचे प्रयत्न राष्ट्रीय, राज्यस्तरीय व जिल्हा पातळीवर अनेक सामाजिक संस्था व चळवळी करीत असल्याचे आपल्याला दिसून येते.

पुरुषप्रधान संस्कृती व संकल्पना व अर्थ :

स्त्री व पुरुष दोघे मिळून एकत्र येऊन समाज तयार झाला अर्थातच दोघांचेही महत्त्व समानच असायला हवे. पण, पुरुषसत्ताक अवस्थेतील स्त्रीला मिळणारे स्थान तिचा दर्जा, तिला प्राप्त होणारे स्वातंत्र्य, अधिकार यामध्ये असमानता आढळून येते.

‘पुरुषप्रधान संस्कृतीत’ लिंगभावाची जडणघडण पुरुषांना झुकते माप देणारी असते आणि तुलनेत स्त्रियांना पक्षपाताला अधिक तोंड द्यावे लागते. पुरूष कुटुंबप्रमुख पुरूषांकडे मालमत्तेची मालकी, लग्न झाल्यावर स्त्रियांनी सासरी जाणे, पितृवंशीय व्यवस्था या सामाजिक प्रक्रिया आपली समाज व्यवस्था पुरूषप्रधान असल्याचे दर्शवतात. कुटुंबातील घटक व्यक्तींवर पित्याची व वडिलधाऱ्या पुरूषांची अधिसत्ता असणारी कुटुंबाची संघटना म्हणजे पितृसत्ताक कुटुंब पद्धती, पितृसत्ताक कुटुंब पद्धतीमध्ये जसे पित्याची वा वडिलधाऱ्या पुरूषांची अधिसत्ता असते तसेच पुरूषप्रधान संस्कृतीमध्ये पुरूषांचे महत्त्वाचे स्थान होते व आहे. परंपरेने जी समाज व्यवस्थेची रचना झाली आहे. त्या व्यवस्थेला स्त्रियांना दुय्यम स्थान, कनिष्ठ दर्जा मिळाला. मात्र, अलिकडे शैक्षणिक विकासातूनच सर्व क्षेत्रात स्त्रिया काम करू लागल्या आहेत.

पुरूषप्रधान संस्कृती व स्त्रियांची तत्कालीन स्थिती :

पुरूषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्रियांचा दर्जा दुय्यम, कनिष्ठ प्रतीचा होता. स्त्री व पुरूष यांची शारिरीक व मानसिक भिन्नता हा जरी जीवशास्त्रीय स्वरूपाची असली तरी सामाजिक स्तरावर तिला या लिंगभेदावर आधारित वागणूक मिळू लागली. स्त्री-पुरूष असमानता हा मूळ मुद्दा धरून तिला सर्वच क्षेत्रात कमीपणा प्राप्त झाला. दुय्यम स्थान प्राप्त झाले. परंतु, हे दुय्यम स्थान हे अन्यायी विषमतेवर आधारित असल्याने याविरूद्ध स्त्रीत्वाचे दुय्यम स्थान नाकारून माणूस म्हणून व्यक्ती म्हणून समाजात स्थान मिळविण्यासाठी तिचा प्रयत्न सुरू झाला. या व्यवस्थेमध्ये तिला तिचे स्वत:चे स्थान निर्माण करण्याची गरज भासू लागली व त्यातूनच स्त्रीवादाचा जन्म झालेला दिसतो.

स्त्रीवादी विचार प्रक्रियेतून महिला सक्षमीकरण :

गेली अनेक वर्ष स्त्री ही प्रामुख्याने घर-दार बघणारी, आल्या गेल्याचे बघणारी अशी होती. पण, गेल्या २०-२५ वर्षात स्त्रिया मोठ्या संख्येने सामाजिक, आर्थिक विश्वांमध्ये आपलं केवळ अस्तित्व सिद्ध करू लागल्या आहेत. या प्रगतीच्या आड स्त्रीला समाजात पूर्वी दिला जाणारा दुय्यम दर्जा आड येतो. धार्मिक, अनिष्ठ चालिरितीच्या बंधनात ती जीवन जगते. तिला पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये खुप सारे बंधने होती. चुल-मूल एवढेच सांभाळावे, तिचे कार्यक्षेत्र तेवढेच आहे, तिला कोणताही निर्णय घेण्याचा अधिकार नव्हता. काही ठिकाणी अजून अधिकार नाही. तिला शिक्षण नाकारले गेले. गुलामासारखे स्थान तिला देण्यात आले. या सर्वांविरूद्ध स्त्रीवादी भूमिका उभा राहताना दिसते. स्त्रीने स्वत:चा विकास साधण्यासाठी जे- आवश्यक आहे, ते-ते प्राप्त करण्यासाठी स्वत:प्रती स्वातंत्र्यांची मागणी करणे आवश्यक आहे म्हणूनच स्त्रीवादी विचार स्त्री स्वातंत्र्याचा अधिकाराचा पुरस्कार करतांना दिसतात. त्यातूनच स्त्री सक्षमीकरणाचा विकास झालेला दिसून येतो. आजची महिला ही अबला नसून ती आता सबला झालेली दिसून येते.

महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ :

महिलांमध्ये सकारात्मक मानसिकता घडवून आणणे म्हणजेच महिला सबलीकरण होय. एक मानव घटक या अर्थाने जे स्वातंत्र्य व अधिकार कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न बाळगता, सर्वसामान्यांना मिळतात तसेच ते अधिकार महिलांना मिळून ते स्वत: वापरणे म्हणजेच ‘महिला सक्षमीकरण’ होय.

शासनाच्या साथीने महिला सक्षमीकरण :

१. निराधारांसाठी शासनाचा आधार
२. बालिका समृद्धी योजना
३. इंदिरा गांधी महिला संरक्षण योजना

४. देवदासी पुनर्वसन योजना
५. महिलांसाठी व्यावसायिक प्रशिक्षणाची योजना
६. सुवर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना
७. महिला बचत गट

या महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी राज्य शासन नेहमी सकारात्मक दृष्टीकोन ठेवून वेगवेगळ्या मार्गाने त्यांना मदत करत असते. महिला स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण व्हाव्यात, त्यांचा विकास व्हावा, त्या जोमाने विकास कामांत सहभागी व्हाव्यात, याासठी शासन अनेक योजना राबवित आहे. महिला बचत गट, सुवर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना आदी विविध योजना वेगवेगळ्या विभागामार्फत राबविल्या जातात. याशिवाय सर्व समावेश असे महिला धोरणही राबविण्यात येत आहे.

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठात व महाविद्यालयामध्ये पदवी अभ्यासक्रमासाठी महिलांसाठी ३० टक्के आरक्षण ठेवण्यात आले आहे. महिलांसाठी सावित्रीबाई फुले योजना, मातृत्व अनुदान, स्त्री डॉक्टराच्या सेवा अशा अनेक योजना शासनाने महिला विषयक धोरणात जाहिर केल्या आहेत. शासनामार्फत महिलांच्या कल्याण्यासाठी अनेक योजना सातत्यपूर्ण पद्धतीने राबविण्यात येत आहेत.

महिला सक्षमीकरण व आधुनिक महिला प्रणाली :

आज एकविसाव्या शतकात स्त्रियांना राजमार्गावरून चालता येत आहे. वेगाने बदलणाऱ्या आजच्या आधुनिक युगात महिला सक्षक्तीकरण िंकवा महिला सक्षमीकरण हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. महिला सक्षमीकरण ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. महिला सक्षमीकरणामुळे विविध अन्याय आणि अत्याचाराविरोधात उभे राहण्याची प्रबळ मानसिकता महिलांची झाली आहे. त्यांच्यात नेतृत्व करण्याची क्षमता वाढीस लागली आहे.

महिलांचे धैर्य, त्याचे शहाणपण, त्यांचा निश्चय, त्यांचे कर्तृत्व आणि त्यांची तळमळ या सर्व गोष्टीचे स्त्रीधन आधुनिक स्त्रीला सक्षमीकरणाने मिळाले आहे.

महिला सक्षमीकरणाचा परिणाम:

१. महिला सक्षमीकरणामुळे महिलांचा आर्थिक स्तर उंचावलेला दिसून येत आहे.
२. महिलांना आपल्या हक्क आणि अधिकाराची जाणीव झाली व कौशल्यात वाढ झालेली दिसत आहे.
३. शिक्षणाच्या प्रारंभ काळात नाना क्षेत्रात धडाडीने काम करू लागल्या आहेत. त्यांना मान-सन्मान मिळत आहे.
४. स्त्रियांना केंद्रस्थानी मानून योजनांची निश्चिती स्वयं सहाय्यता बचत गटांचा विकास, यांचा प्रामुख्याने विचार झाला. त्याचे परिणाम अनेकांगांनी दिसून आले.

समारोप :

अशा प्रकारे पुरुषप्रधान संस्कृती व महिला सक्षमीकरण या संशोधन विषयात देशाचे भवितव्य घडविणारी स्त्री आज प्रत्येक क्षेत्रात पुरूषांबरोबर खांद्याला खांदा देवून अग्रेसर अाहे.

संदर्भ :

१. प्रदीपकुमार, (२००४), 'महिला आणि विकास', यश पब्लिशर्स, नागपूर.
२. केळकर, मीना (१९९०), 'भारतीय स्त्री संकल्पना आणि प्रतिमा', नितीन प्रकाशन, पुणे.
३. महिला सशक्तीकरण-विकिपीडिया.
४. कांबळे, अाशा (२०२०), 'स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी', सुगवा प्रकाशन, पुणे.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

आधुनिक काळातील ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण

छाया शिवाजी सौंदरमल
पीएच.डी.संशोधक विद्यार्थिनी, समाजशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद,
Email : saundarmalchhaya12@gmail.com

प्रस्तावना :

प्रकृतिने सृष्टीला दोन भागात विभक्त केलेले आहे. पुरुष व स्त्री यापासून हे सिद्ध होते की, सफल सामाजिक जीवन जगण्यासाठी स्त्रीचे महत्त्वाचे स्थान आहे. समाजामध्ये अनेक क्रांतिकारी परिवर्तन होत आहेत. 'पूर्वी चुल आणि मूल' एवढच कार्यक्षेत्र असलेल्या महिला आज पुरूषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करीत आहेत. सावित्रीबाई फुलेंचा आदर्श पुढे ठेवून आणि त्यांची प्रेरणा घेऊन अनेक महिला आज यशाची शिखरे गाठत आहेत. ग्रामीण भागातील महिला सुद्धा याला अपवाद नाहीत. अनेक क्षेत्रात ग्रामीण महिलांनी आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटविला आहे. आज महिला उद्योजिकांची संख्या खुप मोठी आहे. फक्त शहरातील नाही तर ग्रामीण भागातील स्त्रियांनी सुद्धा अशा मोठ्या उड्या घेतल्या आहेत. त्या फक्त आज स्वत:चा व्यवसाय यशस्वीपणे चालवत आहेत आणि इतर महिलांना प्रेरणा देत आहेत.

उद्दिष्ट्ये :

१. ग्रामीण महिलांची स्थिती अभ्यासणे.
२. महिला सक्षमीकरणचा अर्थ स्पष्ट करणे.
३. आधुनिक काळातील ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधनामध्ये द्वितीय स्त्रोताचा वापर करून लिखित पुस्तके यांचा वार केला आहे.

ग्रामीण महिला :

शहरी भागापासून दूर शहरात न राहणाऱ्या व ग्रामीण भागात राहत असणाऱ्या महिलांना ' ग्रामीण महिला' असे म्हणतात. ह्या महिलांची शेतात मोलाची साथ, शेतीच्या कामात, घरकामात मोलाची साथ नेहमीच राहिलेली आहे. ग्रामीण महिलांच्या क्षमतांना निर्बंधित करणारे हिंदू धर्मातील अनेक बुरसटलेल्या रुढी, प्रथा, परंपरा, चाली-रिती, अंधश्रद्धा आहेत.

ग्रामीण महिलांची तत्कालीन स्थिती :

भारतातील पारंपारिक हिंदू समाज रचनेत महिलांना नेहमीच दुय्यम दर्जा राहिलेला आहे. स्त्रियांना त्यांच्या जीवनामध्ये कोणतेही हक्क व अधिकार हिंदू समाज रचनेने प्रदान केलेले नव्हते. हिंदू धर्मातील अनेक बुरसटलेल्या रुढी, प्रथा, परंपरा, चाली-रिती स्त्रियांच्या क्षमतांना निर्बंधित करत होते. हिंदू संस्कृतीने निर्माण केलेल्या पुरूषप्रधान व्यवस्थेने, धार्मिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक असे सर्व प्रकारचे समता प्रदान करणारे हक्क नाकारले. महिलांवर ज्ञानबंदी लादून त्यांना बौद्धिकदृष्ट्या गुलाम केले. त्यामुळेच ग्रामीण महिलांचा दर्जा व स्थान पुरूषांच्या तुलनेत दुय्यम झाले व पुरूषांची जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रामध्ये एकाधिकारशाही निर्माण झाली. भारतीय समाजाच्या विकासाच्या प्रत्येक कालखंडात काही अपवाद वगळता ग्रामीण महिलांचे स्थान व दर्जा तत्कालीन घसरत गेलेला दिसून येतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रियांना सक्षम बनविण्याचे कार्य :

महिलांच्या विकासाशिवाय कुटुंब, समाज आणि देशाचा विकास अशक्य आहे. महिला केवळ देशाची सूत्रधार नसून ती लोकशाहीची आधार आहे. स्त्री समाजाचा महत्त्वपूर्ण घटक आहे. या जाणिवेतून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांना सक्षम बनविण्याचे कार्य केले. सर्व धर्मांच्या तुलनात्मक अभ्यास केल्यानंतर भारतीय समाजात स्त्रियांवर लादलेली कठोर बंधने याची जाणीव त्यांना झाली. स्त्रियांना सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे, अशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धारणा होती. भारतीय राज्य घटनेच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कायदा मंत्री असतांना त्यांनी अथक परिश्रम घेऊन 'हिंदू कोडबिल' ४ वर्ष १ महिना व २६ दिवसांत पूर्ण केले. त्यांचा उद्देश हा महिलांना कायदेशीर हक्क मिळावा, महिला अधिक सक्षम व्हाव्यात, महिलांना समाजात प्रतिष्ठा मिळावी, हाच उद्देश होता. हिंदू कोडबीलाने महिलांवर होणारे अन्याय, अत्याचार दूर होण्यास व महिला सक्षम होण्यास मोलाचे यागेदान आहे. राज्य घटनेत स्त्रियांच्या हक्काचे संरक्षण करून पुरूषांच्या बरोबरीचे अधिकार बहाल करण्याचा प्रयत्न केला. राज्य घटनेच्या कलम १५ मध्ये धर्म, जात, वंश, लिंग, जन्मस्थान यावरून भेदभाव करण्यास प्रतिबंध करण्यात आला.

महिला सक्षमीकरण :

आज २१ व्या शतकातल्या स्त्रियांना राजमार्गावरून चालता येत आहे. त्यांचे धैर्य, त्यांचे शहाणपण, त्यांचा निश्चय त्यांचे कर्तृत्व आणि त्यांची तळमळ या सर्व गोष्टीचे स्त्रीधन आधुनिक स्त्रीला सक्षमीकरणाने मिळाले आहे. स्त्रियांचे योगदान फार मोठे ठरले आहे.

सक्षमीकरणाचा अर्थ : महिला सक्षमीकरण या शब्दाची विभागणी केली असता असे म्हणता येईल की, महिलेला सबल किंवा सक्षम बनवणारी म्हणजेच स्वत्वाची जाणीव करून देणारी, तसेच स्वत:च्या व्यक्तीमत्वाचा विकास घडवून जागरूकता निर्माण करणारी आणि स्वयं विकासासाठी प्रवृत्त करणारी संकल्पना आहे.

महिला सक्षमीकरणात महिला स्वत:च्या आयुष्याबद्दल निर्णय स्वत: घेऊ शकतात. तसेच सामाजिक क्षेत्रातील विविध निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होऊ शकतात. कारण ज्या ठिकाणी महिलांच्या अधिकाराचा व्यक्तिश: संबंध येतो त्यात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय जबाबदारी निश्चित होते, ज्या ठिकाणी त्यांना विविध निर्णय प्रक्रियेत सहभागी केल्या जाते, त्यांना त्यांच्या हक्काची व अधिकाराची जाणीव होते, तेव्हाच खऱ्या अर्थाने महिला सक्षमीकरण होईल, असे म्हणता येईल.

'महिलांमध्ये सकारात्मक मानसिकता घडवून आणणे
म्हणजेच महिला सक्षमीकरण होय'

वेगाने बदलणाऱ्या आजच्या आधुनिक युगात महिला सबलीकरण किंवा महिला सक्षमीकरण हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. महिला सक्षमीकरण ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. सद्यस्थितीत महिलांचे सक्षमीकरण होण्याकरिता शासनाने विविध प्रकारचे कार्यक्रम हाती घेतलेले दिसून येते.

आधुनिक काळातील ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण :

आजच्या अाधुनिक युगात महिला सबलीकरण किंवा सक्षमीकरण हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. महिला सक्षमीकरणामुळे आज 'चुल व मूल' एवढंच कार्यक्षेत्र असलेल्या महिला पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करीत आहेत.

या स्थितीतील ग्रामीण महिलासुद्धा अपवाद नाहीत. अनेक क्षेत्रात ग्रामीण महिलांनी आपल्या कर्तुत्वाचा ठसा उमटविला आहे. अनेक कामे महिला ग्रामीण भागात हिरिरीने करतांना दिसून येतात. शेतातील हिशोबदेखील महिलांच्या हातात, शेतातील मजुरांचा हिशोब, त्यांची मजुरी देणे, आठवडाभराचा शेतातील कामाचा ताळेबंद ठेवणे, मुलांच्या शैक्षणिक गोष्टींचा हिशोब, किराणा हिशोब, आठवडे बाजार करणे, भविष्याच्या दृष्टीने काटकसर करणे आदी कामे सुद्धा महिला करतात.

शासनाच्या मदतीने महिला सक्षमीकरण :

१. निराधारांसाठी शासनाचा आधार
२. बालिक समृद्धी योजना
३. इंदिरा गांधी महिला संरक्षण योजना
४. देवदासी पुनर्वसन योजना
५. महिलांसाठी व्यवसायिक प्रशिक्षणाची योजना
६. सुवर्ण जयंती ग्राम स्वंयरोजगार योजना
७. महिला बचत गट

महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी शासन नेहमीच सकारात्मक दृष्टीकोन ठेवून वेगवेगळ्या मार्गाने त्यांना मदत करत असते.

ग्रामीण महिला बचत गटाच्या माध्यमातून आर्थिक सक्षम : बचत गटाच्या माध्यमातून महिला आर्थिक सक्षम होत आहेत. बचत गटाच्या माध्यमातून महिला स्वत:च्या पायावर सक्षमरित्या उभ्या राहत आहेत. ग्रामीण भागात शिलाई मशीन चालविणे, कापड, किराणा दुकान चालविणे आदी कामातून ग्रामीण महिला व्यवसायातही ठसा उमटवित आहेत.

राजकीय क्षेत्रात ग्रामीण महिलांची प्रगती : राजकीय क्षेत्रात प्रभावी कार्यात, आज सर्वच महत्त्वाच्या पदांवर महिलाराज आहे. अगदी जिल्हा परिषद सदस्य, सरपंच, पंचायत समिती सदस्य, अनेक ग्रामपंचायत सदस्य, शालेय समिती अध्यक्ष अशा विविध पदांवर महिला विराजमान आहेत. या माध्यमातून ग्रामसभा, तसेच सभांच्या माध्यमातून महिलांचे प्रश्न मांडत असून सभा गाजवित आहेत.

ज्ञानदानाच्या कामातसुद्धा अग्रेसर, राजकीय, सामाजिक क्षेत्रासोबतच शैक्षणिक क्षेत्रातसुद्धा महिलांचा सहभाग वाढला आहे.

शैक्षणिक कार्य : विविध शैक्षणिक क्षेत्रांत शिक्षिक म्हणून अनेक महिला ज्ञान देण्याचे कार्य करीत आहेत. याचबरोबर अंगणवाडी सेविका म्हणून त्या महत्त्वाचे कार्य करीत आहेत.

प्रशिक्षणामुळे अनेक महिलांनी स्वावलंबी होण्यासाठी उद्योग व व्यवसायाची कास धरली आहे. महिलांची संघटनात्मक बांधणी करून त्यांचा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक विकास साधण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे.

आधुनिक प्रगती : आधुनिक काळात महिला उद्योजिकांची संख्या खुप मोठी आहे. फक्त शहरातील नाही तर ग्रामीण भागातील स्त्रियांनी सुद्धा अशा मोठ्या उड्या घेतल्या आहेत आणि इतर महिलांना प्रेरणा देत आहेत. ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण करण्यामध्ये गृह उद्योगांचा मोठा वाटा आहे. एका स्त्रीने किंवा अनेक स्त्रियांनी एकत्र येऊन आज गावोगावी असे घरगुती व्यवसाय सुरू केले आहेत. यातील बरेच उद्योग भांडवलविना किंवा अगदी कमी भांडवल घालून सुरू करता येतात. ग्रामीण महिला विविध व्यवसायासाठी विविध व्यवसायिक संधी मिळाली.

महिला सक्षमीकरणातून आधुनिक प्रगती काहीशा प्रमाणात महिलांची झाली असली तरी ग्रामीण भागातील सर्वच खेड्यापाड्यातील महिलापर्यंत विविध क्षेत्रातील व्यवसायिक, शैक्षणिक, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक माहिती दिली जात नाही. माहितीच्या अभावामुळे खेड्यापाड्यातील महिलांना व्यवसायासाठी विविध व्यवसायिक संधीतून मुकावे लागत आहे.

ग्रामीण महिला व माहितीचा अभाव :

देशातील ग्रामीण भागातील महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन हा गरीब, अज्ञानी, अशिक्षित, अंधश्रद्धा आणि दडपशाहीखाली जीवन जगणारी असा घेतला जातो. त्याचबरोबर त्यांच्याकडे कौशल्याचे प्रमाण कमी असल्यामुळे शहरी भागातील महिलांच्या तुलनेत विकास झालेला दिसत नाही.

त्यांच्यापर्यंत आधुनिक ज्ञान, तंत्रज्ञानाची, व्यवसायाची माहिती पोहोचविली जात नाही. ग्रामीण भारताच्या विकासासाठी ग्रामीण महिलांचे बऱ्याचशा प्रमाणात आर्थिक सक्षमीकरण महत्त्वाचे आहे.

निष्कर्ष :

१. महिला सक्षमीकरणामुळे महिलांचा बऱ्याच प्रमाणात स्तर उंचावलेला दिसून येत आहे.
२. महिलांना आपला हक्क आणि अधिकाराची जाणीव झाली व कौशल्यात वाढ झालेली दिसत आहे.
३. काही ग्रामीण महिला शिक्षणाच्या प्रारंभकाळात नाना क्षेत्रात धडाडीने काम करू लागल्या आहेत. त्यांना मान-सन्मान मिळत आहे.
४. स्त्रियांना केंद्रस्थानी मानून योजनांची निश्चिती, स्वयं सहाय्यता बचत गटाचा विकास याचा प्रामुख्याने विचार झाला, त्याचे परिणाम अनेक अंगानी दिसून येत आहेत.
५. एकीकडे सर्व प्रकारचे कायदे, योजना असून ही नियोजन व विकासाच्या सरकारी योजना महिलांपर्यंत पोहोचण्यास अडचणी निर्माण होत आहे.

समारोप :

अशा प्रकारे 'आधुनिक काळातील ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण' या माझ्या संशोधन विषयात देशाचे भवितव्य घडविणारी स्त्री मग, ती शहरी असो किंवा ग्रामीण आज प्रत्येक क्षेत्रात पुरूषांबरोबर खांद्याला खांदा देवून अग्रेसर आहे. परंतु नियोजन व विकासाच्या सरकारी योजना या बऱ्याचशा प्रमाणात ग्रामीण महिलांपर्यंत पोहोचत नसल्यामुळे महिला सक्षमीकरण होण्यास अडचणी निर्माण होत आहेत. हे लक्षात घेवून ग्रामीण महिला सबलीकरण होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

1. गंदेवार, एस.एन., भारतीय सामाजिक समस्या.
2. भागवत, विदयूत (२००३), स्त्री प्रश्नांची वाटचाल आणि शासन.
3. कवी माधवी (२०००) ग्रामीण स्त्री प्रश्न.
4. डॉ. पाटील, संभाजी वारंगुळे (२०१४), महिला सबलीकरणात शासनाची भूमिका, गोल्डन रिसर्च थॉट.
5. महिला सशक्तीकरण, विकिपीडिया
6. कांबळे, अाशा (२०२०), स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी, सुगवा प्रकाशन पुणे.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

राजकीय कार्य क्षेत्रातील महिला सशक्तीकरण

लिमंत्रिका भगवान नवघडे[1], प्रा. डॉ. एल. एच. नंदेश्वर[2]

[1]संशोधक विद्यार्थी, सेंटर फार हायर लर्निंग ॲण्ड रिसर्च, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी, जि. चंद्रपूर
[2]डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी, जि. चंद्रपूर

प्रस्तावना:

भारतीय राज्यघटनेने महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीने अधिकार बहाल केले आहे. महिलांना राजकिय क्षेत्रात कार्य करण्याची संधी दिली असतांना देखिल त्यांना राजकारणात येण्यास मज्जाव होता. परंतू १९९३ च्या ७३ व्या व ७४ व्या घटना दुरूस्तीने स्थानिक स्वशासनामध्ये महिलांकरीता ३३% आरक्षण देण्यात आले. त्यामुळे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, नगरपरिषद व महानगरपालिकांच्या राजकारणात महिलांना प्रवेश मिळाला. आज महिलांचे स्थानिक स्वशासनामध्ये ५०% आरक्षण झाले आहे. परंतु राजकारणात क्रियाशिल असलेल्या समाजाचा दृष्टीकोन आजही बदललेला नाही.

महिलांच्या सशक्तीकरणाकरीता शिक्षण, अर्थोत्पादन अत्यंत महत्वाचे घटक आहेत. महिलांनी जास्तीत-जास्त शिक्षणावर भर देऊन आपली बौद्धीक क्षमता वाढविणे आवश्यक आहे. अर्थातच चांगले शिक्षण घेतले तर रोजगाराच्या चांगल्या संधी त्यांना प्राप्त होऊ शकतात व आर्थिकदृष्ट्या त्या सक्षम होऊ शकतात. स्त्रिया आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाल्या तर त्यांचे कुटूंबातील त्याचप्रमाणे समाजातील स्थान वाढेल व त्यांच्या व्यक्तीत्वाचा विकास होण्यास मदत होते. त्यातून त्यांच्यात सुप्त स्वरुपात असलेले नेतृत्व गुण विकसित होण्यास चालना मिळेल आणि त्यातुनच समाजकारणात व राजकारणात आपला सहभाग दर्शविण्यास सक्षम होतील.

स्पष्टीकरण:

स्त्री सशक्तीकरणाकरीता शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक घटकाबरोबरच राजकिय सहभाग हा महत्वपूर्ण घटक आहे. राजकिय सहभागातून राजकीय सत्ता प्राप्त करता येतो आणि राजकिय सत्तेने अनेक गोष्टी प्राप्त करता येतात. आपल्या अंतर्गत प्रश्नांची सोडवणूक करता येते. निर्णय घेऊन त्याचे रूपांतर कायद्यात करता येते. महिलांच्या विकासाच्या विविध योजना आखता येतात. याद्वारे महिलांना संरक्षण देऊन त्यांचा सर्वांगीन विकास साधुन महिलांचे सशक्तीकरण करता येते. कौटूंबिक चौकटीतून त्या बाहेर पडून त्या स्वावलंबी बनतात. मेळावे, चर्चासत्र, परिषदा, सभा-सम्मेलने यातून त्यांचा आत्मविश्वास वाढण्यास मदत होते. पंचायतराज व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना आरक्षण मिळाल्यामुळे त्यांच्या कार्याला व विचारांला एक नवी दिशा मिळाली. चार भिंतीतल्या महिला सत्तेत सहभागी झाल्यात. त्यामाध्यमातून महिलांत राजकिय जागृकता निर्माण होत आहे. कौटूंबिक वातावरण, राजकिय पक्षांनी महिलांना दिलेला पक्षीय सहभाग यातून महिलांचे होत असलेले राजकीय सक्षमीकरण यामुळे देखील महिलांना राजकारणाचे आकर्षण वाटून महिलांत नेतृत्वगुण विकसित होत आहे. त्यामुळे महिला मोठ्या संख्येने राजकारणात येत आहेत.

राजकारणातील सक्रिय महिलांना विविध भमिकातून जावे लागते. त्यातील महत्वाची भूमिका म्हणजे लोकप्रतिनिधी म्हणून सभागृहात प्रश्न मांडणे, चर्चा करणे तसेच पक्षाच्या विविध कार्यक्रमांमध्ये, सभांमध्ये आपले मत, विचार, प्रश्न मांडणे, प्रश्न विचारणे व चर्चा करणे ही त्यांची महत्वाची भूमिका आहे. अनेक महिलांनी आपल्या स्वकर्तृत्वाने चांगला ठसा उमटवलेला आहे. राजकिय क्षेत्रात आम्ही पुरूषांपेक्षा कमजोर नाही. हे दाखवून दिले आहे. अनेक महिला जिल्हा, तालूका, गाव, शहर पातळी ओलांडून प्रादेशिक व राष्ट्रीय राजकारणात पोहचल्या आहेत.

गेल्या हजारो वर्षांपासून स्त्रिया उपेक्षीत राहील्या होत्या. सिंधू संस्कृतीच्या ऱ्हासानंतर मातृसत्ताक समाजव्यवस्थेचा अस्त होऊन, पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेकडे वाटचाल झालेली आहे. मध्ययुगीन काळात स्त्रियांचे मोठ्या प्रमाणात सामाजिक अधपतन झाले. त्यानंतर ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले यांच्या स्त्री शिक्षणाच्या चळवळीमुळे स्त्रियांची सामाजिक स्थिती सुधारली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर डॉ. आंबेडकरांच्या प्रयत्नांनी संविधानात केलेल्या तरतूदींमुळे स्त्रियांच्या हक्काचे कायदे व स्त्रियांमध्ये झालेला शिक्षणाचा प्रसार यामुळे स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा उंचावण्यास मदत झाली व भारतात महिला सशक्तीकरणाची खरी सुरूवात झाली म्हणता येईल.

आधुनिक काळात महिलांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात होत आहे. उच्च शिक्षण आणि तांत्रिक शिक्षणामुळे महिला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झालेल्या आहेत. नोकरी, व्यापार, सेवा या सर्व क्षेत्रात महिलांनी फक्त यश संपादीत न करता आपल्या कार्याची समाजावर छाप उमटवली आहे.

साहित्याचा आढावा:

भारतीय समाजातील स्त्रियांचा राजकिय सहभागाचा विचार करीत असतांना स्त्रियांना वैदिक काळापासून भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये दुय्यम स्थान असल्याचे अधोरेखित झाले आहे. स्त्रियांना खऱ्या अर्थाने मानवी मुल्यांच्या अधिकारात व हक्कात रूपांतरीत करण्यासाठी खरा प्रयत्न भारतीय राज्यघटनेद्वारे करण्यात आला. स्त्रिपुरूष समानता, स्वातंत्र्य व बंधुतेची हमी देणारा दस्तावेज राज्यघटनेच्या माध्यमातून निर्माण केला. राज्यघटनेतील कलमेही स्त्रिपुरूष समानतेचे समर्थन करणारी आहे. त्याचप्रमाणे पुरूषांच्या व स्त्रियांच्या विकासापासून ते संपूर्ण राजकिय विकासाची संधी निर्माण करुन देण्याची ग्वाही भारतीय राज्यघटना देते. त्यामुळेच आज भारतीय राजकारणात स्त्रिया महत्वाची भूमिका बजावत असल्याचे दिसून येते.

आज जागतिक पातळीवर स्त्रियांचा राजकिय सहभाग पुरूषांच्या बरोबर असल्याचे दिसून येतो. जगातील स्त्रियांचा राजकिय संदर्भ पाहता विविध काळामध्ये राजकिय प्रवेश झाला. असल्याचे दिसून येतो. बांग्लादेश, पाकिस्तान, इंडोनेशिया, श्रीलंका, तुर्की, इजिप्त, फिलिपाईन्स, अमेरिका, रशिया, फ्रान्स, इंग्लंड, जपान, जर्मनी व भारत इत्यादी विकसित-अविकसित राष्ट्रांमध्ये स्त्रियांचा राजकिय सहभाग वाढला असल्याचे लक्षात येतो.

भारताचा विचार करायचा झाल्यास देशाच्या सर्वोच्च स्थानावर श्रीमती प्रतिभाताई पाटीलच्या रूपाने राष्ट्रपती पदावर विराजमान झाल्या. भारतासारख्या लोकशाहीप्रधान देशामध्ये श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी प्रधानमंत्री पद भूषविलेला आहे. लोकसभा अध्यक्ष पद, राज्याचे मुख्यमंत्री पद असो वा केंद्रिय मंत्र्यापासून अर्थखात्यासारखे महत्वाचे खाते स्त्रिया सांभाळत आहेत.

स्थानिक स्वशासनातील स्त्रियांची भूमिका :

भारता एकूण लोकसंख्येपैकी जवळपास समप्रमाणात स्त्रिपुरूष आहेत. त्यामुळे देशाचा विकास घडवून आणण्यासाठी स्त्रियांना योग्य मान-सन्मान देऊन राजकारणात सक्रिय सहभाग घडवून आणल्याशिवाय उचित प्रगती साध्य होणार नाही. या दृष्टीकोणातून स्थानिक स्वशासनाला खऱ्या अर्थाने यशस्वी बनवायचे असेल तर त्यामध्ये स्त्रियांच्या भूमिकेला नाकारता येत नाही. स्थानिक स्वशासनाविषयी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे विचार आधुनिक वाटतात, "जर लोकांना जागृत करायचे असेल तर सर्वप्रथम स्त्रियांमध्ये जागृती निर्माण करावी लागेल. एकदा जर स्त्रिया समोर आल्या तर संपूर्ण ते एक कुटूंब विकसित होते. त्यामुळे स्त्रिजागृतीतून गाव आणि शहर सुद्धा विकसित होते व त्यातून सर्व देश सुद्धा विकसित होते." बलवंतराय मेहता समितीने सुद्धा १९५९ मध्ये स्त्रियांच्या प्रतिनिधीत्वासाठी विशेष प्रयत्न केले.

आज ग्रामीण भागापासून तर शहरी भागापर्यंत स्त्रिया मोठ्या प्रमाणात राजकारणात सक्रिय झालेल्या दिसून येतात. आरक्षणाच्या आधारावरच नाही तर स्वकर्तृत्वाने स्त्रिया स्वत:हून राजकारणात मोठ्या प्रमाणात सहभागी होतांना दिसून येतात. स्थानिक स्वशासनामध्ये आज त्यांची असणारी भूमिका अत्यंत महत्वाची ठरत आहे. स्थानिक स्वशासनाच्या माध्यमातून स्त्रिया स्वत:चाच नाही तर कुटूंबाचा देखिल विकास साधत आहेत. त्याचप्रमाणे गावाच्या आणि देशाच्या विकासात मोठ्या उत्साहाने भाग घेत असल्याचे दिसून येतात. त्यामुळे स्त्रियांच्या स्थानिक स्वशासनामधील महत्वपूर्ण भूमिकेला नाकारू शकत नाही.

ग्रामपंचायतमधिल सरपंच पदापासून तर पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, नगरपरिषद, महानगरपालिकेतील महापौर पद स्त्रिया मोठ्या राजकिय कौशल्य बुद्धीने महत्वपूर्ण भूमिका वटवत असल्याचे दिसून येतात. त्याचप्रमाणे राज्यस्तरापासून तर केंद्र स्तरापर्यंत सर्वोच्च पद स्त्रिया भूषवित आहेत आणि त्यामाध्यमातूनच आपल्या चौकस बुद्धीने देशाच्या विकासात पुरूषाच्या बरोबरीने हातभार लावत आहेत.

महिला सशक्तीकरण:

आधुनिक भारताच्या राजकिय इतिहासातील 'महिला सशक्तीकरणावर' भाष्य करतांना ७३ व्या व ७४ व्या घटना दुरूस्तीचा आवर्जुन उल्लेख करावा लागेल. २४ एप्रिल, १९९३ रोजी मंजूर झालेल्या ७३ व्या घटना दुरूस्तीस व ०१ जून, १९९३ रोजी अंमलबजावणी करण्यात आलेल्या ७४ व्या घटना दुरूस्तीमध्ये खऱ्या अर्थाने राजकारणात 'महिला सशक्तीकरणाला' सुरूवात झाली.

७३ व्या व ७४ व्या घटना दुरूस्तीमुळे स्त्रियांना राजकिय आरक्षण प्राप्त झाले. त्यामुळे साहाजिकच स्त्रियांचा सक्रिय राजकारणात सहभाग घेण्यास चालना मिळाली. त्यामुळे त्यांना विविध ठिकाणी नेतृत्व करण्याची संधी मिळाली. काही स्त्रियांना राजकारणाचा वारसा लाभला तर काहींनी स्वकर्तृत्वावर राजकारणात आपला ठसा उमटविला. २१ व्या शतकाचा स्त्री कर्तृत्वाविषयी विचारमंथन करतांना लक्षात येईल की, मतदानाचा हक्क बजावतांना स्त्रिया स्वतंत्र विचारातून आपला उमेदवार निवडतांना दिसून येतात. मतदानाचा हक्क बजावतांना पुरूषांपेक्षा जास्त प्रमाणात मतदान करीत असल्याचे दिसून येतो. आज स्त्रियांनी पुरूषाप्रमाणे राजकारणात आपले नेतृत्व सिद्ध केले आहे.

- महिलांचे पूर्णत: सशक्तीकरण होण्यासाठी राजकिय क्षेत्रात महिलांना जास्त प्रमाणात स्थान मिळणे आवश्यक आहे.
- राजकिय सत्ता किंवा कारभार स्त्रियांच्या हाती असल्याशिवाय स्त्री पूर्णत: सक्षम होऊ शकत नाही.
- राजकिय सत्तेत निर्णय प्रक्रियेत महिलांना सामिल करुन घेणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

जागतिक "राजकिय कार्यक्षेत्रातील महिला सशक्तीकरणा" विषयी मोठ्या उत्सुकतेने आपले विचार मांडत असतो. आज जगाच्या पाठीवरील सर्व विकसित-अविकसित देशांचा विचार केला तर कुटूंबाच्या आधाराने असो वा वारसा हक्काने असो किंवा स्वकर्तृत्वाने असो महिला मोठ्या प्रमाणात राजकिय क्षेत्रात काम करतांना दिसतात. कधिकाळी महिला नेतृत्वाला विरोध झाला. परंतू आधुनिक शिक्षणाच्या प्रसार, प्रचार माध्यमामुळे महिलांचे नेतृत्व मान्य करायला लागले आहेत.

काही देशांचा किंवा भारताचा जरी विचार केला तरी महिलावर्ग उपेक्षीत असल्याचे दिसून येईल. त्यासाठी पुरूष मंडळींना आपली मानसिकता व समाजाला आपले मत परिवर्तन करण्याची गरज आहे. महिलांना अधिकाधिक राजकारणात आपले नेतृत्व सिद्ध करण्याची संधी द्यायला हवी. समाजातील वंचित घटकातील उपेक्षीत महिलांमध्ये जाणीव जागृती करुन राजकारणाच्या मुख्य प्रवाहात आणने गरजेचे आहे. त्यांच्या माध्यमातूनच मतदानाचा हक्का वाढविण्यासाठी मदत होईल. उच्चभ्रू जातीतील किंवा श्रीमंत जातीतील महिलांनाच राजकारणात नेतृत्व सिद्ध करण्याची संधी न देता उपेक्षित, दलित, पिडित, गरीब प्रवर्गातील महिलांकडे पण लक्ष दिला किंवा त्यांना योग्य ती संधी दिली तर खरच समाजातील सर्व घटकांना उचित सन्मानाने जगता येईल.

संदर्भ;

1. डॉ. शिरसाठ श्याम, प्रा. बैनाडे भगवानसिंग 'भारतीय स्थानिक स्वशासन', शशिकांत पिंपळापुरे विद्या प्रकाशन बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद.
2. डॉ. पवार दिपक, 'महिलांचे राजकिय सक्षमिकरण', श्री साईनाथ प्रकाशन, भगवाघर कॉम्प्लेक्स धरमपेठ, नागपूर.
3. डॉ. भांगे विजय, 'पंचायतराज ग्रामीण विकास आणि परिवर्तन, यश प्रकाशन वनराई नगर, मानेवाडा रिंग रोड चौक, मानेवाडा (पूर्व), नागपूर.
4. डॉ. देशमुख अल्का, 'स्थानिक स्वशासन', श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

5. प्रा. पाटील वा. ब., ‘पंचायती राज्य’, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
6. प्रा. लोटे रा. ज., ‘भारतातील स्थानिक स्वशासन’, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
7. डॉ. देवगांवकर श. गो., ’पंचायत राज्य आणि सामुहिक विकास’, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
8. प्रा. भटकर व्ही. एच., प्रा. निंबाळकर नलेश, प्रा. डॉ. बोचे प्रिया, ‘ग्रामिण विकासाचा मार्ग पंचायतीराज’, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

महिला सशक्तीकरण : एक पारदर्शी दृष्टीकोण

कु. चंद्रकला शालिकराम गजभिये
संशोधक विद्यार्थीनी Email ID- chandrakala123@gmail.com

भारताची संस्कृती ही जगातील प्राचीन संस्कृतीपैकी एक आहे, इथले मुल्ये, कुंटबाव्यवस्था स्त्रीला प्राचीन काळापासून मिळणारा मानसन्मान हा भौतिकदृष्टया पुढारलेल्या पाश्चिमात्य जगाचा कुतुहलाचा कायमचा विषय ठरलेला आहे. यंत्र नार्यस्तु पुज्यते रमन्ते तंत्र देवता म्हणजे जिथे स्त्रियांच्या मानसन्मान केला जातो, तिथे देवता वास करतात अशा अर्थाचे जुने सुभाषित आपल्याकडे आहे. गार्गी, मैत्रीयी यासरख्या प्राचीन काळातील विदुषीपासून ते अलीकडच्या काळातील राणी लक्ष्मीबाई, डॉ. आनंदीबाई जोशी, सावित्रीबाई फुले, इंदिरा गांधी अशा वेगवेगळया क्षेत्रातील महिलांनी आपल्या कर्तुत्वाची चुणूक जगाला दाखवून दिली आहे. राज्य, राष्ट्र, आणि आतंरराष्ट्रीय स्तरावर स्त्रायांचे कर्तुत्व बहरत असताना त्यांना अत्युच्य सन्मान प्राप्त होत असतांना त्याचा लाभ किती स्त्रियांना होत आहे हे बघणे उद्वेषक ठरेल मुख्य म्हणजे स्त्रिया ''स्त्री'' म्हणून विचार होतो आहे की व्यक्ती म्हणून हेही जाणून घेणे महत्वाचे आहे.[१]

यत्र नार्यस्तु पूजन्ते, रमन्ते तत्र देवता.

अर्थात स्त्रियांचा आदर केल्यास ती घराचे मंदिर करणार अशी विचारसरणी होती. मात्र पुढे–

पिता रक्षति कौमार्य, भर्ता रक्षति यौवने
पुत्र रक्षति वार्धक्येन, स्त्री स्वातंत्रता मर्हति.

स्त्रीने बालपणी वडिलाच्या आधाराने, तरूणपणी पतीच्या आधाराने तर वृध्दापकाळी मुलाच्या आधाराने रहावे अशी शिकवण दिली जाई. याचा अर्थ समाजात स्त्री एकटी सुरक्षित राहूच शकत नाही असा समजच तिच्या मनात निर्माण केला गेला. अशी स्थिती समाजात निर्माण झाली आहे. केवळ अशिक्षित भागातच नव्हे तर प्रगत समाजातही तीच स्थिती आहे. मधल्या काळामध्ये स्त्रियांवर अतिशय अन्याय व अत्याचार झाला. समाजाने तिचे सर्व हक्क तिच्याकडून हिरावून घेतले. तिच्यावर जीवघेण्या प्रथा, परंपरा लादण्यात आल्या. सती जाण्याची अमानवीय प्रथा, बालविवाह, केशवपन यासारख्या अमावनीय प्रथामधुन ती आपली सर्वशक्ती गमावून बसली. पुरूष प्रधान संस्कृतीच्या अस्तित्वामुळे महिला 'चुल आणि मुल' यामध्येच सिमीत होत्या. या स्थितीतुन बाहेर काढण्यासाठी अनेक समाज सुधारकांनी प्रयत्न केले. आद्य समाज सुधारक राजा राममोहन रॉय, ईश्वर चंद्र विद्यासागर, महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ. ऍनी बेझंट, न्या. रानडे, डॉ. गोपाल कृष्ण गोखले, लोकमान्य टिळक यांच्या सारख्या पुढाऱ्यांच्या प्रयत्नातून स्त्री शक्ती पुन्हा जागश्त झाली. स्त्रीला शिक्षणाचा अधिकार मिळावा म्हणून सर्वतोपरीने प्रयत्न करण्यात आले. हयाचा परिणाम तिच्या व्यासंग व ज्ञान वाढीस लागले. एवढेच नव्हे तर तिच्यासमोर विकासाची अनेक दालने खुली झाली आहेत.[२]

आपला समाज हा कौटुंबिक पध्दतीचा अवलंब करणारा आहे. कुटुंबात स्त्रीला पूर्वी चुल आणि मुल एवढेच मर्यादित स्वरूपात पाहिले जात होते. स्त्रीला मुल नसंण ही सामाजिक दृष्टीकोणातून तिची व्यथा ठरते. वास्तविक याच कारणही पुरूषही असु शकतो, पण स्त्रीसाठी बांझपण, वंध्यत्व हे शब्द आहेत. परंतू पुढे भारतात स्त्रीवाद ही संकल्पना अस्तित्वात आली. स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रियांना पुरूषासारखे समान हक्क, समान दर्जा, व समान संधी होय. पाश्चिमात्य देशात स्त्रियांच्या राजकीय हक्कासाठी चळवळी उभ्या राहू लागल्या. याच दरम्यान लंडनमध्ये सफ्रेजेंट चळवळीतून स्त्रीवाद जन्माला आला व हळूहळू तो जगभर पसरला. राजकीय हक्कांसाठी नव्हे तर सामाजिक हक्कांसाठी भारतात चळवळी सुरू झाल्या. सुरूवातीला साहित्यातुन व नंतर मोर्चा चळवळी व अभ्यासकेंद्र अशा माध्यमातून भारतात स्त्रीवादाचे बीजारोपण झाले. १९७१ हे जागतिक महिला वर्ष व १९७५ ते १९८५ हे जागतिक महिला दशक म्हणून घोषित करण्यात आले. शिक्षण घेतल्याने तिच्या मनातील न्युनगंड निघुन जाईल व तिच्या मनात आत्मविश्वास वाढेल ही त्या मागील भुमिका होती.[३]

आता इंद्रधनुषाने स्वप्न भुवयांत पाहणे
मी सोडून दिले आहे
आता मीच होणार आहे एक इंद्रधुन
आणि रंगवून काढणार आहे.

अशा प्रकारे आज स्त्रियांसाठी विकासाची सर्व दालने खुली आहेत. मात्र आजही ''मलाला'' सारख्या युवतीचा संघर्ष बघितला तर महिला समस्यांचे अतिशय विदारक चित्र डोळयासमोर उभे राहते.

स्त्रियांसाठी शासनाने केलेले काही कायदे

१) १२ वी पर्यंत मोफत शिक्षण हमी योजना
२) आर्थिक दुर्बल घटकातील मुलींच्या पालकांना आर्थिक मदत
३) तांत्रिक शिक्षण शुल्कात सवलत
४) मागासवर्गीय मुलींसाठी कमलानेहरू वसतीगृह
५) एस टी भाडयाची मोफत प्रवास सवलत
६) गरोदर मातांना आरोग्य विषयक सुविधा व मोफत औषधें
७) दुर्बल घटकातील महिलांना न्यायालयात मोफत सल्ला व प्रकरणाचा मोफत निपटारा
८) मुलींसाठी शिष्यवृत्ती पाठयपुस्तके मोफत
९) महिलांच्या संरक्षणासाठी स्वयंसिध्दा योजना
१०) आर्थिक दुर्बल विधवा स्त्रियांना शासनाकडून मदत[४]

आधुनिक काळातील स्त्रियांपुढील आव्हाने

आपल्या भारत देशात आजही राजकीय क्षेत्रात बोटावर मोजण्याइतक्या स्त्रिया आपले कर्तश्त्व गाजवित असतांना राजकारण हे स्त्रियांचे क्षेत्र नाही अशी पुरूषी मानसिकता प्रबळपणे अस्तित्वात दिसुन येते. स्त्रीला ३३ टक्के आरक्षण देण्यात यावे की नाही यावर अजूनही वाद सुरू आहे. मात्र आज स्त्रीवर्गाने हे सिध्द करून दाखविले आहे की ती यशाचा कोणताही शिखर गाठू शकते. आपल्या भारतात स्त्रियांची होणारी गळचेपी थांबावी या उद्देशाने जातीय, पक्षीय स्तरावर स्त्रियांच्या संघटना उभ्या राहिल्या. कामगार, शेतकरी, आदिवासी, अस्पृश्य अशा या विविध क्षेत्रातील स्त्रियांच्या चळवळी निर्माण झाल्या. मात्र या संघटनांमध्ये एकसंघपणा नसल्यामुळे आजही ३३ टक्के आरक्षणासाठी स्त्रियांना भांडावे लागत आहे. आज स्त्रीने प्रगतीचे अनेक शिखर पार केली असतांना देखील तिचे जीवन अतिशय भयाण आणि असुरक्षित झालेले आहे. कुटुंबातील छळ, सासुरवास, नोकरीच्या निमित्ताने होणारे मानसिक व शारीरिक शोषण, बलात्कार, विनयभंग, एकतर्फी प्रेमाचे बळी, विधवा स्त्रिया, परितक्यता, घटस्फोटाचा प्रश्न, भ्रुणहत्या, देवदासी, वेश्या तसेच ग्रामीण, शोषीत पीडित स्त्रियांच्या समस्या आजही उभ्या आहेत. स्त्री ही केवळ उपभोग्य वस्तु नसून किंवा अबला नसून समाजातील एक जीवंत घटक आहे. असे सुभाषितांकडून सांगितले जाते मात्र प्रत्यक्षात आजही समाज फारशा चांगल्या दृष्टीने स्त्रीकडे पाहत नाही. स्त्रीशिवाय समाजव्यवस्थेची घडी नीट बसूच शकत नाही ही वस्तुस्थिती आहे.[५]

अशा स्थितीतही राजकारण, समाजकारण, शिक्षण, खेळ, संगीत, अशा विविध क्षेत्रात स्त्रियांनी स्वकर्तृत्वाचा झेंडा फडकविलेला आहे. राजकारणात इंदिरा गांधी, प्रतिभाताई पाटील, जयललिता, मायावती, सुषमा स्वराज, ममता बॅनर्जी, साहित्य क्षेत्रात शोभा डे, शांता शेळके, अरूंधती रॉय, इरावती कर्वे, क्रीडा क्षेत्रात पी.टी. उषा, सानिया मिर्जा, सायना नेहवाल, तेजस्विनी सावंत व मेरी कॉम यासारख्या स्त्रियांनी संपूर्ण जगात आपल्या देशाचे नाव लौकिक केले आहे. गायन क्षेत्रामध्ये लता मंगेशकर, एम. एस. सुब्बालक्ष्मी, आशा भोसले, बेगम अख्तर, अल्का याज्ञिक, कविता कृष्णमुर्ती अशा अनेक कलावंतांनी देशाचे नाव जगात प्रसिध्द केले आहेत.[६]

सारांश

आपल्या देशात हळू हळू पण निश्चितपणे वाढणाऱ्या या शिक्षणाच्या प्रसाराबरोबरच आजवर केवळ पुरूषक्षेत्र म्हणून समजल्या जाणाऱ्या क्षेत्रात स्त्रिया आपले पदचिन्ह उमटवित आहेत. आज स्त्री पुरूष असा भेदभाव उरला नसून स्त्रीही पुरूषाच्या खांद्याला खांदा लावून काम करित आहे. महिला सबळ आहेत हयाची जाणीव व्हावी म्हणूनच ८ मार्च हा महिला जागतिक दिन म्हणून साजरा केला जातो. आपल्या देशाचे पंतप्रधान माननीय नरेंद्र मोदी हयांनी ''सेल्फी विद डॉटर'' अभियानातुन एक मूक संदेश दिला आहे की देशवासियांनी प्रत्येक मुलीला तिचा अधिकार दिला पाहिजे.

संदर्भसुची :

१) स्वयंसिध्दा लोकराज्य मासिक, मुंबई पृ.क्र. २७
२) यशदा ''यशमंथन'' एप्रील–जुन २००६ पृ.क्र. १६
३) स्त्री, वादी समिक्षा– अश्विनी धोंगडे, पृ.क्र. ७ ते १५
४) भारतीय संदर्भातुन स्त्रीवाद – शोभा नाईक, लोक वाङःमय गृह मुंबई पृ.क्र. १११
५) कुलकर्णी वंदना महिलांची आर्थिक सक्षमिकरणाकडे वाटचाल पृ.क्र. ९७
६) पात्रचजन्य वि. स. २०७२

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

कामकाजी महिलाओं की सामाजिक प्रस्तिथि में परिवर्तन

सौम्या बर्नवाल
शोधप्रज्ञा, समाजशास्त्र विभाग, पटना विश्वविद्यालय, पटना

सार :

हमारे समाज में महिलाओं के प्रति लोगों की सोच बदली है| महिलाओं को उचित शिक्षा प्रदान की जा रही है| आज महिलाएं सभी क्षेत्र में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही है| महिलाओं ने यह सिद्ध किया है कि वह घर गृहस्थी के साथ साथ बाहर के काम को भी अच्छे से कर सकती हैं| आज की कामकाजी महिलाओं का अनुपात पुरुषों के मुकाबले 3 गुना कम है| कोविड-19 के समय भी उन्हें बहुत ही समस्याओं एवं चुनौतियों का सामना करना पड़ा| मेरा उद्देश्य कामकाजी महिलाओं के सामाजिक परिस्थिति में हो रहे बदलाव को जानना है कि क्यों कामकाजी महिलाओं का अनुपात पुरुषों के मुकाबले कम है? उन्हें किस तरह के चुनौतियों का सामना करना पड़ता है?

Keyword : कामकाजी महिलाएं, चुनौतियां, कोविड-19, जीवन शैली एवं उनकी प्रस्तिथि में परिवर्तन

प्रस्तावना :

स्त्री और पुरुष सामाजिक संरचना के दो महत्वपूर्ण इकाई माने जाते हैं इसलिए स्त्रियां हमारे समाज की महत्वपूर्ण अंग मानी जाती हैं। **नेशनल फैमिली एंड हेल्थ सर्वे 2021** के अनुसार पहली बार भारत का लिंगानुपात 1000 पुरुषों पर 1020 स्त्रियों का मिला है। 2011 लिंगानुपात 1000 पुरुषों पर 940 स्त्रियों का था। 2001 में लिंगानुपात 1000 पुरुषों पर 924 स्त्रियों का था। यह बढ़ा हुआ लिंगानुपात हमें बताता है कि स्त्रियों के प्रति समाज के लोगों का नजरिया बदला है| वह खुद की पहचान बनाने में सफल हो रही हैं। महिलाएं शिक्षित एवं उच्च स्तर की शिक्षा ग्रहण कर रही हैं, इस वजह से महिलाओं की भूमिका में परिवर्तन आ रहे हैं। पहले महिलाओं की पहचान केवल एक कुशल गृहिणी के रूप में या अबला नारी के रूप में होती थी| महिलाए त्वरित दर से आगे बढ़ रही है। वे अपनी कुशल गृहणी की भूमिका के साथ-साथ नौकरी पेशा की भूमिका बखूबी ढंग से अदा कर रही हैं। अपनी सभी भूमिकाओ में अच्छा सामंजस्य बैठाने में सफल हो रही है, वर्तमान में लगभग 24% महिलाएं भारत में कामकाजी हैं। विश्व बैंक की एक रिपोर्ट के अनुसार भारत में महिला श्रम भागीदारी दर 2019 में गिरकर 20.3% हो गई थी, जो 2005 में लगभग 26 % थी| लेकिन 2019 में हमारी पड़ोसी देशों में नेपाल ,बांग्लादेश मे 30.5 % और श्रीलंका में 33.7% था।

ग्लोबल जेंडर गैप इंडेक्स 2021 के अनुसार 2021 में भारत 156 देशों में 140 वे स्थान पर है, 2015-16 रिपोर्ट के अनुसार 144 देशों के सर्वे में पाया कि भारत 136 में स्थान पर है| भारत की महिला श्रम बल भागीदारी दर (FLFPR) 2011-12 मे 31.2 % से गिरकर 2018-19 में 24.5 % हो गई। 2020 में 82% पुरुषों की तुलना में केवल 24% महिलाएं ही कामकाजी रह गई। **NSSO** के द्वारा प्राप्त आंकड़ों से भी यही पता चलता है कि कामकाजी महिलाओं का आंकड़ा 1993 से 2011 के बीच तेजी से गिरा है।

Covid-19 महामारी के दौरान महिलाओं के जीवन शैली मैं आई संघर्ष एवं चुनौतियां :

कोविड-19 ने पूरे विश्व को बहुत बुरी तरह से प्रभावित किया। इसका एक बहुत बड़ा प्रभाव कामकाजी महिलाओ पर भी पड़ा। समस्त राष्ट्रों ने इस महामारी से संक्रमित होने से बचने के लिए लॉकडाउन लगाया एवं सोशल डिस्टेंसिंग लागू किया। जिसकी वजह से घर से काम करने का नियम लागू हुआ। अब औरतों को एक तरफ अगर परिवार के साथ में मिलजुल कर अच्छा समय बिताने का अवसर दिया तो वहीं दूसरी तरफ पारिवारिक जिम्मेदारियों एवं कार्यालय से जुड़ी कार्यों को प्रबंधित करने के लिए चुनौतियां पैदा की। लॉकडाउन के कारण आवश्यक सेवाओं को प्रदान करने वाले लोगों को छोड़कर कोई भी अपने काम पर नहीं जाता था। घर के बढे हुए काम, बच्चों को संभालना, ऑफिस का काम आदि का उनकी दिनचर्या एवं उनकी शारीरिक- मानसिक स्थिति पर प्रतिकूल प्रभाव पड़ा । इन सब से घबराकर कुछ महिलायें काम छोड़ने पर मजबूर हो गई। इसके अतिरिक्त वेतन कम मिलने की वजह से उनकी आर्थिक स्थिति पर प्रतिकूल प्रभाव पड़ा। कई महिलाओं की नौकरियां भी चली गई। जिसकी वजह से उनकी आर्थिक स्थिति बिल्कुल डगमगा गई और घरेलू हिंसा में भी वृद्धि होने लगी, सामाजिक अलगाव पैदा होने लगा।

विश्व बैंक की एक रिपोर्ट के अनुसार 2011 - 2012 के बीच विभिन्न कारणों से 1.7 करोड़ महिलाओं ने नौकरी छोड़ दी लेकिन जो महिलाएं कार्यरत हैं अपने पद पर बनी हैं वे दूसरे अन्य महिलाओं के कार्य करने के लिए प्रेरणा एवं मार्गदर्शन का कार्य कर रही हैं| महिलाओं की नौकरी छोड़ने के पीछे का कारण है-

1) पति अगर अच्छा कमाता है तो नौकरी करने की क्या जरूरत है|
2) दोहरी बोझ की जिम्मेदारी।
3) सामाजिक व धार्मिक पृष्ठभूमि।
4) उच्च शिक्षा के अवसरों में कमी।
5) असुरक्षा की भावना, यौन हिंसा का डर।
6) कार्यस्थल पर असमान वेतन, लिंग भेद, शोषण ।

उद्देश्य :

- कामकाजी महिलाओं की चुनौतियों एवं प्रस्तिथि को जानना।
- कोविड-19 के दौरान कामकाजी महिलाओं के जीवन शैली पर पड़े प्रभाव को जानना।

उपकल्पना:

1) महिलाएं शिक्षित होने तथा नौकरी पेशा वाली होने से समाज में अपनी अलग पहचान बना रही हैं

2) कामकाजी महिलाओं को गैर कामकाजी महिलाओं से अलग चुनौतियों का सामना करना पड़ता है।

साहित्य समीक्षा:

Debjani Sarkar ने **Quality Of Life Working Women** पर अध्ययन किया। जिसमें इन्होंने अध्ययन क्षेत्र पटना के Municipal Corporation को चुना और उस पर केस स्टडी किया। जिसमें उन्होंने पाया कि अधिकतम मात्रा में कामकाजी महिलाएं अपने पेशेवर जीवन को एंजॉय कर रही हैं। कुछ ही नौकरीपेशा वाली महिलायें हैं जिनकी जीवनशैली अच्छी नहीं है कि, उनकी सैलरी कम है शिक्षा भी उच्च नहीं है, मानसिक तनाव ज्यादा महसूस करती हैं। जिनका उनके शारीरिक स्वास्थ्य पर प्रतिकूल प्रभाव पड़ता है लेकिन आत्म निर्भर होने का जज्बा और अपने शिक्षा का उचित सद्पयोग कर पा रही हैं इसलिए वे संतुष्ट महसूस करती हैं।

अरुंधति भट्टाचार्य ने जो एसबीआई की चेयरमैन है वर्तमान में इन्होंने अपनी पुस्तक **Indomitable: A Working Woman's Notes On Life Work And Leadership** मे इन्होंने यह बताया है कि किस तरह जीवन में एक महिला होने के नाते किन किन संघर्षों का सामना करना पड़ा। किस तरह महिलाओं को कामकाजी होने के बावजूद भेदभाव और पूर्वाग्रह का शिकार होना पड़ता है। उन्होंने बताया कि हालांकि अब महिलाओं की स्थिति में बदलाव आ रहे हैं। महिलाओं की स्थिति अब सुधर रही है।

Lahtinen and Wilson (1994) इन्होंने अपने अध्ययन में महिलाओं के प्रगति तरक्की में आने वाली बाधाओं को दूर करने के तरीकों की पहचान की और बताया कि महिलाओं के पास शक्ति और अवसर की कमी है क्योंकि इनके पास पुरुषों की तुलना में शिक्षा की कमी है और उनके पास पारिवारिक जिम्मेदारियों की वजह से घर से दूर नौकरी के अवसर को वे खो देती हैं। बच्चों के पालन पोषण व घर के कार्यों को निभाने की जिम्मेदारियों की वजह से वह नौकरी छोड़ने पर मजबूर हो जाती हैं। जब उच्च स्तर के प्रबंधकों द्वारा बच्चों की देखभाल करने की व्यवस्था, काम करने के तरीकों में सुधार करेंगे तभी यह महिलाएं अपने अपने कैरियर, क्षमता, योग्यता, शक्ति को सही मायने में इस्तेमाल कर सकेंगी और आगे बढ़ सकेंगी।

सुधीर सिन्हा ने अपने लेख अपने कामकाजी महिलाओं की कई भूमिकाएं और मनोवैज्ञानिक कल्याण में लिखा है कि गैर कामकाजी महिलाओं की तुलना में कामकाजी महिलाएं अपनी नौकरी पेशा की भूमिका की वजह से अपने जीवन में ज्यादा अधिक संतुष्ट है।

अध्ययन पद्धति :

प्रस्तुत शोध की अध्ययन प्रणाली निम्न चरणों पर आधारित है|

(1) निदर्शन इकाइयों का चयन उद्देश्य पूर्ण निदर्शन द्वारा किया गया है , इसके अंतर्गत 100 विवाहित कामकाजी महिलाओं को लिया गया है | जिनका उम्र 20 से 30, 31 से 40, 41 से 50, 51 से 60 व 60 वर्ष से अधिक है|

(2) अध्ययन क्षेत्र – इस शोध का अध्ययन क्षेत्र पटना नगर को लिया गया है|

(3) तथ्यों का संकलन - तथ्यों का संकलन प्राथमिक एवं द्वितीयक दोनों स्रोतों के माध्यम से प्राप्त किया गया है|

1. प्राथमिक स्रोत के अंतर्गत अवलोकन विधि एवं साक्षात्कार अनुसूची का प्रयोग किया गया है|

2. द्वितीयक स्रोत के अंतर्गत पत्र-पत्रिकाओं, लेख व इंटरनेट का सहारा लिया गया है|

(4) तथ्यों का वर्गीकरण एवं विश्लेषण- प्रस्तुत अध्ययन में प्राप्त आंकड़ों के आधार पर तथ्यों का वर्गीकरण एवं विश्लेषण किया गया है |

तथ्यों का संकलन एवं वर्गीकरण:

कामकाजी महिलाओं की जीवन शैली से जुड़ी चुनौतियों से संबंधित सारणी

अनुसूची	हाँ	नहीं
दोहरी भूमिका का सामना करना पड़ता है	100	0
बच्चों को पूरा समय नहीं दे पाती है	90	10
खुद को पूरा समय नहीं दे पाती	92	8
मानसिक और शारीरिक थकान ज्यादा महसूस करती हैं	73	27

कामकाजी महिलाओं की कार्यस्थल से जुड़ी चुनौतियों से संबंधी सारणी

अनुसूची	हाँ	नहीं	कुछ कह नहीं सकते
कार्यस्थल पर यौन उत्पीड़न का सामना करना पड़ता है	10	75	15
कार्यस्थल पर लिंग भेद, अपशब्द ,गंदे मजाक का सामना करना पड़ता है	10	85	5
असमान वेतन का सामना करना पड़ता है	30	70	0

कामकाजी महिलाओं के जीवन में आए बदलाव संबंधित सारणी

अनुसूची	हाँ	नहीं	कुछ कह नहीं सकते
आत्मनिर्भर बनने से समाज द्वारा ज्यादा सम्मान मिलता है	80	20	0
घर की आर्थिक संबंध में निर्णय ले सकती हैं	80	20	0

बच्चों की पढ़ाई अच्छी स्कूल के दाखिले के संबंध में निर्णय ले सकते हैं	90	10	0
समाज में, घर में, अपनी अलग व्यक्तिगत पहचान मिली है	95	5	0
बच्चों के लिए रोल मॉडल बन रही हैं	65	10	25
दूसरी औरतों के लिए मार्गदर्शक बन रही हैं	85	0	15
खुश रहने लगी है ,स्वतंत्र महसूस करती हैं	95	5	0

कोविड-19 महामारी के कारण कामकाजी महिलाओं के जीवन शैली में आए बदलाव एवं चुनौतियों में परिवर्तन से संबंधित सारणी

अनुसूची	हाँ	नहीं
कार्य भार बढ़ गया है	95	5
नौकरी चली गई है	20	80
नौकरी छोड़ने के लिए मजबूर	10	90
सामाजिक अलगाव बढ़ गया है	44	56
स्वभाव में चिड़चिड़ापन आ गया	60	40
मानसिक तनाव बढ़ गया एवं शारीरिक स्वास्थ्य भी नकारात्मक रूप से प्रभावित हुआ	82	18

निष्कर्ष :

उपरोक्त स्रोतों एवं आंकड़ों से पता चलता है कि आधुनिक समाज में महिलाओं की भूमिका एवं जीवन शैली में विभिन्न रूपों से परिवर्तन आ रहे हैं। महिलाओं ने स्वयं के लिए लड़ना एवं बोलना सीख लिया है। अब महिलाएं उच्च शिक्षा ग्रहण करने लगी है जिसके कारण ऊंची पद वाली नौकरियों में अपना स्थान बनाने लगी है। 30% कामकाजी महिलाओं को असमान वेतन का सामना करना पड़ता है। लेकिन इस असमान वेतन का सामना सरकारी संगठनों की तुलना मे निजी संगठनों एवं संस्थाओ से जुड़ी महिलाओं को करना पड़ता है| मुझे अपने शोध से पता चलता है कि 95% महिलाएं अपनी नौकरी पेशा जीवन से संतुष्ट हैं क्योंकि वे आत्मनिर्भर बन गई है, जिसकी वजह से अपने जीवन में संतुष्टि, स्वतंत्रता और खुशी महसूस करती हैं। लगभग 80% कामकाजी महिलाएं कहती हैं कि घर के संबंध में वे खुद आर्थिक निर्णय ले सकती हैं जो गैर कामकाजी महिलाओं को इनकी अपेक्षा कम मिलता है। 20% कामकाजी महिलाएं कहती है कि वे निर्णय लेती है पर मेरा निर्णय आखिरी नहीं होता है। यह वह महिलाएं हैं जो निम्न मध्यम वर्ग से जुड़ी हैं या कम शिक्षा या छोटे पद पर आसीन है। लेकिन फिर भी यह गैर कामकाजी महिलाओं की अपेक्षा अपने आप को स्वतंत्र एवं खुश महसूस करती हैं। कामकाजी महिलाओं के सामने तरह-तरह की की चुनौतियां आती हैं जैसे वे अपने बच्चों को उचित समय नहीं दे पाती हैं। दोहरी भूमिका की वजह से वे परेशान रहती हैं, खुद के लिए समय नहीं निकाल पाती हैं। मैंने द्वितीय स्रोतों से पाया कि सभी कामकाजी महिलाओं में असुरक्षा की भावना व्याप्त रहती है, इस वजह से वे या उनके घर वाले उन्हें नौकरी छोड़ने के लिए कहते हैं| मैंने अपने शोध में पाया कि 73% कामकाजी महिला दोहरी भूमिका की वजह से मानसिक तनाव महसूस करती हैं| 92% महिलाएं कहती हैं कि वे खुद को पूरा समय नहीं दे पाती। कोविड-19 महामारी की वजह से घर से ऑफिस का काम, घर का काम साथ-साथ करने से उनके काम का भार बढ़ गया। कुछ महिलाएं जो ज्यादातर निजी स्कूल या निजी संगठनों एवं संस्थाओं से जुड़ी थी उनकी नौकरी चली गई, जिससे उन्हें आर्थिक संकट का सामना करना पड़ा। नौकरी चली जाने, घर से रहने बाहर नहीं जा पाने की वजह से 44% कामकाजी महिलाओ ने कहा कि वे सामाजिक अलगाव महसूस करने लगी। 60% कामकाजी महिलाओं ने कहा कि उनके स्वभाव में चिड़चिड़ापन आने लगा। बच्चों एवं बड़े बुजुर्ग की देखरेख, महामारी की वजह इन सभी बढे हुए काम की वजह से 70% कामकाजी महिलाएं का शारीरिक स्वास्थ्य प्रभावित हुआ। 82% महिलाओं ने कहा कि वे मानसिक तनाव बहुत ज्यादा मात्रा में महसूस करने लगी है। अतः उपरोक्त से सिद्ध होता है कि कोविड-19 के समय में कामकाजी महिलाओं की सामाजिक स्थिति एवं जीवन शैली में परिवर्तन आए एवं चुनौतियां बढ़ी।

सुझाव:

- कामकाजी महिलाओं को अपनी असुरक्षा की भावना को दूर करने के लिए मार्शल आर्ट, ताइक्वांडो आदि प्रशिक्षण ले न कि नौकरी छोड़े।
- सरकार द्वारा उनकी सुरक्षा के लिए बनाई गई हेल्पलाइन, हेल्थ संस्थाओ के बारे में जागरूक बने और उनका सदुपयोग करें।
- जो लोग आज भी महिलाओं के आगे बढ़ने के रास्ते में रुकावट का कार्य कर रहे हैं उन्हें अपनी सोच बदलनी चाहिए।
- कोविड-19 हो या कोई भी समस्या हो सभी समय में परिवार वालों को काम को बराबर बांट देना चाहिए ताकि कामकाजी महिलाए भी स्वस्थ और खुश रह सके।
- सरकारी, गैर सरकारी संगठनों एवं संस्थाओं को कामकाजी महिलाओं के बच्चे के लिए शिशुगृह की सुविधा दी जानी चाहिए।
- अगर ड्यूटी रात की है तो उसके लिए कैब की व्यवस्था की जानी चाहिए।

संदर्भ-सूची :

1. https://art1lib.org/book/52865465/80fffc
2. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6058447/

3. https://www.researchgate.net/publication/340350599_Quality_of_life_of_working_women/link/5e84976d92851c2f52714a9b/download
4. https://www.catalyst.org/research/women-in-the-workforce-india/
5. https://www.drishtiias.com/current-affairs-news-analysis-editorials/news-editorials/2021-12-02
6. https://www.reuters.com/world/india/indias-female-labour-participation-rate-falls-161-pandemic-hits-jobs-2021-08-03/
7. भट्टाचार्य अरुंधती(2022) :- "Indomitable: A Working Woman's Notes on Life, Work and Leadership"

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

महिला उद्योजकासमोरील समस्या व उपाय

प्रा.डॉ. रसाळ दैवशाला चत्रभुज[1], प्रा. केळे एच.व्हि[2]
[1&2]कर्मवीर मामासाहेब जगदाळे महाविद्यालय, वाशी ,उस्मानाबाद पिन : ४१३ ५०३

प्रस्तावना :

२०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ४८% महिला आहेत. म्हणजेच जवळ-जवळ अर्धी लोक संख्या हि महिलांची आहे. त्यापैकी फक्त ९% महिला या उद्योजक आहेत. महिलांना उद्योगापासुन परावृत्त राहण्यासाठी विविध करणे आहेत या पैकी कांही महिला पतीच्या निधनामुळे अचानक उद्योगात प्रवेश करतात तर कांही महिला पतीच्या आजरपणामुळे मात्र स्वत:च्या इच्छेने उद्योगाचा परिपूर्ण अभ्यास करुन व प्रशिक्षण घेवून उद्योगात प्रवेश करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण हे अतिशय कमी आहे.

महिलांना उद्योगाच्या विविध क्षेत्रात, समान संधी दण्याचे बोलण्यापेक्षा कृतीत उतरवणे गरजेचे आहे. त्यातुनच राष्ट्राचा विकास साध्य होईल व महिला उद्योगात यशस्वी होतील.

उदिष्टे :

प्रस्तुत शेधनिबंधाची उदिष्टे पुढील प्रमाणे आहेत.

१)भारतातील औद्योगिक क्षेत्रातील महिलांच्या सहभागाचा अभ्यास करणे.

२)महिला उद्योजकासमोरिल अडचणी/समस्यांचा अभ्यास करणे.

३)महिला उद्योजकांच्या अडचणीवरील उपायांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंध लिहीण्यासाठी दुय्यम साधनसामुग्रीचा वापर केला आहे. यासाठी वेगवेगळे संदर्भग्रंथ, पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्र, वेबसाईट्स यांचा वापर केला आहे.

उद्योग क्षेत्रातील महिलांचा सहभाग :

भारतामध्ये प्रामुख्याने १९ व २० वे शतक महिलांच्या विकासासाठी अतिशय महत्वाचे ठरले याच शतकात महिलांचे शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतीक आयुष्य बदलुन गेले त्यांचे व्यक्तीमत्व सुधारले खऱ्या अर्थाने महिलांनी पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून सर्व क्षेत्रे पादाक्रांत केली. याच शतकात महिलांनी औद्योगीक क्षेत्रातही प्रवेश केला. नुस्ता प्रवेशच केला नाही तर यशाची शिखरेही गाठली स्त्री उद्योजगतेला भारतात स्त्री उद्योगजगतेचा प्रारंभ १९९७ च्या नवीन औद्योगीक धोरणाने झाला याच धोरणात प्रथमत: स्त्री उद्योजकांसाठी विचार केला गेला. भारतातील लघु उद्योगक्षेत्रात महिलांचे प्रमाण जास्त आहे. आज लघुउद्योग क्षेत्रात महिला कर्मचाऱ्यांची संख्या अंदाजे १०,६३,७२३ ऐवढी आहे. तर महिलाउद्योजकांची एकूण संख्या अंदाजे ९,४५,१४१ ऐवढी आहे यापैकी सुमारे १३% महिला लघुउद्योगाक्षेत्रात नोंदणीकृत आहेत. तर उर्वरीत ८७% महिला लघु उद्योग क्षेत्रांत अनोंदणीकृत आहेत. १९७० पासून भारतात महिलांणी उद्योगात प्रवेश केला परंतु त्यांची संख्या बोटावर माजण्याएवढीच होती त्यामुळे १९७५ पासून सरकाने सुध्दा आपल्या औद्योगित धोरणात महिलांचा विचार करण्यास सुरुवात केली १९८० नंतर मात्र महिलांचा उद्योगातील टक्का वाढतच गेला. १९९१ च्या नविण अर्थिक सुधारणा धोरणानंतर तर भारतीय औद्योगिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात महिलांनी यश संपादन केले. वुमन इन बिझनेस या संस्थेने जगभरातील देशाचा औद्योगिक क्षेत्राचा अभ्यासकरुन असा निष्कर्ष काढला की ज्या कंपन्यामध्ये महिला संचालक आहेत किंवा सी ई ओ आहेत त्या कंपन्यामध्ये भागधारकांना अधिक लाभांश दिला जातो. तयाचबरोबर महिला सी ई ओ नेमणु करण्याबाबत भरत देश जगात प्रथम क्रमांकावर आहे. यामध्ये त्याने विकसीत देशास सुध्दा मागे टाकले आहे. भारतात महिला सी ई ओ चे प्रमाण ८.९% एवढे आहे. हे प्रमाण विकसीत देशाच्या तुलनेत जास्त आहे. भारतात सेबीच्या नियमानुसार नोंदणीकृत कंपन्यांच्या संचालक मंडळाने एकतरी महिला असावी व नसल्यास ती कंपनी दंडास पात्र ठरते सुक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगाच्या सर्वेक्षणात भारतात महिला उद्योजकाचे प्रमाण १३.८% एवढे आहे जर महाराष्ट्रात हे प्रमाण ९% आहे राज्यात हे प्रमाण वाढवून २०% पर्यंत घेवून जाण्याचे उदिष्ट महिला औद्योगिक धोरणाचे आहे.

महिला उद्योजका समोरील अडचणी :

भारतात आज मोठ्या प्रमाणात महिला उद्योजगाकडे कळत असल्या तरी त्यांना या क्षेत्रात अणेक अडचणींना तोंड द्यावे लागत आहे. त्यांना उद्योगात कर्मचारी म्हणून काम करत असतांना, उच्च पदावर काम करत असताना किंवा संचालक मंडळावर काम करत असताना अणेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते त्यापैकी कांही प्रमुख अडचणी / समस्या पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१)पुरुष प्रधान संस्कृती :

समाज किती विकसीत झाला तरी समाजात कांही घटकांची मानसिकता बदलत नाही. त्यांचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन मागालेलाच आहे. अशा विचाराचे लोक महिलांच्या विकासातील खरे अडसर ठरतात. त्यांच्यामते उद्योग ही पुरुषांची मक्तेदारी आहे. उद्योग फक्त पुरुषांनेच करावेत महिलांचे ते क्षेत्र नाही अशा पुरुष प्रधान संस्कृतीच्या लोकांचा महिलांना खऱ्या अर्थाने त्रास होतो त्यामुळे त्या उद्योगामध्ये प्रगती करु शकत नाहीत.

२)कौटुबिक जाबाबदाऱ्या :

महिलांना कौटुंबिक जबाबदात्यातुन मुक्तता मिळत नाही. स्त्री नौकरी करत असू किंवा उद्योग चालवत असु तीला घरातील जबाबदाऱ्या सांभळाव्याच लागतात. घर सांभाळणे, मुलांचे संगोपन, वृध्दांची सेवा, पै-पाहुणे या सर्व जाबाबदाऱ्या तीला पूर्ण कराव्याच लागतात त्यामुळे आपल्या

करिअरकडे तीला पाहिजे तेवढा वेळ देता येत नाही उद्योजक महिलेला पण या सर्व जाबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागताता परिणामी उद्योगाच्या विकासाकडे ती फारशे लक्ष देवू शकत नाही.

३)शिक्षणाचा अभाव :

आज महिला शिक्षणाच्या बाबतीत सवतंत्र्य झालया असल्यातरी त्यांचे प्रमाण अगदी अल्प आहे. बहुतांश महिला या शैक्षणि निर्णय स्वत: घेवू शकत नाहीत कुटुबातील मोठ्या व्यक्ती ठरवतील तेच निर्णय त्यांना मान्य करावे लागतात स्वत:च्या इच्छेनुसार त्या शिक्षण घेवू शकत नाही. परिणामी उद्योजक महिलेणे उद्योगाचे / व्यवसायचे शिक्षण घेतले असेल असे नाही, त्यांना ते मिळत नाही.

४)अनुभव व माहिती नसणे :

भारतात स्त्रिया या उद्योगक्षेत्राकडे नाविलाजाने वळल्या जातात स्वईच्छेने, स्वयंप्रेरणेने उद्योगाचे शिक्षण घेऊन उद्योजक असलेल्या स्त्रीयांचे प्रमाण अतिशय अल्प आहे. त्यामुळे त्यांना उद्योग संचालनाचा अनुभव नसतो. उद्योगातील चढ-उतार बद्दल त्यांना महिती नसते परिणमी त्या योग्य प्रकारे उद्योगाचे संचलन करु शकत नाहीत.

५)अर्थिक समस्या :

महिला उद्योजका समोरील सर्वात महत्वाची समस्या म्हणजे अर्थिक समस्या होय. महिलांकडे मोठ्या प्रमाणात भांडवल नसते व वित्तीय संस्था देखिल भांडवल उभारणीस सहकार्य करत नाहीत भारतातील सर्व वित्तीय संस्था महिलांना कर्ज देण्यास उत्सुक नसतात कारण त्यांना महिला कर्ज परतफेड करतील यावर विश्वास बसत नाही परिणमी त्या महिलांना कर्ज पुरवठा करत नाहीत त्यामुळे महिला उद्योजकांना भांडवलाची समस्या भेडसावते.

६)जोखिम न पत्करण्याची मानसिकता :

भारतात जास्तीत जास्त महिला या कुटुबाची गरज म्हणून उद्योगउद्योगात प्रवेश करत असतात. उद्योगाचे शिक्षण घेऊन उद्योग करण्यासाठी उद्योगात येणाऱ्या महिलांची संख्या अतिशय कमी आहे. त्यामुळे उद्योगातील उतपादन प्रमाण उत्पादन घटकांची खरदी कच्चा माली खरेदी, भांडवल उभारणी या घटकांबाबत महिला जोखिम पत्कारण्यास तयार नसतात अर्थिक नुकसाणीच्या भीतीने त्या उद्योगातील मोठे अर्थिक निर्णय घेत नाहीत परिणामी उद्योगांना महत्तम उत्पादन संस्थेस मिळणारे फायदे मिळत नाहीत.

७)सामाजिक बंधने :

महिला उद्योजक असली तरी समाजाचा महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलत नाही आजही महिला समाजामध्ये सुरक्षित नाही महिला ही कोणत्याही पदावर असो किंवा कोणत्याही वयाची असो आज ती सुरक्षीत नाही म्हणून उद्योगात पुर्णवेळ काम करण्यासाठी सामजाची बंधने तीच्यावर येतात व त्याचा परिणाम उद्योगाच्या विकासावर झलेला दिसून येतो.

८)रूढी व परंपरा:

भारतीय समाज हा अतिशय रुढी-परंपरा प्रिय आहे समाजावर शैक्षणिक सामाजिक सुधारणा झाल्या असे मानले जात असले तरी आजही समाजात अनेक रूढी परंपरा मानल्या जातात या रूढी परंपरा स्त्रीविषयक जास्तच जाचक आहे महिलांच्या सर्वांगीण विकासात अडसर ठरत आहे महिलांनी उद्योग करू नये तिने फक्त चूल आणि मूल एवढेच पहावे अशी धारणा समाजाची आहे याचा परिणाम महिला उद्योगात उद्योगातील प्रमाणावर झालेला दिसून येतो.

वरील काही महिला उद्योजका पुढील व उद्योगासमोरील प्रमुख अडचणी दिसून येतात याच बरोबर लिंगभेद, समाजातील महिलांचे स्थान, व्यवसाय सुरू करण्यासाठी अपुरे स्तोत्र, तांत्रिक व व्यवसायिक ज्ञानाचा अभाव, अमर्यादित आर्थिक स्तोत्र, व्यवसायासाठी जागा, गुंतवणूक, भांडवल, यासारख्या अनेक आव्हानांना महिला उद्योजकांना सामोरे जावे लागते.

महिला उद्योजकता समोरील समस्यांचा समस्यांच्या उपाय योजना :

वरील समस्या महिला उद्योजका समोर असल्या तरी त्यावर काही उपाययोजना करता येतील.

१)महिलांसाठी काही उद्योग संरक्षीत :

भारतीय महिला उद्योजक का समोरील वरील समस्या कमी करण्यासाठी अर्थव्यवस्थेतील काही उद्योग हे महिलांसाठी राखून ठेवावेत ज्यामध्ये भांडवल गुंतवणूक, कर्मचारी, नियंत्रण, मालकी सर्व महिलांचीच असावी.

२)महिला उद्योजकांना प्रोत्साहन देणे:

महिला उद्योजकांना उद्योगात प्रवेश घेण्यासाठी कुटुंबातून, समाजातून प्रोत्साहन मिळणे आवश्यक आहे. समाजातील सुशिक्षित महिलांनी यासाठी पुढाकार घ्यावा निरक्षर महिलांना साक्षर करणे, आर्थिक व्यवहाराची माहिती देणे, उद्योगात प्रवेश करण्यासाठी विविध कार्यशाळा, परिसंवाद आयोजित करणे अशा प्रकारचे प्रोत्साहन महिलांना मिळणे आवश्यक आहे.

३)महिलांना सुलभरीत्या भांडवल उभं करून देणे :

महिलांना लघु गृह, माध्यम आकाराचे उद्योग सुरू करण्यासाठी भांडवल हे सहजरीत्या उभा करून देण्यासाठी वित्तीय संस्थांनी मदत करावी महिलांमध्ये जिद्द अपार कष्टाची तयारी असणे पण असते पण त्यांना भांडवल उपलब्ध होत नाही त्यामुळे अशा महिलांना महिलांनीच मदत करणे आवश्यक आहे

४)औद्योगिक सुविधा शासनाने उपलब्ध करून द्यावेत:

महिला उद्योजकांनी उभा केलेल्या उद्योगांना लागणाऱ्या सर्व सुविधा शासनाने सवलतीच्या दराने उपलब्ध करून द्याव्यात. शासनाने महिला उद्योगात आवश्यक असणाऱ्या त्या मूलभूत संरचना वीज, रस्ते, दळणवळण, वाहतूक इत्यादी सुविधा महिलांना माफक दरात उपलब्ध करून द्याव्यात. जेणेकरून महिला उद्योगाकडे वळतील व उद्योगाची प्रगती करतील.

५)सरकारी कार्यालयात चांगली वागणूक मिळावी:

उद्योगाच्या कामासाठी जर महिला सरकारी कार्यालयात गेल्या तर त्यांना चांगली वागणूक मिळत नाही. त्यांचा वेळ वाया घालवला जातो त्यामुळे सरकारी कार्यालयात महिलांची कामे लवकरात लवकर करावी त्यामुळे त्यांचा वेळ वाचेल तो वेळ त्या उद्योगाच्या विकासाला देऊ शकतील महिलांना मिळणारी विचित्र वर्तणुक बंद करून त्यांना सन्मानाने वागवावे.

६)महिलांसाठी उपक्रम राबवावे:

सामाजिक बांधिलकीच्या माध्यमातून महिला उद्योजकांसाठी वेगवेगळे उपक्रम राबवले जावेत. उद्योगाबद्दल चे मार्गदर्शन ज्ञानाबद्दलची माहिती उत्पादित वस्तुच्या बाजारपेठा या घटकांबद्दल ची माहिती देण्यासाठी महिलांसाठी कार्यशाळा परिसंवाद आयोजित करावेत जेणेकरून त्यांचा लाभ महिला उद्योजकांना त्यांच्या उद्योगाच्या विकासासाठी होईल.

७)महिलांना सुरक्षितता द्यावी :

महिला उद्योजकांना उद्योगासाठी रात्री-अपरात्री प्रवास करावा लागतो त्यामुळे महिलांना सुरक्षितता असायला हवी उद्योगांमध्ये काम करणाऱ्या महिला कर्मचाऱ्यांना नोकरी दरम्यान कामाच्या ठिकाणी प्रवास करून यावे लागते. त्या दरम्यान त्यांच्या सुरक्षिततेसाठी सरकारने खास उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. म्हणजे महिलांसाठी खास बस सेवा सुरु करणे कॅब चालक, टॅक्सी चालक महिला असणे अशा प्रकारच्या काही उपाय योजना करता येतील.

८)वित्तीय संस्थांनी (बँकांनी) सहकार्य करावे :

महिला उद्योजकाची उद्योगातील भूमिका पाहता वित्तीय संस्थांनी म्हणजेच बँकांनी महिलांना वेगळे सहकार्य करावे महिलांना भांडवल पुरवठा करण्यासाठी वेगवेगळ्या योजना तयार कराव्यात सवलतीच्या व्याजदराने कर्ज पुरवठा करावा, कर्जाच्या योजना सरळ सोप्या असाव्यात अशा प्रकारच्या विविध योजनेतून बँकांनी महिला उद्योजकांना सहकार्य करावे.

9)औद्योगिक संघटनेत महिलांना स्थान द्यावे :

उद्योगात महिला कामातील सातत्य कठीण परिश्रम वक्तशीरपणा या गुणांमुळे यशस्वी होत आहेत. याच गुणांमुळे त्या उद्योगातील अति उच्च पदापर्यंत पोहोचतात. त्यामुळे सगळ्याच औद्योगिक संघटनांमध्ये महिलांना स्थान मिळावे. ज्यामुळे संघटनेच्या ध्येय धोरणात त्यांचा सहभाग होईल व त्यांच्या गुणाचा फायदा संघटनेला होईल.

१०)शासकीय योजनांची माहिती महिलांना मिळावी :

महिला उद्योजकासाठी शासनाने अनेक योजना धोरणे तयार केली आहेत परंतु त्यांची पूर्ण माहिती महिलांपर्यंत पोहोचत नाही. ती माहिती महिलांपर्यंत पोहोचवणे पोहोचवण्याचे कार्य शासनाने करावे. त्या योजनेची अंमलबजावणी कार्यक्षमपणे करावी जेणेकरून त्या योजनेचा फायदा जास्तीत जास्त महिलांना घेता येईल.

समारोप :

महाराष्ट्रात महिलांनी उद्योजक म्हणून उद्योगांमध्ये जरी मोलाची भूमिका बजावली असली तरी अनेक अडचणींमुळे त्यांच्यामधील उद्योजकीय कार्यक्षमतेला पुरेसा वाव मिळालेला नाही शासनाने महिला उद्योजकासाठी प्रत्येक धोरणात उपाययोजना केल्या आहेत 2013 च्या धोरणाने महिलांना उद्योग वाढीच्या मुख्य प्रवाहात महिलांना आणण्याचे काम केले त्या धोरणानुसार महिला उद्योजकांसाठी विशेष धोरणे, उद्दिष्टे महिला परीचलीत उद्योगाचे प्रमाण ९% वरून 20% पर्यंत सुधारण्याचे आहे. राज्यात महिला उद्योजकांच्या वाढीसाठी आश्वासक वातावरण निर्माण करावे. तांत्रिक, परिचलनात्मक आत्मक तसेच आर्थिक सहाय्य पुरवून राज्यातील महिलांना अधिक रोजगाराच्या संधी निर्माण करण्याच्या दृष्टिकोनातून राज्याने प्रयत्न करण्याची गरज आहे.

संदर्भ :

१)शिक्षण संक्रमण मासिक मार्च २०२२

२)उद्योजक मासिक एप्रिल दोन २०२२

3)स्त्रि उद्योगजकता, संधी आणि अव्हाने:- https://divyamarathi.com news EDT – developing-entrepreneur

४)शासनाच्या महिला उद्योग धोरणातील तरतुदी-https://www.agrowon.com/mahala/no.chira-no-lamp

५)महिला उद्योजकांसाठी शासनाचे विशेष धोरण :-1 व्या शतकातील महिला उद्योजकता व शक्ती, प्रा. डॉ. आर.एम. सरोदे प्रा.एन.ई.भंगाळे, Tactful management Research Sournal July- 2017

6) राऊंड टेबल : महिला उद्योजकांसाठी हवे क्लस्टर महाराष्ट्र टाइम्स 03 Oct 2016

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

स्त्रीवादी साहित्य : एक विवेचक अभ्यास

श्री. चेपूरवार गंगाधर नरसिंगराव
पीएच.डी. संशोधक - पीपल्स कॉलेज नांदेड
ईमेल :- chepurwargn27@gmail.com

सारांश :

इ.स.१९६० नंतर अमेरिकेत स्त्रीवादाचा प्रसार झाल्यानंतर आपल्याकडेही स्त्रीवादी संकल्पना रूढ झाली. या स्त्रीवादी विचारसरणीतुन स्त्रियांना स्व अस्तित्वाची जाणीव झाली. ती स्वतः चे घरातील, समाजातील स्थान शोधू लागली. स्व अस्तित्वाच्या जाणिवेतुन स्वतःचे प्रश्न मांडू लागली. तिच्यावरील बंधने झुगारून देण्यासाठी ती सक्षम होऊ लागली. अशा प्रकारे स्त्रीवादी विचारसरणी साहित्यात येऊन 'स्त्रीवादी साहित्य' हा नवप्रवाह निर्माण झाला. त्यावर प्रकाश टाकण्यासाठी हे लेखन.

प्रमुख शब्द :

स्त्रीवादी साहित्य, नवप्रवाह, स्त्रीमुक्ती, स्त्रीवाद, स्त्रीधर्म, स्त्रीत्व अस्मिता, शरीरनिष्ट अनुभव, फेमिनाईन क्रिटीक,गायनो क्रिटीक, दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, आदिवासी साहित्य, सौंदर्यवादी दृष्टी, आंतरराष्ट्रीय महिला दशक, पुरूषसत्ताक व्यवस्था, मुल्यव्यवस्था, स्त्रीमुक्ती चळवळ, उपेक्षित व वंचित इत्यादी.

प्रास्ताविक :

स्वातंत्र्योत्तर काळात लोकशाही आणि शिक्षणाच्या प्रसारामुळे अनेक समाजघटक जागृत झाले आणि आपल्या प्रश्नांसाठी चळवळी सुरू केल्या. ह्या उपेक्षित घटकांनी चळवळीबरोबरच आपले प्रश्न आपल्या साहित्यातुन मांडले. साहित्य केवळ मनोरंजनाचे साधन न राहता ते सामाजिक प्रश्नांचे व्यासपीठ बनले पाहिजे ह्या भूमिकेतून लेखन केले गेले. दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य आणि स्त्रीवादी साहित्य ह्या वाङ्:मय प्रवाहात दलित, शेतकरी आणि स्त्रियांच्या प्रश्नांचा प्रामुख्याने उहापोह केलेला जाणवतो. वाचकांपुढे साहित्याबरोबरच आपल्या समस्या मांडण्याची ही वाङ्:मयीन कृती होय.

स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक सामाजिक स्तर आपल्या वेदना आणि प्रश्न आपल्या साहित्यातुन व्यक्त करू लागले. स्त्रियांनीही आपल्या व्यथा वेदना साहित्याद्वारे व्यक्त केलेल्या दिसतील. सुरुवातीच्या काळात लेखन करणाऱ्या स्त्रियांच्या लेखनावर पुरूषप्रधान मुल्यव्यवस्थेचा पगडा असलेला जाणवतो. पुरूषांच्या वाङ्मयाचे अनुनय करण्याचाही प्रयत्न काही लेखिकांच्या लेखनातुन केलेला जाणवतो.

केवळ स्त्रियांनी लिहिलेले साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य वा केवळ पुरूषांनी स्त्रियांवर लिहिलेले साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य असेही म्हणता येत नाही. काही स्त्री लेखिकांनी कल्पनारम्य सौंदर्यवादी दृष्टीने साहित्य लिहिले त्यापैकी काहीचे साहित्य कल्पनारम्य रोमँटिक प्रवृत्तीचे असुन स्त्रीवादी साहित्य निर्मितीमागील प्रेरणा तिथे दिसुन येत नाही. स्त्रिया या केवळ मनुष्य नसुन त्या मुख्यत: स्त्रिया आहेत. या विचाराला केंद्रस्थानी ठेवून स्त्रीत्व अस्मितेच्या शोधाला प्राधान्य देणारी ती महत्त्वाची अशी विचारधारा आहे. या विचारधारेच्या प्रणेता सिमॉन द बोव्हा आहे. स्त्रीला समाजव्यवस्थतेचे 'बाई' पणाची भूमिका प्रदान केली असून ती भूमिका न्युनत्वाची असल्याचे स्पष्ट होते. ती नातेसंबंधांत गुंतल्यामुळे तिला स्वतः चे असे स्थान प्रथम स्थान मिळत नाही आणि ती तिचे दुय्यम दर्जाचे स्थान पुसून टाकते व साहित्यातुन तिची ओळख करून देते त्या दृष्टीने साहित्यकृतीतील स्त्रीप्रतिमा महत्त्वाच्या ठरतात. या भूमिकेतून लिहिलेले साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य म्हणून ओळखले जात असून, ज्या साहित्यातुन प्रस्थापितांविरूध्द बंड करीत आपल्यावर झालेल्या अन्यायाची जाणीव तसेच ही जाणीव करून देत असताना स्वतःच्या सक्षमतेची ओळखही करून दिली जाते अशा साहित्याला स्त्रीवादी साहित्य असे म्हटले जाते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रियांच्या संघटनानी आपल्या हक्कासाठी संघर्ष सुरू केला. स्त्रियांच्या अधिकाराची बाजू घेणाऱ्या भूमिका मांडल्या, समाजात उदारमतवादी वातावरण निर्माण होऊ लागले. त्यामुळे सुरुवातीच्या काळात स्त्रियांच्या लेखनात जाणवणारी समन्वयवादी दृष्टी मागे पडली आणि स्त्रियाही आपल्या समग्र अनुभवांना शब्दरूप देऊ लागल्या. स्त्रियांच्या पारंपारिक मानसिकतेत आमूलाग्र बदल होऊ लागला आणि त्याचे पडसाद स्त्रियांच्या लेखनात उमटू लागले. विवाह संस्थेमुळे स्त्रियांचे होणारे शोषण आणि समाजातील तिचे दुय्यम स्थान ह्याविषयी समाजमनात हालचाल सुरू झाली. पुरूषांनी स्त्रीरूपाचे गोडवे गाणाऱ्या तथाकथित उदात्त प्रतिमा निर्माण केलेल्या होत्या. देवता, सती, पतिव्रता, माता, अबला, अर्धांगी, सौभाग्यवती, अशा तथाकथित रूपांना तडे जाऊ लागले. जोडीदार, मैत्रीण, सहकारी, सखी, आणि कार्यकर्ती अशा नव्या रूपात जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांत स्त्री अग्रेसर होऊ लागली. तिने 'अर्धांगी', होण्यापेक्षा 'पूर्णांगी' होणे पसंत केले. 'चूल आणि मूल' हे तिचे कार्यक्षेत्र मागे पडले आणि तिचे पारंपारिक रूपही पालटले. स्त्री मुक्ती चळवळीमुळे स्त्रियांमध्ये नवी चेतना निर्माण झाली.

स्त्रीवाद :

स्त्रीवाद म्हणजे स्त्रीला आपल्या स्वत्वाची जाणीव होणे होय. तिला आपल्या व्यक्तीमत्वाचा अर्थ कळणे व तिला तिच्या अस्मितेचा सार्थ अभिमान वाटणे. तिला तिच्या माणुसपणाबद्दल आत्मियता वाटणे, तिला तिचे हक्क अधिकार कळणे, तिला तिच्या अवमुल्याची आणि शोषणाची जाणीव होणे, तिने आपल्या दडपल्या जाणाऱ्या स्वत्वासाठी संघर्षप्रवण होणे म्हणजे स्त्रीवाद होय. स्त्रीवादाने जेव्हा संपूर्ण विश्व व्यापले जाईल तेव्हा या विश्वाचा चेहरा - मोहरा बदलला जाईल. अमेरिका, इंग्लंड आणि फ्रांस येथील विद्यापीठात स्त्रीवादी वाङ्मयाचा अभ्यास मोठ्या प्रमाणावर होत आहे, भारतातही हळूहळू स्त्रीवादी वाङ्मय अभ्यासाचे प्रमाण वाढताना दिसत आहे, पण त्याचे प्रमाण आणखी वाढायला हवे तरच स्त्रीवादी साहित्य ही संकल्पना रूजली जाईल.

स्त्रीवादी साहित्याचे स्वरूप :

इब्सेनने 'डॉल्स हाऊस' नावाचे नाटक लिहिले, ह्या नाटकाची नायिका 'नोरा' ही नाटकाच्या शेवटी घर सोडून जाते. तिने केलेल्या बंडाने त्याकाळच्या स्त्रिया प्रभावित झालेल्या होत्या. ह्या नाटकाने स्त्रीवादाला पुष्टी आणि दृष्टी दिली. महाराष्ट्रातही ज्योती म्हापसेकर ह्यांनी 'मुलगी झाली हो' हे नाटक लिहिले आणि ह्या नाटकाचे असंख्य प्रयोग झाले. ह्या नाटकाने महाराष्ट्रातल्या स्त्री चळवळीला गती दिल्याचे जाणवेल. पुरूषी वर्चस्वाला सर्व बाजुने हादरे देणे हे स्त्रीवादी साहित्याचे वैशिष्ट्ये आहे.

आजपर्यंत स्त्री आणि पुरूषाचे मन हे एकाच प्रकारचे असते असे गृहित धरले जायचे. त्यामुळे पुरूष लेखकांनी स्त्रियांचे अनुभव कल्पनेने मांडलेले दिसतात. त्यामध्ये स्त्रीवाद व्यक्त झालेला दिसत नाही. पुरूषाला स्त्री विशिष्ट अनुभव मांडता येणार नाहीत अशी स्त्रीवादाची भुमिका आहे. उदा. स्त्रियांचा शरीरनिष्ट अनुभव.

ह्या अनुभवाला प्रत्यक्ष जगण्याचा आधार आहे. त्यामुळे हे अनुभव कल्पनेने जसेच्या तसे अनुभवता येणार नाहीत. स्त्रियांचे ऋतुप्राप्तीचे अनुभव, तिची गर्भधारणा, मातृत्व, हे अनुभव पुरूषाला अनुभवता येणार नाहीत. स्त्रीचा देहनिष्ठ अनुभव हा तिचा स्वतः चा आहे. स्त्रीचे शरीर आणि मन पुरुषापेक्षा वेगळे भिन्न आहे. त्यामुळे तिचे अनुभव वेगळे असणार आहेत, ह्या अनुभवाची अभिव्यक्तीही वेगळी असणार आहे. अशा अनुभवांची समीक्षा देखील वेगळी असणार आहे.

हजारो वर्षांपासून स्त्री पुरुषप्रधान व्यवस्थेत जगत आहे. तिच्यावर पुरूषप्रधान मुल्यव्यवस्थेचा प्रभाव पडला आहे. तिची बुध्दी आणि मन हे पुरूषप्रधान बनलेले दिसते. त्यामुळे एखादी कलाकृती स्त्रीने वाचणे आणि तीच कलाकृती तिने स्त्री म्हणून वाचणे ह्यात तफावत आहे. स्त्रीची वाढ आणि तिचा विकास पुरूषप्रधान व्यवस्थेत झालेला असल्याने तिला तिच्या स्वत्वाचा विसर पडलेला आहे. ह्याची एकुणच जाणीव स्त्रीला स्त्रीवादी साहित्यातुन मिळते. सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे ह्यांच्यापासुन ते छाया दातार, विद्या बाळ ह्यांच्यापर्यन्त स्त्रीवादावर लिखाण आढळते. इ. स. १८८२ साली 'स्त्री पुरुष तुलना' हा निबंध लिहून ताराबाई शिंदे यांनी स्त्रीवादी साहित्यात पदार्पन केले. स्त्रीधर्म म्हणजे काय हा प्रश्न या निबंधात मांडला असून त्यांनी त्या वेळेच्या पारंपारिक प्रथेला या प्रश्नातुन आव्हानच दिले होते हे दिसून येते. अशाच प्रवृत्तीचा आवाज उठविण्यासाठी काही काळ गेल्यानंतर सन. १९३३ साली विभावरी शिरूरकर यांचा 'कळयांचे नि:श्वास' हा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. ही स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहातील महत्वपूर्ण कलाकृती मानली जाते.

मासिके, नियतकालिके ह्यातुन स्त्रियांच्या प्रखर जाणिवांचा अविष्कार :

शांताबाई किर्लोस्कर यांनी 'स्त्री' ह्या मासिकातुन सिमान द बोव्हा ह्यांच्या 'सेकंड सेक्स' ह्या पुस्तकाचा सार रूपाने अनुवाद केला. त्यामुळे महाराष्ट्रातील स्त्री विचाराला चालना मिळाली. 'बायका', 'मिळून साऱ्याजणी' अशा नियतकालिकांमधुन स्त्रियांच्या प्रखर जाणिवांचा अविष्कार होऊ लागला.

मराठी भाषेत स्त्रियांच्या समानतेसंदर्भात मौलिक लेखन:

गीता साने, तारा भवाळकर, आणि आ. ह. साळुंखे ह्यांनी मराठी भाषेत स्त्रियांच्या समानतेसंदर्भात मौलिक लेखन केलेले प्रामुख्याने आढळून येते. विभावरी शिरूरकर ते मलिका अमर शेख ह्यांच्यापर्यन्त मराठी लेखिकांनी आपल्या लेखनामध्ये स्त्रियांच्या विविध रूपांचा शोध घेतलेला दिसतो.

स्त्रियांच्या प्रश्नांवर संघर्षाची भूमिका :

अश्विनी धोंगडे ह्यांनी 'स्त्रीवादाची समीक्षा: स्वरूप आणि उपयोजन' असा ग्रंथ लिहिला आहे. सीमा साखरे, निलम गोऱ्हे, रझिया पटेल, सौदामिनी राव, कुमुद पावडे ह्यांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांवर वेळोवेळी संघर्षाची भूमिका घेतलेली दिसून येते.

स्त्रीवादी समीक्षा:

स्त्रीवादी समीक्षकांची विभागणी दोन विभागात केली जाते.

(१). फेमिनाईन क्रिटीक :

स्त्रियांच्या लेखनाकडे दुर्लक्ष झालेला दिसतो. साहित्याच्या इतिहासात स्त्रियांच्या लेखनाची योग्य दखल घेतलेली दिसत नाही. स्त्रीवादाचा उदय अलीकडच्या काळात झालेला असला तरी स्त्रिया त्यापूर्वीही लिहित होत्या. पुरूष समीक्षकांनी स्त्रियांच्या लेखनाकडे पाठ फिरवलेली असल्यामुळे स्त्रीवादी समीक्षक असे दुर्लक्षित स्त्रियांचे साहित्य वाचून त्याची पुर्नमांडणी करत असतात.

(२). गायनो क्रिटीक :

स्त्रियांचे अनुभव हे तिच्या शरीरधर्मामुळे पुरुषांच्या अनुभवापेक्षा भिन्न स्वरूपाचे आहेत. स्त्रीचे शरीर हे तिच्या निर्मितीचे ऊर्जास्त्रोतच आहे. स्त्रीच्या शरीरनिष्ट अनुभवांना प्राधान्य देऊन तिच्या लेखनाची समीक्षा करणारा समीक्षक हा गायनो क्रिटीक प्रकारात मोडत असतो.

स्त्रीवादामध्ये मवाळ आणि जहाल असे दोन गट आहेत:

नेमस्त स्त्रीवादी मंडळ ही उथळ, उरबड्या आणि प्रचारकी प्रवृत्तीवर टीका करतात आणि स्त्रीच्या मुग्ध व कलात्मक अनुभवांची प्रशंसा करताना दिसतात. कडव्या स्त्रीवादी अमेरिकन लेखिकांनी आपल्या नायिका बंडखोर आणि साहसी रंगवल्या आहेत. पुरूषी जोखड फेकुन देणाऱ्या ह्या नायिका आहेत. सँनर्डा गिल्बर्ट आणि हेलेन सिझ ह्या जहाल स्त्रीवादाच्या प्रणेत्या मानल्या जातात.

आंतरराष्ट्रीय महिला दशक:

सन.१९७५ ते १९८५ या कालावधीमध्ये महिलांविषयीचे हक्क, तिचे अधिकार याविषयी जनजागृती करण्यात आली. याचा परिणाम स्त्रीवादी साहित्य खऱ्या अर्थाने या दशकानंतर सक्षम होऊ लागले. कारण स्त्रीमुक्ती चळवळीचा आरंभ याच दशकात होऊन त्याचीही प्रेरणा स्त्रीवादी साहित्यासाठी मिळाली.

समाजसुधारक व थोर महापुरूषांच्या वैचारिक प्रेरणेतुन स्त्रीवादी साहित्यास प्रेरणा मिळाली :

राजा राममोहन रॉय यांना स्त्री सुधारणेचे आद्यप्रवर्तक म्हणतात. त्यांनी स्त्री अन्यायाला वाचा फोडली, सतीप्रथा बंद केली, विधवा विवाह प्रथेचा प्रचार करून स्त्री जागृती मोठ्या प्रमाणात केली आहे. तसेच न्यायमुर्ती रानडे, महात्मा जोतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, महात्मा गांधी, छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर,महर्षी धोडो कर्वे, अशा थोर समाज सुधारकांच्या वैचारिक प्रेरणेतुन स्त्रीमधील आत्मभान जागृत झाले. यात सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे डाँ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'हिंदू कोड बिल' तयार करून पुरूषांप्रमाणेच सर्व अधिकार व मुलभूत हक्क हिंदू स्त्रीलाही मिळाले पाहिजे या जाणिवेची बीजे स्त्री मनात रूजवली. समाजसुधारकांचे हे कार्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य निर्मितीमागील मुलभुत प्रेरणाच आहे.

स्त्रीवादी साहित्य कथा:

स्त्रीवादी साहित्यामध्ये कथा हा साहित्य प्रकार महत्त्वाचा असून विभावरी शिरूरकर ते आशा बगे, अंबिका सरकार, सानिया, वसुंधरा पटवर्धन, गौरी देशपांडे, प्रिया तेंडुलकर यांनी कथा या साहित्यप्रकारातुन स्त्री घुसमटीला वाचा फोडली. कौटुंबिक स्तरावरील तिच्या संदर्भातील ताणतणाव उद्धृत करत असताना कधी-कधी ती रोमँटिक, वास्तववादी सीमारेषेवरही जाताना दिसते.

स्त्रीवादी आत्मचरित्रात्मक साहित्य :

स्त्रीवादी साहित्य निर्मिती करताना ती आत्मचरित्रात्मक साहित्यातही रमताना दिसते. सुरूवातीच्या काळात ती पुरूषी वर्चस्वाखाली वावरताना दिसते. हे वर्चस्व तिने आत्मखुशीने स्वीकारल्यामुळेच तिने पतीचे गुणगौरव केले आहे.उदा.स्मृतीचित्रे, आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी, आमची अकरा वर्षे, या सदाशिव, मीच हे सांगितल पाहिजे इत्यादी. या साहित्यनिर्मितीतुन स्त्रीमनातील विद्रोह कूठेही स्पष्ट झाला नाही, हे या साहित्याचे वैशिष्ट्ये म्हणावे लागेल.

स्त्रीवादी आत्मचरित्रातुन मात्र तिने जे आजपर्यन्त अनुभवले, भोगलेले, सोसलेले आहे, त्या व्यथा, वेदना, दुःख विद्रोहाच्या रूपातुन अधिक स्पष्ट होताना उत्तरोतर दिसून येते.

स्त्रीवादी पद्य काव्य साहित्य :

इ.स.१९२० ते १९५० या कालखंडात संजीवनी मराठे, लक्ष्मीबाई टिळक, बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतून धार्मिक, कौटुंबिक आणि भावविश्वाचे मनोहारी जीवनानुभवाचे दर्शन घडुन आले असले तरी स्त्रीवादी दृष्टिकोन प्रखरतेने पुढे आल्याचे जाणवत नाही. इ. सन. १९८० नंतर मात्र स्त्रीनिर्मित कवितेचे वेगळे रूप आपणास पाहावयास मिळते. मलिका अमर शेख, आश्विनी धोंगडे, प्रभा गणोरकर, हेमा लेले, आसावरी काकडे या स्त्रीवादी कवयित्री उषाकिरण समोर आल्याचे दिसून येते. त्यांनी आपल्या साहित्यातुन स्त्रियांपुढील नवनवीन प्रश्न, आव्हाने ठळकपणे मांडली आहेत.

दलित, आदिवासी आणि भटक्या विमुक्त जमातीच्या स्त्रियांचे प्रश्न अजुनही अंधारातच भिजत पडले आहेत :

विषम वर्ण व्यवस्थेच्या काळोखात त्या चाचपडत आहेत. 'स्त्रीमुक्ती', 'स्त्रीवाद' असे शब्द अजुन त्यांच्या झोपडीपर्यन्त पोहचलेले नाहीत. दारिद्रय, अंधश्रद्धा, आणि अज्ञानाच्या खाईत ही स्त्री रूतलेली आहे.

फुले शाहू आंबेडकरी विचारांची प्रेरणा:

फुले शाहू आंबेडकरी विचारांची प्रेरणा घेऊन दलित स्त्रियांची चळवळ ऊभी राहत आहे. ती आज दलितांच्या मुक्ती लढ्यात सहभागी होत आहे. ह्याच लढ्यातुन तिच्याही मुक्तीचा लढा उदयाला येऊ शकेल व एक नवी क्रांती घडवून आणू शकेल.

उपेक्षित व वंचित स्त्रियांच्या दुःखाची वर्णने दलित स्त्रियांच्या आत्मकथनात वाचायला मिळतात :

उपेक्षित व वंचित स्त्रीच जीवन हे वेदना आणि करूणेन ओथंबलेलं आहे. ह्या दुःखाचे वर्णने कुमुद पावडे ह्यांचे 'अंत: स्फोट', बेबी कांबळे ह्यांचे 'जिणं आमचं', शांताबाई कांबळे ह्यांचे 'माझ्या जल्माची चित्तरकथा', मुक्ता सर्वगोड ह्यांचे 'मिटलेली कवाडं', जनाबाई गिऱ्हे ह्यांचे 'मरणकळा' आणि विमल दादासाहेब मोरे ह्यांचे 'तीन दगडाची चूल' ह्या आत्मचरित्रामधुन दलित स्त्रियांच्या व्यथा आणि वेदना व्यक्त झालेल्या दिसुन येतात.

समारोप :

स्त्रीवादी साहित्य ही स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांची वाड्मयीन चळवळ आहे. स्त्रीयांनी पुरूष लेखकांचे लेखन नाकारून स्वतः चे आपले अनुभव साहित्यातुन मांडायला सुरुवात केली. स्त्रीवादी साहित्य हे स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करते आणि पुरूषसत्ताक व्यवस्था नाकारते. स्त्रीवादी साहित्य स्त्रीला तिच्या हक्क अधिकाराची जाणीव करून देते आणि तिच्यावर लादलेल्या सर्व प्रकारच्या बंधनाना झुगारून देते. व त्यासोबतच स्वतःच्या सक्षमतेची ओळखही करून देते अशा साहित्याला स्त्रीवादी साहित्य असे म्हटले जाते.

एकंदरीत, स्त्रीवादी साहित्यामध्ये स्त्रीला स्वतःचे अस्तित्व सापडते, 'स्व' चा शोध लागतो आणि तिचे स्वतःचे एक स्वतंत्र व विस्तृत जग निर्माण होते. थोडक्यात इ. सन. १९६० नंतरच्या स्त्रीवादी साहित्यातुन स्त्री एक आशादायी दृष्टिकोन, स्व अस्तित्वाविषयीच्या नवनवीन प्रेरणा घेऊन सद्य: परिस्थितीला व आव्हानांना सामोरी जाताना दिसून येत असून, तिचे पाळेमुळे स्त्रीवादी साहित्यातुन पाहावयास मिळतात. त्यासाठी स्त्रीवादी साहित्य अधिकाधिक समृध्द व विस्तृत होण्यासाठी सर्व स्तरातून प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

संदर्भग्रंथ :

(१).प्रा. आर. कुमार, आधुनिक मराठी वाड्मयातील प्रवाह दलित व आदिवासी साहित्य, इंदू प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१४

(२). डॉ. र. ना. वरखेडे (संपा), ग्रामीण, दलित व स्त्रीवादी साहित्य, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ,नाशिक, २००१

(३). स्वाती दिक्षित, मराठी सेट/नेट,निराली प्रकाशन, पुणे, जून २०१९

(४). डॉ. सुभाष पुलावळे, मराठी कथा पंरपंरा आणि स्वरूप विशेष, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१०

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

भारतात स्पोर्ट्स क्षेत्रात करिअर करण्यास महिलानाप्रेरणा

डॉ. दीपक वसंत चव्हाण
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,पुसेगाव ता . खटाव ,जि . सातारा

महाराष्ट्राला राष्ट्रीय स्पर्धेत जी एकूण १२३ पदकं मिळाली त्यापैकी बहुसंख्य पदकं ही महिलांच्या खाती जमा आहेत. महाराष्ट्रातल्या महिला शक्तीचं हे उदाहरण म्हणता येईल. गेली काही वर्ष सातत्याने गेली काही वर्ष सातत्याने विविध खेळात महाराष्ट्रातल्या महिलांची कामगिरी दखल घेण्याजोगी राहिलेली आहे. गेल्या राष्ट्रकुल स्पर्धेतही महाराष्ट्रातल्या अनेक महिलांचा पदकविजेत्यांमध्ये सहभाग होता. महाराष्ट्रातल्या महिलांचं योगदान पाहता त्यातून भविष्यासाठी काही योजना आखण्याचा विचार करण्याची गरज आहे.

नुकत्याच झालेल्या राष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धेत महाराष्ट्राने ३० सुवर्णपदकांसह एकूण देशभरात चौथे स्थान प्राप्त केले, पण त्यापेक्षाही महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे महाराष्ट्राला अनेक पदके व मानमरातब मिळवून देण्यात महाराष्ट्रातील महिला खेळाडूंचा मोठा वाटा होता. विविध खेळात महाराष्ट्रातल्या मुलींनी पदकविजेती कामगिरी करत या पदकांमध्ये भर घातली. नेमबाजी, जलतरण, जिम्नॅस्टिक्स, कबड्डी, खोखो, बॅडमिंटन, टेबलटेनिस, अथलेटिक्स, वेटलिफ्टिंग अशा विविध क्रीडा प्रकारांत महाराष्ट्राला जी पदकं मिळाली त्याचं श्रेय महिला खेळाडूंना द्यावं लागेल. आकांक्षा व्होरा ही जलतरणपटू स्पर्धेतील सर्वोत्तम खेळाडू ठरली. महिला नेमबाजांनी सांघिक सुवर्णपदकांचा धडाका लावला. अथलेटिक्समध्ये ललिता बाबरने महाराष्ट्राचे नाव उंचावले. एकप्रकारे क्रीडाक्षेत्रात महिला किती सक्षम आहेत, याचं हे उदाहरण म्हणता येईल. पण या मुद्याची कुणी गंभीर दखल घेतली असं वाटत नाही.

महाराष्ट्राला या स्पर्धेत जी एकूण १२३ पदकं मिळाली त्यापैकी बहुसंख्य पदकं ही महिलांच्या खाती जमा आहेत. महाराष्ट्रातल्या महिला शक्तीचं हे उदाहरण म्हणता येईल.

गेली काही वर्ष सातत्याने विविध खेळात महाराष्ट्रातल्यामहिलांची कामगिरी दखल घेण्याजोगी राहिलेली आहे. गेल्या राष्ट्रकुल स्पर्धेतही महाराष्ट्रातल्या अनेक महिलांचा पदकविजेत्यांमध्ये सहभाग होता. यंदा केरळला झालेल्या राष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धेतलं महाराष्ट्रातल्या महिलांचं योगदान पाहता त्यातून भविष्यासाठी काही योजना आखण्याचा विचार करण्याची गरज आहे.मुली या जन्मत्याच मेहनती आणि जिद्दी असल्याचे दिसतं. मुलं तशी नसतात असं नव्हे पण कदाचित जन्मजात आणि संस्कारातून हे गुण त्यांच्यात आलेले असावेत. त्याचा कुठेतरी ठसा क्रीडाक्षेत्रातील या यशात दिसून येतो. घरातल्या विविध जबाबदाऱ्या पार पाडतानाच खेळाकडेही लक्ष देण्याची तारेवरची कसरत मुली लिलया करतात. अर्थात, हे योग्य आहे असे नव्हे, पण त्यातूनच त्या तावून सुलाखून निघतात आणि त्याचे प्रत्यंतर नंतर त्यांच्या कारकीर्दीत दिसून येते. गेल्या काही वर्षात मुलींनी खेळांकडे वळावे यासाठी पालकही अनुकूल असल्याचे दिसू लागले आहे. सायना नेहवाल, मेरी कोम, सानिया मिर्झा, दीपिका पल्लीकल, दीपिकाकुमारी अशा मुली आंतरराष्ट्रीय स्तरावर गाजू लागल्यानंतर त्यांचा आदर्श समोर ठेवत असल्यामुळेही मुलींच्या संख्येत नव्याने भर पडते आहे. मैदानी खेळांपासून ते अगदी कॅरम, बुद्धिबळ अशा बैठ्या खेळांपर्यंत सगळ्या खेळांत मुलींची संख्या वाढलेली आहे. किंबहुना, दखल घेण्याजोगी कामगिरी मुली या खेळांत करीत आहेत. कदाचित, मुली या निश्चित करून दिलेले ध्येय गाठण्यासाठी १०० टक्के प्रयत्न करतात. आंतरराष्ट्रीय नेमबाज दीपाली देशपांडे यांच्या मते, 'मुली खेळातील कारकीर्दीशी खूप भावनिकदृष्ट्या जोडल्या गेलेल्या नसतात, तर आपल्याला योग्य मार्गाने चालत राहायचं आहे, एक दिवस यश आपल्याला मिळेल असा त्यांचा दृष्टिकोन असतो.

मुलींमध्ये मात्र चिकाटी अधिक असते.' की,'मुलींमध्ये परिपक्वतेचं प्रमाणही तुलनेने अधिक असतं. त्याचा त्यांना फायदा मिळतो.'एका बाजूला राष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धेच्या निमित्ताने पदकविजेत्या मुलींची संख्या अधिक असल्याचे दिसत असले तरी त्याच्या व्यस्त प्रमाण मुलींच्या फिटनेसच्या बाबतीत पाहायला मिळते.

याबाबतीत शालेय किंवा कॉलेज स्तरावर कोणते प्रयत्न होत असल्याचे दिसत नाही. शाळांमध्ये फिजिकल एज्युकेशनचा तास असतो पण त्याचा उपयोग सर्वांचा फिटनेस पाहण्यासाठी केला जात नाही. मुली जर खेळत नसतील तर त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले जातं. ज्या मुली खेळत आहेत, त्यांच्याकडेच लक्ष पुरवले जाते. त्यामुळे गुणवत्ता असूनही अनेक मुलींना खेळाकडे वळवता येत नाही. म्हणतात की, वयाच्या चाळीशीनंतर अनेक महिला जिम्नॅशियमकडे वळतात, त्यापेक्षा पहिल्यापासून खेळाकडे त्यांचा ओढा असेल तर नंतरच्या काळात त्यांना व्यायामशाळेचा आधार घेण्याची गरज उरणार नाही.' त्या दृष्टीने शालेय किंवा कॉलेज स्तरावर सर्वच मुलींना खेळाची आवड निर्माण करायला हवी.

नेमबाजी, जलतरण, बॅडमिंटन, टेनिस, जिम्नॅस्टिक्स अशा खेळांकडे लक्ष दिले तर महाराष्ट्रातल्या महिला नक्कीच ऑलिम्पिक पदकांची नोंद करू शकतात. नेमबाजीत महाराष्ट्राकडून अंजली भागवत, दीपाली देशपांडे, तेजस्विनी सावंत अशा सीनियर खेळाडू खेळल्या पण उदयोन्मुख खेळाडूंनीही आपली कुवत सिद्ध केली. सीनियर खेळाडू आणखी काही काळ महाराष्ट्राला खेळाडू म्हणून सेवा देऊ शकतील पण नंतर कायत्यांच्या मार्गदर्शनाखाली अधिकाधिक महिला खेळाडू महाराष्ट्रात कशा तयार होतील, याचा विचार आपण करायला हवा.

तेवढी गुणवत्ता महाराष्ट्रात नक्कीच आहे. जलतरणात महाराष्ट्राने जिंकलेल्या ३२ पदकांपैकी २२ पदकं ही महिलांनीच जिंकली. मग याचा विचार आपण कुठे करणार आहोत की नाही.महाराष्ट्रातली जलतरण संघटनाच सध्या बरखास्त आहे. हंगामी समितीच सगळा कारभार चालविते आहे. मग राष्ट्रीय स्पर्धेत मिळालेल्या यशाचा फायदा आपण कसा उठवणार आहोत.

वेटलिफ्टिंग, खोखो, कबड्डी, टेबलटेनिस, बॅडमिंटन या खेळातही महाराष्ट्राला मिळालेल्या पदकांत महिलांचा वाटा मोठा आहे. त्या अनुषंगाने संघटनांनी विचार करण्याची गरज आहे. पण मुळात संघटना महिलांप्रती तेवढा उदार दृष्टिकोन दाखवतात का जिम्नॅस्टिक्स प्रशिक्षिका वर्षा

उपाध्ये यांच्या मते, 'मुलींना आज सर्व क्षेत्रे खुली झाली आहेत. त्यातच अनेक महिला खेळाडूंनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताचे नाव उज्ज्वल केले आहे,.

त्यातून जनजागृती होऊन मुली खेळांकडे मोठ्या संख्येने वळू लागल्याचे दिसते. ही गोष्ट लक्षात घेऊन त्यांना अधिकाधिक प्रोत्साहन मिळायला हवं. विशेष म्हणजे संघटनांमध्ये महिलांना प्राधान्य असलं पाहिजे.' संघटनांतमहिलांना आरक्षण हवेआज जरी महाराष्ट्रातील महिला विविध खेळात अग्रेसर असल्या तरी त्यांना त्या तुलनेत संघटनात्मक पातळीवर प्राधान्य मिळाल्याचे दिसत नाही. किती क्रीडा संघटनांत महिला प्राधान्यक्रमाने आहेत. एका बाजूला राजकारणात आरक्षण आहे, त्याला सर्वांचा पाठिंबा मिळतो मग खेळात असे आरक्षण का नको राष्ट्रीय कबड्डी स्पर्धेत महाराष्ट्राच्या महिलांनी रौप्य जिंकलं, खोखोत महिला सुवर्णविजेत्या ठरल्या किती महिला या खेळांच्या संघटनांत आहेत त्या भाग घेत नसतील कारण सगळ्या क्रीडा संघटनांत सुरू असलेले राजकारण.

आणि अशा राजकारणासाठी कशाला हव्यात महिला असा दृष्टिकोन असतो. एवढंच कशाला राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर महिला दिमाखदार कामगिरी करत असल्या तरी प्रत्यक्षात खेळाच्या संघटनांत त्यांना स्थान नगण्य आहे.

भारतीय ऑलिम्पिक संघटना असो की महाराष्ट्र ऑलिम्पिक संघटना किती महिला पदाधिकारी म्हणून काम करीत आहेत. तेव्हा एका बाजूला महाराष्ट्रातल्या महिला पदकांची लयलूट करीत असताना संघटनात्मक पातळीवर मात्र त्यांचा क्रमांक सगळ्यात खालचा आहे, हा विरोधाभास म्हणावा लागेल. क्रीडा संघटनांत महिलांनाही आरक्षण हवेच, हेच यातून दिसून येते.

पीव्ही सिंधू :

(बॅडमिंटन):पुसारलावेंकटसिंधूहीभारतीयबॅडमिंटनचीराणीआहे. हैदराबादमध्येस्थायिकझालेल्याएकातेलुगूकुटुंबाततिचाजन्मझालाआहे. ति चे आई-वडील दोघेही राष्ट्रीय स्तरावरील व्हॉलीबॉल खेळाडू आहेत पीव्ही सिंधूने २००९ मध्ये आंतरराष्ट्रीय पदार्पण केले आणि २०१६ मध्ये रौप्य पदक, २०१९ च्या जागतिक स्पर्धेत सुवर्णपदक जिंकले.ऑलिम्पिकमध्ये रौप्य पदक जिंकणारी ती पहिली भारतीय खेळाडू आहे. आणि जागतिक चॅम्पियनशिपमध्ये पाचहून अधिक पदके जिंकणारी दुसरी आंतरराष्ट्रीय खेळाडूआहे. पी.व्ही.सिंधूने च्या सर्वाधिक कमाई करणाऱ्या महिला खेळाडूंच्या यादीत देखील स्थान मिळवले आणि "पद्मश्री", "राजीव गांधी खेलरत्न" आणि "पद्मभूषण" हे सन्मान मिळवले.

दुती चंद (ॲथलेटिक्स) :

ओडिशा येथील ,एक व्यावसायिक धावपटू आहे ज्यानेआंतरराष्ट्रीय चॅम्पियनशिपमध्ये भारताचे प्रतिनिधित्व केले आहे.

राज्यस्तरीय धावपटू असलेल्या तिची मोठी बहीण सरस्वती चंद यांच्याकडून तिला नेहमीच प्रेरणा मिळाली.२०१२ च्या १८ वर्षांखालील गटात दुती राष्ट्रीय चॅम्पियन होती. महिलांच्या १०० मीटर स्पर्धेत ती सध्याची राष्ट्रीय विजेती आहे.दुतीने जकार्ता आशियाई क्रीडा स्पर्धेत रौप्यपदकासह आंतरराष्ट्रीय स्पर्धांमध्ये अनेक पदके जिंकली. तिला वोग इंडियाने "स्पोर्ट्सवुमन ऑफ द इयर २०१९" म्हणूनही मान्यता दिली.

हरमनप्रीत कौर (क्रिकेट):

क्रिकेटसारख्या पुरुषप्रधान खेळात, महिला क्रिकेटपटूसाठी प्रसिद्धी मिळवणे इतके सोपे नाही! पंजाबमधील ने सिद्ध केले की महिला व्यावसायिक स्तरावर क्रिकेट खेळू शकतात आणि पुरुष खेळाडूंइतकाच चाहतावर्ग मिळवू शकतात.ती एक अष्टपैलू खेळाडू आहे जिने अनेक आंतरराष्ट्रीय सामन्यांमध्ये शानदार खेळ केला. हरमनने चॅम्पियनशिपमध्ये शतक झळकावणारी पहिली भारतीय महिला र बनून विक्रमही केला.१०० आंतरराष्ट्रीय टी-२० सामने खेळणारी ती पहिली भारतीय खेळाडू आहे. ही ऑस्ट्रेलियात होणाऱ्या २०२०महिला टी 20विश्वचषक स्पर्धेसाठी सध्याची भारतीय क्रिकेट कर्णधार आहे.

विनेश फोगट (कुस्ती):

फोगट ही सर्वात प्रसिद्ध फोगट कुटुंबातील आहे, जिच्याकडे गीता फोगट, बबिता कुमारी इत्यादी यशस्वी कुस्तीपटू आहेत.फोगट ही राष्ट्रकुल आणि आशियाई दोन्ही स्पर्धा जिंकणारी पहिली भारतीय महिला पटू बनली आणि प्रतिष्ठित लॉरेस वर्ल्ड स्पोर्ट्स अवॉर्ड, २०१९ साठी नामांकन मिळालेली पहिली भारतीय ऍथलीट देखील ठरली. या अर्जुन पुरस्कार विजेत्याने विविध जागतिक चॅम्पियनशिपमध्ये ३ सुवर्ण पदके, ३ रौप्य पदके आणि ६ कांस्य पदके जिंकली. तिने रोम रँकिंग मालिकेत सुवर्णपदक जिंकून २०२० ची धमाकेदार सुरुवात केली.

सायनानेहवाल (बॅडमिंटन):

नेहवालला भारतातील सर्वात प्रभावशाली पैकी एक होण्याचे श्रेय मिळाले. या माजी जागतिक नंबर १ खेळाडूने ऑलिम्पिकसह मोठ्या चॅम्पियनशिपमध्ये किमान एक पदक जिंकण्याची दुर्मिळ कामगिरी केली. दिग्गज खेळाडू प्रकाश पदुकोण आणि तिचे प्रशिक्षक पुल्ले गोपीचंद यांच्यानंतर सुपरसिरीजचे विजेतेपद जिंकणारी ती पहिली भारतीय ठरली आहे.सायना आपल्या कारकिर्दीत ४३३ हून अधिक विजयांसह देशातील सर्वात यशस्वी खेळाडूंपैकी एक आहे.

हिमा दास (ॲथलेटिक्स) :

भारतीय धावपटू हिला "धिंग एक्सप्रेस" देखील म्हटले जाते हे तुम्हाला माहीत आहे काती आसाममधील धिंग या छोट्या शहरातून आली आहे.वर्ल्ड 20 चॅम्पियनशिपमध्ये सुवर्णपदक जिंकणारी पहिली भारतीय होण्याचा विक्रम केल्यानंतर तिने लक्ष वेधून घेतले. इतक्या विनम्र पार्श्वभूमीतून येऊनही, हिमाने २०१९ साली अवघ्या २० दिवसांत ५ सुवर्णपदके जिंकून प्रसिद्धी मिळवली.आशियाई क्रीडा स्पर्धेत ४०० मीटर शर्यतीत रौप्यपदक मिळवणारी ती पहिली भारतीय महिला होती.२०१८ मध्ये तिला भारताच्या राष्ट्रपतींकडून अर्जुन पुरस्कार मिळाला.

दीपा कर्माकर (जिम्नॅस्टिक):

ग्लासगो येथील २०१४ राष्ट्रकुल क्रीडा स्पर्धेत कांस्यपदक जिंकणारी पहिली भारतीय महिला जिम्नॅस्ट म्हणून प्रसिद्ध झाली. भारतात जन्मलेल्या या त्रिपुरातील क्रीडापटूसाठी ती घटना जीवन बदलणारी ठरली आहे.दिपा ही गेल्या ५२ वर्षांतील पहिली भारतीय महिला आहे.

जिने प्रोडुनोव्हा नावाच्या जिम्नॅस्टिक्समधील सर्वात कठीण वॉल्टचा प्रयत्न केला आणि ते करण्यात यशस्वी झालेल्या ५ खेळाडूंमध्ये स्थान मिळवले.तिला अर्जुन पुरस्कार, राजीव गांधी खेलरत्न पुरस्कार, पद्मश्री यांसारख्या अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित करण्यात आले आणि ३० वर्षांखालील आशियातील फोर्बच्या सुपर अचिव्हर्सच्या यादीत स्थान मिळवले.

अदिती अशोक (गोल्फ) :

जेव्हा इतर महिला किंवा यापैकी एक निवडण्यात व्यस्त असतात तेव्हा गोल्फ खेळणे हा तिचा व्यवसाय स्वीकारला. आशियाई युवा खेळ, युवा ऑलिम्पिक खेळ आणि २०१६ भारताचे प्रतिनिधित्व करणारी एकमेव खेळाडू होण्याचा विक्रमही आदितीच्या नावावर आहे.१३ वर्षांची असताना तिचा विश्वात प्रवेश झाला. व्यावसायिक क्षेत्रात येण्यापूर्वी अदितीने "भारतातील सर्वोत्कृष्ट हौशी" हा किताब पटकावला. हे सर्व तिने १८ वर्षांचे होण्याआधीच साध्य केले!

अन्नू राणी (भालाफेक):

भालाफेकमध्ये ६० मीटरचा टप्पा ओलांडून एक नवा विक्रम रचला, अशी कामगिरी करणारी पहिली भारतीय महिला मेरठमधील एका गरीब शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या अन्नूने भालाफेकमध्ये आशियाई खेळ, आशियाई चॅम्पियनशिप आणि दक्षिण आशियाई खेळांमध्ये दोन कांस्य पदके आणि दोन रौप्य पदके जिंकून नवीन मानके प्रस्थापित केली. तिलार बनण्याची आकांक्षा असली तरी अन्नूच्या भावाने तिच्या शरीराच्या वरच्या भागाची ताकद ओळखून तिला भालाफेक करण्याचा सल्ला दिला.

भारतात स्पोर्ट्स म्हटल की आपल्याला खूप साऱ्या खेळाडूंची नावे आठवतात, त्याची छायाचित्रे डोळ्यासमोर उभी राहतातआणि त्यात महिला खेळाडू असतील अस नाही पण काही महिला खेळाडूंनी भारतील स्पोर्ट्स क्षेत्रात असा काही बदल घडवून आणलेला आहे की आज पालकांना आपल्या मुलीला स्पोर्ट्स क्षेत्रात करिअर करण्यास प्रेरणा देतात…तसेच प्रत्येक महिलेला समाजात स्पोर्ट्स विषय आवड निर्माण होतीय. भारतीय महिला खेळाडूंनी आज कितेक पदके घेवून भारताचे नाव आंतरराष्ट्रीय स्तरावर गाजवलेल आहे त्याचा प्रत्येक महिलेला अभिमान असला पाहिजे.

संदर्भ :

1. पी.व्ही. सिंधु - डॉ. विजय तारे
2. स्पोर्टस करिअर - डॉ. श्रीराम गति अशिष पेंडसे
3. भारतीय खेळातील महिला - बोरीया मजुमदार
4. भारत आणि ऑलंपिक - अभिषेक दुबे
5. ऑलंपिक मध्ये भारत - सेता नितेश

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

आधुनिक काळातील सुशिक्षित महिलांचे सक्षमीकरण

डॉ.मोनाली यशवंत बहादूरे
समाजशास्त्र विभाग नूतन आदर्श कला, वाणिज्य, आणि श्रीमती म.ह.वेगड विज्ञान महाविद्यालय,उमरेड जि.नागपुर
ई–मेल: monalilabhane26@gmail.com

गोषवारा:

महिला सक्षमीकरण ही आजच्या आधुनिक काळाची गरज आहे. खरे तर सक्षमीकरणाची सुरूवात अनेक वर्षापासुन सुरू आहे. मात्र ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात सक्षमीकरणाचर प्रक्रिया झपाटयाने रूजत चालली आहे. या महिला सक्षमीकरणामुळे सुशिक्षित महिलांचे आयुष्यात अनेक बदल घडून आले आहे. आज सुशिक्षित स्त्रीया पुरूषांच्या खांद्याला खांद्या लावून सर्वच क्षेत्रात आत्मविश्वासाने वावरत आहे. आधुनिक काळातील सुशिक्षित महिलांनी भारतीय समाजात असणाऱ्या पुरूषप्रधान संस्कृतीत आपला पाय खंभीरपणे रोवला आहे. तिने तिचे अस्तित्व शोधून काढले आहे. असे म्हणणे अतिशोयक्ती ठरणार नाही. आजच्या स्त्रीला कोणतेच क्षेत्र अगम्य राहिलेले नाही. उलट काही क्षेत्र तिने पूर्णपणे काबीज केली आहे. ती उत्तम राज्यकर्ती, समाजकर्ती क्रिडापटू बनली आहे. वैद्यकीय क्षेत्रात,संशोधनाला क्षेत्रातही तीने नेत्रदीपक कामगिरी करते. मात्र हे सर्व कार्य करीत असतांना तिला अनेक संकटाचा सामना करावा लागतो. कधी कुटूंबाकडून तर कधी नातेवाईकांकडून, कधी समाजाकडून.पण असे असुन सुध्दा आजची सुशिक्षित महिला डगमगत नाही. खंभीरपणे आपले प्रयत्न सुरू ठेवत आहे. आणि आपल्या स्वप्नाची क्षितीजे विस्तारून ती पूर्ण करण्याच्या वाटचालीने पंख पसरून आकाशाला गवसनी घालण्याचा प्रयत्न करतांना दिसत आहे.

आपल्या प्राचीन ग्रंथामध्ये स्त्रियांचे महत्व लक्षात घेता असे सांगितले गेले आहे की, श्यत्र नारायस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताश म्हणजे जिथे स्त्रियांची पूजा केली जाते तेथे देवता वास करतात परंतु असे असूनही स्त्रीच्या बाबतीत विडंबना अशी की,इतकी शक्ती एका स्त्री मध्ये असूनही तिला तिच्या शक्तीविषयी जाणीव करून देणे आज काळाची गरज ठरत आहे. स्त्री ही सृष्टीची शक्ती मानली जाते म्हणजेच मानव जातीचे अस्तित्व स्त्रीपासूनच आहे. प्राचीन काळाच्या तुलनेत मध्ययुगीन काळात भारतीय महिलांचा आदर,त्यांचा मान सन्मान यामध्ये लक्षणीयरीत्या घट झाली आहे.

एक काळ असा होता की, स्त्रीचे कार्यक्षेत्र घरांच्या आतच होते. घरातही फक्त पुरूष मंडळीचेच वर्चस्व होते. सर्व निर्णय फक्त पुरूषचं घ्यायचा आणि एकदा निर्णय घेतला तर त्या निर्णयावर घरातील स्त्रीचे मत देखील विचारात न घेण्याची परिस्थिती होती. अशीच परिस्थिती घराबाहेर होती. कार्यालयामध्ये स्त्रीया क्वचितच दिसायच्या. मुलींचे शिक्षण घेण्याचे प्रमाण कमी असल्यामुळे महाविद्यालयात दोन–चारच मुली असंत. उच्च शिक्षणाची मक्तेदारी सुध्दा पुरूषांचीच होती. मात्र हळूहळू काळ बदलत गेला. आजच्या स्त्रीने केलेली स्वत:ची प्रगती ही खरोखरच आश्चर्य चकित करणारी आहे. समाजसुधारक महात्मा जोतिराव फुले, आगरकर, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षी कर्वे, सावित्रीबाई फुले यांनी भारतीय स्त्रीयांना आत्मविकासाचा मार्ग दाखविला. स्त्री विचार करू लागली. मान–अपमानाची जागा स्वाभिमानानी घेतली. चुलं आणि मुल यापेक्षाही वेगवेगळया क्षेत्रात आपण समर्थपणे पुरूषाच्या बरोबरीने कार्य करू शकतो याची जाणीव तिला झाली आणि ही जाणीव निर्माण करण्याचे कार्य केलं सक्षमीकरणाने. सक्षमीकरणामुळे स्त्रीला तिचं अस्तित्व स्वीकारण्यात मदत झाली.

सक्षमीकरण ही आधुनिक काळाची गरज आहे. सक्षमीकरणाची प्रक्रिया ही प्राचीन काळापासुन सतत सुरू आहे. पूर्वी सक्षमीकरण ही प्रक्रिया काही क्षेत्रांपुरतेच मर्यादित होते परंतु आधुनिक काळात मात्र सक्षमीकरणाची प्रक्रिया ही प्रत्येक क्षेत्रातच राबविली जात आहे आणि त्यातही सर्वात महत्वाचे म्हणजे महिला सक्षमीकरण होय. महिला सक्षमीकरणासाठी विविध कार्यक्रम व ध्येय उद्दिष्टे राबविले जात आहे. कारण देशाचा विकास करावयाचा असेल तर महिला सक्षमीकरण होणे अत्यंत गरजेचं आहे. जगातील अर्धी मानवी शक्ती ही स्त्री आहे आणि ती शक्ती देशाच्या विकासासाठी महत्वाची असल्यामुळे त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करणे आपल्या देशाच्या विकासासाठी घातक ठरेल.

महिलांमध्ये आत्मविश्वास व साहस निर्माण करणे हा महिला सक्षमीकरणाचा मुख्य हेतू आहे. इ.स.१९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून साजरा करण्यात येते तर २००१ हे वर्ष भारतात महिला सक्षमीकरण म्हणून जाहीर करण्यात आले. या सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत महिलांचे सामाजिक,आर्थिक, राजकीय, जीवनमान व सोबतच त्यांचा दर्जा कसा उंचावला जाईल याचा सर्वकष विचार करण्यात आला. महिला सक्षमीकरणाचा जागर आज थेट ग्रामीण भागात पोहोचला आहे. सर्वप्रथम भारतीय सामाजिक विचारवंतानी स्वातंत्र्यपुर्व काळात स्त्रीयांच्या सामाजिक दर्जा वाढवून त्यांच्या सक्षमीकरणाची प्रक्रिया निर्माण करण्याचे कार्य केले. सामाजिक,विचारवंतानी आपल्या वैचारिक समाजप्रबोधनातून तसेच प्रत्यक्ष कृतीतून महिला सक्षमीकरणाला सुरूवात केली.

सक्षमीकरणामुळे स्त्रियांना त्यांचे कर्तृत्व सिध्द करण्याचे अधिकार मिळाले आहे. याचे महत्वाचे उदाहरण म्हणजे. आपल्या भारताच्या पहिल्या पंतप्रधान इंदिरा गांधी . इंदिरा गांधी यांनी आपल्या राजकीय कारकीर्दित 'ऑपरेशन ब्लु स्टार' 'वीस सूत्री कार्यक्रम' 'बँकाचे राष्ट्रीयीकरण' 'अणुनिर्मिती' अशा अनेक गोष्टी त्यांनी यशस्वीपणे हाताळल्या. बांग्लादेश युध्द जिंकून तर सगळया जगालाच आश्चर्याचा धक्का दिला होता. भारताची सुवर्णकन्या पी.टी.उषा हिने सुध्दा आपली योग्यता खेळाच्या मैदानात वेळोवेळी सिध्द करून दाखविले आहे. सानिया मिर्झा, पी.व्ही.सिंधू, सानिया नेहवाल यांनी सुध्दा आपल्या भारताचे नाव मोठे केले आहे. मॅगसेसे पुरस्कार पटकाविणाऱ्या व क्वैद्यांच्या जीवनात माणुसकी निर्माण करून त्यांचे रूक्ष जीवन फुलविणांऱ्या किरण बेदी या अद्वितीय आहेत, तर आपले सारे आयुष्य असहाय्यांच्या सेवेला वाहिलेल्या जागतिक कीर्तीच्या सेवाभावी वृत्तीच्या मदर टेरेसा यांना त्यांच्या कार्यामुळे नोबेल पारितोषिक मिळाले होते. आजच्या परिस्थितीचा आढावा घेतला तर असे दिसुन येते की, केरळ मध्ये १४ जिल्हे आहेत आणि १४ जिल्हयापैंकी ९ जिल्हयामध्यें महिला कलेक्टर आहेत यावरून महिला सक्षमीकरण यशस्वी होतांना दिसून येते.

ग्रामीण भागातील महिलांच्या तुलनेत शहरी भागातील स्त्रीयांचे सक्षमीकरणाचे प्रमाण खुप जास्त प्रमाणात आहे. महिला सक्षमीकरणामुळे महिलांना उच्च शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. परंतु आधुनिक काळातील सुशिक्षित महिला यांनी केवळ उच्च शिक्षण

घेऊन शांत बसल्या नाहीत तर त्या उच्च शिक्षणांचा त्यांनी पुरेपुरे उपयोग सुध्दा करून घेतला आहे. आजच्या आधुनिक काळातील सुशिक्षित महिला पुरूषांच्या खांद्याला खांदा लावुन काम करतांना दिसत आहे. आजच्या सुशिक्षित स्त्रीने आपल्या अधिकारांसाठी झगडणेही शिकली आहे. आजच्या आधुनिक काळातील स्त्रीने सिध्द केले आहे की, त्या एकमेकांच्या शत्रू नाही तर एकमेकांच्या सहकारी आहे. आधुनिक काळाची स्त्री ही सबल झाली आहे. ती सशक्त आहे आणि तिच्या सक्षमीकरणाची अभिव्यक्ती आपल्याला खालील गोष्टीवर दिसून येते.

१) स्त्री–पुरूष समानतेकडे कल

आधुनिक काळातील सुशिक्षित महिला या स्त्री–पुरूष समानता या विचारांचा पुरस्कार करणाऱ्या आहेत. स्त्री पुरूष अशी भिन्नता न करता एक व्यक्ती म्हणून प्रत्येकाने एकमेकांना बघावे अश्या विचारांचे मत सुशिक्षित महिलांचे आहे.

२) सर्व क्षेत्र काबीज करण्याचे कौशल्य

आज स्त्री चार भिंतीतून बाहेर पडून आपल्या हक्कांबाबत जागृत झाली आहे. सुशिक्षित असल्याने ती विविध क्षेत्रात चांगली कामगिरी करत आहे. आज स्त्रीची प्रतिभा आणि वृत्ती पुरूषांपेक्षा दुसरी नाही. साहित्य,वैद्यक, विज्ञान अशी अनेक क्षेत्र आहे. ज्यामध्ये महिलांनी आपले कौशल्य दाखवले आहे. खेळांमध्ये ही स्त्रीयांनी आपले कौशल्य सिध्द करून दाखवले आहे. केवळ पुरूषांचे क्षेत्र मानणारे पोलीस विभागात स्त्रीया आपले काम चोखपणे बजावतांना दिसत आहे. आज असे कोणतेही क्षेत्र उरले नाही. जे क्षेत्र महिलांनी काबीज केले नाही.

३) जोडीदार निवडीचे स्वातंत्र्य:

आधुनिक काळातील सुशिक्षित मुलींना जोडीदार निवडीचे स्वातंत्र्य असल्याचे दिसून येते. सक्षमीकरणामुळे मुली उच्च शिक्षित झाल्या आहेत. उच्च शिक्षित असल्यामुळे मुली चांगल्या पदावर अर्थाजन करीत आहे. आत्मनिर्भर झालेल्या आहेत. त्यामुळे आपले मत, निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य त्यांना मिळालेले आहे. तसेच आपले मत ठामपणे सर्वांसमोर मांडण्याचा आत्मविश्वास त्यांच्यात कमालीचा आलेला आहे. त्यामुळे जोडीदार निवडतांना जोडीदार कसा असावा. विवाह जोडीदार निवडतांना असणाऱ्या अपेक्षा,आपण ज्या व्यक्तीबरोबर आपले संपुर्ण आयुष्य व्यतीत करणार आहोत. त्या व्यक्तीच्या आणि आपल्या आवडी–निवडी, स्वभाव जुळणारे आहेत. या सर्व नाना तऱ्हेच्या गोष्टींचा विचार करून आपले मत घरांच्यासमोर ठामपणे सांगताना दिसत आहे म्हणून इतर निर्णयाप्रमाणे जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्यही आधुनिक काळातील मुलांना मिळालेले आहे.

४) अर्थाजनाच्या संधी उपलब्ध:

ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात सक्षमीकरणाची प्रक्रिया यशस्वीपणे पार पडत आहे. सक्षमीकरणामुळे शहरी भागातील मुलींना उच्च शिक्षणाची दारे खुली झालेले आहेत. उच्च शिक्षणामुळे मुलींना उच्च पदावर अर्थाजनाच्या संधी उपलब्ध होतांना दिसून येतात. सोबतच आधुनिक जीवनशैली जगताना आर्थिक गरजा वाढलेल्या असल्याने,मुलांच्या वाढत्या शैक्षणिक खर्चामुळे, मुलांच्या संगोपनासाठी, वाढत्या महागाईमुळे सुशिक्षित महिला अर्थाजन करण्यास तयार असते. एकप्रकारे आजची स्त्री ही कुटूंबाचा आर्थिक भार पुरूषांच्या बरोबरीने उचलते असे आढळुन येते.

५) संपत्तीचे अधिकार:

महिला सक्षमीकरणामुळे मुली उच्चशिक्षित झाल्या आहे. शिक्षित असल्यामुळे त्यांना त्यांच्या अधिकारांची जाणीव झालेली आहे. मग तो अधिकार शिक्षणाचा असो,अर्थाजनाचा असो किंवा संपत्तीचा असो. आज मुलींना कायद्याने वडिलांच्या संपत्तीत मुलांप्रमाणे आमचाही समान अधिकार आहे. या विषयीची जाणीव झाली आहे आणि वडीलही तिला आपल्या संपत्तीतील समान वाटा देतांना दिसत आहे. यासोबतच सुशिक्षित महिलांमध्ये कमालीची सजगता दिसून येते. आपल्या आई–वडिलांची जबाबदारी स्वीकारण्याची क्षमता त्यांच्यामध्ये दिसून येत आहे.

६) भ्रुणहत्येस आळा:

आजच्या आधुनिक काळातील सुशिक्षित महिला मुलगा–मुलगी एक समान अश्या तत्वावर विश्वास ठेवतांना दिसत आहे. मुलगा हा वंशाचा दिवा आणि मुलगी ही परक्याचे धन या परंपरागत विचारांना सुशिक्षित महिला आळा बसवण्याचे कार्य करीत आहे. त्यामुळे सुशिक्षित मुली महिला या स्त्रीभ्रुण हत्येविषयी जाणीव जागृती करण्याचे प्रयत्न करीत आहे. समाजातील सामाजिक स्थैर्य टिकविण्यासाठी स्त्री जन्मांचे स्वागत करावे यासाठी समाजाने मानसिकता बदलण्याची गरज आहे. यासाठी व्यापक जनजागृतीची आणि प्रबोधनाची चळवळ सुशिक्षित महिलांनी सुरू केल्यांचीही दिसून येते.

वरील सर्व बाबींवरून असे लक्षात येते की आधुनिक सुशिक्षित महिलांचे सक्षमीकरण यशस्वी होत आहे. या सर्व बाबींमुळे महिलांमध्ये एकप्रकारे सकारात्मक आणि ऊर्जेचे वातावरण असल्याचे दिसून येते. या सर्व बाबी वरून असे आढळून येते की आजची आधुनिक स्त्री अतिशय उत्साही, आनंददायी, जग जिंकण्याचे सामर्थ्य तिच्यामध्ये आहे हे जरी खरे असले तरी एक वास्तव असेही आहे की, शहरी स्त्री ही आज मिळालेल्या स्वातंत्र्यांच्या पूरेपूर उपभोग घेऊ शकत नाही. तिच्याकडे बघण्याची मानसिकता आजही बदललेली नाही. जसे की,

स्त्रियांसाठी ठराविक साचा:

मुलींना खेळायला बाहूल्या दिल्या जातात तर मुलांना यांत्रिक खेळणी दिली जातात. हे लिंगभेद कपडे, वर्तणूक व वागणुकीतून कायम ठेवले जातात. ठराविक साच्याची कामे स्त्री–पुरूषांनी करावी अशी या सामाजिक प्रक्रियेची अपेक्षा असते. पितृसत्ताक कुटूंब पध्दतीत मुलीकडे तिच्या पित्याच्या घरी तात्पुरते कुटूंब घटक म्हणून पाहिले जाते.

अर्थाजन:

आज शहरी स्त्री अर्थाजनासाठी बाहेर पडली आहे. घर आणि कार्यालय या दोन्ही आघाडया सांभाळतांना तिची दमछाक होत आहे. बालपणापासून संसार हेच आपल्या जीवनाचे अंतिम ध्येय असल्याचे तिच्या मनावर बिंबवण्यात आल्यामुळे ती प्रथम संसाराला प्राधान्य देते आणि तिने तसे घावे अशी इतरांचीही धारण असते. त्यामुळे स्त्रीचा अशा व्यवस्थेत कोंडमारा होत आहे.

स्त्रीच्या स्वतंत्र व्यक्तिमत्वाबद्दलची प्रक्रिया अतिशय गुंतागुंतीची आहे.स्त्रीला केवळ हक्क मिळाले परंतु उपभोगण्याचे पूर्ण वातावरण मात्र निर्माण होऊ शकले नाही. त्यामुळे आधुनिक काळातील सुशिक्षित महिलांची कोंडी होतांना दिसून येते.

निष्कर्ष:

आधुनिक काळात महिला सक्षमीकरणामुळे उच्च शिक्षित झाल्या आहेत. उच्च शिक्षणामुळे महिलांना अनेक क्षंत्रात विविध संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. आणि त्या सर्व क्षेत्रात महिलांनी आपले कर्तृत्व सिध्द करून दाखवित असल्याचे निदर्शनास येते. परंतु आधुनिक जगातील स्त्री म्हणून वावरतांना तिच्या समोरची आव्हाने देखील नव्याने निर्माण झाली आहे. या आव्हानांना पेलता पेलता नवीन आश पल्लवित होण्याचे आणि नवीन स्वप्ने पाहण्याचे मात्र ती सोडत नाही आणि त्यात ती खंभीरपणाने आणि ताठरपणे उभी राहते. कधी निराश होते, कधी मनही उदास होते, पण हार मात्र नाहीत नाही." जीवनाची ही लढाई अजून बाकी आहे. या रणांगणावर एकटयाने ती लढायची आहे ती एकटयानेच लढायची आहे." आणि अश्या अनेक संकटावर हसतमुखाने मात करून यशस्वीपणे जीवन जगण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

1. मेहेते डॉ. स्मीता, 'भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार' श्री. साईनाथ प्रकाशन,नागपुर जुलै २०११
2. लांजेवार डॉ.ज्योती, 'भारतीय समाज आणि स्त्री', सुगावा प्रकाशन, पुणे मार्च २००५
3. संपादक: जावडेकर शरद, जोशी वसुधा, जाधव लता, 'सामाजिक परिवर्तन: चिकित्सा आणि भवितव्य 'रविंद्र म्हसदे,सुगावा प्रकाशन पुणे, जानेवारी २००९
4. बोबडे डॉ. प्रकाश 'भारतीय समाजरचना पारंपारिक व आधुनिक' श्री.मंगेश प्रकाशन,नागपुर सहावी आवृत्ती २००
आजची स्त्री निबंध marathiessay.in https://marathiwebdunia.com
5. https:// Marathi momspressso.com
6. आधुनिक स्त्री १४ जून २०१८ आश्विनी कपाळे गोळे ०८ मार्च २०२०
7. https://maharashtratimes.com

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

पंचायतीराज में महिला नेतृत्व

डॉ निखत खान
सहा. प्राध्यापक, राजा भोज शासकीय महाविद्यालय, कंटगी, बालाघाट

भारत गांवो का देश है गांवो के विकास का अर्थ है देश का विकास है। भारत एक कृषि प्रधान देश है। अगर हम भारतीय राजनीति में महिलाओं का प्रतिशत देखो तो बहुत ही कम है। लोकसभा व राज्य सभा में महिलाओं की संख्या पुरूषों की अपेक्षा बहुत कम है। अगर हम पंचायतीराज में महिलाओं का प्रतिशत देखे तो पुरूषों के बराबर है। इसका सबसे बडा कारण पंचायतों मे महिला आरक्षण है। जहां ७३वां संविधान संशोधन पंचायतीराज में मिल का पत्थर साबित हुआ जिसके कारण पंचायतों में महिलाओं को भी ३३ प्रतिशत आरक्षण प्रदान किया।

महिलाएं भारत की जनसंख्या का क़रीब आधा हिस्सा हैं, लेकिन उन्हें अपेक्षाकृत देश की आर्थिक संपन्नता का कम लाभ मिला है। देश में महिलाओं की स्थिति, खासकर उनकी जो समाज के पिछड़े तबके से आती हैं, दयनीय है। बच्ची अपने जन्म के पहले से ही भेदभाव का शिकार होती हैं और जन्म के बाद भी उनके साथ खान-पान, शिक्षा, स्वास्थ्य सुविधाओं आदि के मामलों में भेदभाव किया जाता है और किशोरावस्था आते-आते उनकी शादी कर दी जाती है। ग्रामीण क्षेत्रों की ज्यादातर महिलाओं को खाना पकाने, पानी लाने, बच्चों को स्कूल भेजने, जानवरों को चारा देने, गाय दुहने जैसे कम दृष्टिगोचर काम करने पड़ते हैं। जबकि, पुरुषो के हिस्से ऐसे काम होते हैं जो अधिक स्पष्ट रूप से दिखाई पड़ते हैं, जैसे- दूध की बिक्री, खेती करना और खेती के उत्पाद बेचकर धन कमाना। अल्पसंख्यक समुदाय की महिलाओं की स्थिति भी ठीक नहीं। वे केवल अल्पसंख्यक ही नहीं होतीं बल्कि वे हासिए पर पड़े बहुसंख्यक समुदाय के भी अंग होती हैं। परिवार के अहम फैसलों में उनकी कोई इच्छा नहीं पूछी जाती और सामाजिक कामों में भी उन्हें भाग लेने के अवसर नहीं दिए जाते और इस प्रकार समाज से मिलने वाले लाभों में उनकी भागीदारी बराबर की नहीं होती।

महिलाओं का सशक्तीकरण न केवल सामाजिक समानता के लिए जरूरी है बल्कि यह गरीबी उन्मूलन, आर्थिक विकास, और सभ्य समाज की मजबूती के लिए भी उतना ही जरूरी है। महिलाएं एवं बच्चे किसी गरीबी से जूझते परिवार में सबसे अधिक पीड़ित होते हैं और इसलिए उन्हें मदद की सबसे अधिक जरूरत होती है। महिलाओं खास कर माताओं का सशक्तीकरण तो और भी अधिक जरूरी होता है क्योंकि परिवार की वे धुरी होती हैं और वे ही बच्चों की परवरिश, पालन-पोशण और उनके व्यक्तित्व को गढ़ने की असली जिम्मेदारी उठाती हैं।

भारतीय मुस्लिम समुदाय की सामाजिक, आर्थिक और शैक्षणिक स्थिति पर एक उच्च स्तरीय समिति की रिपोर्ट (सच्चर रिपोर्ट) में इस तथ्य को रेखांकित किया गया है कि १३.८३ करोड़ की जनसंख्या वाले भारत के सबसे बड़े अल्पसंख्यक समुदाय विकास की दौड़ में पीछे छूट रहा है और इस समुदाय के अन्दर महिलाओं की दशा तो और भी बुरी है। इस तथ्य को ध्यान में रखकर महिला एवं बाल विकास मंत्रालय ने २००७-०८ में "अल्पसंख्यक महिलाओं के जीवन, आजीविका और नागरिक सशक्तीकरण" के लिए एक योजना चलाई जिसका लक्ष्य है अल्पसंख्यक समुदाय की वंचित महिलाओं तक विकास का लाभ पहुंचाना। अब इस योजना को अल्पसंख्यक मामलों के मंत्रालय को हस्तांतरित कर दिया गया है।

स्वतंत्रता मिलने के साथ ही लोकतंत्रीय राज्य में जनता को उसके अपने कल्याण कार्य मे सहभागी बनाने की पध्दति पर विचार किया जाना आवश्यक था, व्यस्क मत अधिकार सें राज्यों को विधानमण्डल तथा भारत की संसद के लिए अपने प्रतिनिधी चुनने के काम में जनता साझीदार बनी परंतु केवल यही एक कारक कल्याणकारी राज्य की बुनियादी समस्याओं से निपटने के लिए अपने आप में पर्याप्त नही था, भारतीय संविधान के अंतर्गत पंचायती राज को राज्य सूची के अंतर्गत शामिल किया गया स्थानीय शासन अर्थात नगर निगमों सुधार न्यासों जिला बोर्डो खनन बस्ती प्राधिकारियों और स्थानीय स्वशासन या ग्राम प्रशासन के प्रायोजनों के लिए अन्य स्थानीय प्राधिकारियों का गठन और शक्तियॉ संविधान की धारा ४० जिसमें ग्राम शासन की बात निम्न प्रकार से स्पष्ट की गई है,राज्य ग्राम पंचायतों का संगठन करने के लिए कदम उठाएगा और उनकों ऐसी शक्तियां और प्राधिकार प्रदान करेंगा जो उन्हे स्वायतः शासन ईकाईयों के रूप मे कार्य करने योग्य बनाने के लिए आवश्यक हो। यह धारा राज्य निती निर्देशक सिध्दांतों का एक अंग है लेकिन इसे लागु करने के लिए कोई कानुन नही बनाया गया था, बलवंत राय मेहता समिति ने लोकतांत्रिक विकेन्द्रीकरण पर आधारित त्रिस्तरीय पंचायती राज की सफलता के लिए तीन बिंदुओं आवश्यक माना, सत्ता का विकेन्द्रीकरण विकेन्द्रीकृत ईकाईयों को विकास के लिए पर्याप्त साधन करना एवं कर्तव्य की समझ तथा प्रशिक्षण की व्यवस्था।

पंचायती राज में महिला की भूमिका में पंच परमेश्वर तथा महिला स्वतंत्रता की परंपरा प्राचीनकाल से ही प्रचलन में थी। पंचपरमेश्वर के रूप में ईमानदार और निष्ठावान सदस्य निष्पक्ष हो कर सच्चा और सस्ता न्याय देते थे तथा महिलॉए स्वतंत्रता पूर्वक अपने को साक्षर शिक्षित और सशक्त बनाकर सामाजिक व्यवस्था को संतुलित एवं सर्वहितकारी बनाने में निर्विध्न नही रह पाया। दुर्भाग्यवश सैकडों वर्षो की पराधीनता के काल में विदेशी शासक अपने निहित स्वार्थो की पूर्ति हेतू पंचायतीराज व्यवस्था तथा महिला स्वतंत्रता को जान -बुझकर समाप्त करने की चेष्टा करते रहे। महिलाओं को घरों की दीवारों के अंदर बंद रखने के लिए सतत प्रयास होते रहे , ताकि वे निरिक्षण, अविकसित और शक्तिहीन बन जाएँ। ऐसी विकृत व्यवस्था स्थापित करने में एक सीमा तक सफल भी हुए। सौभाग्य से सन् १९४७ में जब भारत स्वतंत्र हुआ, तो पंचायती राज व्यवस्था को पुनर्जीवीत और सक्रिय करने का प्रयास किया गया, फिर भी पुरूषों में सैकडों वर्षो की दासता वाली मानसिकता तथा महिलाओं में व्याप्त निरक्षरता और अवलापन की स्थिति के कारण पंचायती राज व्यवस्था सुप्राव पारित हुए। भारतीय महिलाओं को भी पुरूषों की तरह सभी अधिकार प्राप्त थे। भारतीय संविधान के अनेक अनुच्छेद मे महिलाओं को अधिकार दिए गए है। विभिन्न

अनुच्छेद मे महिलाओं को कानुन की नजरों सब सामान है, तथा भेदभाव निषेध माना गया है। राज्य के किसी भी कार्यालय मे सशक्तिकरण अथवा नियुक्ति संबधी मामले मे भी सभी नागरिकों को सामान अवसर उपलब्ध हो, राजनिती के सबंध में संविधान में निती निर्देशक तत्व बनाए गए है जिनमे मौलिक अधिकार भी सम्मलित है। पंचायती राज में महिलाओं की स्थिति भारतीय नारी सृष्टि के प्रांरभ से ही अनंत गुणों को भंडार रही है , वहा दया करूण ममता और प्रेम की पवित्र मुर्ति है, किसी राष्ट्र की परपंरा और संस्कृति उस राष्ट्र की महिलाओं से ही परिलक्षित होती है, महिलॉए समाज की रचनात्मक शक्ति होती है , आने वाले कल को सुधारने के लिए हमे आज महिलाओं की स्थिती मे सुधार लाना होंगा , ७४ वे संवैधानिक संशोधन अधिनियम ७३ वें संशोधन की तरह ही शहरी स्थानीय निकाय नगर निगम और घोषित क्षेत्र प्राधिकरण के लिए प्रावधान बनाए गए है, ये देश की महिलाओं को राजनैतिक सशक्तिकरण की प्रक्रिया आवश्यक है। संवैधानिक संशोधन अधिनियम राज विधानसभा और राष्ट्रीय स्तर पर लोकसभा में महिलाओं के आरक्षण की व्यवस्था अनिवार्य है। संविधान अधिनियम ८१ वें संशोधन का निर्माण जिसमे महिलाओं के लिए एक तिहाई सीट संसद और राज्य विधानसभाओं में आरक्षित करने का लक्ष्य रखा गया निष्कर्ष पंचायती राज में अनुसुचित महिला का नेतृत्व एवं राजनैतिक सहभागिता शीषर्क के अंतर्गत यह कहना उचित होगा की पंचायती राज भारत के लिए कोई नई बात नही है , महिला सशक्तिकरण सें हमारा तात्पर्य महिलाओं की शिक्षा और स्वतंत्रता को समाहित करते हुए सामाजिक सेवाओं मे सामान अवसर प्रदान करना। राजनितीक और आर्थिक निती निर्धारण मे भागीदारी समान कार्य के लिए समान वेतन कानुन के तहत सुरक्षा देने का अधिकार प्रदान करने से है इसके साथ ही ग्रामीण महिलाओं की स्थिति मे भी सुधार देखा गया है। प्रस्तुत समीक्षा में देखने का यह प्रयास किया गया है कि तीव्र गति से परिवर्तित हो रही ग्रामीण राजनीतिक सरंचना की वर्तमान स्थिति में पंचायतों का क्या स्थान है इनकी असफलता के क्या कारण है तथा इनका संचालन कैसे सही है।

पंचायत का महत्व प्राचीन काल से है, स्थानीय स्तर पर सभी लोग पंचायत करके अपनी समस्याओं का समाधान एवं न्याय प्रदान करते रहे हैं, समय के साथ इस पंचायत व्यवस्था में आमूल -चूल परिवर्तन हो चुका है, पहले यहा व्यवस्था परम्परागत आधार पर कार्य करती थी अब पंचायती राज व्यवस्था कों संवैधानिक दर्जा मिल चुका है, संवैधानिक दर्जा मिलने के बाद पंचायत व्यवस्था ना केवल शक्तिशाली बनी अपितु स्थानीय सरकार के रूप में अपनी पहचान बनाई है। पंचायत व्यवस्था पर हम प्रकाश डाले तो इस व्यवस्था का विकास इस प्रकार नजर आता है पंचायत व्यवस्था में पूर्व में केवल पुरूषों को ही महत्व मिलता था परंतु वर्तमान समय में महिलाओं को भी ५० प्रतिशत भागीदारी मिलने के बाद विकास का मार्ग प्रशस्त हुआ है। उपेक्षा कि शिकार महिलाओं को अब सम्मान मिलने लगा है।

नगरों की अपेक्षा ग्रामीण क्षेत्रों मे महिलाओं की संख्या ज्यादा है। भारत के ग्रामीणों क्षेत्रों मे एक सामान्य प्रथा है कि पुरूष घर के बाहर कार्य करता है और महिलॉए घरेलु जिम्मेदारियों को निभाती हैं १९७४ में अनुशंसा की थी कि ऐसी पंचायतें बनाई जाऐं जिनमें केवल महिलाएं ही हों। नेशनल पर्सपेक्टिव प्लान फॉर द विमेन, १९८८ ने ग्राम पंचायत से लेकर जिला परिशद तक ३० प्रतिशत सीटों के आरक्षण की अनुशंसा की थी। महिलाओं को प्रदत्त आरक्षण को पंचायतीराज संस्थानों में राव समिति द्वारा प्रस्तुत संतुतियों की सबसे महत्पूर्ण विशेषता यह थी कि इसमें पहली बार महिलाओं के लिए आरक्षण की व्यवस्था रखी गई। वर्तमान सृजनशील समाज में नारीवादियों द्वारा आत्मनिर्णय एवं स्वाशासन के लिए सामाजिक रूपांतरण की मांग प्रबल हुई है। इसकी अभिव्यक्ति भारतीय संसद में ११०वें व ११२वें संविधान संशोधन विधेयक, २००९ के रूप में हुई, जिनका संबंध क्रमशः पंचायतीराज और शहरी निकायों के सभी स्तरों में महिलाओं के लिए निर्धारित ३३ प्रतिशत सीटों को बढ़ाकर ५० प्रतिशत करने से था।

भारतीय संविधान के ७३ वें संविधान संशोधन अधिनियम, अप्रेल १९९३ ने पंचायत के विभिन्न स्तरों पर पंचायत सदस्य और उनके प्रमुख दोनों पर महिलाओं के लिए एक-तिहाई स्थानों के आरक्षण का प्रावधान किया । जिसमें देश के सामाजिक एवं राजनीतिक जीवन में सन्तुलन आये। इस संशोधन के माध्यम से संविधान में एक नया खण्ड (९) और उसके अन्तर्गत १६ अनुच्छेद जोडे गए। अनुच्छेद २४३ (५) (३) के अन्तर्गत महिलाओं की सदस्यता और अनुच्छेद २४३ (द) (४) में उनके लिए पदों पर आरक्षण का प्रावधान है। अनुच्छेद २४३ (घ) में यह उपबन्ध है कि सभी स्तर की पंचायत में रहने वाली अनुसूचित जाति और अनुसूचित जनजातियों के लिए आरक्षण होगा। प्रत्येक पंचायत में प्रत्यक्ष निर्वाचन से भरे जाने वाले कुल स्थानों में से एक-तिहाई स्थान महिलाओं के लिए आरक्षित होंगे। राज्य विधि द्वारा ग्राम और अन्य स्तरों पर पंचायतों के अध्यक्ष के पदों के लिए आरक्षण कर सकेगा तथा राज्य किसी भी स्तर की पंचायत में नागरिकों के पिछड़े वर्गों के पक्ष में स्थानों या पदों का आरक्षण कर सकेगा। वर्तमान में बिहार, हिमाचल प्रदेश, उत्तराखण्ड, राजस्थान और केरल ने पंचायत में महिलाओं की भागीदारी को बढ़ाकर ५०: दिया है।

निष्कर्ष

निष्कर्ष रूप में कहा जा सकता है कि नारी समाज का अभिन्न अंग है। अतीत से ही नारी का समाज में सर्वोपरी स्थान रहा है। उसे सुख और समृध्दि का प्रतीक माना जाता रहा है, ७३ वें संविधान संशोधन द्वारा पंचायतों को महिलाओं को ३३ प्रतिशत आरक्षण प्रदान किया गया वही वर्तमान मे पंचायतों मे महिला आरक्षण को बढाकर ५० प्रतिशत कर दिया। पंचायतों मे निरंतर महिला नेतृत्व बढता जा रहा हैं। महिलाए पंच - सरपंच के रूप मे ग्रामीण विकास में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही हैं।

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. शर्मा. के. के ष्भारत मे पंचायती राजष कालेज बुक डिपों जयपुर।
२. बंसल , वंदना (२००४) पंचायती राज मे महिला भागीदारी कल्पज पब्लिकेशन दिल्ली।
३. सिंह, सीमा (२०१०) पंचायती राज और महिला सशक्तिकरण विद्या विहार , नई दिल्ली।
४. छिल्लर , मंजुलता (२०१०) भारतीय नारी , अर्जुन पब्लिशिंग हाउस नई दिल्ली।

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में महिलाओं की भागीदारी

श्रीमती कांता वर्मा
सहायक प्राध्यापक राजनीति विज्ञान शासकीय महाविद्यालय, लांजी जिला–बालाघाट, (म.प्र.)

सारांश

भारत के इतिहास में गौरवपूर्ण अध्याय लिखने में महिलाओं का योगदान बहुत महत्वपूर्ण है। राष्ट्रीय आंदोलन में भाग लेकर महिलाओं ने न केवल ब्रिटिश शासन के विरूद्ध तीखी प्रतिक्रिया व्यक्त की, बल्कि गिरफ्तार भी हुई। राष्ट्रीय आंदोलन के इतिहास में अपने आप को महिलाओं ने विविध आयामों के साथ प्रस्तुत किया है। महिलाओं ने भारत की स्वतंत्रता प्राप्त करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। भारत के स्वतंत्रता संग्राम में महिलाओं की भागीदारी १८१७ से ही शुरू हो गई थी। भीमा बाई होल्कर ने ब्रिटिश कर्नल मैल्कम के खिलाफ लड़ाई लड़ी और उन्हें गुरिल्ला युद्ध में हरा दिया। २०वीं शताब्दी के दौरान कई महिलाओं ने सैन्य नेतृत्व, राजनीतिक नेतृत्व और सामाजिक सक्रियता के माध्यम से आंदोलन में योगदान देना जारी रखा। हम कह सकते हैं कि १८५७ की क्रांति से लेकर स्वतंत्रता तक संपन्न सभी प्रमुख स्वतंत्रता आंदोलन में स्त्री–पुरूष के संयुक्त एवं समान संघर्ष को देखा जा सकता है। भारत के क्रांतिकारी आंदोलन में महिलाओं का योगदान महत्वपूर्ण है। राष्ट्रीय आंदोलन में भाग लेकर महिलाओं ने ब्रिटिश शासन की नींव हिला दी साथ ही सिद्ध कर दिया कि वे ऐसी राष्ट्रीय शक्ति है, जो राष्ट्र की स्वाधीनता और अधिकारों के लिए सभी बंधनों से उन्मुक्त होकर लड़ सकती है। इस तरह राष्ट्रीय आंदोलन इतिहास में अपना नाम स्वर्ण अक्षरों के साथ दर्ज कराया।

ज्ञमलूवतक.आंदोलन, भागीदारी, महिलाओं, स्वतंत्रता।

प्रस्तावना

भारत का स्वतंत्रता आंदोलन संघर्ष से भरा हुआ है। इस संघर्ष में महिला व पुरूष का समान योगदान है। घर का मोर्चा हो या राजनीति का रणक्षेत्र, महिलाओं ने पूरे साहस, सहिष्णुता और वीरता से स्वतंत्रता आंदोलन में अपनी भूमिका निभाई। सन् १८५७ का विद्रोह भारतीय स्वतंत्रता संग्राम का पहला ऐसा विस्फोट था, जिसकी नायक एक महिला थी, जिसने अद्भुत वीरता, पराक्रम का परिचय दिया। सर ह्युरोज को झांसी की रानी लक्ष्मीबाई के अद्भुत पराक्रम से चकित होकर कहना पड़ा कि ''सैनिक विद्रोह के नेताओं में महारानी लक्ष्मीबाई सर्वाधिक बहादुर और सर्वश्रेष्ठ थी।''

भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस की १८८५ में स्थापना ने महिलाओं को एक राजनीतिक मंच प्रदान किया। १८९० के अधिवेशन में स्वर्ण कुमारी देवी, श्रीमती गांगुली ने सर्वप्रथम भाषण दिया। १९३० में सविनय अवज्ञा आंदोलन में, १९२० का असहयोग आंदोलन, १९४२ का भारत छोड़ो आंदोलन में सक्रिय रूप से महिलाओं ने सहयोग दिया। जब देश के राष्ट्रीय नेताओं को ब्रिटिश सरकार ने सलाखों के पीछे रखा था, उसी समय राष्ट्रीय स्तर पर श्रीमती सरोजनी नायडु, अरूणा आसिफ अली, श्रीमती सुचेता कृपलानी, कमला देवी चटोपाध्याय, कस्तुरबा गांधी, विजय लक्ष्मी पंडित, मुत्तुलक्ष्मी रेड्डी, एनी बेसेंट, हंसा मेहता तथा राजकुमारी अमृत कौर, जैसी महिलाओं का योगदान इतिहास में अविस्मरणीय है।

मध्यप्रदेश की महिलाओं का स्वतंत्रता आंदोलन में योगदान

गांधी जी द्वारा चलाये गये, असहयोग आंदोलन में रायपुर यात्रा के दौरान गांधी जी ने महिलाओं की सभा को संबोधित किया था और इस सभा में महिलाओं ने बड़ी संख्या में भाग लिया था। जिसमें श्रीमती भागीरथी बाई, रूक्मनी बाई में भाग लिया। छिंदवाड़ा पहुंचने पर गांधी जी ने स्वराज फंड के लिए महिलाओं से दान की अपील की, जिसमें बड़ी संख्या में धन एवं आभूषण का दान किया।

झंडा सत्याग्रह का उदय मध्यप्रदेश में हुआ था, जिसमें प्रमुख सत्याग्रही महिला श्रीमति सुभद्रा कुमारी चौहान ने भाग लेकर गिरफ्तारी दी थी। सुभद्रा कुमारी चौहान ने अपनी कविताओं के माध्यम से क्रांति की लहर चारों तरफ फैलाई। १९३० से १९४२ तक सविनय अवज्ञा आंदोलन में रीवा–सतना में श्रीमती उर्मिला देवी, राजगढ़ में रामेश्वरी नेहरू तथा श्रीमती मीरा बाई, श्रीमती रूक्मणी बाई, श्रीमती लीलावती ने सक्रिय योगदान दिया।

मध्यप्रदेश के विभिन्न स्थानों से भी पुरूषों के साथ–साथ महिलाओं ने भी स्वतंत्रता आंदोलन में प्रमुख रूप से सहभागिता की थी। जिसका परिणाम भारत की स्वाधीनता के रूप में देखा जा सकता है।

रानी लक्ष्मीबाई (१८३५–१८५८)

झांसी की रानी लक्ष्मीबाई का राज्य राजा की मृत्यु के बाद अंग्रेजों ने झांसी को अपने राज्य में मिला लिया। रानी ने प्रथम विद्रोह १८५७ में किया। इसमें बेगम हजरत महल और तात्या टोपे ने इस क्रांति में भागीदारी की और ये भारतीय स्वतंत्रता का प्रथम संग्राम कहलाया। अंग्रेजों के खिलाफ विद्रोह में शामिल होकर उसमें तेजी से अपने सैनिकों को संगठित किया और बुंदेलखंड क्षेत्र में विद्रोहियों की कमान संभाली। कालपी में तात्या टोपे व रानी की संयुक्त सेना ने ह्युरोज की अंग्रेजी सेना पर हमला बोला, घायल रानी अंग्रेजों से लोहा लेते हुए शहीद हुई। भारतीय राष्ट्रवादियों के लिए ब्रिटिश राज के प्रतिरोध का प्रतीक बन गई।

झलकारी बाई

महारानी लक्ष्मी बाई की सेना में दुर्गादल के नाम से महिला टुकड़ी की सेनापति थी। झलकारी बाई लक्ष्मीबाई की रक्षा करते हुए शहीद हो गई।

रानी अवंती बाई

रामगढ़ के राजा लक्ष्मण सिंह के पुत्र विक्रमादित्य से इनका विवाह हुआ। राजा विक्रमादित्य मानसिक रूप से असंतुलित व अस्वस्थ होने से रानी ने रामगढ़ का शासन संभाला। १८५७ में अंग्रेजों के खिलाफ विद्रोह किया। जिसमें लार्ड बैलिंगटन और रानी के मध्य देवहारगढ़

के जंगल में युद्ध हुआ। जिसमें रानी की अधिकांश सेना मारी गई। स्थिति को देखते हुए रानी ने सेनापति उमराव सिंह लोधी से तलवार ले ली और खुद को घोप ली। इस तरह वह शहीद हो गई। उनकी संरक्षिका गिरधारी बाई ने भी इस तरह विद्रोह में बढ़–चढ़कर भाग लिया और शहीद हो गई।

दुर्गा भाभी

१९०७ को इलाहाबाद में जन्म हुआ। दुर्गा भाभी, भगवती बाबू (क्रांतिकारी) की पत्नी थी। वे दल के पैसे इकट्ठा करती, क्रांति के परचे बांटती, भगत सिंह की सहायता की, इस तरह साहस का परिचय देते हुये सक्रिय भूमिका निभाई।

सरला देवी

स्वदेशी और बंग–भंग आंदोलन में महत्वपूर्ण निभाई। उन्होंने अनेक क्रांतिकारी गतिविधियों में भाग लिया और १९०५ में बंगाल व पंजाब के क्रांतिकारियों के बीच संपर्क सूत्र का काम किया।

रानी बाला देवी

इन्होंने अपने भतीजे के सहयोग से युगांतर पार्टी में शामिल हुई व क्रांतिकारियों का सहयोग किया। वे पहली महिला थी, जिन्हें पुलिस ने १८१८ की धारा (१११) के अंतर्गत प्रताड़ित किया था।

राजकुमारी अमृत कौर

१९१९ में कांग्रेस की गतिविधियों में सक्रिय रूप से भागीदारी की। १९३०, १९४२ के आंदोलन में भाग लिया। बाल कल्याण भारतीय परिषद् की स्थापना की भारतीय रेडक्रॉस सोसायटी में उनका सराहनीय योगदान रहा।

ज्योतिर्मयी गांगुली

गांधी जी के सविनय अवज्ञा आंदोलन में भाग लिया। १९४५ में फॉरवर्ड ब्लॉक द्वारा कराए गए शास्त्रार्थ में भाग लिया। १९४५ में एक जुलुस का नेतृत्व करते हुए शहीद हो गई।

बेगम हजरत महल

१८५७ को अवध में विद्रोह की घोषणा हुई। इस विद्रोह की नेता बेगम हजरत महल थी। सुंदरता के साथ–साथ हजरत महल में प्रशासनिक योग्यता भी कूट–कूट कर भरी हुई थी। शीघ्र ही अवध की क्रांति अन्य प्रदेश में भी फैल गई और १८५७ के अंत तक लखनऊ रेजीडेंसी में विद्रोहियों का अधिकार हो चुका था।

अजीजन बेगम

कानपुर में क्रांति के शुरू होने पर आजीजन ने वीर, साहसी और निर्भय महिलाओं की एक टुकड़ी तैयार की। उस महिला सैनिक दल की वीरांगनाएं पुरूष वेश में घोड़ों पर सवार हाथ में नंगी तलवार लेकर निकल पड़ीं, वे पुरूषों को स्वाधीनता संग्राम में सम्मिलित होने के लिए कहती, वे घायलों की सेवा सुश्रुषा करती तथा युद्धरत सैनिकों को दूध, मिठाई और फल बांटती। जब आवश्यकता पड़ती तो रणभूमि में संकट तथा गोली वर्षा की परवाह न कर युद्धरत सैनिकों को कारतूस पहुंचाती। इस प्रकार रणभूमि में नेतृत्व किया।

प्रीतिलता बट्टेदार

चटगांव स्थित भारतीय रिपब्लिकन सेना की सदस्य बनीं। २४ सितंबर १९३२ को चटगांव में पहाड़ ताली यूरोपीय क्लब पर सफलतापूर्वक घेराबंदी की, जिसमें गिरफ्तार होने से बचने के लिए साइनाइड निगल लिया व २१ साल की आयु में मृत्यु हो गई।

सरोजनी नायडु

ये एक भारतीय राजनीतिक कार्यकर्ता और कवियत्रि थी। नागरिक अधिकारों, महिलाओं की मुक्ति, साम्राज्यवादी विरोधी विचारों की समर्थक, औपनिवेशिक शासन से स्वतंत्रता के लिए भारत के संघर्ष में एक महत्वपूर्ण व्यक्तित्व थी। इन्होंने खिलाफत आंदोलन की बागडोर संभाली। १९२५ में कांग्रेस अधिवेशन की अध्यक्षता की। स्वतंत्र भारत में उत्तरप्रदेश की प्रथम महिला राज्यपाल बनीं। भारत की स्वर कोकिला नाम से भी इन्हें जाना जाता है।

कस्तुरबा गांधी

गांधी जी की पत्नी कस्तुरबा गांधी प्रथम महिला जिन्हें ब्रिटिश सरकार ने ट्रांसवाल जेल में कैद रखा था। १९४२ में भारत छोड़ो आंदोलन में योगदान के लिए जेल भेजा गया। १९४४ में पूना जेल में उनका देहांत हो गया।

जानकी देवी बजाज

१९२१ में गांधी जी से प्रेरित होकर जानकी देवी बजाज ने घर के अंदर और बाहर इस्तेमाल होने वाली विदेशी कपड़ों को जला दिया। वह घर–घर जाकर चरखे की कतई सिखाती थी। इनका जन्म म.प्र. के जावरा के मारवाड़ी परिवार मे हुआ था।

तारकेश्वरी सिन्हा

तारकेश्वरी सिन्हा एक किशोरी के रूप में भारत छोड़ो आंदोलन में शामिल हुई थी। वे प्रथम उप वित्त मंत्री होने का गौरव रखी हैं। इन्होंने नालंदा में महात्मा गांधी की अगवानी की, जो विभाजन के दौरान हिंदू–मुस्लिम दंगों को दबाने के लिए इस क्षेत्र में थे।

सरला देवी चौधरानी

एक महान् राष्ट्रवादी एवं प्रभावशाली राजनीतिज्ञ थी। वह अपने संगीत के माध्यम से राष्ट्र को जगाने के लिए प्रतिबद्ध थी। आलोचना अखबार के माध्यम से की।

कमलादेवी

इनकी रूचि जाति से लेकर थिएटर तक हर विषय में थी। गांधी जी से सत्याग्रह में औरतों को शामिल करने की मांग की थी। कमलादेवी कई बार जेल गयीं। कभी नमक आंदोलन, तो कभी भारत छोड़ो आंदोलन में शामिल होने के कारण। १९३६ में कांग्रेस के सोशलिस्ट पार्टी की प्रेसिडेंट बनीं।

मैडम भीकाजी कामा

भीकाजी कामा विदेश में भारत का झंडा फहराने वाली प्रथम महिला थी। १९०७ में झंडा खुद तैयार किया और उसे फहराया। इन्होंने पेरिस इंडियन सोसायटी की स्थापना की और उसमें अपनी क्रांतिकारी मैगजींन वंदे मातरम् निकाली। ३० वर्षों तक इन्हें पेरिस में क्रांति की मां कहा जाता है।

पंडित रमाबाई

ये स्वयं बाल विधवा होने के कारण इन्होंने पूना में विधवाओं के लिए एक आश्रम की स्थापना की थी। इन्होंने भारतीय स्त्रियों की दशा पर अमेरीका जैसे देशों में अपने भाषण दिये। इनकी बुद्धिमत्ता और वाक्पटुता के कारण इन्हें सरस्वती उपनाम से भी जाना जाता था।

डॉ, विजयलक्ष्मी पंडित

यह पंडित मोतीलाल की पुत्री थी। इन्होंने स्वाधीनता संग्रम में भाग लिया तथा कई प्रतिष्ठित पदों पर रही। १९५५ से ६१ ई. तक इंगलैण्ड में भारत की उच्चायुक्त रहीं, १९४७–४९ में सोवियत संघ, १९४९–५१ तक अमेरिका में भारत की राजदूत रहीं।

अरूणा आसफ अली–

१९३० में नमक सत्याग्रह से राजनीतिक संघर्ष की शुरूआत हुई। १ वर्ष के लिए जेल में रही। ९ अगस्त १९४२ को गोविलया टैंक मैदान में राष्ट्रीय झंडा फहराया और आंदोलन का नेतृत्व किया। अंग्रेज सरकार ने ५००० रूपए का ईनाम इन पर रखा था। इन्होंने कांग्रेस की मासिक पत्रिका इंकलाब का भी संपादन किया। १९९८ में इन्हें भारत रत्न से सम्मानित किया गया।

एनी बेसेंट

यह आयरिश महिला थीं। १८९५ में थियोसोफिकल सोसायटी की अध्यक्ष बनकर भारत आयीं। सेंट्रल हिंदू कॉलेज की स्थापना जो बाद में बनारस हिंदू विश्वविद्यालय बना। गीता का अंग्रेजी में लोटस सांग्स के नाम से अनुवाद किया। १९१५ में ऋषि अगस्त्य की प्रेरणा से राजनीति में प्रवेश किया तथा १९१७ में कांग्रेस की प्रथम महिला अध्यक्ष बनीं। तिलक के साथ मिलकर होमरूल लीग आंदोलनन चलाया। न्यू इंडिया व कॉमनवील नामक समाचार पत्रों के माध्यम से विचार व्यक्त किये। १९२० में नागपुर अधिवेश का बहिष्कार किया और शेष वर्षों में राजनीति से अलग रहीं।

दुर्गाबाई देशमुख

इन्हें लौह महिला के नाम से जाना जाता है। इन्होंने कानून की डिग्री प्राप्त की थी तथा हाईकोर्ट व सुप्रीम कोर्ट में प्रैक्टिस की। उन्होंने राष्ट्रवादी ए.के. प्रकाशन तथा नागेश्वर राव के साथ मद्रास में आंदोलन संचालित किया। उन्हें जेल भेजा गया। वे संविधान सभा की सदस्य चुनी गई। १९५२ में आम चुनाव में भाग लिया। १९४१ में आंध्र महिला सभा की स्थापना की। आंध्र महिला पत्रिका का संपादन किया एवं आंध्र शिक्षा समिति की स्थाना की। उन्हें ''पाल हाफमैन'' पुरूस्कार से सम्मानित किया गया।

लक्ष्मी स्वामीनाथन

१९३८ में मद्रास मेडिकल कॉलेज से एम.बी.बी.एस. की डिग्री प्राप्त की तथा १९४० में सिंगापुर जाकर आजाद हिंद सेना की महिला शाखा में कर्नल चुनी गई किंतु लोग उन्हें कैप्टन के रूप में जानने लगे। वे आजाद हिंद की तदर्थ सरकार की एकमात्र महिला मंत्री थी। १९८१ में वे मार्क्सवादी कांग्रेस पार्टी द्वारा गठित ऑल इंडिया डेमोक्रेटिक वीमेंस एसोसिएशन की राष्ट्रीय उपाध्यक्ष चुनी गई। २००२ के राष्ट्रपति चुनाव में वामपंथी दलों की ओर से राष्ट्रपति पद की प्रत्याशी बनीं।

इंदिरा गांधी

जब वह बच्ची थी, तभी उन्होंने वानरसेना का निर्माण किया। बचपन संघर्षों के बीच बीता। हर छह माह में स्कूल बदलना पड़ता। कई बार १०–१० कि.मी. पैदल चलकर जाना होता था। जब वह बच्ची थी पिता जेल में और मां अस्पताल में होती थी। उन्हें देखने वाला कोई नहीं होता था।

निष्कर्ष

महिलाओं ने सभी क्षेत्रों में पूरी तत्परता के साथ काम किया है। राष्ट्रीय आंदोलन में महिलाओं के भाग ले से अनेक पुरानी परम्पराओं व रीति–रिवाजों को तोड़ने में सफलता प्राप्त हुई। महिलाओं ने स्वतंत्रता के समर की प्रत्येक रणनीति में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। महिलाओं के द्वारा अपने लिए मताधिकार की मांग को लेकर लड़ना हो या देश को स्वतंत्र कराने में अपना सर्वस्व न्यौछावर करने की बात हो, स्त्रियों ने सभी क्षेत्रों में पूरी तत्परता के साथ काम किया हे। महिलाओं ने पुरूषों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर अपने देश के स्वतंत्रता संघर्ष में भाग लिया। असंख्य महिलाओं के स्वतंत्रता आंदोलन में भाग लेने के कारण ही आजादी का यह महान आंदोलन सक्रिय बना। शांतिप्रिय आंदोलन से लेकर क्रांतिकारी आंदोलनों में महिलाओं की भूमिका महत्वपूर्ण रहीं। रानी लक्ष्मीबाई से लेकर इंदिरा गांधी तक महिलाओं ने नये भारत का निर्माण में अपना योगदान दिया हे। महिलाओं की भागीदारी १८१७ से ही शुरू हो गई थी। भीमा बाई होल्कर ने ब्रिटिश कर्नल मैल्कम के खिलाफ लड़ाई लड़ी और उन्हें गुरिल्ला युद्ध में हरा दिया। बीसवीं सदी के दौरान कई महिलाओं ने सैन्य नेतृत्व, राजनीतिक नेतृत्व, और सामाजिक सक्रियता के माध्यम से आंदोलन में योगदान देना जारी रखा। महिलाओं को आंदोलन तक पहुंचने से पहले समाज की अनगिनत बेड़ियों को तोड़ना पड़ता था, इसके बाद भी कई भारतीय महिलाएं इस लड़ाई में स्वतंत्रता सेनानी के रूप में कार्य कर देश को आजादी दिलाई, इसके इस त्याग को भुलाया नहीं जा सकता।

संदर्भ ग्रंथ

१. विपिन चंद्र: भारत का स्वतंत्रता संघर्ष पृ. सं. ०२।
२. पूजा किरण: लेख– भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में महिलाओं की भूमिका– जर्नल ऑफ एडवांस एंड स्कॉलर रिसर्च इन एलाइड एजूकेशन।
३. अग्रवाल अनिल: परीक्षा मंथन भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन पृष्ठ क्रमांक– ५८, ५९, ६०।
४. अक्षरवार्ता उवदजींसल पदजमतदंजपवदंस तममिततमक रवनतदंस ंदक चममत तमअपमूमक ैठछ.२३४९.७५२१ टव्स.ग्टप्प् पेनम छवण. प्प्ए रंदनंतल २०२१ण
५. विपिन चंद्र: भारत का स्वतंत्रता संघर्ष पृ.सं. ०२।

६. विश्व प्रकाश गुप्त: मोहिनी गुप्त, स्वतंत्रता संग्राम और महिलाएं. पृ.सं. १५
७. वेबसाइट अध्ययन महिला आंदोलनकारी ०१/०५/२०२२ समय १०:०३ च्ड
८. श्रवनतदंस वि किअंदबमे ंदक बीवसंतसल तमेमंतबीमे पद ंससपमक मकनबंजपवद अवस.१८ए छवण ०९ श्रनदम.२०१९ ैछ २२३०.७५४०ण

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

भारतीय स्त्रियांची स्थिती : दशा व दिशा

प्रा.डॉ. आनंद के. भोयर
भगवंतराव कला महाविद्यालय, सिरोचां
Email ID- bhoyarak@gmail.com

मध्ययुगीन काळात देखील सतीप्रथा, पडदा प्रथा, बालव्विह प्रथा, हया प्रथा अस्तीत्वत होत्या. हया काळातील बालविवह, पडदा पध्दत हया प्रथा स्त्रियांच्या शिक्षवातील प्रमुख अडथळा होत्या. एकोवीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्षात भारतीय समाजसुधारकांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांना वचा फोडली. ब्रिटींशाबरोबर आलेल्या पाश्च्यात्य व्विारांनी आवि त्यांच्या वड्:मयाने स्त्रियांच्या प्रश्नाबाबत भारतीय समाजसुधारक जागे झाले. लोकहितवदी, न्यायमुर्ती रानडे, महात्मा ज्योतीबा फुले हया सारख्या समाजसुधारकांनी धर्म, परंपरा, सामाजीक रूढी या नावखाली स्त्रियांवर लादल्या जाणारी बंधने यातून तिची सुटका होव्यासाठी बंडाचा झेंडा उभारला. एकोनीसाव्या शतकाच्या पूर्वर्धात सुरू असलेल्या या चळवळीचे स्व्रूप ''स्त्री दास्य विमोचनाचे'' होते. या काळात स्त्रियांच्या प्रश्नांची जाणीव, अभिव्यक्ती व व्विारमंथन असे या चळवळीचे स्व्रूप होते.

कोणत्याही राष्ट्राचा, समाजाचा विकास घडून आवव्यात स्त्री–पुरूषा यांचा समान वटा असतो. स्त्री–पुरूषही जीव्नरूपी संसारस्थाची दोन चाके आहेत, ही दोन चाके सोबत आवि समान चालली तरच समाज आवि देशाचा व्किास होगऊ शकतो. जीव्न आनदंदायी होऊ शकते. मात्र भारतात स्त्री–स्थितीच्या संदर्भात व्विार केला असता प्राचीन काळापासून पुरूषप्रधान संस्कृती असल्याने स्त्रियांना समाजात सर्व्व क्षेत्रात पुरूषापेक्षा दुय्यम स्थान दिल्याचे दिसून येते. दर्जा उच्च, मान खूप परंतु अधिकार काही नाही अशी स्थिती प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. वैदिक काळात स्त्रियांची स्थिती चांगली असल्याचे म्हटले जाते किंवा या काळातील समाज हा स्त्रियांच्या बाबतीत उदार होता असे म्हटले जाते. परंतु ऋग्व्देातील या उदार ऋषींनीदेखील आपल्याला मुलगी व्हावि अशी इच्छा एकदाही व्यक्त केलेली नाही. उलट मुलगा व्हाव अशी इच्छा वरंवर व्यक्त केल्याचे आढळते, असे डॉ. आ. ह. साळुंके यांनी आपल्या ''हिंदु संस्कृती आवि स्त्री'' या ग्रंथात मत यक्त केले आहे. पूर्व वैदिक काळानंतर उत्तरवैदिक काळापासून स्त्रियांव्र अधिकच बंधने येऊन त्यांचे स्वतंत्र्य संपुष्टात आल्याचे दिसून येते. मुस्लिमांच्या आगमनापर्यंत हीच स्थिती टिकून होती. मुस्लिमांचे भारतात आगमन व त्यांच्या सत्तेची स्थापना झाल्यानंतर मात्र स्त्रियांची स्थिती अधिक खालावत गेली. जगातील सर्व देशातील महिलांपेक्षा भारतीय महिलांची अवस्था अधिक दयनिय होती. एक मावूस म्हवून समाजाला तिची ओळख नव्हती.

इंग्रजांची भारतात सत्ता स्थापन झाल्यानंतर त्यांनी १९ व्या शतकात येथे आधुनिक शिक्षण आवले. हे शिक्षव घेतलेल्या बुध्दिवद्यांनी भारतात प्रबोधनाला सुरूवत केली. त्यामध्ये स्त्री उध्दाराचा पुरस्कार केला गेला. तसे १९ वे शतक हे स्त्रियांच्या दृष्टीने अतिशय महत्व्पूर्व शतक मानले जाते. कारव फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर जागतिक स्त्रीवदी चळवळीची लाट निर्माव झाली. युरोपियन राष्ट्रांनी ही कल्पना चांगलीच उचलून धरली. भारतात मात्र बंगाल आवि महाराष्ट्र हे प्रांतच आघाडीव्र होते. असे असले तरीही महाराष्ट्रातही स्त्री दास्यत्वची समस्या तीव्र होती. बालविवह, बहुपत्निव, केशवपन, सतिप्रथा, विधवविवह बंदी आवि विषम विवह या समस्यांनी स्त्रीजीवन म्हवजे बंदीवस अशी स्त्रियांची स्थिती होती. या बंदीवसातून स्त्रियांना मुक्त करव्यासाठी अनेक स्त्री–पुरूषसमाजसुधारकांनी महत्व्पूर्व कार्य केले. आपल्या लेखवीत स्त्रियांवर होवारा अन्याय – अत्याचाराला वचा फोडली. स्त्री–पुरूषसमानतेसाठी प्रयत्न केले. अशा पार्श्वभुमीवर जगात मानवे हक्क प्रस्थापित करव्यासाठी वटचाल सुरू झाली. १५ जुन १२१५ रोजी राजा जॉन याने जनतेला हक्काची सनद दिली (मॅग्नाकार्टा). राजाच्या अनिर्बंध सत्तेला आळा बसुन व्यक्तीचे अधिकार मान्य होव्याची ही सुरूवत होती. पुढे ४ जुन १७७६ रोजी अमेरिकन स्वतंत्र्याच्या जाहीरनामा प्रसिध्द झाला.

भारतावर ब्रिटीशांचे राज्य असवयाचा परिवाम म्हणजे येथे इंग्रजी शिक्षवाची रूजवत होय. हे शिक्षण घेणाऱ्या भारतीय तुरूणांनर स्वतंत्र्याची मागवी करायला सुरूवत केली. कर्मकांडाला प्राधान्य देवारा धर्म आणि अनिष्ट रूढी यांची चिकित्सा प्रारंभ झाली. भारतातील स्त्रियांची स्थिती धार्मिक रूढींचे अधिष्ठान मिळालेल्या सामाजिक विषमतेमुळे चांगली नव्हती. सर्वत महत्व्पूर्व मानवधिकार म्हणजे जगव्याचा अधिकार. तो अधिकार देखील तिच्या पतीच्या मृत्युबरोबर संपुष्टात याव्याचा. अशी सतीची अमानुश चाल भारताच्या अनेक भागात अस्तित्वत होती. पतीच्या निधनानंतर त्याच्या चितेव्र पत्नीने स्वत:ला जाळून घ्यावे अशी रूढी ४ थ्या शतकापासून १९ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत चालु होती. (आजही तुरळक स्व्रूपात या घटना घडतातच). गोव्याच्या पोर्तुगीज राज्यपाल अल्बबुकर्क याने १५१० साली गोव्यात आवि १८२९ मध्ये गर्व्हनर जनरल लॉर्ड बेटींग याच्या पुढाकाराने ब्रिटीश भारतात ही प्रथा बंद करव्यात आली. सतीच्या चालीविरूध्द लोकमत जागश्त करव्यासाठी राजा राममोहन रॉय यांनी विशेष कार्य केले. महाराष्ट्रात सती जाव्याचे प्रकार तुरळक होते. ११ सप्टेंबर १८९१ रोजी पुव्यात राधाबाई नावची स्त्री सती गेल्यानंतर पुव्यातील शास्त्री, पंडीतांचे मत अजमावून सतीच्या चालीच्या व्रिोधात लोकमत तयार करव्याचा सरकारने प्रयत्न केला. सतीबंदी कायद्याला पाठिंबा देवाऱ्या सभा नाना शंकरसेठ वगैरेंनी मुंबईत भरव्ल्या. १९ व्या शतकात भारतातील स्त्रियांच्या शिक्षवासाठी प्रयत्न सुरू झाले. पेशवईचा अस्त होव्यापूर्वीच १८१५ साली मुंबई शहरात मिशनऱ्यांनी अनाथ मुलामुलींसाठी एक प्राथमिक शाळा सुरू केली होती. पुढे आवखीही शाळा सुरू झाल्या. कलकत्ता येथे 'फिमेल ज्युव्हेनाईल एज्युकेशन सोसायटी' १९१८ साली स्थापन झाली. चर्च मिशनरी सोसायटीच्या सहाय्याने हिंदु मुलींच्या ३० शाळा सुरू करव्यात आल्या. महात्मा ज्योतीबा फुले यांनर १८४८ साली पुव्यामध्ये मुलींची शाळा सुरू केली. इंग्रज शासनालाही त्यांनी स्त्री शिक्षव संदर्भात अनेक सुचना केल्या होत्या. १८२२ मध्ये हंटर आयोगासमोर त्यांनी अनेक शिफारसी केल्या होत्या. पंडिता रमाबाई यांनी शारदा सदन, आर्य महिला समाज नंतर मुक्ती मिशनयांच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या शिक्षकांचे काम केले.

म्हाताऱ्या पुरूषांशी अगदीच अल्पव्यीन मुलीचा विवह झाला म्हवजे स्वभाविकपणे येवारे वैधवया हे स्त्रिच्या दु:खाचे महत्वाचे कारवा होते. विधवंच्या दुर्दशेची दखल घेऊन त्याविषयीचे विचार जाहीरपवे प्रथमत: बाळशास्त्री जांभेकरांनी दर्पण पत्रात १८३६ मांडले. पुढे १८८४ मध्ये दुसरे एक पत्रकार बैरामजी यांनीही या प्रश्नात लक्ष घातले. विवहित स्त्री बारा वर्षाची होईपर्यंत तिच्याशी पतीने संबंध ठेवू नये असा दंडक घालवारा कायदा करव्याचा सरकारने १८९१ मध्ये विचार केला. तेव्हा महाराष्ट्रात या प्रश्नावर दोन तट पडले. परंतु कायदा संमत झाला. केसरीचे तेव्हाचे संपादक गोपाळ गवेश आगरकर यांनी स्त्री शिक्षवाचा जोरदार पुरस्कार केला. विधवंचा पुनर्विवह आवि त्यांचे शिक्षण यासाठी घोंडो केशव कर्वे यांनी प्रयत्न केले व हिगंवे येथे शिक्षण संस्था स्थापन केली. प्रारंभीच्या काळात ज्या स्त्रियांनी शिक्षव घेव्याचाा प्रयत्न केला त्यांना समाजाकडून उपहास सहन कराव लागला व अत्यंत कष्ट सोसावे लागले. अशा महान विभूतींच्या प्रयत्नातून, संकटाच्या मुशीतून तावून सुलाखुन निघालेली भारतीय स्त्री, सितेच्या अग्नी दिव्याचा इतिहास असलेली भारतीय स्त्री संघर्षास तयार होत होती. मैथिलीशरव गुप्तांच्या शब्दात, 'अधिकार खोकर बैठे रहना यह महा दुष्कर्म है, न्यायार्थ अपने बंधु को भी, दन्डं देना धर्म है! इस तत्व पर की कौरवेंसे, पांडओंका रव हुआ, जो भव्या भारत के, कल्पांत का कारव हुआ!' अशा अनेक प्रेरवाद्वारे भारतीय महिलांच्या सक्षमिकरवाची पायाभरवी झाल्याचे दिसून येते. त्यासाठी कस्मुरबा गांधीसारख्या असंख्य भारतीय महिलांनी स्त्रिउध्दाराचे कार्य केले. आंदोलनाद्वारे १९२१ साली भारतात प्रथमच मद्रास विधानसभेत महिलांना मताधिकार मिळवून देव्यात पुढाकार घेतला. १९२६ साली मागरिट कजिन्स मद्रास विधानसभेत चिंगलपेट जिल्हयाचा ऑनररी मॅजिस्ट्रेट बनल्या. हया भारताच्या प्रथम महिला मॅजिस्ट्रेट होत्या. तर १९२६ साली मद्रास व्धिानसभेत महिला प्रतिनिधी नामोनीत करव्याचा अधिकार मिळवून दिला. या विधानसभेत प्रथमच श्रीमती मुत्तलक्ष्मी रेड्डी यांना विधायक म्हवून नामोनीत कराव्यात आले होते. राजकीय क्षेत्रात भारतीय महिलांचे आधुनिक काळातील हे पहिले पाऊल म्हवावे लागेल. मै चमन में चाहे जहॉ रहुं! मेरा हक है फसले बहार पर! ही स्त्रीची हक्काची मागवी एका टप्यावर यशस्वी झाल्याचे म्हवता येईल. मानवजातीच्या कल्याव हेतू स्थापन झालेल्या संयुक्त राष्ट्र संघाने १९७५ हे र्व्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हवून साजरे केले. १५ मार्च १९७५ राजी श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी दिल्लीला निघालेल्या विशाल मिरवणूकीनंतर झालेल्या सभसमोर बोलतांना पुरूषांना आवहन करतांना म्हटले होते की, 'पुरूषो के लिए आजतक सभी र्व्ष थे!' महिलाओंको यह एक वर्ष मिला है तो पुरूषोंको इसकी इर्शा नही होनी चाहिए! उन्हे महिला उत्थानके कार्य मे पूरा सहयोग देना चाहिए!

महिला सक्षमीकरवासाठी २१ नोव्हेंबर १९९५ ला महिला व बालव्किास व्भिागातर्फे राष्ट्रीय निती तयार करव्यात आली. त्यानुसार महिलांना व्यवसाय क्षेत्रात, शिक्षव क्षेत्रात, आरोग्य क्षेत्रात, बरोबरीचा अधिकार व दर्जा देव्यात आला. या संदर्भात अलीकडेच महिला बचत गटाची संकल्पना अतिशय महत्वची ठरते आहे. आपल्या महाराष्ट्र राज्यात सद्यास्थितीत स्र्व्व जयंती ग्राम स्वरोजगार योजने अंतर्गत ५ लाख महिला बचतगट स्थापन झालेले आहेत. या बचत गटांना ४: व्याजदराने कर्जपुरव्ठा केला जातो. यामधुन महिला संघटनासोबत आर्थिक स्ववलंबन देखील साध्य होवार आहे. राष्ट्रीय महिला आयोगाने देखील स्त्रियांना मोठे बळ दिले आहे. हा आयोग स्त्रीयांचा समाजातील दर्जा व प्रतिष्ठा सुधारवा, त्यांची अप्रतिष्ठा करवाऱ्या प्रथांच्या संदर्भात सुधारात्मक उपाययोजना करवे या संदर्भात शासनाला सल्ला देव्याचे काम करतो. आयोगामार्फत महिलांसाठी शिबिरे व कार्यशाळा, महिला मेळावे घेऊन महिलांचे हक्क व अधिकरासंबंधी चर्चा घडव्लि जाते. याशिवय देवदासी प्रथेला प्रतिबंद, त्यांचे पुनर्व्सन, स्त्रियांवरील अत्याचारा संदर्भातील कायदे, लैगिक शिक्षव प्रसवपूर्व तंत्राचा वापर, कौटुंबिक हिंसाचाराविषयी माहिती, हुंडाबळी चळवळी विषयी माहिती, बालविवह विरोधी मोहिम अशाप्रकारे भरीव कार्य केले जाते. अर्थात हे सर्व करत असतांना जोपर्यंत समाजाच्या व्चिारसरवीमध्ये रचनात्मक बदल होवार नाहीत तोपर्यंत शासनाच्या महिलांसाठी असवाऱ्या विकास आणि कल्यावकारी योजना प्रभावेपवे राबविल्या जाऊ शकवार नाही. हे तेवढेच सत्य आहे.

चुल आवि मुल ही संकल्पना आता केव्हाच मोडीत निघाली आहे. घरातील बाई आता बस, रेल्वे, व्मिान, ऑफिस, मॉल मध्ये मोकळेपवाने वव्रतांना दिसत आहे. शिक्षण, क्रिडा, कला, संशोधन, माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात ती पुरूषाच्या बरोबरीने पुढे पुढे जात आहे. त्यांची प्रंचड जिद्द, खडतर, परिश्रम, साहस, इच्छित ध्येयासाठी झोकुन देवे आवि उंच शिखर चढून जावे हे गुव स्त्री जातीसाठी आदर्शव्त ठरतात. काहींची नावे या ठिकावी उल्लेखनीय ठरतात. गिर्यारोहक कृष्ण पाटील, नक्षलवद्यांशी दोन हात करवारी कमला आलाम, कॅन्सरसारख्या दुर्धर आजाराव संशोधन करवाऱ्या डॉ. कल्पना जोशी, पारधी मुलांना शिक्षवासाठी प्रवृत्त करवाऱ्या सुचेता सोळंके, उद्योगासारख्या पुरूषप्रधान क्षेत्रामध्ये उत्तुंग झेप घेवाऱ्या वर्षा सप्ताळकर, संस्कृत भोषेसाठी मोलाचे काम करवाऱ्या स्नेहल नांदेडकर, अकोला जिल्हयातील बाभूळगांव येथील सरपंच पदाव्रून ग्रामीव भागात विधायक काम करवाऱ्या विमल शिरसाट या महिलांनी आपल्या कर्तुत्वचा ठसा उमटवून हिरकवी प्रमावे घेतलेली झेप प्रेरवादायी ठरते. म्हवूनच उवे आवि बेरजेच्या, चांगल्या आवि वईटाच्या या व्च्चिनामध्ये स्त्रियांनी जर वघीवीसारखे काम केले तर त्या आकाशालाही गवसवी घालु शकतात. आपल्या देशात महिला सक्षमीकरवाच्या दिशेंन मोठ काम सुरू असले तरी बराच मोठा पल्ला आपल्याला गाठावयाचा आहे. कारव पाश्चिमात्य देशातील महिलांच्या प्रगतीच्या व्गापेक्षा तो अजुनही कमी आहे. अमेरिकेच्या एकुण कामकरी लोकसंख्येमध्ये अर्धी लोकसंख्या महिलांची आहे. मुलीला जन्माला येवयापासूनच आमच्या देशात संघर्ष कराव लागतो तो पुढे तिच्या अस्तित्वचा झगडा बनतो. अशाव्ळी पुरूषांच्या बरोबरीने पावले टाकत तिला समशद राष्ट्राच्या उभारवीत सहभागी व्हायचं आहे. उज्वल भव्यिकाळावर नजर ठेवत स्वप्नाच्या पुर्ततेकडे तिचे पाऊल अधिक आत्मविश्वसाने पडेल यात शंका नाही. जगज्जेत्या नेपोलियनने स्त्रीचे महत्व लक्षात घेवून म्हटंल होते– मुझे एक योग्य माता दो, मै तुम्हे एक योग्य राष्ट्र दुंगा! एवढी क्षमता स्त्रिमध्ये खचितच आहे. आता प्रश्न आहे, संधी मिळव्याचा व मिळवाऱ्या संधीचे सोने केले पाहिजे!

संदर्भसुची :

१) अन्सारी एम.ए – महिला और मानवधिकार, ज्योती प्रकाशन, जयपूर प्रकाशन २००७ पृ. ३३
२) राजकुमार, महिला एंव विकास, अर्जून पब्लीशिंग हाऊस नवी दिल्ली पृ. १०२

३) प्रा. भाडं वलकर एस.एस. आधुनिक भारत अभिजीत पब्लीकेशन प्रथम आवृत्ती– १९९८ पृ. ४९
४) यशदा ''यशमंथन'' एप्रील–जुन २००६ पृ.क्र. १६
५) स्त्री, वदी समिक्षा– अश्विनी धोंगडे, पृ.क्र. ७ ते १५
६) डॉ. कर्वे, स्वती, एकशेएक कर्तृत्वन स्त्रिया : उत्कर्ष प्रकाशन पुवे २०१२ पृ. २७ ७) दैनिक लोकशाही वर्ता ०७/१२/२०१२ सवंद पुरव्वी

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

चंद्रपूरची महाराणी हिराई : कार्य व कर्तुत्व

प्रा. डॉ. दीपक पा. लोणकर
लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा जि. चंद्रपूर (महा.), पिन 442907
Email - deepakmd.lonkar@gmail.com

प्रस्तावना –

देशाच्या इतिहासात पुरुषाप्रमाणेच स्त्रीयांनीही महत्वाचे योगदान दिले व आपले राज्य स्थापण केले. उदा. रजिया सुल्ताना, झासीची राणी लक्ष्मी बाई, अहिल्याबाई होळकर इ. अनेक पराक्रमी व कर्तुत्ववान स्त्रीयांचा उल्लेख करता येईल यापैकीच एक म्हणजे चंद्रपूरच्या इतिहासात दुर्लक्षित राहिलेली महाराणी हिराई.

हिदुस्थानच्या इतिहासात अनेक प्रकारची घराणी नावारुपास आली. त्यातीलच एक मध्यप्रदेशातील गोंडराजवट होय. या गोंडाचे राज्य मध्यप्रदेशातील गढामंडला, खेरला, देवगढ व चंद्रपूर येथे होते[1]. त्यापैकी चंद्रपूर सोडून बाकी तीन्ही ठिकाणीच गोड घराणे लवकरच लयाला गेली. परंतु चंद्रपूरची गोंड राजवटही (1247-1751) पर्यत जवळपास 500 वर्षे टिकून होती 1247 मध्ये आध्रप्रदेशातील शिरपूर येथे राजा भिमबल्लाळ सिंह यांनी गोंड राजवटीची स्थापणा केली.[2] पुढे त्याच्या वंशातीलच खांडक्या, बल्लाळशहा याने 1480 मध्ये चंद्रपूरचा 12 किमी चा परकोट तयार केला.[3] पुढे शिरपूर वरुन गादीचे स्थलांतर बल्लारपूर या ठिकाणी करण्यात आले. परंतु हेही ठिकाण सोयीचे न वाटल्यामूळे खांडक्या बल्लाळशहाचा मुलगा हिरशहाने (1497-1522) चंद्रपूर येथे गादीचे स्थलांतर केले.[4]

पुढे चंद्रपूर गादीवर आणखी सात शासक येऊन गेले. रामसिंग हा 1667 ते 1684 पर्यत राजगादीवर होता. त्यांनी मोगलांचे अधिपत्य नाकारुन मोगल सम्राट औगजेबाला खंडणी देण्याचे नाकारले व बादशहाविरुध्द विद्रोह केला बादशहाने रामसिंगावर मोगली फौज पाठवून त्याला पराभूत केले व युध्दात ठार केले[5] व त्याचे राज्य राजा किशनसिंहास देऊन त्याला राहजसिंहासनावर 31/12/1684 मध्ये बसविले. तसेच राजपत्र व एक हत्ती पाठवून किशनसिंगाचा सन्मानही केला.[6] (राजा रामसिंग निपुत्रित होता म्हणून सरदार किशनसिह यांना राजा म्हणून बादशहाने चंद्रपूरच्या गादीवर बसविले होत) किशनसिहाला दोन राण्या असून पाहिल्या पत्नी पासुन बीरसिह तर दुसरी पत्नी इस्मामबाई हिच्यापासून कालसिह उर्फ कोकमानसिह व मोहनाबाई उर्फ मोमयानाबाई हे संतान प्राप्त झाली.[7] पुढे किशनसिंहाचा जेष्ठ पुत्र त्याच्या मृत्युनंतर बीरसीह हा (1696-1704) हा राजा बनला.[8] तो 8 वर्षाचा असतांना मदनापूर होंशगाबाद येथील सरदार ढिल्लनसिंह यांची मुलगी हिराई हिचाशी विवाह झाला होता.[9]

उद्दीष्टे

1) राणी हिराईचे कर्तुत्व समजून घेणे.
2) गोंड-मराठा संबधाचा आढावा घेणे
3) गोंड-मोगल संबधाच आढावा घेणे
4) गोंडकालीन स्थापत्य कलाचा आढावा घेणे

गृहित्के –

1) राणी हिराई कर्तुत्वान स्त्री होती.
2) राणी हिराईने जनकल्याणाकारी कार्य केले.
3) राणी हिराईने सामाजीक बांधीलकी जोपासली.

संशोधन पध्दती –

इतिहास लेखन पध्दतीच्या माध्यमातून अभ्यासकरुन वर्णनात्मक पध्दतीचा वापर केला जाईल तसेच सर्वेशन पध्दतीचा वापर करुन राणी हिराईच्या संदर्भातील माहिती गोळा केली जाईल.

पुर्वायुष्य

राणी हिराईचे मूळ नाव गंगाबाई हे असून ती होशगाबाद येथील सरदार ढिल्लनसिह मडावी यांची मुलगी होती.[10] ती लहानपणापासुनच हुशार व कुशाग्र बुध्दीची, दिसायला सुंदर असून वयाच्या सहाव्या वर्षीच तीचा बालविवाह राजा किशनसिहाचा मुलगा बीरसिह यांच्याशी करण्यात येऊन विवाहानंतर गंगाबाईचे नामकरण हिराई असे ठेवले गेले.[11] तीने लहानपणीच लष्करी व राज्यकारभाराचे शिक्षण घेतले होते. राजा बीरसिग हा वयांच्या 15 व्या वर्षी गादीवर बसला पुढे या दांपत्याला एक मुलगी (मानकुंवर) झाली. तीचा विवाह देवगडचा गोंडशासक दुर्गमशहा याचेही लावून दिला गेला होता.[12]

राणी हिराईला पुत्र संतान नसल्यामुळे राजगादीला वारस मिळण्यासाठी तिने दूरदर्शीपणाचा विचार करुन राजा बीरसिहाला दुसरा विवाह करण्याची सहमती दिली. त्यामुळे राणी हिराईच्या आग्रहाखातर राजा बीरसिहाने औधीगड बाजागडच्या मडावी जमीनदार घराण्यातील कन्येशी विवाह केला. तेव्हा हा विवाह सोहळा पार पडत असतांनाचा हिरामण नावाच्या सरदाराने राजा बीरसिहचा खून केला.[13] त्यामुळे राणीला दु:ख झाले. तेव्हा राणीला मुलगा नसल्यामुळे हिराईने चंदनखेडा घराण्यातील आपला चुलत दिर गोविंदशहा याचा 3 वर्षाचा मुलगा दत्तक घेऊन त्याला चंद्रपूरच्या गादिवर बसविले व त्याचे नामकरण राजा रामशहा असे ठेऊन राज्यकारभाराची संपुर्ण सत्तासुत्रे राणी हिराईने आपल्या हाती घेतली व ती चंद्रपूर गादीचा राजकारभार सांभाळू लागली.[14]

राणीच्या प्रयत्नाने राजा बीरसिहाची सुटका :-

राजा बीरसीह व त्याचे वडील किशनसिह व त्याचे पुर्वज हे मोगलांचे मांडलीक असल्यामुळे मोगलांनी दरवर्षी निश्चित केलेली खांडणी मोगलाच्या खजिण्यात भरावी लागे. ती खंडणी राजाने मोगलाकडे जमा केली नाही. तसेच राजा बीरसीहाला औरगजेबाने नेकनान खान उर्फ कालसिह याला अर्धे राज्य देण्यास सांगितले असता बीरसिहाने औरगजेबाच्या आदेशाची अवमानना करुन टाळाटाळ केली. तसेच बीरसिहाने छत्रपती राजारामाला पकडण्यासाठी गेलेल्या मोगली सरदाराविरुध्द कट केला होता.[15] वरील सर्व कारणामुळे औरंगजेबानी सरदार अलीमर्दान खानास बीरसीहास कैद करुन शिक्षा करण्याचा आदेश दिला त्यामुळे बीरसीहास पकडून पवनार येथे कैद करण्यात आले.[16]

तेव्हा राजा बीरसिहाला औरगबादला औरगजेबाकडे पाठविण्याच्या आधीच आपण राजाची सुटका केली पाहिजे या विचारातून राणीने मंत्रीमंडळाची बैठक बोलावून त्यात राजाचा सुटकेसाठी खल केला व स्वत: मुत्सद्देगीरीने वागून राजाला आपल्या अक्कल हुशारीने सोडवून आणले. याप्रसंगी राणीने पाठविलेल्या माणसांना बादशहाच्या अधिकाऱ्यांना पकडता आले नाही.[17] अशाप्रकारे आपल्या बुध्दीचातुर्याने व मुत्सद्देगीरीच्या जोरावर राणी हिराईने औरगजेबाच्या सैन्यावर मात करीत मोगलांच्या तावडीतून राजा बीरसीहाला सहीसलामत सोडवून आणले.

नेकनामखान उर्फ कालसिहचा पराभव

राजा बीरसिहाचा सावत्र भाऊ कालसिंह ह्याने औरंगजेबाचा सांगण्यावरून धर्मातर करुन नेकनामखान हे नाव धारण केले होते. तो देवगढचा राजा होता.[18] त्याने औरंगजेबाच्या मदतीने चंद्रपूरच्या गादीवर आपला अधिकारसांगून राजा बीरसीहाकडे अर्धे चंद्रपूरचे राज्य मागितले होते. परंतु बीरसिंहाने ते दिले नव्हते. त्यामुळे पुढे नेकनामखानाने बीरसीहाच्या मृत्युनंतर राणी हीराईकडे पुन्हा राज्याची मागणी केली. तेव्हा राणी हिराईने नकार देताच नेकनामने चंद्रपूरावर स्वारी करण्याची योजना आखली तेव्हा ही माहिती गुप्तहेरामार्फत राणीला मिळाली म्हणून तीने साताराचे मराठ्याचे छत्रपती शाहू यांना मदत मागितली.[19] तेव्हा शाहूने मालोजी नेमानी शिदे यास मदत देऊन पाठविले. राणी हीराईनेही युध्दाची तयारी करुन ती मराठा सैन्याच्या मदतीने नेकनामखाना विरुध्द स्वत: युध्दात उतरली. व नेकनाम खानाचा रामबाग जवळे झालेल्यायुध्दात पराभव केला.[20] त्यामुळे नेकनामखान पळून जाण्याच्या विचारात असतांनाच त्याल कैद करुन चंद्रपूरला ठेवले. या युध्दाप्रसंगी राणीने नेकनामाची सरद पुरवठा तोडून त्याची ताकद कमी केली होती. हे युध्द 1708 ला केव्हातरी झाले असावे.[21] एका स्त्रीच्या हातून झालेला पराभव नेकनामखानास आवडला नाही. म्हणून त्याने कैदेत असतांना राणी हीराईच्या सैन्यांना लाच देऊन स्वत:ची सुटका करुन घेतली व पुन्हा सैन्य जमवून मराठा सेनापती मालोजी शिंदेला एकट्याला गाठून ठार केले व तो देवगडला पळून गेला.[22]

रावमानसिगाची चंद्रपूरवर स्वारी : (1708-09)

राणी हिराईने मोगली सेन्याच्या तावडीतून आपल्या पतीची सुटका केली होती. तसेच तीने औरगजेबाच्या काळात गोबंदी करुन[23] नेकनाम खानासही अर्धा हिस्सा दिला नव्हाता व ती मोगलांचे माडलीकत्व झुगारुन देण्याच्या तयारीत होती. त्यामुळे औरगजेबाला राणी हिराईला धडा शिकवायचा होता म्हणून त्याने चंद्रपूर राज्यातील माणीकगड तसेच माहूरगड हे दोन परगणा परस्पर रावमानसिह जाधव या सरदारास बहादुरीबाबत देऊन टाकला होता.[24] वास्तविक माणिकगड परगणा हा चंद्रपूर राज्याचा भाग होता. तरीही औरगजेबाने तो भाग रावमानसिगाला बक्षिस म्हणून दिला होता.

त्यामुळे रावमानसिह हा माहुरगढ व मानिकगड हे दोन प्रदेश आपल्या ताब्यात घेण्यासाठी त्याने चंद्रपूरवर स्वारी करण्याची योजना आखली व तो मानिकगडच्या भागात ससैन्य पोहचला व किल्यावर स्वारी केली.[25]

मानिकगड हा किल्ला समुद्र सपाटीपासून 2000 फुट उंचीवर असून तो इ.स. 9 व्या शतकात नागवंशीय माना राजांनी बांधला असून हा डोंगरी किल्ला होता.[26] नेकनामा सोबतच्या संघर्षानंतर राज्यात आर्थिक टंचाई निर्माणा झाल्यामुळे या किल्लावर लष्करी कुमक फार कमी होती तसेच मराठा सरदार कान्होजी भोसले यांची स्वारी चंद्रपूरवर होणार असल्याची गुप्त बातमी राणी हिराईला कळल्यामुळे चंद्रपूरला जास्तीचे राखीव सैन्य ठेवल्या गेले. त्यामुळे माणीकगडच्या किल्लावर सैनिक कुमक कमी होती याचा फायदा रावमानसिहाला मिळून राणी हिराई विरुध्द झालेल्या माणीकगडच्या युध्दात राजा रावमानसिहला विजय मिळाला परंतु किल्लातील खजीना मात्र त्याच्या हातीलागला नाही.[27]

माणिकगडच्या युध्दात राजा रावमान सिहाने बरेचसे नुकसान होऊन सैनीक व आर्थिक हानी बरीच झाली. या लढाईसाठी त्याच्यावर 50 लाख रुपयाचे कर्ज झाले होत. पुढे किल्लाच्या सरक्षणासाठी रावमानासिहाने आपले काही सैन्य माणीकगढावर ठेऊन तो परत आपल्या राज्यात निघून गेला.[28] परंतु परत पुन्हा तो किल्लाच्या व्यवस्थेसाठी आला नाही तसेच सैन्यही पाठविले नाही. याचा फायदा घेऊन राणी हिराईने किल्लावर नरसिंग ठाकूर यास आक्रमण करण्यास सांगून किल्ला ताब्यात घेतला व रावमानसिगाच्या सैन्यास हाकलून लावून तिथे आपली व्यवस्था कायम केली. तसेच किल्लाची दुरुस्ती करुन 2 तोफाही बसविल्या अशा प्रकारे माणिकगड किल्ला व परगणा राणी हिराईने परत घेतला.[29]

कान्होजी भोसल्याचा पराभव :- (1710-11)

छत्रपती शाहू ने पररोजी भोसलेचा मुलगा कान्होजी भोसले याला वडीलांच्या मृत्युनंतर 'सेनासाहेब सुभा' हा किताब 31 मार्च 1710 रोजी देऊन वऱ्हाड व गोंडवनच्या भागात चौथाई व सरदेशमुखीचा अधिकार त्याला दिले होते.[30] तसेच राणी हिराईने नेकनामखान सोबत झालेल्या युध्दात मराठ्यांनी मदत केली तरी त्यांचा युध्दाच्या खर्चाचा वाटा अजून पर्यंत दिला नव्हता. म्हणून शाहूने चंद्रपूरवर स्वारी करण्यासाठी सेनासाहेबसुभा कान्होजी भोसले याला सांगितले व त्याच्या मदतीस सरलष्कर हैबतराव निबाळकर यांना पाठविले.[31]

ही माहिती हिराईला गुप्तहेरामार्फत कळताच तिनेही मराठ्याना टक्कर देण्याचे ठरवून सैन्य उभे केले व सेनापती परशा (परशुराम) यांच्या नेतृत्वात सैन्य जमविले.[32] युध्दाआधी वाटीघाटी करण्याचा प्रयत्न झाला असता त्या फिस्कटल्या त्यामुळे प्रत्यक्ष रामबागेच्या मैदानावर युध्द घेऊन त्यात सेनापती हैबतराव निबाळकर मारल्या गेला. यामुळे मराठा सैन्य पळायला लागले. कान्होजीन सैन्याला थांबविण्याचा प्रयत्न केला असता तो असफल होऊन कान्होजीचा या युध्दात राणी हिराई कडून पराभव झाला. व तो पळून गेला.[33]

कान्होजीची दुसरी स्वारी (1715)

परंतु एका स्त्रीच्या हातून आपला पराभव व्हावा ही गोष्ट कान्होजीच्या जिव्हारी लागली व तो बदला घेण्याच्या विचारात होता तेव्हा त्याने 1714 मध्ये राणीकडून खंडणीवसूल करण्यासाठी व पराभवाचा बदला घेण्यासाठी चंद्रपूरवर आक्रमण केले या वेळी राणीला युध्दाची तयारी करण्यास वेळ न मिळाल्यामुळे तीचा या युध्दात पराभव झाला व अर्ध राज्य राणीला गमवावे लागले.[34]

सुलतान निबाळकरची स्वारी :-

राणी हिराईकडून हैबतराव निबाळकर हा मराठ्यांचा सेनापती मारला गेल्यामुळे त्याचा बदला घेण्यासाठी हैबतरावाचा मुलगा सुलतानजी याला 'सरलष्कर' हा खिताब देऊन शाहूने राणी हिराईविरुध्द त्याला पाठविले. तेव्हा त्याने विसाजी रघूनाथ यांच्या मदतीने चंद्रपूरवर स्वारी करुन राणी हिराईचा पराभव केला. त्यामुळे मराठा सरदार शामराव पिलाजी यांच्या बरोबर राणील तह करावा लागला.[35] व चंद्रपूरचे राज्य सातराच्या मराठ्यांचे मांडलीक झाले. राणीचा दत्तक मुलगा रामशहा यास तुरा व वस्त्रे दिला गेली. तसेच राणी कडून खंडणी व युध्दाचा खर्च वसुल केला गेला.[36]

राणी हिराईची इतर कामगीरी

1) जावयाचा पराभव/वध :-

राणी हिराईचा विरोध हा स्वकीयाशीच होता. राजा बीरशहाचा स्वातंत्र भाऊ नेमनामखान या स्वकीयाचा पराभव राणीन केला होता.[37] तसेच राणीचा जावई व मुलगी मानकुवरचा पती राजा दुर्गमशहा याने राणीचा व मुलीचा अपमान केला व मुलीला माहेरी पाठविले म्हणून त्याचा बदला घेण्यासाठी राणीने महाकाली देवी समोर जावयाचे मुंडके कापून आणून तुला चढवेल अशी शपथ घेतली.[38] व ती पुर्ण करण्यासाठी खांबाडा येथे झालेल्या युध्दात जावयाचा पराभव करुन त्याच मुंडके कापून ते देवीला अर्पन केले.[39]

2) अर्धे राज्य परत मिळविले :-

कान्होजी भोसल्याकडून 1715 मध्ये पराभव झाल्यानंतर राणीला आपले अर्धे राज्य मराठ्यांना द्यावे लागले होते तेव्हा राणी हिराईने याबाबत चंद्रपूरचा मराठ्याचा वकील बाजीराव महादेव यांच्या मार्फत छत्रपती शाहूशी बोलनी करुन वाटाघाटी सुरु ठेवल्या. तेव्हा छत्रपती शाहूचे मन वळविण्यात यश येऊन राणीचे अर्धे राज्य परत करण्याचे मान्य केले.[40] तेव्हा पेशवा बाजीराव पहिला यास 11 मे 1722 रोजी चंद्रपूरला नजराना घेऊन पाठवून चंद्रपूरचे अर्धे राज्य परत केले तसेच या संदर्भात कोणीही हस्तक्षेप करुन नये अशी ताकीदही शाहुने इतरांना दिली.[41]

3) गोवघ बदी कायदा

राणीचा पती व पुर्वज हे मोगलांचे मांडलीक होते. त्यामुळे त्यांना दरवर्षी मोगलांना कर द्यावा लागत. या मोगल राज्यात गोवघ बंदी कायदा नव्हता. गाय बैलाची सर्रास कत्तल केली जात. तेव्हा गाय ही हिंदुना पवित्र असल्यामुळे राणी हिराईने मोगलांचे मांडलीक असतांना ही औरगजेबाच्या काळात चंद्रपूर राज्यात गोवघ बंदी कायदा लागू केला.[42] याचे औरगजेबला वाईट वाटले.

4) राणी हिराईची बांधकामे :-

राणी हिराईने आपल्या काळात फक्त लढायाच न करता जनकल्याणाच्या दृष्टीकोनातून अनेक बाधकामे केली. त्या अनेक मंदीरे बांधली विशेषता चंद्रपूरचे महाकाली मंदीर, अंचलेश्वर मंदीर, खटीचा गणपती, गोरजाई मंदीर, एकवीरा मंदीर, महादेव मंदीर, राममंदीर इत्यादी मंदीराची बांधकाम राणीने केली.[43]

तसेच विहीरी व तलावची निर्मिती ही केली त्यात घुटकाळा तलाव, शंखाकृती विहीर, माणीकगड किल्ल्याची दुरुस्ती व मार्कडा येथील मंदीराचा जिर्णोध्दार इत्यादी कामे राणी हिराईच्या काळात झाली तसेच पतीच्या प्रेमापोटी राणा बीरशहाची समाधी हडवाड्यात तयार करुन त्यावर कोरीव काम केले. ही समाधी शिल्पकलाचा उत्कृष्ट नमुना आहे.[44] जनतेला पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था म्हणून अनेक हतनी (हौद) निर्माण केले. परंतु अजूनही राणीच्या कर्तुत्वाबद्दल व कार्याची बरीच माहिती उजेडात आली नाही. त्यासंदर्भात साधने उपलब्ध झाली तर राणी हिराईच्या ख-या कार्याचा दखल इतिहासात घेतली जाईल असे म्हणता येईल.

मुल्यमापन/योग्यता –

राणी हिराईच्या मृत्युबद्दल निश्चित माहिती मिळत नाही तरीपण इ.स. 1725-26 च्या दरम्यान केव्हातरी राणीचा मृत्यु झाला असावा. राणी हिराई च्या अंगी दूरदर्शीपणा, चतुर, राजकारणी, मत्सद्दी, व्यवहार कुशाल, जणकल्याणकारी इत्यादी अनेक गुण असून ती पराक्रमी धाडसी व शुर होती. तसेच ती उत्कृष्ठ प्रशासकही होती. मुलगा 3 वर्षाचा असल्यामुळे तीन संपुर्ण कारभार आपल्या हाती ठेऊन जवळपास 15 वर्ष राज्यकारभार योग्य रित्या करुन जनहिताची कामेही केली यावरुन ती उत्कृष्ठ प्रशासन ठरते.

ती स्वाभीमानी स्त्री असून आपल्या मुलीच्या अपमानाचा बदला घेण्यासाठी प्रत्यक्ष जावयाला ठार मारण्यासाठी तीने मागे पुढे पाहिले नाही. अशी सासू इतिहासात सापडणे दुर्मिळच आहे. तीचे पतीवर प्रेम असून त्याच्या साठी ती शत्रूच्या गोटातून त्याला सोडवून आणण्यासही मागेपुढे न पाहता. त्याला दुसरे लग्न करण्याचाही सल्ला देत. यावरुन तिच्यातील त्यागी वृत्ती दिसुन येते. तसेच पती प्रेमासाठी बांधलेली बीरशहाची समाधी हे इतिहासातील एकमेव उदाहरण सांगता येईल.

राणी हिराई ची व्यवहारी व मुत्सध्दी असल्यामुळेच तीने शाहुला दिलेले अर्धेराज्य परत मिळाविले. तसेच ती शुर व उत्कृष्ट सैनानी असल्यामुळे नेकनामखान व कान्होजी भोसले सारख्या मातब्दर सरदारांचा पराभव करु शकली यावरुन तिच्यातील नेतृत्व गुण लक्षात येते तसेच जनतेच्या प्रमापोटी तलाव, विहीर ओलीताच्या सोयी, गोवध बंदी, भीक मागण्यास बंदी इत्यादी कायदे व सोयी केल्यामुळे जनतेची पणिबा राणीला मिळाला व 20 वर्ष तीला राज्यकारभार करता आला यावरुन तीच्यातील योग्यता कळते सामाजीक सुधारणा, बाधिलकी, प्रजा वस्तल राज्यकर्ती, कर्तुत्ववान राणी म्हणून तीचा गौरव करता येईल.

अजूनही राणीच्या कर्तुत्वाबद्दल कार्याची बरीच माहिती उजेडात आली नाही. त्यासंदर्भात साधने उपलब्ध झाली तर राणी हिराईच्या खऱ्या कार्याचा दखल इतिहासात घेतली जाईल असे म्हणता येईल.

संदर्भग्रंथ सुची –

1) राजूरकर अ.ज. 'चंद्रपूरचा इतिहास', शारदा प्रकाशन, चंद्रपूर, 1956.
2) आत्राम उषाकिरण, 'गोंडवाना कि महान विरागणारे' गोडवाना गोंडी साहित्य परिषद, राजनांदगाव, 2005.
3) तन्नारवार दत्ता, 'कर्तुत्वशालीनी महाराणी हिराई', बाबू आयटम प्रकाशन, चंद्रपूर, 2016.
4) साप्ताहिक-चंद्रपूर पत्रिका, दिवाळी अंक, 2008.
5) सरदेसाई गो.स. "मराठी रियासत भाग-3", पापुलर प्रकाशन, मुंबई, 1989.
6) गद्रे डॉ. प्रभाकर, "मध्ययुगीन चंद्रपूर", श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, 2012.
7) कोलारकर डॉ. श.गो., "विनायकराव औरंगाबाद कर यांची नागपूरकर भोसल्यांची विस्तृत बखर", श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, 2007.
8) Begbie L.F(ed), 'Gazeteer of chanda District in central provinces', Glan Publishing House, Delhi, 1986.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

महाराष्ट्रातील आदिवासी महिला व राजकीय परिस्थिती

प्रा.भागवत शंकर महाले[1] प्रा डॉ. अजय वसंतराव गव्हाणे[2]

[1] सहाय्यक प्राध्यापक,राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, म. वि. प्र. समाजाचे कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविदयालय त्र्यंबकेश्वर, ता.त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

[2]प्रोफेसर-राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख यशवंत महाविद्यालय नांदेड

Email –ajaygavane1@gmail.com

Email -prof.bhagvatmahale@gmail.com

गोषवारा (सारांश) :-

जगातील सर्व महिला २० व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत राजकारणातून अलिप्त राहिल्या आहेत. महिलांना राजकारणात सहभागी करून न घेता अलिप्त ठेवण्यात आलेले आहे. त्यानंतर महिलांना मिळालेल्या शिक्षणाचा लाभ, प्रसार, जाणीव-जागृती, त्याचबरोबर आधुनिक युगातील नवनवीन तयार झालेल्या कायद्यामुळे त्यांना राजकारणात सहभागी होण्याची संधी मिळाली आहे. समाज व्यवस्थेच्या दृष्टीने पाहिले तर स्त्री-पुरुष दोघे ही समान आहेत. समाजाला निरंतर प्रगतीच्या दिशेने न्यायचे असेल तर दोघांचा सारखाच विकास होणे आवश्यक आहे. परंतु भारतासह जगातील इतर सर्व देशात अगदी इ.स.वी. पूर्व काळापासून आजपर्यंत समाजव्यवस्थेने स्त्रीला गौण स्थान दिले आहे, हे मान्य करावे लागेल. पुरुषाप्रमाणे महिलांमध्ये सर्व क्षमता असतांना 'चूल आणि मुलं यापलिकडे तिला जाऊ दिले जात नाही.

आज जागतिकीकरणाच्या माहिती तंत्रज्ञान युगामध्ये भारतीय समाजजीवन एका मोठया बदलाला सामोरे जातांना दिसत आहे. देशात सध्या आधुनिक जागतिकीकरणामुळे व माहिती तंत्रज्ञानाच्या जोरावर भारताचे स्थान उंचावले आहे. याचा प्रत्यय दि.२४/०९/२०१४ रोजी मंगळयान मंगळ ग्रहावर यशस्वी पोहोचविण्यात यशस्वी झालो आणि भारताची शान संपूर्ण जगात निर्माण झाली. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी या मोहिमेचे विशेष कौतुक केले. राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक व सामाजिक क्षेत्राच्या बदलाचा परिणाम भारतीय स्त्रीयांच्या जीवनांवर विशेष करून झालेला आहे. जगातील प्रगत राष्ट्राच्या बरोबरीने भारताचे नाव घेतले जाते. मात्र भारतात गरीबी, बेरोजगार, बालमृत्यू, महिलांवरील वाढते अत्याचार इ. बाबी पाहिल्या तर देशाची प्रगती कोणत्या बाबतीत आहे, असा प्रश्न पडतो. शहरांमध्ये मॉल्स, बँक, कार्पोरेट क्षेत्र, एस.टी. आदीसह अन्य क्षेत्रात तर ग्रामीण भागातील महिला शेती, शेतमजुरी करणारी महिला पाहिली की, बौद्धिक, शारीरीक कष्ट करण्यास सक्षम आहेत. परंतु त्या ज्या परिस्थितीत काम करतात, त्या कामाचे स्वरुप,वेळ यादृष्टीने दिला जाणारा मोबदला, शारीरीक क्षमता यांचे सुक्ष्मपणे अध्ययन केले असता, स्त्रीयांच्या मानवी हक्कांचे पावलोपावली हणन केले जाते, हे लक्षात येईल. म्हणून महिलांचे सक्षमीकरण अथवा सबलीकरण करतांना राजकीय दृष्टीने महत्वाचे ठरेल.

प्रस्तावना:-

आदिवासी जमाती जगातील सर्वच देशात आहेत. आजही आशिया, आफ्रिका, अमेरिका या खंडात आदिवासी जमाती मोठया प्रमाणात वास्तव्यास असून त्या विखुरलेल्या अथवा एका पट्टयात दिसून येतात, भारतात आदिवासी जमाती मोठया संख्येने आहेत. एकुण ४१४ आदिवासींच्या जमाती भारतात वास्तव्यास आहेत, तर महाराष्ट्रात मुख्य ४७ व उपजाती १४२ इतक्या निश्चित केल्या आहेत. या आदिवासी जमातींना Aborigins किंवा Aboriginols म्हणजे मूळनिवासी अथवा रहिवासी म्हटले जाते. आदिवासी हे विशिष्ट भाषा बोलणारे विशिष्ट जीवनपध्दती आणि परांपरांनी नटलेला आणि शेकडो वर्ष जंगलात पर्वत सानिध्यात जीवन जगणाऱ्या, विशिष्ट धार्मिक आणि सांस्कृतिक मूल्ये जोपासणारा मानवी समुह होय. याच समुहांना वन्य जमाती, आदिपुत्र, आदिसंतान, गिरिराज, वनपुत्र, जंगलाचे राजे, वनवासी अशाही नावांनी ओळखले जाते. भारतीय संविधानात आदिवासी जमातींसाठी स्वतंत्र शेडयुल्ड तयार केले असून त्याला अनुसुचित जमाती म्हणून उल्लेख केलेला आहे. या आदिवासी जमातींचा खालील उद्दीष्टांच्या चौकटीत सदर संशोधन लेखात अभ्यास केलेला आहे.

आदिवासी समुह हे निसर्गप्रिय असून प्राण्यांची व निसर्गाची पूजा करून जंगलात वास्तव्य करतात. यासरून ते आपले प्राचीनत्व, आदिमतत्व सिध्द करतात. भारतात प्राचीन काळी प्राटो-आस्ट्रालाइड, मंगोलाइड व नेग्रिटो हे भिन्न मानववंश वास्तव्यास होते. त्यांनाच आज आपण आदिवासी म्हणून ओळखतो. भारतातील आदिवासीची उत्पत्ती वरीलपैकी कोणत्या तरी मानववंशास्त्रापासून झालेली आहे. असा दावा मानववंश अभ्यासकांचा आहे. याउलट मानववंशशास्त्रज्ञ समाजशास्त्रज्ञ समाजसेवक, देशी विदेशी अभ्यासकांनी आदिवासी या संज्ञेच्या अनेक व्याख्या केलेल्या आहेत.

व्याख्या :-

i)**गिलीन:-** एका विशिष्ट भूप्रदेशावर राहणारा समान बोली बोलणारा व समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा पण अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानिक गटाच्या समुच्चयाला आदिवासी म्हणतात.

ii) **डब्ल्यू जे.पेरी.:-** समान बोलीभाषा बोलणाऱ्या व एकाच समान भूप्रदेशावर वास्तव्य करणाऱ्या समुहाला आदिवासी असे म्हणतात.

iii) विशेषतः महिलांना सक्षम बनविणे यादष्टीने ॲडव्होकेट निर्मला सामंत यांच्या, मते' स्त्रीयांना सबलीकरण होणे म्हणजे तिचे व्यक्तीमत्व एक माणूस म्हणून व्यक्ती म्हणून विकसित करायाचे व त्यांना तशी संधी उपलब्ध करुन दयायची म्हणजे महिलांचे सक्षमीकरण होय.'

Iv) महिलांचे सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना सामाजिक, आर्थिक राजकीय निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे म्हणजे महिला सक्षमीकरण होय.

संशोधन लेखाची उद्दीष्टये:-

i) आदिवासी महिलांची सामाजिक परिस्थिती अभ्यासणे.

Ii)आदिवासी समाजातील जमातपंचायत स्थिती जाणून घेणे .

iii) आदिवासी महिलांचे राजकीय क्षेत्रातील स्थान अभ्यासणे.

iv) महिलांचा समाजातील मान-सन्मान प्रतिष्ठा जाणून घेणे.

v) संशोधन पद्धती :-प्रस्तुत शोध निबंधासाठी प्राथमिक आणि द्वितीय तथ्य संकलन केलेले आहे, ग्रंथ , मासिक इंटरनेट, संशोधन अहवाल इत्यादि माध्यमातून संशोधन केले आहे.

आदिवासी सामाजिक जीवन :-

२०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र राज्याची एकूण लोकसंख्या ११ कोटी २३ लाख इतकी असून त्यापैकी आदिवासी जमातींची संख्या १ कोटी ५ लक्ष इतकी आहे. ही राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ९.३५% इतकी आहे.महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमातींच्या यादीत एकूण ४५ आदिवासी जमातींचा समावेश असून त्यातील प्रमुख जमाती भिल्ल, महादेव कोळी, कोरकू, परधान, राजगोंड, वारली, कोकणा, ठाकर, आंध, धानका ह्या आहेत. यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम, रायगड/ठाणे/पालघर जिल्ह्यातील कातकरी आणि गडचिरोली जिल्ह्यातील माडिया गोंड अशा तीन जमाती केंद्र शासनाने आदिम जमाती म्हणून 'अधिसूचित' केलेल्या आहेत.राज्यात एकूण ३६ जिल्हे असून त्यापैकी धुळे, नंदुरबार, जळगाव, नाशिक, पालघर व ठाणे (सह्याद्री प्रदेश) तसेच चंद्रपूर, गडचिरोली, गोंदिया, भंडारा, नागपूर, अमरावती व यवतमाळ (गोंडवन प्रदेश) या पूर्वेकडील वनाच्छादित जिल्ह्यांमध्ये आदिवासींची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे.

भौगोलिक क्षेत्रानुसार आदिवासींच्या वेगवेगळ्या जमाती-

1. **सातपुडा गट-** यामध्ये प्रामुख्याने भिल्ल आणि कोरकू जमातींचा समावेश होतो.
2. **सह्याद्री पर्वत आणि पठारी प्रदेश-** यामध्ये महादेव कोळी, ठाकर, वारली, कातकरी आणि कोकणा या जमाती येतात.
3. **गोंडवन गट-** या भागांत गोंड, कोलाम, परधान इत्यादी जमाती आढळतात.

महिला सक्षमीकरण व मानवी हक्क :-

२० व्या शतकापासून मानवी हक्कांचा जागतिक पातळीवर संयुक्त राष्ट्रसंघाने १० डिसेंबर १९४८ पासून जोरदर प्रयत्न केला जात आहे. या संदर्भात मानवी हककविषयक प्रश्न महिला प्रश्नासंबंधी आज संपूर्ण विश्वातील मानवी जीवन ढवळून निघाले आहे. मानवी हक्क हे मानवी जीवनाचे अविभाज्य भाग बनले आहेत. मानवी हक्काशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्वाचा विकास करून घेणे शक्य होणार नाही.हे आज समाजात देशभर जाणीव झालेली आहे म्हणून मानवी हक्क महिला विकास यांचा निकटचा संबंध आहे. म्हणून पुढील मुद्दे महत्वाच्या आहेत.

i) स्त्रियांना मानवी हक्कापासून वेगळे ठेवले आहे ते त्यांना मिळवून देणे.

i i) १९७५ हे वर्ष जागतिक महिला वर्ष म्हणून साजरे केले.

Iii).पुरुषाप्रमाणे महिलांना बरोबरीचा दर्जा देणे .

Iv) मातामृत्यू आणि बालमृत्यूचे प्रमाण फार मोठे आहे.

v) स्त्रीयांवरील अत्याचार वाढतच त्याला आळा घालणे.

Vi) राजकीय क्षेत्रात महिलांचा सहभाग वाढविणे गरजेचे आहे .

आदिवासीं विकास व शासकीय योजना :-

एकात्मिक 'आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालये :-

महाराष्ट्रात एकूण २९ एकात्मिक 'आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालये' असून त्यापैकी ११ कार्यालये अतिसंवेदनशील म्हणून घोषित करण्यात आली आहेत. यामध्ये नाशिक, कळवण, तळोदा, जव्हार, डहाणू, धारणी, पांढरकवडा, किनवट, गडचिरोली, अहेरी व भामरागड यांचा समावेश आहे.आदिवासी जमाती ह्या अतिमागास जमाती असल्यामुळे त्यांच्यासाठी विशेष तरतुदी व उपाययोजना उपलब्ध आहेत. महाराष्ट्र शासनामार्फत आदिवासींच्या कल्याण व विकासासाठी विविध योजना राबविण्यात येतात. त्यातील महत्वाच्या योजनांची नावे खालीलप्रमाणे-

आदिवासी विकास व विविध कल्याणकारी योजना :-

1. शासकीय आश्रमशाळा समूह
2. अनुदानित आश्रमशाळा
3. मुला-मुलींसाठी शासकीय वसतिगृह
4. नामांकित निवासी शाळेत अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण देणे
5. पंडित दीनदयाल उपाध्याय स्वयं योजना
6. पैसा ५ टक्के अबंध निधी योजना
7. शबरी घरकुल योजना
8. ठक्कर बाप्पा आदिवासी वस्ती सुधारणा
9. न्युक्लिअस बजेट
10. भारतरत्न डॉ.ए. पी.जे. अब्दुल कलाम अमृत योजना

समाजातील कमकुवत घटकांपैकी आदिवासी समाज अत्यंत दुर्बल असून भारतीय घटनेच्या कलम ४६ खाली समाजातील दुर्बल घटक/अनुसूचित जमाती यांच्या शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक हितसंबंधांकडे विशेष लक्ष देऊन त्यांचा विकास करण्याकरिता आणि त्यांना सामाजिक अन्याय व सर्व प्रकारचे शोषण यांपासून सरंक्षण देण्यास राज्य शासन कटिबद्ध असते.याशिवाय आदिवासी क्षेत्रांच्या पायाभूत विकासासाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांना पूरक निधी म्हणून केंद्र शासनाकडूनही दरवर्षी राज्य शासनास विशेष केंद्रीय सहाय्य प्राप्त होते.

राजकीय आरक्षणा व महिला सबलीकरण :-

महिलांच्या हक्क व अधिकारविषयी राजकीय उदासिनता हा महत्वपूर्ण भाग आहे. महिलांचे सक्षमीकरण करून समाजाच्या योग्य प्रवाहात आणण्यासाठी राजकीय सहभाग वाढवून त्यांना निर्णय प्रक्रियेत सामावून घ्यावयास हवे. म्हणून आरक्षण ठेवून महिलांना संधी उपलब्ध करून दिली आहे.परंतु तेवढे राजकीय पाठबळ मिळत नाही,राजकीय क्षेत्रात उदासीनता दिसून येते.त्यामुळे महिला उपेक्षित आहेत .

१९९३-९४ साली झालेल्या ७३ व ७४ वी घटना दुरुस्तीने महिलांना संधीचे द्वार उघडले गेले.

१. ७३ व्या घटनादुरुस्तीने ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषदेमध्ये १/३ जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत.

२. ७४ व्या घटना दुरुस्तीने महानगरपालिका, नगरपालिका, नगरपंचायत, कटक मंडळ, प्राधीकरण या राजकीय क्षेत्रातही महिलांना संधी दिली आहे.

३. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना आरक्षण दिल्यामुळे महिला सबलीकरण होणेस मदत होत आहे.

४ .स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या निवडणूकीत महिलांना ५० टक्के जागा राखीव ठेवून महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने पाऊल उचलले आहे.

आदिवासी महिला राजकीय स्थिती :-

महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूका-१९६२-२०१९ :-

२०११ च्या जनगणना अहवालानुसार महाराष्ट्रातील आदिवासी समुहाची संख्या १,०५,२०,२२३ इतकी असून ५३१५०२५ पुरूष तर ५१.९५.१८८ महिला आहेत. महाराष्ट्रातील एकुण लोकसंख्येच्या ९.४ टक्के लोकसंख्या आदिवासींची आहे. महाराष्ट्रात आदिवासी जमातींना ७ टक्के आरक्षण दिलेले असून राजकीय आरक्षणाच्या आधारे राखीव जागा दिलेल्या असून त्या आदिवासी बहुल क्षेत्रात दिलेल्या आहेत. महाराष्ट्रात १९६२ पासून ते २०१४ पर्यंत एकुण ११ विधानसभेच्या निवडणूका झालेल्या आहेत. या निवडणुकांमध्ये आदिवासीसाठी राखीव जागा दिलेल्या होत्या त्यामधील झालेल्या निवडणुकांचा तपशिल

वर्ष	राखीव जागा	पुरुष	आदिवासी महिला
१९६२	१४	१४	०
१९६७	१६	१६	०
१९७२	१६	१६	०
१९७८	२२	२२	०
१९८०	२२	२२	०
१९८५	२२	२२	०
१९९०	२२	२२	०
१९९५	२२	२१	०१
१९९९	२२	२१	०१
२००४	२२	२१	०१
२००९	२५	२१	०१
२०१४	२५	२३	०२
२०१९	२५	२३	०२

२०१९ महाराष्ट्रातील विधानसभेच्या निवडणुकीमध्ये अनुसूचित जमातीसाठी २५ जागा राखीव होत्या, या २३ जागावर आदिवासी पुरूषांनी आणि २ जागा महिलांनी विजय संपादन केलेला आहे. तर २०१४ महाराष्ट्रातील विधानसभेच्या २५ जागेपैकी २३ जागावर आदिवासी पुरूषांनी आणि २ जागा महिलांनी विजय संपादन केलेला दिसतो. १९६२ पहिल्या निवडणुकीमध्ये अनुसूचित जमातीसाठी १४ जागा राखीव होत्या त्यात एकही महिला विजयी झाली नाही. १६७ आणि १९७२ या निवडणुकीमध्ये राखीव जांची संख्या १६ होती तर १९७८ पासून २००४ पर्यंत राखीव जागा २२ झालेल्या दिसतात १९६२ पासून १९९० पर्यंत अनुसुचित जमातीसाठी राखीव असलेल्या कोणत्याही मतदारसंघामधून महिला विजयी झालेली नाही. १९९५ मध्ये प्रथमच पालघर मतदारसंघातून शिवसेनेच्या माध्यमातून मनिषा मनोहर निमकर या विधानसभेत निवडून आलेल्या आहेत. पुढे याच मतदारसंघातून निमकर यांनी १९९९ व २००४ मधील निवडणूकीत शिवसेना पक्षाकडुन विजय संपादन केला तर २००९ मध्ये निर्मला रमेश गावित यांनी इगतपूरी या मतदार संघातून काँग्रेस पक्षाकडुन विजय मिळवला व त्याची पुनरावृत्ती २०१४ च्या निवडणूकीत झाली. २०१४ च्या निवडणूकीत राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाकडून दिपीका संजय चव्हाण यांनी बागलाण या मतदारसंघातून विजय संपादन केलेला दिसतो.

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमातीच्या राखीव जागांच्या निवडणुकीचा आढावा घेता असे लक्षात येते, की या जागावर १९६२ पासून सतत पुरूष प्रतिनिधींचा वरचष्मा असून बहुतांशी उमेदवार हे काँग्रेस पक्षकडून विजयी झालेले आहेत. तर एकुण ०६ वेळा महिला प्रतिनिधींना संधी प्राप्त झालेली असून यावरून महिलांचा राजकीय सहभाग अत्यल्प असल्याचे दिसते. मनिषा मनोहर निमकर या शिवसेना पक्षाकडून तीनदा आमदार झाल्या तर निर्मला रमेश गावित यांना काँग्रेस पक्षाकडुन दोन वेळेस आमदार होता आले. सुरगाणा- कळवण मतदार संघातून आजपर्यंत एकही महिला उमेदवार विजयी झालेली नाही. याशिवाय दिपीका संजय चव्हाण यांना प्रथम राष्ट्रवादी पक्षाकडून संधी मिळाली याउलट स्थानिक संस्था नागरी व ग्रामिण मध्ये महिलांना महाराष्ट्रात ५० आरक्षण असून ते संवर्ग अंतर्गत स्वरूपात दिलेले आहे. त्यामुळे स्थानिक संस्थमध्ये आदिवासी महिलांना स्पष्ट आरक्षण मिळते व त्याचा फायदा त्याच्या राजकीय सहभाग वाढीतून दिसून येतो. परंतु महाराष्ट्र पातळीवर आदिवासी महिलांचा सहभाग अत्यल्प असून ज्या महिलाचा विजय झालेला आहे त्यांना राजकीय घराणेशाहीचा वारसा असल्याचे देखील दिसून आलेले आहे.

जमात पंचायत कारभार :-

भारतात बहुतांश भागात आदिवासी जमातीत जमातपंचायत आढळून येते हे त्या जमातीचे अतिशय महत्वाचे न्यायदान केंद्र असते. त्या जमातीचे पंच मंडळी हे व्यवस्थापन,सामाजिक प्रश्न,सांस्कृतिक,सण, उत्सव सर्व क्षेत्रावर लक्ष्य ठेवून असतात. गावचा कारभार निर्णय,न्यायदान, भांडण-तंटे सोडवणे,अशा कार्याची महती असल्याने पंच मंडळी न्यायालयाच्या भूमिकेत कार्य पार पाडते. म्हणून जमात पंचयातील अन्यायसाधारण महत्व आहे. आदिवासी जीवनातील तक्रारी पांच मंडळी मार्फत सोडवल्या जातात. त्यामुळे आदिवासी बांधवांना कोर्ट कचेरी कधी माहीत नसते. जमात पंचयातीने दिलेला निर्णय ते बंधनकारक असतात. सर्व न्याय, निवडा परंपरा रिती रिवाज प्रथा यांच्या निकषावर न्याय निवडा केला जातो. दुसरी बाब म्हणजे सध्याचे न्यायालय खर्चीक न परवडणारे आहे आणि निर्णय पण लवकर लागत नाहीत.म्हणून आदिवासी जमात पंचायत अजतगायत ठिकून आहे. या जमात पंचायती विषयी कोठे ही नाशिक जिलहयात पोलिस स्टेशनला तक्रार,गुन्हा नोंद नाही.महिलांना योग्य न्याय दिला जात असतो,त्यांना बाजू मांडण्याची संधी दिली जाते.

महिला विकास व मन-सन्मान सध्यास्थित :-

शासनस्तरावर आणि एकंदरीता मानवसमाज जीवनात महिला विकासाकरीता त्यांच्या कल्याण व सवलीकरणाकरीता विविध योजना, उपाययोजना योजल्या जात असल्या तरी महिला विकासाचे उदिष्ट अद्यापही दिसत नाही.युनिसेफच्या अहवालानुसार जागतिक स्तरावर जेवढे बालविवाह होतात, त्यापैकी ४० टक्के भारतात होतात. आपल्या देशात अजूनही देवदासी प्रथा आहे. ४५ टक्के महिला अजूनही घरच्या समस्यांना तोंड देत आहेत. दर ९ मिनिटाला स्त्रीला आपल्या पती किंवा कुटुंबातील इतर व्यक्तीकडून अत्याचार सहन करावा लागत आहे. दर १५ मिनिटाला एका स्त्रीला शारीरिक त्रास सहन करावा लागत आहे. प्रत्येक २९ मिनिटांनी बलात्कार तर प्रत्येक ७७ मिनिटांनी हूंडयासाठी एका स्त्रीची हत्या होते. ५३ मिनिटांनी स्त्रीचे शारीरिक शोषण केले जाते.अशा समस्यांना आज स्त्रीयांना तोंड द्यावे लागत असल्याचे दिसते. समाजात पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळविण्यासाठी अजूनही निश्चितता सांगता येत नाही, अशी लक्षणे दिसत आहेत. लिंग समानता आणण्यासाठी स्त्रीयाविषयीच्या समाजाच्या मानसिकता बदलण्याची मोहिम निरंतर राबविणे गरजेचे आहे. अद्याप समाजाची मानसिकता बदललेली फारशी दिसत नाही.

निष्कर्ष व उपाय :-

१. स्त्रियांवर अन्याय, अत्याचार करणा-या व्यक्तींना कठोर शिक्षा करावी आणि याविषयक प्रतिबंधक असणा-या कायद्यांची कार्यवाही कडकपणे केली जावी.

२. महिला विकासाचे उदिष्ट साध्य करण्यासाठी स्त्रियांना त्यांचे मुलभूत मानवी हक्क मिळतील अशी व्यवस्था निर्माण केली पाहिजे.

३. महिलांच्या मानव अधिकाराच्या संरक्षणासाठी योग्य ते नियम करणे.

४. शैक्षणिक अभ्यासक्रमात स्त्रीयाबददल माहिती व मानवी हक्क यांचा समावेश करण्यात यावा,

५. नोकरीच्या ठिकाणी महिलांचे शोषण आणि हिंसक बाबीविरोधात कायदेशीर नियमावली तयार करणे व असलेल्या कायद्यात बदल करणे.

६. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि न्यायिक या सर्व क्षेत्रामध्ये त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीने वाटा मिळवून देणे.

७. राजकीय दृष्टीने स्त्रीयांचे कायदेशीर हक्क, मानवी हक्क या संदर्भात सर्व माहिती जमवून तिचा प्रसार करण्यासाठी प्रसारमाध्यमांनी खास कार्यक्रम बनवावेत आणि प्रसारीत करावेत

८. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रात महिलांसाठी असे वातावरण तयार करणे गरजेचे आहे की, त्यांना सहभागी होण्यास उत्साह वाटावा आहे.

९. शासन, स्वयंसेवी संस्था, कामगार संघ, शिक्षण संस्था इ. संघटनांनी स्त्रियावरील भेटभाव दूर करण्यासाठी प्रयत्न करणे.

संदर्भसूची

१.पाटील वा. भा.संशोधन पद्धती,प्रशांत पब्लिकेशन २०१२

२. शिन्दे ताराबाई ,स्त्री-पुरुष तुलना, प्रतिमा प्रकाशन,

३ . गंगणे वर्षा, आदिवासी स्त्रियांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्या, ऋचा प्रकाशन नागपूर.

३. गवई सुभाष, बहुआयामी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, ऋचा प्रकाशन नागपूर

४. गारे गोविंद, महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती सामाजिक व सांस्कृतिक मागोवा, पुणे, कॉन्टिनेन्टल

५ गंगणे वर्षा, आदिवासी स्त्रियांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्या, नागपूर, ऋचा प्रकाशन.

६ गारे गोविंद,आदिवासीनचे आधी प्रकाशन,पुणे- १९७६

७. संवदी ए.बी.महाराष्ट्राचा भूगोल आली प्रकाशन पुणे-२०१६

८ दै. सकाळ, दै. लोकसत्ता, दै.महाराष्ट्र, दै. लोकमत, लोकराज्य.

९. www.https://nashik.gov.in

१० https://en.m.wikipedidia.org

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

महिला सबलीकरण :— एक चिंतन

डॉ.रामकृष्ण जी. टाले
प्राचार्य बॅरी.शेषराव वानखेडे महाविद्यालय,
खापरखेडा जि.नागपूर
इ.मेल :ramkrushnatalegr8@gmail.com

आजच्या काळात महिला सक्षमीकरण हा चर्चेचा विषय बनला आहे. खासकरून मागासवर्गीय व प्रगतशिल देशांमध्ये महिला सशक्तीकरणावर भर दिला जात आहे. कारण आज प्रत्येकाला कळून चुकले की, देशातील स्त्रियांच्या प्रगतीशिवाय देशाची प्रगती शक्य नाही. आपल्या प्राचीन ग्रंथामध्ये ''यंत्र नार्यस्तू पूज्यन्ते रमन्ते तंत्र देवता'' अर्थात जेथे नारीची (स्त्रीची) पुजा केली जाते तेथे देवाचे स्थान असते. अशा पद्धतीने स्त्रियांना मान देण्यात आला आहे.

परंतू आजच्या समाजाची विटंबना पहा, स्त्रीमध्ये एवढीशक्ती असतांनाही देशातील अनेक भागामध्ये तिला अशिक्षित, असक्षम आणि हिन भावनेने पाहिले जाते. एका राष्ट्राच्या विकासात महिलांचे महत्व आणि अधिकार संपूर्ण समाजाला कळावे यासाठी जगभरात आंतराष्ट्रिय महिला दिन आणि मातृ दिवस यासारखे स्त्रियांचे दिवस साजरे करून त्यांना सक्षम करण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत. आपल्या देशात समाजातील स्त्रियांचे अधिकार आणि मूल्य मारून टाकणाऱ्या क्रुर प्रथा जसे हुंडा, अशिक्षा, लैगिंक अत्याचार, समानता, स्त्रीभ्रूणहत्या आणि घरेलू हिंसा इत्यादिंना बंदी घालण्यात आली आहे. जर कोणी असे करतांना आढळत असेल तर त्याला कठोर दंड आणि शिक्षा देण्याची देखिल तरतूद करण्यात आली आहे.

स्त्रीला सृजनशक्ती मानले जाते. म्हणजे स्त्रीमानवजातीचे अस्तित्व आहे. तिच्यामुळेच सृष्टीचे निर्माण झाले आहे. म्हणूनच स्त्रिला संपूर्ण आर्थिक, राजनितीक, विचार, विश्वास, धर्म आणि उपासना इत्यादीचे स्वतंत्र अधिकार देणे आवश्यक आहे. रोजगार, शिक्षण आणि आर्थिक व्यवहारात स्त्रीला पुरूषाप्रमाणेच अधिकार दिले गेले पाहिजे. इत्यादी गोष्टींची पूर्तता केल्यास एक स्त्री संपूर्णपणे सक्षम आणि सशक्त होईल.

कोणत्याही अर्थव्यवस्थेचा विकास हा त्या अर्थव्यवस्थेने स्विकारलेल्या पायाभूत मुल्यावर आधारीत असतो. विकशीत राष्ट्रांनी आपला विकास करून घेतांना ही मूल्ये पायदळी तुडविल्याची उदाहरणे आढळतात. राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासात महिलांचा सहभाग महत्वाचा आहे. हे आज जगमान्य झाले तरी आज लिंगभेदावर आधारीत समाजरचनेमुळे महिलांची झालेली कुचंबना, कौटूंबिक व सामाजिक व्यवस्थेत दिलेले गौन स्थान, शैक्षणिक व अर्थाजनाच्या क्षेत्रात असलेले प्रतिबंध यामूळे आर्थिक व सामाजीक विकासाच्या प्रवाहापासून महिला कोसो दूर होत्या. अनंत काळापासून महिलांचे होत असलेले शोषण, अत्याचार आणि त्यांना मिळणारी अपमानास्पद वागणूक रोखण्यासाठी महिला सक्षमीकरण किंवा महिला सबलीकरण असा महिला विकासाचा धोरणात्मक कार्यक्रम स्वातंत्र प्राप्तीनंतर विकास आराखडयात मांडण्यात आला. तरी महाराष्ट्रात स्त्रीयांच्या सबलीकरणाची सुरूवात वारकरी संप्रदायाने केल्याचे दिसून येते. संत जनाबाई, मुक्ताबाई आणि बहिनाबाईचाही स्त्रियांच्या अध्यात्माच्या वाटचालीत महत्वाचा वाटा आहे.

स्वातंत्रपूर्व काळात भारतात विसाच्या शतकाच्या प्रारंभी अनेक सामजसुधारकांनी स्त्रींयांच्या सुक्षमीकरणात मोलाचे योगदान दिले. राजाराम मोहन रॉय यांनी खरी स्त्री मुक्तीच्या कार्याची सुरूवात केली. त्यानंतर महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी, रमाबाई रानडे, यांनी स्त्रीया सक्षम बनविण्यासाठी समाजात स्त्रीयांना पुरूषाच्या बरोबरीने स्थान व दर्जा मिळवून देण्यासाठी अथक परिश्रम घेतले. ॲड निर्मला सावंत यांच्या मते स्त्रियांचे सक्षमीकरण होणे म्हणजे तिचे व्यक्तीमत्व एक माणूस, व्यक्ती म्हणून विकसीत करणे होय.
सबलीकरण किंवा सक्षमीकरण म्हणजे एखादयाला सामर्थ्यवान करणे किंवा असमतोलाच्या बाबतीत स्वत: निर्णय घेणे जसे की, शिक्षण, सहभाग, आर्थिक स्वातंत्र गतीमानता, सार्वजनिक ठिकाणी भाष्य करणे, हक्काबाबत जागरूकता व अंमलबजावणी तसेच राजकिय सहभाग इ. महिला बसलीकरण ही केवळ सत्तेचे वाटप, पुर्नवाटप किंवा सहभागापुरतीच मर्यादीत नसून त्यामध्ये सामाजिक, आर्थिक व संस्थात्मक व्यवस्थेतील बदल अपेक्षित आहेत.

आज महिला सबलीकरण करतांना सर्वप्रथम समाजात महिलांचे अधिकार व मूल्य यांच्यावर घात करणाऱ्या विघातक प्रवृत्ती अर्थात हूंडाप्रथा, स्त्री—भ्रूण हत्या, निरक्षरता, लैगिक अत्यांचार, असमानता, इत्यादीचा नाश करणे गरजेचे आहे. लैगिंक भेदभाव नष्ठ करून समानता प्रस्थापीत करणे तसेच सामाजिक, घरघुती अन्याय व अत्याचार यांच्या विरूद्ध कठोर कायदे व उपाययोजना करणे, त्याचबरोबर महिलांना शारीरीक, सामाजिक, आर्थिक व मानसिक दृष्टया सशक्त बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे. असा विचारप्रवाह समाजात प्रस्तापित झाला तर खऱ्या अर्थाने महिलांचे सबलीकरण होईल.

भारत सरकारने २००१ हे वर्ष 'महिला सक्षमीकरण वर्ष' घोषित केले आहे. त्यानुसार महिलांच्या विकासासाठी अनेक दारे उघडी झाली आहेत. प्रगतीची अनेक शिखरे तिला खुणावू लागली. प्रत्येक 'काळा ढग चंदेरी कडा घेऊन येतो' ही मन तिला सार्थ वाटू लागली. स्त्री—पुरूष समानता प्रस्थापीत करणे, स्त्रियांचा

आत्मविश्वास वाढविणे, निर्णय क्षमतेत वाढ करणे, स्वत: विषयी जागृक बनविणे तसेच आत्मसन्मान वाढविणे त्या दृष्टीने महिला सक्षमीकरणाचे पाऊल उचलले आहे. त्याकरीता बऱ्याच योजना राबविल्या आहेत. काही मुठभर स्त्रिया आज प्रगतिच्या उंच शिखरापर्यंत जावून पोहोचल्या आहेत. महिला सक्षमीकरणाचा मुद्दा फक्त भारतापुरताच सिमित नाही कारण आज प्रगत मनविणाऱ्या व आर्थिक भरारीचे बळ गाठणाऱ्या देशातील स्त्रियांनाही आपल्या अस्थित्वासाठी व हक्कासाठी बंड पुकारावा लागला होता. ज्यांचे पडसाद संपूर्ण जगावर उमटले व स्त्री शक्तीला एक नवी दिशा मिळाली. भारताच्या अर्थव्यवस्थेत महिला सक्षमीकरणाची भुमिका अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. अर्थव्यवस्थेच्या विभीन्न क्षेत्रात स्त्रिया मोठया संख्येने व सक्षमपणे कार्य करतांना दिसून येतात. काही क्षेत्रात तर स्त्रियांच्या कार्याचा वाटा पुरूषांच्या कार्यापेक्षा अधिक आहे. महिला बचत गट हि केवळ कागदावरील शासकिय योजना नसून महिला सक्षमीकरणाची एक सुप्त क्रांतीकारी चळवळ आहे. महिला बचत गटामुळे कित्येक स्त्रियांना आत्मसम्मान मिळाला आहे. भारतात १९९२ च्या दरम्यान बचत गटाच्या चळवळीला खरा वेग आला. बचत गटांमुळे महिलामध्ये संघटनशक्ती स्वविकास व सामाजिक विकासाची जाणीव निर्माण झाली. बाग्लादेशात नोबेले पुरस्कार विजेते व बचत गटाच्या चळवळीचे जनक डॉ.महमंद युनूस यांनी राबविलेल्या बचत गटाच्या प्रयोगाला बाग्लांदेशात अभूतपुर्व यश मिळाले. महिलांमध्ये बचत गटाच्या माध्यमातून कमालीचा आत्मविश्वास निर्माण झाला. या यशातून प्रेरणा घेवून भारतानेही बचत गटाच्या माध्यमातून लघुत्तम चालना देण्यास सुरूवात केली. बचत गट म्हणजे केवळ पैशाची बचत करणे एवढेच बचत गटाचे उद्दिष्टय नसून त्यांच्या हाताला काम मिळवून देणे आणि स्वमिळकतीतील आत्मसम्मान मिळवून देने हे आहे.

आज भारताची जलद होणारी आर्थिक प्रगती पाहता लक्षात येते की, येत्या काही वर्षामध्ये भारत महिलासक्षमीकरणाचे ध्येय साध्य करेल. परंतू लवकरात लवकर संपूर्ण देशातील महिलांना सशक्त करण्याकरीता योग्य निर्णय आणि उपक्रम राबविणे आवश्यक आहे. शासनाने व देशातील जनतेने महिला सक्षमिकरणाची आवश्यकता समजून घ्यायला हवी व याविषयी जास्तीत जास्त लोकांमध्ये जागृती निर्माण करायला हवी. जर या सर्व गोष्टी व्यवस्थित पार पडल्या तर येत्या काही वर्षातच भारतातील महिला पुरूषांच्या खांदयाला खांदा लावून कार्य करतांना दिसतील.

महिला सबलीकरण करतांना सर्वप्रथम समाजात महिलांचे अधिकार व मूल्य यांच्यावर घात करणाऱ्या विघातक प्रवृत्ती अर्थात हुंडा प्रथा, स्त्री—भ्रूणहत्या, निरक्षरता, लैगिक अत्याचार, असमानता इ. चा नाश करणे गरजेचे आहे. लैगिंक भेदभाव नष्ठ करून समानता प्रस्थापित करणे तसेच सामाजिक, घरघुती अन्याय व अत्याचार यांच्या विरूद्ध कठोर कायदे व उपाययोजना करणे, त्याचबरोबर महिलांना शारिरीक, सामाजिक, आर्थिक व मानसिक दृष्टया सशक्त बनविणे, समाजाची जबाबदारी आहे. असा विचार प्रवाह समाजात प्रस्थापित झाला तर खऱ्या अर्थाने महिलांचे सबलीकरण होईल.

महिला सबलीकरण म्हणजे काय?

''महिला सबलीकरण म्हणजे पुरूष प्रधान संस्कृतीच्या जागी स्त्री प्रधान संस्कृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न नाही तर समानतेच्या आधारावर महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीने समान अधिकार आणि स्वातंत्र्य देणे होय''.

''महिलांना केवळ स्वत:ची क्षमता ओळखणे किंवा त्यांना जाणीव करून देणे म्हणजे सबलीकरण नव्हे महिलांना क्षमतेच्या जाणीवे बरोबर त्यांना आपली क्षमता सिद्ध करण्याची संधी उपलब्ध करून देणे म्हणजे खऱ्या अर्थाने महिला सबलीकरण होय.''

व्याख्या :—''सत्तावंचित व संधीवंचित महिलांना कोणत्याही भेदभावाशिवाय प्रगती करण्याची संधी देणे म्हणजे, 'महिला सबलीकरण' होय.

महिला सबलीकरणाची उद्दिष्ये :—

स्त्री—पुरूष समानता :—

भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगात शतकानुशतके स्त्रियांना पुरूषापेक्षा कनिष्ठ दर्जा दिलेला आहे. सामाजिक, आर्थिक, राजकिय व शैक्षणिक क्षेत्रात पुरूषांचे वर्चस्व आढळून येते. त्यामुळे पुरूषप्रधान संस्कृतितील लिंगभेदावर आधारीत महिलांच्या शोषणाची ही प्रक्रिया नष्ठ करून स्त्री—पुरूष समानतेवर आधारीत व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी स्त्रीवादी संघटना कार्यशिल बनलेल्या आहेत.

स्त्रियांना न्याय मिळवून देणे :—

भारतामध्ये पुरूष प्रधान संस्कृती असल्यामुळे ऐतिहासिक काळापासून स्त्रियांवर अन्याय केला जात आहे. त्यांना अनेक गोष्टीपासून वंचीत ठेवले आहे. त्यामुळे त्यांच्या बुद्धीमत्तेचा व कार्यक्षमतेचा फारसा विकास झाला नाही. त्यांच्यामध्ये न्युनगंडाची भावना निर्माण झाली आहे. त्यामुळे स्त्रियांना आर्थिक आणि सामाजिक अधिकार मिळवून देवून त्यांचा विकास साधणे हे उद्दिष्टय ठरविण्यात आले आहे.

स्त्रियांना आर्थिक दृष्टया स्वावलंबी बनविणे :—

अनेक वर्षापासून स्त्रियांचे चूल आणि मूल हेच कार्यक्षेत्र समजले जात होते. त्यामुळे 'रांधा, वाढा, उष्टी, काढा' हेच काम स्त्रिया करीत होत्या. पुरूषांनी अर्थाजन करायचे व स्त्रियांना स्वयंपाक करणे, वाढणे व मुलांना सांभाळणे अशीच एक प्रकारे कामाची विभागणी झाली होती. स्त्रीयांना पैसा मिळविण्याची क्षमता नाही अशीच पुरूष समाजाची मानसिकता बनली होती. पण स्त्री ही अर्थव्यवस्थेचा महत्वाचा घटक आहे, स्त्री आर्थिकदृष्टया

स्वावलंबी बनल्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळेल या उद्देशाने महिला सबलीकरण महत्वाचे आहे.

राजकिय सहभाग वाढविणे :—

पुर्वीपासून राजकिय क्षेत्रातील महत्वाच्या पदावर पुरूषांचीच मक्तेदारी होती. भारतात राजकिय क्षेत्रात महिलांचा सहभाग अगदी नगण्य होता. त्यामुळे राजकारणातील पुरूष वर्गाकडून महिलांच्या विविध प्रश्नांकडे जेवढया गार्भियाने पहायला पाहिजे होते त्याप्रमाणात पाहिले गेले नसल्यामुळे महिलांचा अपेक्षित विकास झाला नाही. त्यासाठी महिलांच्या राजकिय क्षेत्रात व निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढविणे हे एक महिला सबलीकरणाचे उद्दिष्टय मानले जाते.

शैक्षणिक विकास करणे :—

पुर्वीपासून पुरूषाच्या तुलनेत महिला साक्षरता प्रमाण खुपच कमी आहे. त्यामुळे महिला सबलीकरणाच्या माध्यमातून महिलांच्या मधील साक्षरतेचे प्रमाण वाढवून त्यांचा मानसिक व बौद्धीक विकास घडवून आणने हे उद्दिष्टय ठेवण्यात आले होते.

आज भारत शासनाद्वारे महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी अनेक योजना राबविल्या जात आहेत. महिला व बाल विकास कल्याण मंत्रालय भारत सरकारद्वारे महिला सशक्तीकरणाकडे विशेष लक्ष दिले जात आहे. बेटी बचाव बेटी पढाव योजना, महिला हेल्पलाईन योजना, उज्वला योजना, सपोर्ट टू ट्रेनिंग फंड, एम्लामेंट प्रोग्रॅम फार वुमन, महिला शक्ती केन्द्र, आणि पंचायतीमध्ये महिलांसाठी आरक्षण इ. काही प्रमुख महिला सशक्तीकरण योजना भारतसरकारद्वारे राबविल्या जात आहेत.

निष्कर्ष :—

शासनस्तरावर स्वयंसहायता गटनिर्मीती व बांधणी धडक कार्यक्रम जाहिर करण्यात आला. त्यामूळे संख्यात्मक व गुणात्मक वाढीकडे आवर्जुन लक्ष देण्यात आले. विविध सामाजिक संस्था, बॅका, शासन इत्यादी स्तरावर स्वयं सहायता गटाबाबत प्रशिक्षण कार्यक्रम हाती घेण्यात आले. आज महिलांना आपल्या सामाजिक आर्थिक विकास करण्यासाठी बचत गट रूपी सामाजिक व्यासपीठ मिळाले आहे. जागतिक कंपण्या, बहुराष्ट्रिय कंपन्या, विमा कंपन्या, या चळवळीत रस दाखवित आहेत. शासनामार्फत विविध प्रकारच्या सोई सुविधा प्रदान केल्या जात आहे. महिलांना रोजगार संधी प्रदान करून त्यांच्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे योगदान हे महत्वपूर्ण आहे. शासनाने जाहिर केलेले आरक्षण धोरण यामूळे स्त्रिया आर्थिक, सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक क्षेत्रात पुरूषांच्या खांदयाला खांदा लावून काम करीत आहेत.

२००१ हे महिला सक्षमीकरण/सबलीकरण वर्ष म्हणून घोषित झाले. महिलांच्या सबलीकरणाची गरज वाटू लागली आहे. सक्षमीकरण किंवा सबलीकरण म्हणजे अधिकारात वाढ करणे व अधिकार कसे वापरावे याची जाणीव करून देणे होय. अनेक समित्या व आयोग स्त्रियांच्या विकासासाठी, त्यांच्या दर्जात सुधारणा करण्यासाठी निर्माण झाल्या आहेत. महिलांना स्व—अस्थित्वाची जाणीव होवू लागली आहे. चुल आणि मुल या प्रवृत्तीला छेंद देत आज अनेक क्षेत्र महिलांसाठी खुली झाली आहेत. अनेक क्षेत्र महिलांच्या कामगीरीने उजळून निघाली आहेत. महिलांच्या गरूड भरारीसाठी असंख्य क्षेत्राचे खुले आकाश आजच्या महिला तरूणाइला खुणावत आहेत. महिलांवरचे अन्याय, अत्याचार यावर मात करून भुतकाळासाठी रडण्यापेक्षा वर्तमानकाळाशी लढत व भविष्याच्या शिखरावर चढण्यात खरा आनंद घेत आहेत. यातूनच महिला उद्योगिकतेचे सबलीकरण झाले आहे.

आज स्त्रि सक्षमीकरणासाठी अनेक योजना, धोरणे आणि नियम शासन राबवित आहे तरी देखील स्त्री असुरक्षित व उपेक्षित आहे. जगण्याचं संदर्भ बदलले असले तरी तिला तिचे मुलभूत हक्क आणि अधिकार अजुनही मिळालेले नाहीत. मानव विकास निर्देशांकात भारताचा क्रमांक जगात १२१ वा असला तरी त्यात स्त्रियांची स्थिती व स्थान कसे आणि कुठे आहे? याचा विचार करणे गरजेचे आहे. स्त्री सक्षमीकरणासाठी केवळ कायदयाची नव्हे तर प्रेरणा व मानसिक आत्मबलाची गरज आहे. हे गांधीजींच्या तत्वज्ञानातून आत्मसात करण्याची नव्याने गरज आहे. असे मला प्रकर्षाने म्हणावेसे वाटते.

संदर्भ ग्रंथ सुचि :—

१) अर्थमिमांसा — जुलै — डिसेंबर—२०१८, खंड ११
२) योजना मासिक — सप्टेंबर २०१६
३) डॉ.गोटे : गव्हाने शुभांगी — महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या, वरद पब्लीकेशन्स् औरंगाबाद
४) मुलानी प्रा.एम.यु.— स्वयंसहायत्ता बचत गट व महिला सक्षमीकरण, डायमंड पब्लीकेशन्स् डिसेंबर २००६
५) जर्नल विद्यावार्ता — ३ सप्टेंबर २०१९
६) अर्थविश्व —नॅशनल रिसर्च जर्नल — जाने — जुन २०१४
७) भांगे डॉ.चंद्रकांत बन्सीधर, वर्माकांता, भोसले विजय, '२१ वी सदी मे महिला सशक्तीकरण — रणनीतीयॉ एवं चुनौतियॉ' भारती पब्लीकेशन्स् नई दिल्ली — २०२१

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

पुरूप्रधान संस्कृती आणि स्त्री सक्षमीकरण

प्रा. डॉ. सुनंदा एम. चरडे
मराठी विभाग प्रमुख कला व वाणिज्य महाविद्यालय, भिसी, ता. चिमूर, जि. चंद्रपूर
ईमेल scharde537@gmail.com

प्रस्तावना:

आपला भारत देश संस्कृती, परंपरा, अध्यात्म व भौगोलिक विविधते मुळे ओळखला जातो, तसेच तो पुरू"kप्रधान संस्कृतीसाठी ही ओळखला जातो. प्राचीन काळापासून स्त्रीला आदिशक्तिचे रूप मानले जाते. किंबहुना आदिशक्तिचे रूप मानून एकीकडे तिला दुय्यम स्थान दिले जाते तर दुसरीकडे अधिकार आणि विकास यांपासून वंचित ठेवून स्त्री-पुरू"k समानतेच्या गोश्टी बोलल्या जातात, महिला सबलीकरणाच्या नावाखाली मातृदिवस, महिलादिन, बालिकादिन असे वेगवेगळा ा ा प्रकारे अभियान राबविले जातात ही गोश्ट आपण नेहमीच बघतो, अनुभवतो. मग प्रश्न निर्माण होतो की, स्त्री सक्षमीकरणाचे अभियान राबविले गेले तरी मग स्त्रियांचे प्रश्न सुटले आहेत कां? की ते वाढत आहेत? या प्रश्नांची उत्तरे आजही आपल्याला ठामपणे देता येत नाहीत.

मुळातच भारतीय महिला ही अबला नाहीच कारण जिजामाता अबला असत्या तर छत्रपती शिवराय घडले नसते. सावित्रीबाईची साथ नसती तर जोतिबा महात्मा झाले नसते. यशोधरा नसत्या तर गौतम बुद्ध (सिद्धार्थ) झाले नसते. अशा अनेक महान त्यागी संस्कार मूर्ती आपल्या भारतात झाल्या आणि म्हणूनच भारतीय संस्कृती जगात महान मानली जाते हे नाकारता येत नाही. तरीपण आज विचार करता भारतीय समाजाचा स्त्रीकडे बघण्याचा दृश्टिकोण फक्त चूल आणि मूल एवढाच काही ठिकाणी अभिप्रेत आहे तर काही ठिकाणी स्त्रियांकडून 'देश-विदेशा' मध्ये आर्थिक, सामाजिक, राजकिय दृश्टया स्त्रियांच्या प्रगतीपथाकडे लक्ष वेधले जाताना दिसते. महिला भक्कम अशा समाजरचनेची उभारणी करतांना दिसतात. केवळ भारतातच नव्हे तर जगातील संस्कृतीमध्ये आज स्त्रियांकडे बघण्याचा समाजाचा जो दृश्टिकोण आपल्याला दिसतो तो म्हणजे प्रगतीशील अशा राश्ट्राची उभारणी स्त्री करू शकते असा आशावादी दृश्टिकोण निर्माण झाल्याचे चित्र आपल्याला आधुनिक समाजात दिसते खरे!

बीजशब्द: संस्कृती, परंपरा, अध्यात्म, मातृदिवस, दृश्टिकोन,

परंतु एकीकडे मानवी हक्कांना अनेक आंतरराश्ट्रीय करारांत मान्यता मिळूनही दुसरीकडे स्त्रिया असाह्य आणि निरक्षर राहण्याचे प्रमाण फार मोठे असल्याचे आपल्या लक्षात येते. आणि म्हणून इथेच खÚया अर्थाने स्त्री सक्षमीकरणाची गरज वाटते. म्हणूनच कवयित्री नीरजा म्हणतात त्याप्रमाणे, ''शतकानुशतके ज्या स्त्रीला जगण्याचा हक्कच नाकारला गेला त्या स्त्रीची तिच्यातील 'स्व'शी ओळख करून देणे, त्यासाठी तिला आत्मनिर्भर बनवताना तिला आर्थिक स्वातंत्र्य, विचारस्वातंत्र्य आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे निर्णयस्वातंत्र्य म्हणजे नेमकं काय आहे हे सागणं या चळवळीला महत्त्वाचं वाटतं.

सारी सत्तास्थानं स्वतःकडे ठेवून या पुरूशी व्यवस्थेनं स्त्रीला व्यवस्थेच्या उतरंडीवर शेवटच्या पायरीवर लोटून एक व्यक्ती म्हणून तिला मिळायला हवेत ते सारे हक्क नाकारले आहेत. व्यक्तीमधून स्वातंत्र्य भोगण्याचा तिलाही पुरूशांएवढाच अधिकार आहे हे तिला मदत करणे, तिला व्यक्ती म्हणून समजावून घेतानाच तिच्यातल्या रतिप्रेरणा तसेच तिच्यातली सर्जकता समजावून घेणं आणि त्याचबरोबर सर्व स्त्रियांमध्ये भगिनीभाव वृद्धिंगत कारण ही स्त्रीवादी चळवळीची काही उद्दिश्टं आहेत.''1 असे नीरजा आधुनिक काळातील 21 साव्या शतकात स्त्रीवादी चळवळीचं उद्दिश्टं अधोरेखीत करतात. कारण वैद्यकिय सुविधा, मालमत्तेची मालकी, पतपुरवठा, प्रशिक्षण व रोजगार इ. बाबतीत पुरूशांच्या तुलनेत स्त्रियांना कमी संधी मिळते. तसेच घरगुती हिंसाचाराला बळी पडणाÚया स्त्रियांची संख्या ग्रामीण भाग असो अथवा शहरी आपल्याला बघायला मिळते. हा खरं तर पुरूशप्रधान संस्कृतीतील संस्काराचाच भाग असतो असे म्हणावे लागेल. इथे आपल्याला स्त्रियांची मानसिकता आणि त्यांचा स्वतःचा वैचारिक दृश्टिकोण बदलणे अत्यंत गरजेचे वाटते. तसेच स्त्रीपुरूश समानतेचं मूल्य रूजवायचं असेल तर माधुरी साकुळकर यांच्या मते, ''स्त्री-पुरूश समानता खरं म्हणजे पुरूशांच्या हिताचीच आहे. ती कमावून आणते त्यामुळे यांच्यावरचा ताण कमी होतो. जीवनमान सुधारतं. मुलांना चांगली शाळा, चांगल्या सुविधा देऊ शकतात. पुरूशप्रधान व्यवस्थेला तोटा पुरूशांना सुद्धा सहन करावा लागतो. जसं पुरूशांनी कमाई करून घराचा पोशिंदा, रक्षणकर्ता व्हायचं म्हणून नोकरी लागली नाही तर तो वैफल्यग्रस्त होतो. पुरूशांनी रडायचं नाही, आपल्या भावना व्यक्त करायच्या नाहीत, या संकेतामुळे पुरूशांना हार्टअॅटक जास्त येतात. भीती वाटत असतांनाही शूरपणाचं नाटक करावं लागतं.....

स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे पाहण्याची पुरूशांची दृश्टी टिंगलखोरीची असू नये. स्त्रियांचे नक्की काय चालले आहे, त्यांच्या काय समस्या आहेत हे पुरूशांनी जाणून घ्यायला पाहिजे. काही सन्माननीय अपवाद वगळता महिलांसंबंधित लेख, पुरवण्या पुरूश कधीही वाचत नाहीत. स्त्रियांच्या समस्या त्यांच्या गरजा, अपेक्षा, त्यांच्या वरचे अध्याय, अत्याचार या साÚयांशी समाजाचा एक घटक म्हणून आपलाही संबंध आहे याचा पत्ताही सुशिक्षित समजल्या जाणाÚया पुरूश वर्गालाही क्वचित असतो. त्यासंबंधी योग्य ती जाणीव निर्माण करून घेण्याची इच्छाशक्तीही वाढायला हवी. स्त्रियांच्या सुखदुःखाचा पोत समजला तर स्त्री-पुरूशांमधली नाती अधिक सकस, समृद्ध परिपूर्ण आणि सामंजस्यंपूर्ण होतील. त्यामुळे अनेक कौटुंबिक, सामाजिक, प्रश्नांचे उत्तर मिळेल. लहान वयातच स्त्री-पुरूश समानतेचे विचार रूजले तर आजचा मुलगा मोठेपणी बायकोल बरोबरीचा दर्जा देईल. घरकामात मदत करेल. रूढी परंपरांचा जाच स्त्रीच्या कर्तृत्वाला मारक ठरू नये, याकडे लक्ष देईल. निर्णय प्रक्रियेत तिच्या सहभागाचे स्वागत करेल. मतभिन्नता असणाÚया मुदद्यावरून गुददयावर न येता किवा 'बळी तो कान पिळी' हा प्राणी जगतातला नियम न लावता आपले माणूस पण सिद्ध करेल. स्त्रीकडे बघण्याचा समजाचा दृश्टिकोण जेव्हा बदलेल, स्त्री-पुरूश समानतेचा विचार जेव्हा समाजात रूजेल तेव्हा स्त्रियांचा आणि पर्यायाने समाजाचा विकास होईल.

स्त्री-पुरूश म्हणजे एका बीचे दोन दल. द्विदल धान्याप्रमाणे आपल्याकडे अर्धनारी, नरेश्वराची संकल्पना आहे. शंकर आणि पार्वती म्हणजे शिव आणि शक्ती दोन्ही सारख्याच ताकदीचे आहेत. शरीराचा एक भाग शक्तिशाली आणि दुसरा भाग दुबळा, अशक्त, अपंग असेल तर कसे चालेल. समाजरूपी पक्ष्याचे स्त्री-पुरूश दोन्ही पंख आहेत. दोन्ही पंखात सारखीच ताकद असेल तरच तो पक्षी आकाशात उंच भराÚया घेऊ शकेल. म्हणून पुरूशांनी स्त्रियांच्या प्रगतीसाठी मदत करण्याची गरज आहे. समाजजीवनात दोघांच्याही भूमिका सारख्याच महत्त्वाच्या आहेत किंबहुना स्त्रीची भूमिका अंमळ जास्तच महत्त्वाची आहे. कारण ती नवनिर्मिती करू शकते. तिच्यामुळे मानववंश सुरू राहतो. तिने मुलीला जन्म दिला तर ती मुलगी ही वंश सातत्य राखते म्हणजे ती स्वतः निर्मिती तर करतेच पण निर्मितीक्षम व्यक्तीसुद्धा निर्माण करते.''2

शिक्षणामुळे स्त्री-पुरूश असे दोघांचेही विचार बदलणे आज नितांत गरजेचे झाले आहे. कारण स्त्री सक्षमीकरण असे जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा स्त्री-पुरूश या दोघांना जेव्हा की परस्परांशिवाय पूर्णत्व नाही तेव्हा आपोआपच समानता आपल्याला लक्षात घ्यावी लागते. पूर्वीच्या काळी आपल्याला महाराणी ताराबाई, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांसारख्या अनेक स्त्रियां बरोबरच इंदिरागांधी, प्रतिभाताई पाटील यांच्या मोठेपणाची उदाहरणे दयावी लागतील आणि या उदाहरणांवरून एक (काळ कुठलाही असो स्त्रीसोबत पुरूश आणि पुरूशांसोबत स्त्री असेच मानवी जीवन आपल्याला दिसेल. किंबहुना आपल्याला हे नाकारता येत नाही.) गोश्ट आपल्या लक्षात यायला पाहिजे आणि ती म्हणजे स्त्री जर सक्षम असेल तर स्त्री-पुरूश समान संस्कृती (पुरूशप्रधान नाही) जन्माला येईल असे मला वाटते.

एखाद्या स्त्रीचा भाऊ असो अथवा नवरा किंवा वडिल याच व्यक्ती स्त्रीला घडवित असतात. तसेच मुलगा असो अथवा देशाचा कुणी मोठा व्यक्ती याला घडविणारी त्याची आई ही एक स्त्री असते. म्हणून स्त्री आणि पुरूश या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत असे आपणास ठामपणे म्हणावे लागते.

यासाठी खेदाने सांगावी लागते ती गोश्ट अशी की आज आपल्याला समाजामध्ये अनेक विकृती जडलेल्या पुरूशांमुळेच समाजातील स्त्रीपुरूश समानता धुळीला मिळाली असे वाटते. कारण समाजात कुठे तरी काहीतरी चांगले घडत असतानाचं कुठेतरी विकृत घटना घडते आणि समाजातील समतोल बिघडतो. याला इलाज नाही म्हटले तरी प्रश्न सुटत नाही. आणि व्यक्तिवर चांगल्या संस्काराची जडण-घडण झाली तर असे होणार नाही असे सुद्धा ठामपणे म्हणता येणार नाही. याबाबत माधुरी साकुळकर म्हणतात. त्या प्रमाणे, ''संस्कृती म्हणजे काय? सुसंस्कृत कोणाला म्हणावे? यांना सारख्या प्रश्नांचा शोध घेण्याची आजकाल तर आवश्यकता भासते, कारण सगळीकडे असंस्कृतपणा, रानटीपणा, स्वार्थ, पे्रताच्या टाळूवरचे लोणी खाण्याचा प्रकार आढळतो. सांस्कृतिक Úहास आणि मूल्यहिनतेच्या काळात संस्कृतीची सोपी, सरळ, व्यवहार्य, साधी कालसुसंगत व्याख्या करणे आवश्यक आहे. कारण संस्कृतीचा आधार असलेली मूल्यसंकल्पना, मूल्यव्यवस्था नाहीशी होत आहे. 'मूल्यशिक्षण' च्या पिरियडमध्ये मूल्य शिकण्याची गरज आपल्याला भासते. खरं तर थोरा-मोठयांच्या आचारणातून पुढच्या पिढीत सहज संस्कार आजवर होतं. आता याची जागा 'मूल्यशिक्षणाचा तास' आणि संस्कार वर्गांनी घेतलेली आहे. ..... आत्मतृप्त, आत्ममग्न, स्वार्थालिप्त जगणं हा जीवनाचा मार्गच बहुतेकांनी स्वीकारलेला आहे. तरीही आशेच किरण आहे. काळया ढगाला रूपेरी किनार आहेच. कारण माणुसकी अजून जिवंत आहे. प्रामाणिकपणा अजूनही तग धरून आहे, म्हणूनच जीवन जगण्यासारखे आहे.''3 असे सांगून गुन्हेगारी वर्तनासाठी शैक्षणिक व आर्थिक मागसलेपण ही प्रमुख कारणे असल्याचे म्हटले आहे. एवढेच नव्हे तर, ''व्यक्तिगत, सामाजिक, कौटुंबिक कारणांबरोबरच चुकीचा आहार हे गुन्हेगारीचेच नव्हे तर एकूणच समाजविघातक प्रवृत्तीचं एक मूलभूत कारण आहे. डाॅ. अलेक्झांडर स्काॅस यांनी या विशयात प्रगतीचं एक मूलभूत कारण आहे. यांच्यामते आहारातले योग्य ते बदल गुन्हेगारी प्रवृत्ती आणि पर्यायानं गुन्हेगारीचं प्रमाण कमी करण्याच्या दृश्टीने महत्त्वाचं योगदान देतात.''4 (243) आहाराचा संबंध थेट मानवी मेंदूशी येतो. माणूस ज्या गोश्टी सेवन करतो. त्यावर अनेक गोश्टी अवलंबून असतात. ज्याप्रमाणे चांगल्या वाचनाच्या चांगला परिणाम शरीर आणि मनावर होतो, त्याचप्रमाणे चांगल्या अन्न सेवानाचा शरीर मनावर परिणाम चांगला होतो. एकंदरीत वाचनाचा आणि आहारावर मानवाच्या विचारांची जडण-घडण होताना आपण बघतो.

वाचन आणि शिक्षणामुळेच आज स्त्रियांमध्ये अर्तबाह्य बदल झालेले दिसतात. स्त्रियांमधील झालेल्या बदलाचे वर्णन करताना अरूणा ढेरे म्हणतात, ''बाई जमिनीच्या पोटात' उतरून संशोधन करायला लागला. बाई डोंगर शिखर सर करायला लागली; बाई अंतराळात फिरून यायला लागली. आता तिला कसली भीती आणि कसली मर्यादा?

पुरूशाच्या सोबतीनं, मदतीनं, बरोबरीनं काम करता कतरा त्याचा हात सोडून बाई एकटी कर्तृत्व गाजवायला लागली. मिळालेली संधी घेत राहिली. नव्या संधी निर्माण करत राहिली. तिची हौस, तिची स्वप्न आणि तिची गरज तिला घरातून बाहेर खेचत गेली. घर संसार चालवताना कधी स्वतःच्या क्षमतांचा उपयोग म्हणून आणि कधी घराची निकड म्हणून ती नोकरी करू लागली, स्वतःचे व्यवसाय उभारू लागली, 'सातच्या आत घरात' असण्याची मर्यादा तिच्या बाहेर पडणाÚया पावलांनी हळूहळू पुसून टाकली.

कधी क्लास, कधी नोकरी, कधी बाजार हाट, कधी कौटुंबिक भेटी संध्याकाळी बाईलनं बाहेर असणं किंवा बाहेर पडणं बदलत्या जीवन शैलीनं क्रमप्राप्त झालं.5 एकंदरीत तिच आधुनिक मर्यादांचं भान ज्यांना असेल तो भंग ती स्त्री असो वा पुरूश आपण सक्षम म्हणायला हरकत नाही. म्हणून शेवटी म्हणावेसे वाटते की शिक्षणामुळे स्त्री सुशिक्षित झाली तर तिच्यामुळे समाज आणि देशही सुशिक्षित होईल. तरच ती काही प्रमाणात सक्षम झाली असे म्हणू शकू, परंतु यासाठी गरज आहे ती शिक्षण, सकस कुटुंब आणि समंजस विचारांची.

निश्कर्श:

1. भारतीय संस्कृती ही पुरूशप्रधान संस्कृती म्हणून ओळखली जाते.
2. समाजामध्ये समंजस पुरूशासोबतच विकृतीजन्य पुरूशही आहेत.
3 आज 21 साव्या शतकात शिक्षणामुळे झालेले बदलही जाणवतात.
4. आज काही ठिकाणी स्त्री-पुरूश घरातील जबाबदाÚया वाटुन घेताना दिसतो ही कदाचित बदलत्या समाजाची नांदी म्हणावी लागेल.

5. शिक्षणामुळे स्त्रियांमध्ये निर्णयक्षमता, मर्यादांचे भान असणारी एक सजग संस्कृती निर्माण होताना दिसते.

संदर्भ:

1. अर्वाचीन मराठी काव्यमिमांसा,' डा ॅ. अक्षयकुमार काळे (गौरवग्रंथ), विभाग चार: नवे काव्यप्रवाह 'स्त्रीवाद आणि मराठी कविता' नीरजा, पृ. क्र. 539.
2. तिची स्पंदन', माधुरी साकुळकर, लाखे प्रकाशन, नागपूर प्र. आवृ. 18 डिसें. 2021, पृ.क्र. 74,75
3. उ.नि.पृ.क्र. 128,29
4. तत्रैवं - पृ.क्र. 243
5. 'स्त्री आणि संस्कृती' अरूण ढेरे, लेख 'सातच्या आत घरात' अभिजित प्रकाशण पुणे, पृ.क्र. 170-71 संदर्भग्रंथ:.'तिची स्पंदनं', माधुरी साकुळकर, लाखे प्रकाशन नागपूर, पृ. आवृ. 18 डिसें. 2021
6. अर्वाचीन मराठी काव्यमिमांसा' डा. अक्षयकुमार काळे (गौरव ग्रंथ), विभाग चार: नवे काव्यप्रवाह 'स्त्रीवाद आणि मराठी कविता, नीरजा
7. स्त्री आणि संस्कृती' अरूण ढेरे, लेख 'सातच्या आत घरात' अभिजित प्रकाशण पुणे

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

स्त्री—पुरूष समानता शासन, प्रशासन व भूमिका

प्रा.वर्षा वैजनाथ चंदनशिवे
सहा.प्राध्यापक, ने.हि.महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी, जिल्हा—चंद्रपूर
ई मेल – vcganvir25@gmail.com

सारांश :

प्रस्तुत शोधनिबंधातून स्त्री—पुरूष समानतेचा बाबतीत शासन प्रशासनाची भूमिका व यातील समस्या व उपाययोजनांचा शोध घेण्यात आलेला आहे. यासाठी स्त्री—पुरूष समानता घडवून आणण्यासाठी समाजाकडून होणारे प्रयत्न व शासनाकडून होणारे प्रयत्न याची यथायोग्यता व समर्पक्ता जाणून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना :

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला व स्वतंत्र भारताच्या संविधानातून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यांना वृध्दीगंत करणाऱ्या मुलभूत अधिकाराचे समर्थन करण्यात आले. म्हणूनच लोकशाहीची जननी म्हणवल्या जाणाऱ्या इंग्लडमध्ये १९२० मध्ये स्त्रीयांना मतदानाचा अधिकार मिळाला परंतू भारतात तो संविधान अंमलात आल्याबरोबरच मिळाला. याचाच अर्थ राजकीय अंगाने समानतेची संधी भारतीय स्त्रीयांना मिळाली परंतू सामाजिक व आर्थिक, धार्मिक बाजूने स्त्रीयांना संधी मिळविण्यासाठी फार मोठा संघर्ष व चळवळी या नित्य जीवनाचा भाग बनल्या आहेत. पुर्वापार चालत आलेल्या समाजव्यवस्थेत भेदविरहीत समाजव्यवस्था निर्माण होण्याच्या दृष्टीने आवश्यक मुल्यव्यवस्थेची रूजुवात येथे होउ शकली नाही. त्यामुळे आजही स्त्री—पुरूष समानता, स्त्रीवाद याचे चर्वण चालूच आहे. स्त्रीवादाचा अर्थ प्रत्येकजण आपापल्या परिने काढत असतो. आणि त्यामुळे स्त्री—पुरूष समानतेबाबत अर्थाबाबत विविधता आढळून येते.

कितीतरी स्त्रीवादी अभ्यासकांनी आणि स्त्रियांच्या संघटनानी राजकीय दृष्टया आणि वैचारिक दृष्टया अशी समिक्षा करून वर्ग, लिंगभाव आणि भारतीय संदर्भात जात या कोटी क्रमाचे विश्लेषण करून गुंतागुंतीचे आकलन मांडले आहे. स्त्रीवादी दृष्टीने नव्या वाटा शोधतांना आपण चूकीच्या गोष्टी टाकतांना मुळात असणाऱ्या क्रांतीकारक शक्यता देखील सोडून देता येणार नाहीत. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत अनेक जण नवीनतम घेण्याच्या मार्गावर असतांनाच पुन्हा एकदा धार्मिक मुलतत्ववादी उंचबळून येतांना दिसतात. यातून जुन्याच प्रवृत्ती उफाळून येतात. त्यामुळे स्त्री—पुरूष विचार मांडणाऱ्यांच्या अनेक संहिता समाजवाद व आमुलाग्र सामाजिक परिवर्तनाशी आपले नाते सांगण्याचे कार्य करतांना आढळतात.

स्त्री—पुरूष समानतेचा अर्थ राजकीय संदर्भात किंवा शासन प्रशासनाच्या संदर्भात पुढीलप्रमाणे अपेक्षित आहे. शब्दकोषातील स्त्रीवादाच अर्थ देखील याचप्रमाणे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टये :

१) स्त्री—पुरूष समानतेच्या आधारावर महिलांच्या हक्कांचे समर्थन.
२) स्त्री—पुरूष समानतेच्या आधारावर राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक समानतेचे समर्थन.
३) स्त्री आणि पुरूष दोघांनाही समान हक्क आणि संधी असाव्यात हा विश्वास.

बरेचदा लोक युक्तीवाद करतात की स्त्रीया पुरूषासारख्या समान नाहीत म्हणून समानता असू शकत नाही. दुसऱ्या शब्दात शारिरीक दृष्टया वेगळेपण असल्याने समानता असु शकत नाही. ''समान'' चा अर्थ समान नाही हे समजून घेणे महत्वाचे आहे. येथे समानता ही समान हक्क आणि समान संधी या मुद्याची आहे. ज्याप्रमाणे शाळेत प्रवेश घेतांना दोन मुलांना यापैकी एकाला शारिरीक दृष्टया कमकुवत व लहान म्हणून प्रवेश नाकारणे, त्याला शिक्षणापासून वंचीत ठेवणे अन्यायकारक आहे. त्याचप्रमाणे पृथ्वीवरिल प्रत्येक मानव प्राणी मग स्त्री अथवा पुरूष या दोघांनाही समान हक्क व संधीचा अधिकार असणे होय.

भारतीय शासनव्यवस्थेत प्राप्त स्त्री—पुरूष समानतेचा विचार केला असता भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून स्त्रीयांना सर्वच क्षेत्रात समानतेचा अधिकार देण्यात आले आहेत. परंतू राजकीय क्षेत्रात महीलांच्या सहभागाचे प्रमाण विविध पदावर असलेल्या नियुक्त्या, भरत्या या पुरूषांच्या बरोबरीच्या नाहीत, संयुक्त राष्ट्र संघाद्वारा आयोजित १९९५ मध्ये जागतीक महिला सम्मेलना मध्ये पहिला मानव विकास रिपोर्ट सादर झाला. ज्यात संपूर्ण जगात स्त्री जनप्रतिनिधी ज्या कायदेमंडळात निवडून आल्या त्यांची पुरूषांच्या तुलनेत केवळ १० टक्के संख्या होती. मंत्री स्तरावर हि संख्या ६ टक्के होती. महीलांच्या या राजकीय विकासाच्या चार बाजू लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

१) राजकीय जागरूकता.
२) राजकारणातील सहभागित्व.
३) राजकीय नेतृत्व प्राप्त करणे.
४) नेतृत्व प्राप्त करून निर्णयाला प्रभावित करणे अथवा निर्णयाला दिशा प्रदान करणे.

भारतीय संविधानात ७३ व ७४ वी घटनादुरूस्ती करून स्थानिक स्वशासन ३३ टक्के आरक्षण महीलांना देऊ केले. महाराष्ट्रसारख्या प्रगत राज्यांने महिलांना स्थानिक स्वशासनात ५० टक्के आरक्षण देऊ केले आहे. अर्थात या मार्गावर चालणे व या आरक्षणाचा फायदा घेउन आपल्या उन्नतीचा मार्ग प्रशस्त करणे ही महिलांची स्वत:ची

जबाबदारी आहे. राज्य विधिमंडळे व संसदेत मात्र असे आरक्षण मिळाले नाही. महिला आरक्षण विध्येयक संसदेमध्ये पारित होऊ शकले नाही. त्यामुळे महिलांच्या बाबतीत राजकीय पक्षांची भूमिका देखील महत्वाची ठरते. अर्थात संख्येत ५० टक्के असलेल्या स्त्री शक्तीचा देशाच्या विकासात उपयोग करायचा यासाठी रचनात्मक आराखडा बनविण्याची गरज आहे.

भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून स्त्रीयांचा राजकीय, सामाजिक व आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी सती प्रथेविरूध्दचा कायदा, बालविवाह प्रथा बंद कायदा, हुंडा प्रथा विरोधी कायदा इत्यादी कायदे तयार केले. ज्यामुळे त्यांचा सामाजिक दर्जा उंचावणे शक्य होईल. भारतीय स्त्रीयांचा राजकीय विकास आणि क्रियाशिलता सिध्द करणारी काही विशेष उदाहरणे म्हणजे राजकीय व्यवस्थेत सर्वोच्च स्थानावर कार्य केलेल्या इंदिरा गांधी, आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रावर आपली छाप सोडणाऱ्या श्रीमती विजय लक्ष्मी पंडीत तसेच सरोजीनी नायडू, या महिलांना जे स्थान प्राप्त केले व महिला जागृतीच्या संदर्भातील विशेष संकेत दिलेले आहेत.

असे असले तरी भारतात प्राप्त या संविधानिक अधिकारांचा उपयोग भारतातील स्त्रीया करित आहेत काय? राजकीय पक्षांकडून काही ठराविक प्रमाणात स्त्रीयांना संधी मिळत असली तरी ती केवळ प्रस्थापित राजकीय श्रेष्ठीजणांपुरतीच ती मर्यादित आहे असे म्हणता येईल. त्यामुळे भारतीय स्त्रीयांना शासन प्रशासनात सहभागी होण्यापुढील काही अडथळयाचा विचार पुढील प्रमाणे करावा लागेल.

१) भारतीय सामाजिक दर्जा.
२) स्त्रीयांच्या शिक्षणाचा दर्जा.
३) स्त्रीयांमधील निर्धनता.
४) स्त्रीयांमधील संकूचित वृत्ती.
५) स्त्री–पुरूष सामाजिक भेदभाव.
६) नैतिकतेचे दुय्यम मापदण्ड.
७) स्त्रीयांमधील असुरक्षिततेचे भय.
८) राजकीय पक्षांची दुषीत स्वार्थ प्रवृत्ती.
९) भारतातील खर्चिक निवडणूक प्रणाली.
१०) स्त्रीयांमधील राजकीय जागरूकतेचा अभाव.
११) समाजातील नितिमत्तेचा अभाव.

भारतीय स्त्रीया जोपर्यंत शासन प्रशासन व्यवस्थेमध्ये जोपर्यंत मोठया प्रमाणात सहभागी होणार नाहीत तोपर्यंत सामाजिक स्तरावर देखील त्याचे सकरात्मक परिणाम जाणवणार नाहीत. त्यामुळे स्त्री–पुरूष समानता येण्याच्या दृष्टीने देखील काही महत्वपुर्ण घटकांचा जाणीपुर्वक विचार करणे व कृतीशील आराखडा बनविणे आवश्यक ठरते.

राजकीय जागरूकता :

स्त्रीयांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी अथवा स्त्री–पुरूष समानता खऱ्या अर्थाने साध्य करण्यासाठी त्यांच्यात त्याच्या राजकीय अधिकाराची जाणीव करून देणे आवश्यक आहे. ज्या पध्दतीने स्थानिक शासनामध्ये किंवा पंचायतराज व्यवस्थेमध्ये स्त्रीयांना आरक्षण मिळाल्यानंतर पुरूष देखील स्त्रीयांना या निवडणूकीत उभे राहण्यास प्रोत्साहीत करतांना दिसतात. काही ठिकाणी सरपंच म्हणून स्त्रीया असल्यातरी त्यांचे पतिचे कारभार करतात. परंतू अलिकडच्या काळात काही महिला सरपंच देखील स्वतंत्रपणे निर्णय घेत गावाच्या विकासात भर घालत आहे. नगरसेविका, नगराध्यक्षा म्हणून देखील स्वतंत्र निर्णयक्षमता दाखवत आहोत. अर्थात या राजकीय संस्थामध्ये सहभागी होण्यासाठी स्त्रीयांवर दबाव आल्याचा देखील आढळतो मात्र या सर्व प्रक्रियेमध्ये स्त्रीया आपल्या राजकीय अधिकारांच्या प्रति जागरूकता निर्माण होतांना दिसत आहे. मतदान प्रक्रियेत तर स्त्रीयांमोठया प्रमाणात सहभागी होत होताच परंतू सत्तेत सहभागी होण्याच्या या संधीमुळे त्यांच्या अधिक जागरूकता आल्याचे आढळते. जसे गावातील दारूबंदीचा ठराव आणून ग्रामसभेत आपले राजकीय अधिकारांचा सर्वोतोपरी उपयोग करीत आहेत. म्हणजे संधी मिळाल्यास आपल्या कर्तृत्वाचा परिचय करून देतांना दिसतांत त्यामुळे राजकीय जागरूकता विविध पातळीवरच्या महिलांपर्यंत पोहचविण्याची जबाबदारी शासनाची आहे.

आर्थिक स्वावलंबन :

भारतातील स्त्रीयां आजही मोठया प्रमाणात आर्थिक दृष्टया स्वावलंबी नाही. ज्या स्त्रीया आर्थिक दृष्टया स्वालंबी असल्या तरी त्या कुटूंबाच्या अथवा समाजाच्या अथवा राजकीय अशा प्रक्रियेत किती निर्णय स्वतंत्रपणे घेउ शकतील हा एक स्वतंत्र अध्ययनाचा विषय आहे असे असले तरी आर्थिक दृष्टया स्वावलंबी स्त्रीया या अधिक आत्मविश्वासाने व कणखरपणे समाजात वावरतांना दिसत आहेत. याचाच अर्थ असा की, आर्थिक स्वयंपुर्णता व्यक्तीला आपले वैचारिक पाठबळ देण्यासंदर्भात स्वतंत्रपणे क्रियाशील झालेल्या दिसतात.

भारताच्या कर्मचाऱ्यांमध्ये सहा वर्षापूर्वीच्या तुलनेत कमी महिला आहेत. ग्रामीण भागात १८ पेक्षा जास्त रोजगार नाहीत. २०११–१२ मध्ये ग्रामीण भागात २५ टक्के आणि शहरी भागात १५ टक्केवरून १४ टक्के इतके प्रमाण होते २०१७ मध्ये शहरी भागात पगारदार महिलांच्या संख्येत ५२ टक्केपर्यंत वाढ झाल्याचे आढळून येते. ग्रामीण आणि शहरी भारतातील पुरूष आणि स्त्रीया दोघेही कामासाठी घराबाहेर पडतात परंतू महिला कर्मचाऱ्यांमध्ये सातत्याने घट होतांना दिसत आहे. १९९३ मध्ये ग्रामीण भागांत ३३ टक्के महिला कामावर होत्या तर २०११–१२

मध्ये हे प्रमाण टक्के घसरून २५ टक्के इतके झाले. तर शहरी भागातील महीलांचे प्रमाण १५ टक्के पर्यंत आले आहे. कोरोना काळात तर रोजगारांचे प्रमाण आणखी घटले आहे. अर्थातच स्त्रीयांमध्ये आत्मविश्वास, स्वयंपूर्णत:, निर्णयक्षमता या वाढीस लावण्यासाठी आर्थिक सुदृढता आवश्यक ठरते. या सर्व ठिकाणी आणि सर्व काळात स्त्रीयांचे आर्थिक स्वावलंबन आवश्यक ठरते. ज्याशिवाय सामाजिक व राजकीय भूमिका वाढविण्यासाठी पोषक वातावरणाची निर्मिती ही शासनाची जबाबदारी ठरते.

समान शिक्षण :

देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी स्त्री शिक्षण महत्वाचे ठरते. सर्व प्रकारचे समस्यांवरील हे एक अतिशय प्रभावशाली औषध आहे. एक सुशिक्षीत महिला तिचे वैयक्तिक व व्यावसायिक जीवन दोन्ही व्यवस्थित करण्यासाठी सक्षम असते. एक सुशिक्षीत स्त्री चांगली आई, कार्यकर्ता आणि नागरिक होण्यासाठी आवश्यक सर्व कौशल्ये, ज्ञान आणि आत्मविश्वास प्रदान करित असते. एक सुशिक्षीत महिला चांगली पगारदार व अधिक उत्पादनक्षम असू शकते. तसेच योग्य प्रशासक व नेतृत्व देखील प्रदान करू शकते. अर्थात यासाठी पुरूषाइतकीच समान संधी शिक्षणाच्या बाबतीत स्त्रीयांना मिळणे गरजेचे असते. याबाबतीत सकारात्मक विचार समाजमानसात दिसून येत असले तरी आजही पुरूषांना अधिकची संधी मिळतांना दिसत आहे.

सद्या देशाच्या जी.डी.पी. मध्ये भारतीय महीलांचे योगदान १८ टक्के आहे. जे जगातील सर्वात कमी आहे. आणि भारताच्या एकुण श्रमशक्तीच्या एकूण २५ टक्के केवळ महीला आहेत. भारतातील मुलीवर घरकामाचे ओझे हे भारतासाठी सगळयात मोठे संकट आहे. भारतातील स्त्रीया विनावेतन काळजीच्या कामावर खर्च करतात, त्यापैकी ८५ टक्के वेळ त्यांचा घरकामावर खर्च होतो. ''ज्या मुली दररोज दोन तास घरकाम करतात त्यांची माध्यमिक शाळा पुर्ण होण्याची शक्यता ६३ टक्के इतकी राहते'' एका दशकापासुन शिक्षण एक हक्क आहे. असा हक्क भारतीय मूली हक्कांने बजावू शकत नाही. याला कारण अनेक अडथळे आहेत. मात्र हे अडथळे पार केल्याशिवाय या अधिकाराचा उपयोग घेता येणार नाही.

कुटूंब व समाजातील सहकार्य :

स्त्रीयांचा शासन व प्रशासनामध्ये सहभाग घडून येण्यासाठी कुटूंबातील सहकार्या शिवाय पर्याय नाही. स्त्रीयांची व्यक्तिमत्वाची घडण एक चांगल्या पध्दतीने करू शकते सातत्याने प्रोत्साहनाने आपली कौटूंबिक व सामाजिक बाजू सांभाळणाऱ्या स्त्रीयांची अनेक उदाहरणे सांगता येतील. स्त्रीयांसाठी काम करणाऱ्या पुढाऱ्यांनी राजकीय हक्कांची समान मतदानाचा अधिकार आणि संसदेत प्रतिनिधीत्व इत्यादी मागण्या मोठया प्रमाणात केल्या यातून पुढे शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी १९२० साली विमेन्स इंडियन असोसिएशन आणि ऑल इंडिया विमेन्स कॉन्फरन्स हया संस्था अस्तित्वात आल्या. मात्र वैदिक काळातील कल्पनावर आधारित हिंदू आदर्शवादाला समाज सुधारकांनी आणि स्त्रीयांच्या संघटनानी स्त्रीयांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नामुळे धोका पोहचला.

श्रोमिला थापर, ''स्त्रीयांच्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीला भारतीय सामाजिक परिस्थितीमध्ये लगेचच काही समर्पकता आहे असे वाटत नाही. स्त्री स्वातंत्र्य हे वाढलेल्या शैक्षणिक संधीमुळे ज्यांना धंदेवाईक शिकवण मिळालेली आहे. की ज्या स्त्रीयांची कौशल्ये त्यांना घरगुती कामांमध्ये डांबून ठेवल्यामुळे वाया गेली असती अशी नागरी मध्यमवर्गीय स्त्रीयांचे फलित आहे.''

आज स्थानिक संस्थामधील आरक्षणामुळेच ग्रामीण भागातील कुटूंबे स्त्रीयांच्या राजकारणातील प्रवेशाला व्यवहार्य आणि अपरिहार्य मानून सहकार्यास तयार झालेली आढळून येतात. यामुळे कुटूंब व सामाजिक सहकार्यातून स्वंय उत्कर्ष करण्याची अभिनव संधी स्त्रीयांसाठी उपलब्ध झाली आहे. या संधीचा पुरेपूर उपयोग करून घेणे सर्वस्वी स्त्रीयांच्या अखत्यारितील बाब आहे.

स्पर्धात्मक परिक्षा संधी :

१९५१ पासून जेव्हा पहिली महिला भारतीय प्रशासकीय सेवेत सामील झाली. आज २०२० पर्यंत आय. ए.एस. अधिकाऱ्यांमध्ये महिलांची संख्या १३ टक्के आहे. १९५१ ते २०२० दरम्यान नागरी सेवामध्ये प्रवेश केलेल्या ११,५६९ अधिकाऱ्यापैकी केवळ १५२१ इतक्या महिला होत्या. असे अशोका विद्यापिठातील त्रिवेदी सेंटर फॉर पोलिटीकल डेटाद्वारे संकलित भारतीय प्रशासकीय सेवा अधिकारी डेटासेंटरचे विश्लेषण दाखविते १९७० मध्ये आय.ए.एस.मध्ये प्रवेश करणाऱ्या पैकी ९ टक्के महिला होत्या. २०२० पर्यंत हे प्रमाण केवळ ३१ टक्के पर्यंत वाढले आहे. सध्या सेवारत आय.ए.एस. अधिकाऱ्यापैकी २१ टक्के महिला सेवारत आहेत असे नॅशनल इन्फॉर्मेटिक्स सेंटरचा डेटा दर्शिवते.

सध्या स्पर्धा परिक्षेच्या माध्यमातून मिळणाऱ्या नोकऱ्या या अधिक खात्रीशीर, सुरक्षित व प्रतिष्ठित ही समजल्या जातात. मात्र या साठी लागणारा कालावधी, सरकारचे वेळकाढू धोरण, धरसोडपणा यामुळे मुलींच्या शिक्षणासाठी लागणारी शिस्त व कालावधी याबद्दलचा संयम व सहनशीलता याची जाणवा दिसून येते असे असले तरी ज्या मुली या स्पर्धा परिक्षा देतात या सर्वोत्कृष्ट निकाल देण्यात भारतीय मूली अग्रेसर आहेत. मात्र यासाठी कुटूंबाकडून मिळणारे प्रोत्साहन व समाजाकडून मिळणारा प्रतिसाद देखील महत्वाचा ठरत असतो. मात्र ज्यांना संधी मिळते त्या सर्वोत्कृष्ट देण्याचा प्रयत्न करत असतात. जसे किरण बेदी शासन प्रशासन सहभागी होण्याची सातत्याने धडपड स्त्रीयांची चालू आहे. मात्र हे प्रमाण वाढविण्यासाठी अधिक प्रयत्नांची पराकाष्टा करावी लागेल.

सुरक्षित वातावरण :

भारतात मागील १० वर्षाच्या काळात स्त्रीयांवरील लैगिंक अत्याचारांचे प्रमाण ४४ टक्यांनी वाढले आहे. अशावेळी सार्वजनिक जीवनात काम करणाऱ्या स्त्रीया नोकरदार महिला, शालेय शिक्षण घेणाऱ्या मुली यांच्या बाबत असुरक्षित वातावरण निर्मिती मोठया प्रमाणात झालेली आहे. सातत्याने भिती, संशयाच्या वातावरणात वावरतांना आत्मविश्वासाची कमतरता भासतेच त्यामुळे शासन व प्रशासनात काम करणाऱ्या स्त्रीयांवरिल एक दडपण असल्याचे जाणवते. कामांच्या ठिकाणी देखील अशा प्रकारच्या घटना घडत असल्यामुळे असुरक्षित वाटू लागते. प्रतिनिधीक स्वरूपात स्त्रीयांचा समावेश संख्यात्मक व गुणात्मक ठरवित असतांना त्यांना मिळणारे सामाजिक पोषणांची जबाबदारी व्यवस्थेने उचलणे आवश्यक ठरते. स्त्रीयां केवळ स्वत:च्या उत्थानासाठी लढा देत असते नव्हे तर अनेक सामाजिक, राजकीय, शेतकऱ्यांच्या सर्वच चळवळीमध्ये सहभागी होत असतात. मात्र या सहभागी स्त्रीयांना देखील अनेक अनैतिक घटनांचा सामना करावा लागतो. नेतृत्वाच्या सर्व स्तरावर स्त्रीयांच्या सहभागाची अनुपस्थिती ही वेगवेगळया प्रमाणात आजपर्यंत चालू आहे. संघटनेच्या आणि एकत्रिकरणाच्या प्रक्रियेत स्त्रीयांची मदत घेतली जाते. मात्र नेतृत्वाच्या महत्वपुर्ण स्तरावर किंवा निर्णय प्रक्रियेमध्ये त्यांना कधी सहभागी करून घेतले जात नाही. स्त्री सुरक्षितचे गरज सर्वच पातळीवर व सर्वक्षेत्रामध्ये आवश्यक झालेली आहे.

सामाजिक व राजकीय सद्भाव :

समाजिक चळवळीच्या माध्यमातून स्त्री संघटनाचा जन्म झाला, त्यांची विचारसरणी साधारणपणे सारखीच होती. स्त्रीयांच्या मुक्तीच्या चळवळी केवळ स्त्रीयांना पारंपारिक जोखडातून मुक्त करणे एवढाच अभिप्राय होता. मात्र यामुळेच पारंपारिक पत्नी, घरवाली, माता यांच्या भमिकेला बळकटी देण्याच्या विरूध्द लढा देण्याचा उत्साह पूर्णपणे संपुष्टात आला आहे. शासन प्रशासनात प्रवेश करण्यासाठी पूर्वी समावेश न केल्या गेलेल्या उच्चभ्रू महिलांचा एका ठराविक क्रमाने बनलेल्या या चौकटीला या महिला आव्हान देत नविन पूर्वी नाकारले गेलेले हक्क मिळविण्याचा प्रयत्न म्हणून आपल्या मागण्या त्या मांडतात परंतू समाज धारणेच्या स्थैर्याला धक्का लावण्याचे सामर्थ्य त्या एकविटतांना दिसत नाहीत. म्हणूनच राजकीय पक्षांकडून देखील महिलांना उमेदवारी देतांना अशाच ठिकाणी उमेदवारी दिली जाते ज्या ठिकाणी निवडून येण्याची शक्यता नसते. त्यामुळे पारंपारिक मूल्यव्यवस्थेत छेद देत नवीन व्यवस्था म्हणजे समता मूलक व्यवस्था स्थापन करण्यासाठी सामाजिक व राजकीय सद्भाव निर्माण करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

निष्कर्ष :

यावरून असे म्हणता येईल स्त्री–पुरूष समानता शासन प्रशासनात आणावयाची असेल तर केवळ संविधानात्मक तरतुदीनेच नव्हे तर नवीन मुल्यव्यवस्था, शिक्षणव्यवस्था देखील घडवावी लागेल तर शासन प्रशासनाच्या प्रत्येक टप्यावर स्त्रीयांच्या शक्तीचा पुरेपूर फायदा घेता येईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१) शहा, घनश्याम, 'भारतातील सामाजिक चळवळी', डायमंड पब्लिकेशन, प्र.आ. २००८, पुणे.
२) भागवत विद्युत, 'स्त्रीवादी सामाजिक विचार', डायमंड पब्लिकेशन, प्र.आ.२००८, पुणे.
३) रानडे, प्रतिमा, 'स्त्री प्रश्नांची चर्चा', एकोणीसावे शतक, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ.१९९१.
४) पाटील शोभा, 'स्त्रीवादी विचार आणि समितेचा मागोवा', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, प्र.आ.२००७.
५) डॉ.लांजेवार वि.साधना,'विविध धर्मातील, नोकरी करणाऱ्या स्त्रीयांचा दर्जा व भूमिका', प्रकाशक ठाकरे संजय, सर साहित्य केंद्र, नागपूर ३४.
६) लवानिया जैन, 'भारतीय सामाजिक व्यवस्था', रिसर्च पब्लिकेशन, नई दिल्ली.
७) जुनहारे राजेंद्र, लोकमत वर्तमानपत्र, ६ जुलै २००६.

प्रा.वर्षा वैजनाथ चंदनशिवे

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

भारतीय क्रीडा संस्कृतीत महिलांचा सहभाग व योगदान – एक अध्ययन

डॉ. प्रा. वसंत निनावे
सहा. प्राध्यापक शारीरिक शिक्षण न. प. शिवाजी महाविद्यालय मोवाड, जि नागपूर

सारांश:

'खेळ ' ही समाजात निर्माण केलेली एक प्रणाली आहे ज्यामध्ये एखाद्या व्यक्तीचे केवळ शारीरिकच नव्हे तर मानसिक विकास देखील होते, खेळ हा व्यायामाचा प्रकार आहे. प्राचीन काळी लोक खेळांना करमणुकीसाठी वापरले जाणारे साधन मानत असत पण आता शाळांमध्ये खेळ हा विषय म्हणून शिकविला जातो . आजच्या काळात, महिलांनी स्वतःला क्रीडा जगतात पुरुषांइतकेच प्रगत केले आहे तसेच भारतातील अनेक महिलांनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर देशाचे नाव उंचावले आहे. क्रीडा क्षेत्रातील आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सुद्धा महिलांची शक्ती एक चमकदार तारा म्हणून उदयास आली आहे. कोणतेही खेळ हे खेळाडूंना चांगले भविष्य आणि व्यावसायिक जीवन प्रदान करते. खेळाद्वारे नाव, प्रसिद्धी आणि पैसा प्राप्त करण्याची क्षमता आहे. काही लोक आपल्या शरीराची आणि मनाची तंदुरुस्ती, आनंद उपभोगण्यासाठी नियमितपणे खेळतात. तथापि काहीजण आपल्या आयुष्यात मौल्यवान दर्जा मिळवण्यासाठी खेळतात. वैयक्तिक आणि व्यावसायिक जीवनात कोणीही खेळाचे मूल्य दुर्लक्षित करू शकत नाही. असा विश्वास आहे की खेळ आणि सामर्थ्य एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. हे खरे आहे की खेळात भाग घेण्याऱ्या एखाद्या व्यक्तीकडे सामान्य व्यक्तीपेक्षा जास्त सामर्थ्य असते आणि आजच्या युगात पुरुष इतकेच महिला सुद्धा विविध खेळामध्ये आपले नाव उंचावत आहे. प्रस्तुत शोध-पत्रात भारतीय क्रीडा संस्कृतीत महिलांचा सहभाग व योगदान यावर चिंतन करण्यात आलेले आहे.

बिजशब्द: क्रीडा, संस्कृती, महिला, खेळ इतिहास,

उद्देश्य:

1. महिलांचा खेळात सहभाग अभ्यासणे
2. ली आणि स्त्रियांसाठी खेळाचे फायदे अभ्यासणे
3. महिलांचा खेळ संस्कृतीचा इतिहास अभ्यासणे
4. महिलांच्या व्यक्तिमत्व विकासाच्या दृष्टीने क्रीडेचे महत्व अभ्यासणे

प्रस्तावना:

भारतात खेळ सर्वधर्म समभाव या धोरणावर आधारित आहे, जात, वर्ग आणि भाषेच्या आधारे कोणाचाही भेदभाव केला जात नाही, प्रत्येकजण आपल्या देशासाठी एकत्र खेळतो, हे दर्शवते की भारतात विविधतेतही एकता आहे. तसेच भारतातील लिंगाच्या आधारे खेळामधील भेदभाव दूर झाल्यापासून मुला-मुलींना खेळात समान संधी मिळाल्या आहेत. एकोणिसाव्या शतकापर्यंत महिलांना जाहीरपणे खेळात भाग घेण्याची परवानगी नव्हती, परंतु हळूहळू बदल घडून आले. महिलांच्या पारंपरिक भूमिकेत महिलांना खेळात किंवा क्रीडा क्षेत्रात स्थान नव्हते. स्त्रियांच्या बहुतेक भूमिका घरापासून सुरू झाल्या आणि घरीच संपल्या, मुख्यत: मुले पाळण्यासाठी, घरातील स्वयंपाकघर राखण्यासाठी, मुलांची काळजी घेण्यासाठी आणि पुरुषांच्या लैंगिकतेचे समाधान करण्यासाठी. औद्योगिक क्रांतीमुळे समाज मूलभूत मार्गाने बदलला, विशेषत: महिलांच्या पारंपारिक भूमिकेत आणि स्त्रिया घराबाहेर पडून खेळामध्ये भाग घेऊ लागल्या. स्त्रियांमध्ये हा बदल सर्वप्रथम उच्च घरातील स्त्रियांमध्ये दिसून आला. खालच्या कुटुंबातील स्त्रिया देखील बॉक्सिंगसारख्या खेळात सहभागी होऊ लागल्या. महिलांच्या खेळात पूर्वीचा सहभाग केवळ मनोरंजन आणि आरोग्यापुरता मर्यादित होता, पण नंतर कालांतराने स्पर्धेच्या दृष्टीकोनातून सुद्धा क्रीडा क्षेत्रात महिलांचा सहभाग अतुलनीय ठरला. महिलांना खेळात भाग घेण्याचे स्वातंत्र्य प्रामुख्याने ऑलिम्पिकमधून मानले जाते. प्राचीन काळातील ऑलिम्पिक मध्ये महिलांना भाग घेण्यास सक्त मनाई होती. परंतु गोल्फ आणि टेनिसमधील 1904 च्या ऑलिम्पिक स्पर्धेत महिलांना सहभागी होण्याची परवानगी होती. त्यानंतर हळूहळू त्यांना इतर खेळांमध्ये भाग घेण्याची परवानगी देण्यात आली.

महिलांचा खेळ संस्कृतीचा इतिहास-

सर्व प्रथम ग्रीक देशात खेळ सुरू करण्यात आले होते आणि तेथे अनेक पुरुष विविध स्पर्धा आणि ऑलिम्पिक खेळांमध्ये भाग घेत असत. याशिवाय त्या वेळी महिलांना प्रेक्षक म्हणून खेळ पाहण्यासही मनाई होती.कालांतराने ग्रीक देशाने नंतर हर्रा खेलच्या नावाने महिलांसाठी स्वतंत्र स्पर्धा सुरू केली. नंतर मध्ययुगीन काळात महिलांना प्रेक्षक म्हणून खेळात भाग घेण्याची परवानगी होती. महिला क्रीडा संबंधित तेथे कोणतीही स्पर्धा नव्हती, मनोरंजनासाठी काही उपक्रम नव्हते.ते फक्त श्रीमंत आणि राजे महाराजे करिता मर्यादित होते. या वेळी महिलांच्या सामाजिक रचनेत स्त्रिया विशेषत वैशिष्ट्यीकृत होत्या. उच्च वर्गातील योद्धा म्हणून नामांकित व्यक्तीने युद्ध संबंधित कौशल्ये दाखविली, अशा कौशल्य प्रदर्शनात महिलांना प्रेक्षक म्हणून पाहण्याची परवानगी होती. एकोणिसाव्या शतकापर्यंत महिलांना जाहीरपणे खेळात भाग घेण्याची परवानगी नव्हती, परंतु हळूहळू बदल घडून आले. ही आधुनिक कलेची सुरुवात होती, ज्यामध्ये सामाजिक गतिशीलता प्रबळ होती आणि स्त्रिया घराबाहेर निघून काम करू लागल्या. १९५० पर्यंत महिलाचा क्रीडा स्पर्धांमध्ये सहभाग हा मर्यादित होता. महिलांच्या स्पर्धेविरूद्ध पूर्वाग्रह, महिलांना क्रीडा स्पर्धेत भाग घ्यावे लागणारे अडथळे व्हिक्टोरिया काळात ओळखले गेले, त्याचा परिणाम नंतरही दिसून आला. स्त्रियांच्या बहुतेक भूमिका घरापासून सुरू झाल्या आणि घरीच संपल्या, मुख्यत मुले पाळण्यासाठी, घरातील स्वयंपाकघर राखण्यासाठी, मुलांची काळजी घेण्यासाठी आणि पुरुषांच्या लैंगिकतेचे समाधान करण्यासाठी. औद्योगिक क्रांतीमुळे समाज मूलभूत मार्गाने बदलला, विशेषत महिलांच्या पारंपारिक भूमिकेत, आणि स्त्रिया घराबाहेर पडून खेळामध्ये भाग घेऊ लागल्या. स्त्रियांमध्ये हा बदल सर्वप्रथम उच्च घरातील स्त्रियांमध्ये दिसून आला. खालच्या कुटुंबातील स्त्रिया देखील अनेक वेगवेगळ्या खेळात

सहभागी होऊ लागल्या. महिलांच्या खेळात पूर्वीचा सहभाग केवळ मनोरंजन आणि आरोग्यापुरता मर्यादित होता.पण नंतर कालांतराने स्पर्धेच्या दृष्टीकोनातून सुद्धा क्रीडा क्षेत्रात महिलांचा सहभाग अतुलनीय ठरला.

क्रीडा सहभाग व महिला सबलीकरण :

सशक्त महिला व सशक्त समाज दोघेही देशाच्या विकासात एकमेकांना पूरक आहेत. देशातील महिलांचे सबलीकरण ही आज तातडीची गरज आहे. महिला सशक्तीकरण म्हणजे महिलांची आध्यात्मिक, राजकीय, सामाजिक किंवा आर्थिक शक्ती वाढविणे. अलिकडच्या वर्षांत मुली व महिलांच्या सबलीकरणासाठी एक धोरण म्हणून खेळ आणि क्रीडाला जगभरात मान्यता मिळाली आहे. ज्या महिला खेळतात किंवा शारीरिक-क्रियाकलापांमध्ये भाग घेतात त्यांच्या शरीराची प्रतिमा अधिक सकारात्मक असते, जीवन कौशल्य, आत्मविश्वास वाढवते आणि भाग न घेणार्या महिलांपेक्षा जास्त प्रमाणावर सोशल नेटवर्क्स तयार करू शकते. जे महिला खेळात आणि शारीरिक क्रियाकलापांमध्ये भाग घेतात त्यांचा स्वाभिमान जास्त असतो. क्रीडा सहभाग हे महिलांच्या शारीरिक आणि मानसिक तंदुरुस्तीला प्रोत्साहन देणे, त्यांचे नेतृत्व आणि कर्तृत्व मिळविण्याच्या संधी वाढविणे, सामाजिक समावेशन आणि महिलांचे सामाजिक एकत्रीकरण आणि लैंगिक निकषांना आव्हानात्मक बनविण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकते. खेळांमध्ये महिलांचा सहभाग हा सार्वजनिक जीवनात आणि समाज विकासासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकतो. एका नवीन अभ्यासात म्हटले आहे कि, " जे महिला खेळ खेळतात आणि क्रीडा स्पर्धेत सहभागी होतात त्यांच्यात आत्मविश्वास प्रबळ आणि उदासिनतेचे प्रमाण कमी असते." खेळात सामील असलेल्या महिलांना शारीरिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून चांगले वाटते. जेव्हा आपण आपली कौशल्ये सुधारत असल्याचे आणि आपली उद्दीष्टे वास्तविक होत असल्याचे पाहतो तेव्हा आत्मविश्वास वाढविण्यात मदत होते. महिलांना प्रेरणा, विश्वास, आशा आणि धैर्याची गुणवत्ता निर्माण करते. खेळ आणि शारीरिक क्रियेत गुंतल्यामुळे संभाव्यतः महिलांना अनेक प्रकारचे फायदे मिळू शकतात जसे,

1. खेळ खेळण्यार्या मुली आणि स्त्रिया अधिक सकारात्मक असतात
2. खेळात भाग घेण्यामुळे महिला स्वाभिमानी होतात.
3. शोधनाद्वारे सिद्ध झाले आहे कि खेळ सहभागीतेमुळे महिला तणाव मुक्त राहतात.
4. क्रीडा क्षेत्रात असण्याऱ्या महिला कुठलीही जोखीम स्वीकारण्यास तत्पर असतात.
5. कुठलाही खेळ मुलींना व महिलांना नेतृत्व कौशल्य विकसित करण्यात मदत करतो.
6. खेळ टीमवर्क शिकवते.
7. नियमित खेळ व नियमित व्यायामामुळे एकूणच जीवनमान सुधारते.

भारतातील खेळांमध्ये महिलांचा सहभाग:

वैदिक युगातील स्त्रियांच्या मनोरंजनाची थोडीशी झलक भारतात आहे. संगीत आणि नृत्य हा अंतर्गत खेळांचा एक भाग मानला जात असे. जेव्हा नाटक किंवा इतर मनोरंजन उपक्रम आयोजित केले जात असत तेव्हा मुली फक्त वडील किंवा नातेवाईकांसमवेत त्यांना बघायला जात असत. महाभारत काळात शकुंतला व कुंती विश्रांतीच्या काळात विविध खेळ खेळत असत. रामायण काळात मुली बागेत संध्याकाळी खेळायला जात असत.नंतर अशीही उदाहरणे आहेत की मुली पोहायला जात असत किंवा लपंडाव हा खेळ खेळत ज्यामुळे त्यांच्या शरीराच्या अवयव लवचिक होण्यास आणि वाढीस मदत होत असे. प्रत्येक जातीच्या महिलांना हा खेळ खेळण्याचा हक्क होता. हे खरे आहे की भारतात मुस्लिम येण्यापूर्वी आमच्या स्त्रियांना पुरेसे स्वातंत्र्य होते, त्यांना अंतर्गत खेळ असो की बाहेरील खेळ असो अशा खेळात भाग घेण्याची त्यांना पुरेशी संधी होती, परंतु मुस्लिम काळात महिलांना चार भिंतींमध्ये कैद केले गेले. पडदा प्रणालीची प्रथा वाढली, म्हणून तिने आपला विश्रांतीचा वेळ झोपेच्या किंवा गप्पांमध्ये घालवण्यास सुरुवात केली. आता काळ बदलला आहे आणि भारतीय महिला आपली क्षमता सिद्ध करीत जागतिक विद्वान, वैज्ञानिक, डॉक्टर आणि क्रीडा अजिंक्यपदांच्या पहिल्या यादीमध्ये आपले नाव चिन्हांकित करीत आहेत, आणि जर महिलांना प्रोत्साहन दिले गेले आणि सर्वोत्कृष्ट क्रीडा प्रशिक्षण सुविधा पुरविल्यास पुरुषांपेक्षा राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात अधिक पदके मिळवू शकतात.

काही भारतीय महिला खेळाडूंचे योगदान:

1. बॅडमिंटनपटू सायना नेहवालला तिच्या खेळातील अपवादात्मक योगदानाबद्दल 'युध्दवीर मेमोरियल पुरस्कार' देण्यात आला व हैदराबाद हॉटशॉट्स इंडियन बॅडमिंटन लीगची पदवी बहाल झाली. बीडब्ल्यूएफ पुरस्कारासाठी नामांकित होणारी ती एकमेव भारतीय ठरली.
2. टेनिस स्टार सानिया मिर्झाने ब्रिस्बेन ओपन टेनिस येथे विजेतेपद जिंकले. दुबई ड्यूटी फ्री टेनिस स्पर्धेचे विजेतेपद, डब्ल्यूटीए न्यू हेवन ओपन विजेतेपद आणि पॅन पॅसिफिक ओपन टेनिस स्पर्धेतील महिला विजेतेपद तिने जिंकले.
3. आगामी बॅडमिंटनपटू पी.व्ही सिंधू हिने जागतिक बॅडमिंटन स्पर्धेत कांस्यपदक मिळवले, परंतु नंतर मलेशियन ग्रांप्रीचे विजेतेपद तसेच मकाऊ ओपन ग्रँड प्रिक्स गोल्ड स्पर्धेतील महिला विजेतेपदही जिंकले.
4. पुण्यात सुधा सिंगने एशियन ॲनथलेटिक्समध्ये रौप्यपदक जिंकले.
5. अंदमान निकोबारच्या डेबोराहने आशियाई सायकलिंग चॅम्पियनशिपमध्ये कांस्यपदक जिंकले. नंतर त्यांनी मनोरमा देवीच्या सहकार्याने कांस्यपदकही जिंकले.
6. सौम्या स्वामिनाथनने राष्ट्रीय महिला चॅलेंजर्स बुद्धिबळ स्पर्धेचे विजेतेपद जिंकले.
7. झारखंडच्या शेतकरी मुलींनी स्पेनमधील गॅस्टेज फुटबॉल (अंडर -१)) स्पर्धेत भारताच्या संघाला कांस्यपदक मिळवून देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.
8. अव्वल महिला आर्चर दीपिका कुमारी यांना टाटा स्टीलने 'बेस्ट प्लेअर ऑफ दी इयर' म्हणून निवडले. शांघाई येथील तिरंदाजी वर्ल्ड कपमध्ये दीपिकाने दोन रौप्यपदके जिंकली.

9. अंजना ढवळू हिने आशियाई युवा क्रीडा स्पर्धेत मुलींचे 800 मीटर शर्यत जिंकून भारताचे तिसरे सुवर्णपदक जिंकले.
10. ग्रीसमध्ये झालेल्या वर्ल्ड स्कूल बुद्धिबळ स्पर्धेत मुंबईच्या नऊ वर्षीय अनन्या गुप्ताने कांस्यपदक जिंकले.
11. हरियाना पोलिस प्रमुख कॉन्स्टेबल अनिताने एव्हरेस्ट जिंकला.
12. राही सरनोबतने कोरियामध्ये झालेल्या वर्ल्ड कपच्या अंतिम सामन्यात 25 मीटर पिस्तूल स्पर्धेच्या अंतिम फेरीत सुवर्णपदक जिंकून इतिहासात आपले नाव नोंदवले.
13. स्लोव्हाक ज्युनियर ओपनमध्ये भारताची उभरती टेनिसपटू सुतीर्थ मुखर्जीने विजेतेपद जिंकले.
14. कर्नाटकच्या सहाना कुमारी आणि केरळची चिंटू लुका यांनी राष्ट्रीय ज्येष्ठ ॲथलेटिक्समध्ये सुवर्णपदक जिंकले.
15. भारतीय महिला रिकर्व्ह संघाने पोलंडमधील तिरंदाजीत सुवर्णपदक जिंकले. या संघात दीपिका कुमारी, बुवायुला देवी आणि रिमिल यांचा समावेश होता.
16. एम.आर पूवम्मा यांनी आशियाई ग्रँड प्रिक्स ॲथलेटिक्स मालिकेत दोन सुवर्ण पदके जिंकली.
17. महिला क्रिकेट संघाची कर्णधार मिताली राज आयसीसीच्या वनडे क्रमवारीत प्रथम क्रमांकाची फलंदाज राहिली.
18. लखनौच्या अनिष्का उपाध्यायने दक्षिण कोरियामध्ये स्पेशल ऑलिम्पिक वर्ल्ड हिवाळी खेळांच्या स्कीइंग स्पर्धेत सुवर्णपदक जिंकले.
19. निखात झरिन यांना बल्गेरियात आयोजित आयबा महिला युवा जागतिक बॉक्सिंगमध्ये रौप्यपदक मिळाले.
20. हिना सिद्धूने वर्ल्ड कप फायनलमध्ये 10 मीटर महिला एअर पिस्तूल प्रकारात सुवर्ण पदकाचे लक्ष्य केले.
21. कानपूरच्या नेमबाज मलिका विजने फिनलँडमध्ये आंतरराष्ट्रीय शॉटगन स्पर्धेच्या वैयक्तिक सापळा स्पर्धेत रौप्यपदक जिंकले.

सारांश:

वरील विवेचनावरून प्रकर्षानी असे दिसते कि भारतातील अनेक महिलांनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर देशाचे नाव उंचावले आहे. सायना नेहवाल, एम.सी मेरी कोम, सानिया मिर्झा यांनी त्यांच्या उत्कृष्ट कामगिरीने जागतिक मंचावर भारताचे डोके वर केले आहे. भारतीय क्रिकेटमध्येही महिलांनी आपले स्थान निर्माण केले आहे. खेळांमध्ये भाग घेतल्यामुळे, महिलांनी स्वत:ला उपभोगाची वस्तू म्हणून पाहण्यापासून मुक्त केले आहे. महिलांमधील खेळामुळे घडून येणारा शारीरिक कौशल्यांचा विकास त्यांना अधिक सामर्थ्यवान आणि आत्मविश्वास देतो. खेळांमध्ये भाग घेवून, महिला केवळ स्वत:ला शारीरिकदृष्ट्या तंदुरुस्त करत नाहीत तर त्यांच्या नाजूक आणि असुरक्षित प्रतिमांपासून स्वताहास मुक्त करतात आणि ते अधिक आत्मविश्वाशी व आत्मनिर्भर बनतात. जेव्हापासून महिलांनी खेळात भाग घेतला आहे तेव्हापासून त्यांनी स्वत:ला स्वावलंबी बनवले आणि स्वत:ला एक नवीन अर्थाने महिला म्हणून सिद्ध केले आहे.

संदर्भ-ग्रंथ:

1. एन.पी.शर्मा - खेल और समाज शास्त्र, के.एस. पब्लिशर्स नवी दिल्ली.
2. राजवीर सिंह- खेल समाज शास्त्र स्पोर्टस पब्लिकेशन नई दिल्ली.
3. Chauraya, E. and Mugodzwa, T. (2009). Understanding Gender. Gweru.
4. Ministry of Education, Sport, Art and Culture (2010).
5. Swami Vivekananda, Calcutta: Advaita Ashrams, 1969;

Meier, Marianne (2005). Gender Equity, Sport and Development. Switzerland: Swiss Academy for Developmen

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

भारतातील स्त्री उद्योजकता शक्ती

प्रा. जया सवाईथूल
सहयोगी प्राध्यापक (वाणिज्य) श्रीमती केशरबाई लाहोटी महाविद्यालय, अमरावती

सारांश-

आधुनिक अर्थव्यवस्थेच्या युगात स्त्रियांचा औद्योगिक क्षेत्रातील सहभाग स्त्री उद्योजकता विकासाकडे एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. आपल्या बुद्धीचा, क्षमतेचा, कौशल्याचा, वेळेचा व संबंधांचा योग्य उपयोग करून घेणे, आपली महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करणे, नवनवीन आव्हाने स्वीकारणे, समाजात स्वतंत्र स्थान निर्माण करणे व आपल्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीमध्ये सुधारणा करणे या विचारांनी प्रोत्साहित होऊन अनेक स्त्रिया उद्योजक बनतात. स्त्रियांची सामाजिक पार्श्वभूमी, साक्षरता, शिक्षण, आर्थिक स्वातंत्र्य, राजकीय व बाजारपेठांचे आकलन, शासकीय धोरण या सर्व बाबींचा त्यांच्या उद्योजकतेवर प्रभाव पडतो. त्याचबरोबर कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती सुधारावी, रोजगार उपलब्ध व्हावा, उपजीविकेसाठी पैसे मिळवावेत व कौटुंबिक जीवन सावरावे यांसाठी स्त्रिया एक तर व्यवसाय सुरू करतात किंवा व्यवसायात नोकरी स्वीकारतात. सरकारसुद्धा विविध योजना आखून महिलांना देशात यशस्वी उद्योजकाचे प्रमाण कसे वाढविता येईल याविषयी जागृत आहे. सध्या शासनाच्या विभिन्न योजना व सवलतींमुळे स्त्री उद्योजकांच्या संख्येत वाढ होतांना दिसून येते. महिलांना विविध क्षेत्रात संधी देणे ही सामाजिक आणि राष्ट्र उभारणीच्या कार्याची गरज आहे. प्रस्तूत संशोधनपर लेखात स्त्री-उद्योजकाची व्याख्या, कार्ये, सरकारी पातळीवरून करण्यात येणाऱ्या प्रयत्नांच्या पायऱ्या, स्त्री उद्योजकतेला साहाय्य करणारे घटक, तिच्यापुढे येणाऱ्या अडचणी व अडथळे तसेच भारतातील काही यशस्वी महिला उद्योजक यांच्याविषयी थोडक्यात अभ्यास केला आहे.

मुख्य शब्द - स्त्री-उद्योजक, स्त्री उद्योजकाची कार्ये, सरकारी प्रयत्नांच्या पायऱ्या, स्त्री उद्योजकतेला साहाय्य करणारे घटक, स्त्री उद्योजकांपुढे येणाऱ्या अडचणी व अडथळे, भारतातील यशस्वी महिला उद्योजक

प्रस्तावना –

आपला देश आर्थिक महासत्ता होणार आहे असे मत अनेक तज्ज्ञ विचारवंत, शास्त्रज्ञ, राजकीय नेते मंडळी व्यक्त करीत आहेत. त्यादृष्टीने आपल्या देशात प्रत्येक स्तरावर नियोजन करण्यात येत आहे. देशात महिलांचे प्रमाण 45 ते 48 टक्के असून या महिलांचा उपयोग राष्ट्राच्या विकास प्रक्रियेत करून घेण्यात खरी उद्योजकता आहे असे म्हणता येईल. महिलांना रोजगार, स्वातंत्र, व्यवसायात समान संधी देण्याच्या फक्त बाता न करता प्रत्यक्ष कृतीत उतरावे ही अपेक्षा आहे. महिलांच्या कतृत्वाचा विचार करतांना कुटूंब प्रमुख पुरुषाने आपल्या घरातील महिलांना कतृत्व गाजविण्याकरिता प्रथम प्राधान्य द्यावे. त्यामुळे आपोआपच समाजाचा, गावाचा व पर्यायाने देशाचा विकास होईल यात शंका नाही.

महिलांना आपली खरी ओळख दाखविण्यास 19 वे आणि 20 वे शतक कारणीभूत ठरले आहे. या शतकात महिलांच्या जीवनात अनेक सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक बदल घडून आले. समाजाचा महिलांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन सकारात्मक होवू लागला. महिलांमध्ये आत्मनिर्भरतेची जाणिव निर्माण झाली. सुप्त व दबलेल्या क्षमता डोके वर काढू लागल्या. विविध क्षेत्रात महिला स्वयंप्रेरित होवून विविध क्षेत्र काबीज करू लागल्या. प्राचीन रूढी, परंपरा यांचे बंध झुगारून आपल्या क्षमता विकसित करण्याकरिता महिलांनी पुढाकार घेतला. आपले कतृत्व त्यांनी सिद्ध केले.

देशाच्या विकासात वाढ करण्याच्या हेतूने भारतात काही यशस्वी महिला उद्योजक आपली भूमिका योग्य प्रकारे पार पाडत आहे. यामध्ये इंद्रा नूयी, किरण मजुमदार शॉ, वंदना लुथरा, राधिका अग्रवाल, वाणी कोला या महिलांचा थोडक्यात या शोध लेखाच्या रूपाने अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये –

1. स्त्री उद्योजकतेची व्याख्या व कार्ये अभ्यासणे.
2. स्त्री उद्योजकतेकरिता सरकारी पातळीवरून करण्यात येणाऱ्या प्रयत्नांच्या पायऱ्यांचा अभ्यास करणे.
3. स्त्री उद्योजकतेला साहाय्य करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे.
4. स्त्री उद्योजकांपुढे येणाऱ्या अडचणी व अडथळ्यांचा अभ्यास करणे.
5. काही यशस्वी स्त्री उद्योजकांचा अभ्यास करणे व निष्कर्ष काढणे.

संशोधनाची पद्धती –

प्रस्तूत संशोधन लेखासाठी दुय्यम संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. विविध पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे, वेबसाईट यांचा उपयोग करून माहिती गोळा करण्यात आली आहे आणि त्या अनुषंगाने निष्कर्ष मांडण्यात आले आहे.

स्त्री उद्योजकता म्हणजे काय?

एखाद्या उद्योगाची स्थापना करून त्याचे संचलन करणारी वा त्या उद्योगाला यशस्वी करण्यासाठी विविध कार्यांची जबाबदारी पार पाडणारी स्त्री म्हणजे स्त्री-उद्योजक. ज्या उद्योग-व्यवसायात ही सर्व किंवा बहुसंख्य कार्ये स्त्रीकडून किंवा स्त्रियांच्या समूहाकडून पार पाडली जातात, त्यास महिला उद्योग असे संबोधले जाते. भारत सरकारच्या नॅशनल लेव्हल स्टँडिंग कमिटी ऑन विमेन ऑन्त्रप्रनरशिप (१९९१) या समितीने निर्देशित केलेल्या व्याख्येनुसार, ज्या उद्योगात ५१% भाग-भांडवल स्त्रियांकडून गुंतविण्यात आलेले आहेत, तसेच ज्या उद्योगातील निर्माण झालेल्या रोजगाराच्या संधींपैकी किमान ५०% रोजगार स्त्रियांनाच देण्यात आलेले आहेत, अशा उद्योगांना महिला उद्योग म्हटले आहे. अशा उद्योगाची मालकी व नियंत्रण एखाद्या स्त्रीकडे किंवा स्त्रियांच्या गटाकडे असणे गरजेचे आहे तथापि वरील व्याख्या स्त्रियांच्या उद्योजकतेच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने अडथळा

ठरू शकते. ही बाब लक्षात आल्यानंतर भारत सरकारने त्यात सुधारणा केली. या सुधारित व्याख्येनुसार स्त्री उद्योग हे प्रामुख्याने लघुउद्योग, उद्योगांशी संबंधित सेवा किंवा व्यावसायिक उपक्रम, भागीदारी, सहकारी संस्था किंवा खाजगी (मर्यादित) प्रमंडळ ह्यांपैकी कोणत्याही संघटनेद्वारा केले जातात. स्त्री उद्योगाचा कारभार प्रत्यक्षात एका किंवा जास्त स्त्रियांकडूनच सांभाळण्यात येतो व उद्योग-व्यवसायाच्या भांडवलामध्ये स्त्रियांचे व्यक्तिगत किंवा संयुक्त भांडवल किमान ५१% असणे गरजेचे असते.

एकोणिसाव्या शतकात व विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात उद्योगधंद्यांमध्ये स्त्रियांचा वाटा अत्यंत अल्प होता तथापि विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात व एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभी स्त्रियांचा औद्योगिक क्षेत्रातील सहभाग अत्यंत वेगाने वाढल्याचे दिसून येते. सध्या सर्वच क्षेत्रांत पुरुषांच्या बरोबरीने त्या काम करीत असून औद्योगिक क्षेत्रातही त्या मागे नाहीत. भारताच्या तुलनेत यूरोपीय राष्ट्रे, अमेरिका, जपान, कोरिया, कॅनडा या पुढारलेल्या व प्रगत राष्ट्रांतील महिला औद्योगिक क्षेत्रात मोठ्या संख्येने कार्यरत आहेत. तेथील अर्थव्यवस्था, सामाजिक परिस्थिती, पुरुषांच्या बरोबरीने समान दर्जा व वागणूक, शिक्षणाची संधी आदी अनेक घटक त्यास कारणीभूत आहेत. प्रगत राष्ट्रात धुलाई व्यवसाय (लाँड्री), सौंदर्यसाधना केंद्र (ब्यूटी पार्लर), बेकरी, गृहोद्योग, हॉटेल, शिक्षण व माहिती-तंत्रज्ञान इ. क्षेत्रांत महिला आपला सहभाग नोंदवीत आहेत. सामान्यपणे स्त्री उद्योजक विशिष्ट प्रकारच्या व मर्यादित उत्पादन करणाऱ्या लघुउद्योग क्षेत्रात व्यस्त आहेत.

स्त्री उद्योजकाची कार्ये

- नवनवीन कल्पनांचा शोध घेणे,
- त्यातून व्यावसायिक संधी शोधणे,
- संधीची नफ्याच्या दृष्टीने अनुकूलता तपासणे,
- निवड करणे,
- धोका पत्करणे,
- उद्योगाची स्थापना करणे,
- उद्योगास आवश्यक अशा सर्व घटकांची जमवाजमव करणे,
- उद्योगाचे व्यवस्थापन, नियंत्रण व नेतृत्व करणे या बाबींचा समावेश होतो.

सरकारी पातळीवरून करण्यात येणाऱ्या प्रयत्नांच्या तीन पायऱ्या -

- यामध्ये ज्या स्त्रियांमध्ये उद्योजक होण्यासाठी आवश्यक असलेल्या प्रवृत्ती, पात्रता व महत्त्वाकांक्षा आहेत, अशा स्त्रियांचा शोध घेणे.
- मुलाखती व विविध चाचण्यांच्या माध्यमातून उद्योजकीय योग्यता असलेल्या स्त्रियांची निवड केल्यानंतर, अशा स्त्रियांना उद्योजकता विकास कार्यक्रमामध्ये रीतसर सहभागी करून घेऊन त्यांना पद्धतशीर प्रशिक्षण देणे आणि
- उद्योजकतेचे प्रशिक्षण घेतलेल्या स्त्रियांना उद्योग-व्यवसायाची उभारणी करण्यासाठी सर्वतोपरी साहाय्य करणे, त्यांना विविध यंत्रणांकडून वित्तीय व इतर मदत मिळवून देणे. तसेच त्यांच्या अडचणींचे निराकरण करण्यासाठी मार्गदर्शन करणे या बाबींचा समावेश होतो.

स्त्री उद्योजकतेला साहाय्य करणारे घटक-

- भारतात स्त्री उद्योजकांची राष्ट्रीय परिषद (इंडियन काउन्सिल ऑफ विमेन ऑन्त्रप्रनर्स), तसेच फेडरेशन ऑफ इंडियन चेंबर ऑफ कॉमर्स अँड इंडस्ट्री (एफ्आयसीसीआय्) ह्या सर्वोच्च व्यावसायिकांच्या संघटना स्त्री उद्योजकांना साहाय्य करीत आहेत.
- स्त्रियांना विकास कार्यक्रमामध्ये सर्व पातळ्यांवर सहभागी करून घेण्याच्या दृष्टीने नियोजन मंडळाने विविध पंचवार्षिक योजनांमध्ये आर्थिक तरतूदीसह उपयुक्त सूचना केलेल्या आहेत.
- राष्ट्रीयीकृत बँका, वित्तीय महामंडळ, राज्य औद्योगिक विकास महामंडळे व जिल्हा उद्योग केंद्र यांच्यामार्फत स्त्री उद्योजकांना कर्ज, अर्थसाहाय्य (सबसिडी), अनुदाने व तांत्रिक सल्ला उपलब्ध करून दिले जात आहेत.
- आय्आरडीपी, नाबार्ड, स्टेट बँक, स्त्री–शक्ती योजना, विमेन डिव्हेलप्मेंट कॉर्पोरेशन, इंदिरा महिला केंद्र, राष्ट्रीय महिला कोश, इंदिरा प्रियदर्शनी योजना, महिला उद्यम व महिला विकास निधी, वर्किंग विमेन फोरम या शासकीय योजनांद्वारे स्त्री उद्योजकता वाढीसाठी प्रयत्न केले जात आहेत.

स्त्री उद्योजकांपुढे येणाऱ्या अडचणी व अडथळे

- पुरुषप्रधान संस्कृती,
- कौटुंबिक जबाबदाऱ्या,
- शिक्षणाचा अभाव,
- अनुभव व माहिती नसणे,
- आर्थिक समस्या, जोखीम न पत्करण्याची मानसिकता,
- सामाजिक बंधने,
- रूढी व परंपरा या गोष्टींचा समावेश होतो.

भारतातील यशस्वी महिला उद्योजक -

भारतातही दिवसेंदिवस स्त्री उद्योजकांचे प्रमाण वाढत आहे. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे जगाकडे पाहण्याची नवी दृष्टी व आव्हाने पेलण्यासाठी आवश्यक असा आत्मविश्वास या गोष्टी प्रामुख्याने नवीन महिला उद्योजक निर्माण होण्यास साहाय्यक ठरत आहेत. अन्य उद्योग-व्यवसायांतून सुरुवात करून यशस्वी ठरलेल्या एवढेच नव्हे, तर देश-विदेशातही नाव कमावणाऱ्या काही भारतीय महिला उद्योजक पुढील-प्रमाणे :

1. इंद्रा नूयी

इंद्रा नूयी या एक व्यावसायिक महिला आहेत. यांनी पेप्सिकोच्या वाढीसाठी आणि विस्तारासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. नूयी यांनी पेप्सिकोचे सीईओ आणि अध्यक्ष म्हणून काम केले. आज, त्या Amazon आणि आंतरराष्ट्रीय क्रिकेट परिषद (ICC) च्या बोर्डावर काम करतात. 2008 मध्ये, नूयी यांची यूएस-इंडिया बिझनेस कौन्सिलच्या अध्यक्षपदी निवड झाली. 2009 मध्ये, त्यांना ब्रेंडन वुड इंटरनॅशनलने 'टॉपगन सीईओ' असे नाव दिले. 2013 मध्ये त्यांना राष्ट्रपती भवनात भारताचे माजी राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी यांच्या हस्ते पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. जगातील 100 शक्तिशाली महिलांच्या यादीत त्या सातत्याने स्थान मिळवत आहेत. 2014 मध्ये, नुयीने फोर्ब्सच्या जगातील 100 सर्वात शक्तिशाली महिलांच्या यादीत # 13 वा क्रमांक मिळवला. 2015 मध्ये, त्यांनी फॉर्च्यूनच्या सर्वात शक्तिशाली महिलांच्या यादीत #2 रा क्रमांक मिळवला. पुन्हा 2017 मध्ये, नुयीने फोर्ब्सच्या व्यवसायातील 19 सर्वात शक्तिशाली महिलांच्या यादीत #2 रा क्रमांक मिळवला. 2018मध्ये, त्यांना CEOWORLD मासिकाने 'जगातील सर्वोत्कृष्ट सीईओ' पैकी एक म्हणून नाव दिले.

2. किरण मुझुमदार-शॉ

किरण मुझुमदार-शॉ एक भारतीय अब्जाधीश उद्योजक आहेत. त्या बंगलोर स्थित बायोकॉन लिमिटेडच्या अध्यक्षा आणि व्यवस्थापकीय संचालक आहेत. त्या इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट, बंगलोरच्या माजी अध्यक्षाही आहेत. 1989 मध्ये, मुझुमदार यांना जैवतंत्रज्ञान क्षेत्रातील योगदानाबद्दल भारत सरकारकडून पद्मश्री मिळाला. 2002 मध्ये, त्यांना वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरमने टेक्नॉलॉजी पायनियर म्हणून मान्यता दिली. त्याच वर्षी, त्यांना अर्न्स्ट आणि यंग एंटरप्रेन्योर ऑफ द इयर पुरस्कार देखील मिळाला. 2005 मध्ये, त्यांना अमेरिकन इंडिया फाउंडेशनचा इंडियन चेंबर ऑफ कॉमर्स लाइफटाइम अचिव्हमेंट अवॉर्ड आणि कॉर्पोरेट लीडरशिप अवॉर्ड मिळाला. त्याच वर्षी त्यांना भारत सरकारकडून पद्मभूषण पुरस्कारही मिळाला. 2009 मध्ये, त्यांना प्रादेशिक वाढीसाठी निक्केई एशिया पुरस्कार मिळाला. 2014 मध्ये, त्यांना विज्ञान आणि रसायनशास्त्रातील योगदानासाठी ओथमर सुवर्ण पदक देण्यात आले. फायनान्शिअल टाइम्सच्या व्यवसायातील टॉप 50 महिलांच्या यादीतही त्या होत्या. 2019 मध्ये, फोर्ब्सने त्यांना जगातील सर्वात शक्तिशाली महिलांच्या यादीत # 65 वा क्रमांक देवून सूचीबद्ध केले.

3. वंदना लुथरा

वंदना लुथरा या एक प्रसिद्ध भारतीय उद्योजक आहेत. त्या VLCC हेल्थ केअर लिमिटेडच्या संस्थापक आहेत. त्या ब्युटी अँड वेलनेस सेक्टर स्किल अँड कौन्सिल (B&WSSC) च्या अध्यक्षा आहेत. 2014 मध्ये त्यांची प्रथम या क्षेत्राच्या अध्यक्षपदी नियुक्ती झाली. सौंदर्य उद्योगासाठी कौशल्य प्रशिक्षण देणारा हा भारत सरकारचा उपक्रम आहे. फोर्ब्स एशिया 2016 च्या 50 पॉवर बिझनेस वुमनच्या यादीत लुथरा 26 व्या क्रमांकावर आहे. VLCC हा देशातील सर्वोत्कृष्ट सौंदर्य आणि आरोग्य सेवा उद्योगांपैकी एक आहे. दक्षिण आशिया, दक्षिण पूर्व आशिया, GCC प्रदेश आणि पूर्व आफ्रिकेतील 13 देशांमधील 153 शहरांमधील 326 ठिकाणी त्यांचे कार्य सुरू आहे. उद्योगात वैद्यकीय व्यावसायिक, पोषण सल्लागार, फिजिओथेरपिस्ट, कॉस्मेटोलॉजिस्ट आणि सौंदर्य व्यावसायिकांसह 4000 कर्मचारी आहेत.

4. राधिका अग्रवाल

राधिका अग्रवाल या एक भारतीय उद्योजक आहेत आणि इंटरनेट मार्केटप्लेस ShopClues च्या सह-संस्थापक आहेत. २०१६ मध्ये आउटलुक बिझनेस अवॉर्ड्समध्ये त्या आउटलुक बिझनेस वुमन ऑफ वर्थची प्राप्तकर्ता आहेत. त्याच वर्षी, त्यांना एंटरप्रेन्योर इंडिया अवॉर्ड्समध्ये वुमन आंत्रप्रेन्योर ऑफ द इयर देखील मिळाला. अग्रवाल यांनी सेंट लुईस येथील वॉशिंग्टन विद्यापीठातून एमबीए पूर्ण केले आणि जाहिरात आणि जनसंपर्क या विषयात पदव्युत्तर पदवी घेतली.

5. वाणी कोला

वाणी कोला या जगातील सर्वात प्रसिद्ध गुंतवणूकदारांपैकी एक आहेत. त्या एक भारतीय उद्यम भांडवलदार असून कलारीच्या संस्थापक आणि व्यवस्थापकीय संचालक आहेत. 2018 आणि 2019 मध्ये भारतीय बिझनेस फॉर्च्यून इंडिया मधील सर्वात शक्तिशाली महिलांपैकी एक म्हणूनही त्यांची नोंद झाली. वाणीला सर्वोत्कृष्ट मिडास टच पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. त्यांना 2014 मध्ये फोर्ब्सने भारतीय सर्वात शक्तिशाली महिलांपैकी एक म्हणून देखील ओळखले होते. 2016 मध्ये त्यांना Linkedin's Top Voices म्हणून ओळखले गेले.

निष्कर्ष

स्त्रिया त्यांना हवे ते करू शकतात याचा जिवंत पुरावा या उद्योजक आहेत. महिलांनी केवळ भारतातच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही मोठी कामगिरी केली आहे. त्यांची कीर्ती आणि ओळख आज जगासाठी व्यवसायाच्या इतिहासात नोंदली गेली आहे. महिलांच्या पुढील पिढ्यांवर त्यांच्या कामाचा आणि यशाचा परिणाम होईल.

संदर्भ -

1. Chaudhary Suman Kalyan, "Problems and Prospects of Women Entrepreneurship", Discovery Publishing Pvt.Ltd
2. Ganeshan, "Status of Women Entrepreneurs India", Kanishka Publishers Distributors (1st January, 2003)
3. Usharao,N.J.: Women in a Developing Society, Published by Ashish Publishing House
4. New Delhi 1993.
5. Shejwalkar P.C.Entrepreneurship Ameya, Prakashan, Pune, 1996.

6. Sood, S.K,Arora Renu, "Women Entrepreneurs", fundamentals of Entrepreneurship & Small Business.
7. DhamejaS. K(2002) Women Entrepreneurs, Opportunity ,Performance, Problems, Deep Publications(P) Ltd. New Delhi.
8. https://vishwakosh.marathi.gov.in
9. https://www.smartbusinessbox.in/women-entrepreneurs-in-india/

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

महिला सशक्तिकरण पर शिक्षा का प्रभाव

डॉ.फरहत मंसूरी
सहायक प्राध्यापक,समाजशास्त्र शासकीय महाविद्यालय,बिछुआ,जिला छिंदवाड़ा (म.प्र.)
Email- farhat.man87@gmail.com

सारांश – शिक्षा एक ऐसा उपकरण है,जिससे आज महिला समाज में अपनी समान,उपयोगी एवं सशक्त भूमिका दर्ज करा सकती है| वर्तमान समय में दुनिया के समस्त शक्तिशाली एवं सम्रद्ध देश शिक्षा के बल पर ही आगे बढ़ रहे है| वर्तमान समय में जो महिला शिक्षित नही है,उन्हें शिक्षित कर के विकास की मुख्य धारा से जोड़ना हमारा लक्ष्य होना चाहिए| "एक महिला को शिक्षित करने का अर्थ एक परिवार को शिक्षित करना"जब एक परिवार शिक्षित होता है,तो वह एक समाज को शिक्षित करने में अहम् भूमिका निभाता है|समाज के विकास के लिए एक स्त्री का स्वस्थ,खुशहाल,बुद्धिमान,उत्तम,व्यवहार एवं शिक्षित होना आवश्यक है|जब स्त्री शिक्षित होती है, उसमें आत्मविश्वास का संचार होता है,इसी आत्मविश्वास के आधार पर एक महिला हर क्षेत्र में अपना परचम लहलाती है| शिक्षा प्राप्त कर एक नारी अपने आप को सशक्त मानते हुए आत्मविश्वास के साथ प्रगति के पथ पर आगे बड़ती है, और सफलता हासिल करती है |

प्रस्तावना – महिला सशक्तिकरण के लिए शिक्षा एक महत्वपूर्ण साधन है| शिक्षा प्राप्त कर महिला समाज में अपने अधिकारों के प्रति आव्राज उठा सकती है| शिक्षित होने के कारण आज की महिलाएं जागरूक एवं सचेत है| वर्तमान समय में ग्रामीण क्षेत्रों में भी साक्षरता के प्रति होड़ मची है|राजनीति,फिल्म,फैशन जगत ने भी उन्हें प्रभावित किया है|आज की नारी का हर जगह पूर्ण वर्चस्व है, ऑफिस में,परिवार में, शिक्षा में, फैशन में, यूँ कहना उचित होगा जीवन के प्रत्येक क्रियाकलाप में पुरुषो से कदम से कदम मिलाकर आगे चल रही है|स्त्रियों की शिक्षा के सम्बन्ध में पर्याप्त सुधार देखने को मिल रहे है|प्राचीन समय में स्त्रियों की शिक्षा का स्तर बहुत कम था,परन्तु वर्तमान समय में स्त्रियाँ शिक्षा के क्षेत्र में लगातार आगे बढ़ रही है|भारत में वर्ष 1951 की जनगणना की तुलना में वर्ष 2011 में महिलाओं की साक्षरता का प्रतिशत बढ़ा है| आज महिलाएँ सामाजिक,व्यवसायिक,राजनितिक,वैज्ञानिक सभी प्रकार की शिक्षा प्राप्त कर रही है| आज भारत में लगभग 20प्रतिशत महिलाएँ न्यायिक सेवा में महिला जज की भूमिका निभा रही है| स्त्री ने सेना में भी प्रवेश लिया है,महिला थाने खुल चुके है| भारत देश की प्रथम पुलिस सेवा अधिकारी श्रीमती किरण बेदी एक जानी-पहचानी हस्ती एवं महिलाओं को इस क्षेत्र में प्रवेश करने के लिए उनका आइडियल है |आज की महिला शिक्षा प्राप्त कर हर क्षेत्र में अद्वितीय योगदान दे रही है|

शोध के उद्देश्य –

1. महिला शिक्षा की स्थिति की जानकारी प्राप्त करना |
2. भारत में महिला सशक्तिकरण की जानकारी प्राप्त करना |
3. महिला सशक्तिकरण पर शिक्षा के प्रभाव की जानकारी प्राप्त करना |
4. महिला सशक्तिकरण के लिए सरकारी योजनाओं की जानकारी प्राप्त करना|
5. शिक्षा एवं सशक्तिकरण में सहसम्बन्ध की जानकारी प्राप्त करना|

महिला शिक्षा की स्थिति की जानकारी

जनगणना वर्ष	व्यक्ति	पुरुष	महिलाएं	महिलाओं और पुरुषों की साक्षरता दर में अंतर
1951	**18.33**	**27.16**	**8.86**	**18.30**
1961	**28.3**	**40.4**	**15.35**	**25.05**
1971	**34.45**	**45.96**	**21.97**	**23.98**
1981	**43.57**	**56.38**	**29.76**	**26.62**
1991	**52.21**	**64.13**	**39.29**	**24.84**
2001	**64.83**	**75.26**	**53.67**	**21.59**
2011	**74.04**	**82.14**	**65.46**	**16.68**

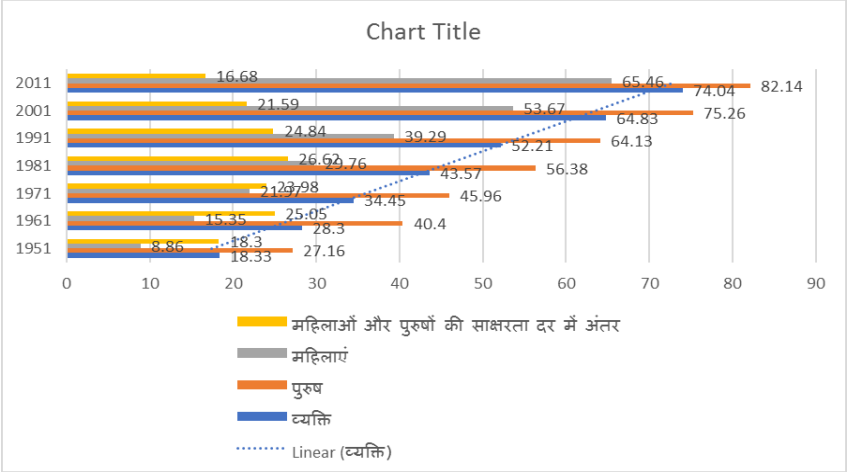

भारतीय समाज में वर्तमान समय में महिला साक्षरता दर पुरुष साक्षरता दर से पीछे है,वर्ष 1951 की जनगणना के अनुसार भारत में केवल 8.86 प्रतिशत महिलायें शिक्षित थी| परन्तु वर्ष 2011 की जनगणना के आंकड़ो से जानकारी प्राप्त हुई है की 65.46 प्रतिशत स्त्रियाँ अध्ययनशील (Educated) है| भारत की महिला शिक्षा दर विश्व औसत 79.7 प्रतिशत से काफी कम है | ग्रामीण क्षेत्रों में लड़कों की तुलना में लडकियां स्कूल कम जाती है, स्कूल जाती भी है तो बीच में ही अपनी शिक्षा छोड देती है| बालिकाओं की बीच में ही शिक्षा छोड़ने की दर की संख्या काफी चिंतनीय है| *भारत में महिला सशक्तिकरण की जानकारी*

क्रमांक	वर्ष	कामकाजी महिला प्रतिशत में
1	1981	19.6%
2	1991	23%
3	2001	39.1%

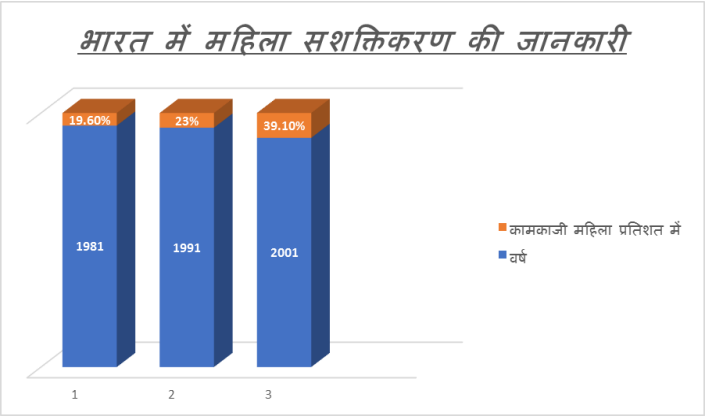

महिला सशक्तिकरण मतलब महिलाओं की सामाजिक,धार्मिक,आर्थिक,राजनितिक,शक्ति में वृद्धि है| भारत में महिलायें मीडिया,कला,संस्कृति,शिक्षा,राजनीति,विज्ञान व प्रौद्योगिकी, खेल जगत,सेवा क्षेत्र में बढ़-चढ़ कर हिस्सा ले रही है|

वर्ष 1991 से पहले भारत में महिलाओं की स्थिति बहुत ही दयनीय थी | 1981 की **जनगणना के अनुसार स्त्रियों की पूरी आबादी की केवल** 19.6% महिला ही रोजगार में संलग्न थी| वर्ष 1991 की गणना के मुताबिक कामकाजी महिलाओं का प्रतिशत **बढ़कर** 23% और 2001 की **जनगणना में यह प्रतिशत बढ़कर** 39.1% हो गया है | भारत में कामकाजी महिलाओं की संख्या तो बढ़ी है,लेकिन किसी भी उधोग या प्रतिष्ठान में स्त्रियों की निर्णायक भूमिका नहीं के बराबर है|

शिक्षा ग्रहण करने से महिलाओं में सकारात्मक परिवर्तन देखने को मिले है|महिला सशक्तिकरण में शिक्षा का महत्वपूर्ण योगदान है| शिक्षा ग्रहण करने से स्त्री के सोचने समझने के स्तर में वृद्धि हुई है| शिक्षा ने महिलाओं में आत्मविश्वास का संचार किया है,उनके व्यक्तित्व में निखार आया है तथा घर की चार

दिवारी से बाहर निकलकर भी जीवन है, यह महिलाओं ने जाना है|वर्तमान समय में महिलाएं न केवल सामान्य शिक्षा प्राप्त कर रही है, बल्कि राजनीति में, फैशन जगत में, व्यवसाय में,सेना में, चिकित्सा जगत,खेल जगत में अपनी सफलता के परचम लहला रही है|

भारत सरकार के द्वारा महिला सशक्तिकरण के लिए निम्न योजनाओं का क्रियान्वयन किया जा रहा है –

1. बेटी बचाओं बेटी पढ़ाओ योजना – 22 जनवरी 2015
2. प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना – 1 मई 2016
3. सुकन्या सम्रधी योजना – 4 दिसंबर 2014
4. फ्री सिलाई मशीन योजना – 2022
5. समर्थ योजना –20 दिसंबर 2017
6. सुरक्षित मातृत्व आश्वासन सुमन योजना – 10 अक्टूबर 2019

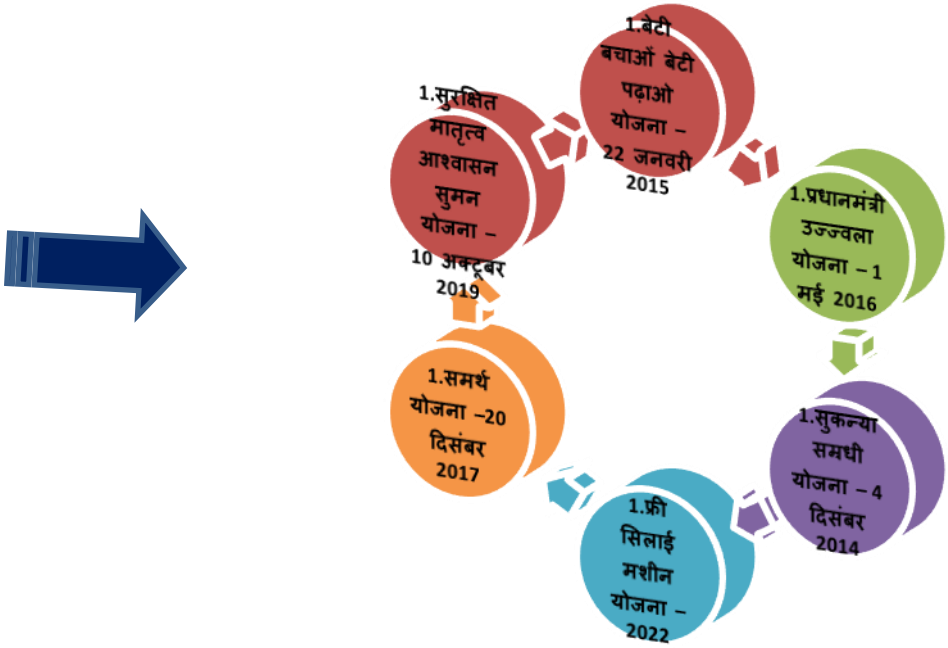

शिक्षा के कारण ही आज की महिलाएं धार्मिक, सामाजिक,आर्थिक, राजनितिक सभी क्षेत्रों में पुरषों के साथ कंधे से कंधा मिलाकर चल रही है, और हर क्षेत्र में सफलता प्राप्त कर रही है| सामाजिक कुरीतियों को त्याग कर अपना एवं अपने परिवार का विकास कर रही है| शिक्षा के कारण महिलाओं का सशक्तिकरण हुआ है| शिक्षा प्राप्त करने से बालिकाओं में अधिक ज्ञान,कौशल , आत्मविश्वास **और कार्य करने की क्षमता में वृद्धि होती है| जिससे महिला के जीवन में सुधार आता है,और बदले में एक शिक्षित महिला अपने परिवार के लिए बेहतर पोषण,स्वास्थ तथा शिक्षा प्रदान करती है| शिक्षा एक स्त्री को अपने जीवन के महत्वपूर्ण निर्णय लेने में सक्षम बनाती है |**

निष्कर्ष – शिक्षा के कारण आज महिला समाज में अपनी समान,उपयोगी एवं सशक्त भूमिका दर्ज करा रही है|शिक्षा प्राप्त कर के महिला अपने अधिकारों के प्रति जागरूक हुई है, एवं साथ ही **ज्ञान,कौशल ,आत्मविश्वाश और कार्य करने की क्षमता में वृद्धि हुई है ,और पुरुषो के साथ कंधे से कन्धा मिला कर चल रही है|महिलाओं को सशक्त बनाने के लिए भारत सरकार के द्वारा लगातार विभिन्न योजनाओं का क्रियान्वयन किया जा रहा है ,और महिलाए इन योजनाओं का लाभ उठाके सशक्त हो रही है|**

संदर्भ सूची –

1. देवपुरा,प्रतापभल, "महिला सशक्तिकरण में शिक्षा का महत्व" कुरुक्षेत्र अंक 5 मार्च 2006.
2. अंसारी,एम.ए.2001, "महिला और मानवाधिकार," ज्योति प्रकाशन,जयपुर.
3. मिश्रा के.के, 1965, "विकास का समाजशास्त्र," वैशाली प्रकाशन,गोरखपुर.
4. श्रीवास्तव,सुधा रानी, 1999, "भारत में महिलाओं की वैधानिक स्थिति," कॉमनवेल्थस पब्लिशर्स,नई दिल्ली.
5. जैन,प्रतिभा, 1998, "भारती स्त्री: सांस्कृतिक संदर्भ," रावत पब्लिकेशन,जयपुर.
6. तिवारी,आर.पी.1999, "भारती नारी: वर्तमान समस्याएँ एवं समाधान," नई दिल्ली.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील क्रांतिकारक स्त्रिया

डॉ. संजीवनी चंद्रशेखर बारहाते
इतिहास विभाग प्रमुख, बी.रघुनाथ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय परभणी.
Email- sanjivanibarhate99@gmail.com

प्रास्ताविक

भारतात ब्रिटिशांची सत्ता स्थापन झाल्यानंतर अनेक सामाजिक धार्मिक सुधारणा घडवून आलेल्या आहेत त्या सुधारणांचा इतिहास भारतातील स्त्री जीवनावर होऊ लागला.व्यक्तिस्वातंत्र्य उदारमतवाद या मूल्यांच्या प्रसारामुळे भारतीय समाज जीवनावर अनेक परिवर्तन होण्यास साहाय्य झाले. इ.स.1832 साली विधवा विवाह कायदा व 18 28 साली सतीबंदी कायदा यामुळे स्त्रियांना सामाजिक स्वातंत्र्य मिळू लागले. महात्मा फुले पासून ते इरावती कर्वे पर्यंत अनेकांनी स्त्रियांना जगण्याचे हक्क प्राप्त करून दिले. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये राणी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल, अरुणा असफ अली, झलकारीबाई इत्यादींच्या कामगिरी बरोबरच अनेक क्रांतिकारक महिला ज्यामध्ये कल्पना दत्त, विना दास,लिलाताई पाटील, यांसारख्या क्रांतिकारक महिलांनी भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये जिवाची पर्वा न करता लढलेल्या आहेत. त्यांची कामगिरी ही उल्लेखनीय आहे. इ.स.18 85 मध्ये सर अलन ह्युम यांनी राष्ट्रसभेच्या उद्घाटनपर भाषणात स्त्री सहभागाशिवाय कोणतीही राजकीय हक्काची चळवळ यशस्वी होणार नाही याची जाणीव उपस्थितांना करून दिली होती.पुढे पंडिता रमाबाई च्या नेतृत्वाखाली अनेक स्त्रिया राष्ट्रसभेच्या अधिवेशनाला हजर राहू लागल्या पुण्याहून रमाबाई रानडे व विदर्भातून यशोदाबाई जोशी यांनी साथ दिली. याच रमाबाई रानडे यांनी नंतर स्त्रियांना मताधिकार मिळावा म्हणून चळवळ उभारली अशा अनेक स्त्रिया भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये लढलेल्या आहेत त्यामधील उल्लेखनीय कामगिरी करणार्या क्रांतिकारक स्त्रीयांच्या कामगिरीचा आढावा घेण्यात येणार आहे.

शोध निबंधाचा उद्देश

भारतीय आंदोलन हे स्त्रियांच्या सहभागाशिवाय पूर्णत्वास जाऊ शकणारे नव्हते स्त्रियांच्या सहभागाने क्रांतिकारी चळवळीतील आंदोलन पूर्णत्वास नेले होते त्यांच्या कार्याची ओळख करून देणे

शोधनिबंधाची व्याप्ती

भारतीय स्वातंत्र्य स्वातंत्र्य आंदोलन हे सर्व समाज घटकांनी चालवलेले जनआंदोलन होते. त्यामधील दुर्लक्षित क्रांतिकारक स्त्रियांच्या कामगिरीचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये केलेला आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंध करिता सामाजिक शास्त्रे संशोधन पद्धती पैकी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक,ऐतिहासिक वअन्वेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब केला आहे.त्याकरिता दुय्यम साधनांच्या आधारावर हा शोधनिबंध प्रस्तुत केला जात आहे.

गृहितके

1.भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन हे फक्त पुरुषानींच केलेले नसून त्यामध्ये क्रांतिकारी स्त्रियांचाही सहभाग मोठ्या प्रमाणात होता हे शोधणे.
2.क्रांतिकारी चळवळीतील स्वदेशी स्त्रियांच्या कार्याचा आढावा घेणे.
3.भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत क्रांतिकारी पुरुषांचे जसे योगदान आहे तसेच स्त्री क्रांतिकारकांचेही आहे.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील क्रांतिकारक स्त्रिया:

बंगालच्या फाळणीमुळे 1905 मध्ये स्वराज्य,स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षण व बहिष्कार या कार्यक्रमात बंगाल पंजाब मद्रास व महाराष्ट्रातील जनता सामील झाली राज्यकर्त्यांची हिंसा हे पाप नाही तर मातृभूमीसाठी केलेलं ते पवित्र कर्तव्य आहे असे क्रांतिकारकांना वाटत होते त्यामध्ये अनेक स्त्रि क्रांतिकारकांचे योगदान हि मोठ्या प्रमाणात असलेले आपल्याला दिसून येते

विना दास:

कलकत्त्याच्या संस्कृत कॉलेजचे प्राचार्य वेणीमाधव दास हे सुभाष चंद्र बोस यांचे गुरु होते. वेणीमाधव दास यांच्या पोटी विना दास यांचा जन्म झाला. वडिलांच्या देशभक्तीचा संस्कार तिच्यावर झालेला होता. सायमन कमिशनचा तिने मैत्रिणीसह निषेध नोंदविला होता. 1928 काँग्रेसच्या अधिवेशनात त्यांनी स्वयंसेविकेची काम केले होते. हिंदुस्तान रिपब्लिकन असोसिएशन च्या त्या एक सदस्य होत्या. कलकत्ता विद्यापीठाच्या दीक्षांत समारंभात 10 फेब्रुवारी 132 रोजी तिने पाहू नये गव्हर्नर जोक्स यांच्यावर पाच गोळ्या झाडल्या पण तिचा नेम चुकला त्यामुळे तिच्यावर खटला दाखल केला गेला. 13 वर्षांची कठोर शिक्षा झाली नंतर 1939 मध्ये तिला क्षमाधान देण्यात आले.त्यानंतरही त्या स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झालेल्या होत्या इ.स.1940 -51 मध्ये विधानसभेवर निवडूनही गेल्या

भारत छोडो आंदोलनातही सहभाग घेतल्यामुळे अनेकदा त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला. स्वातंत्र्यानंतर लेखिका व मजूर नेत्या म्हणून त्या नावारूपास आलेल्या होत्या.

प्रीतीलता वड्डेदार:

भारतातील विविध शहरात युरोपियन क्लब असत भारतीयाचे शोषण करणारे ब्रिटिश अधिकारी तेथे करमणूक करत असत. कलकत्ता शहरात ही असाच एक क्लब होता. त्या क्लब वर 24 सप्टेंबर 1932 रोजी पुरुषी पोषाख घालून कलकत्ता विद्यापीठाची पदवी घेत असलेल्या त्या प्रीतीलता विंडेदार या स्त्रीने बॉम्बफेक केला. त्याठिकाणी काडतुसे, पिस्तुलाच्या गोळ्या व कागदपत्रे मिळाली त्यात युरोपियनांना ठार मारण्याचे आव्हान करण्यात आले होते. प्रीतीलताने चितगाव येथील रेल्वे क्लब वर केलेल्या एका हल्ल्यात युरोपियन महिला ठार झाली व 13 इंग्रज जखमी झाले. जखमी झालेल्या प्रीतीलता वड्डेदारने पोलिसांच्या ताब्यात जाण्यापेक्षा सायनाईड खाऊन शहीद झाली. त्या भारताच्या पहिल्या स्त्री हुतात्मा होत्या.ती आईवडिलांची एकुलती एक कन्या होती. मायभूमिसाठी बलिदान दिल्याचा अभिमान आई वडिलांना अभिमान वाटत होता.

कल्पना दत्त:

बंगालच्या सुप्रसिद्ध महिला क्रांतिकारक गावांमधील श्रीपूर गावातील वजनदार घराण्यात जन्म झाला. त्यांचे वैज्ञानिक होण्याचे स्वप्न होते.कलकत्त्याच्या पॅथर महाविद्यालयात प्रवेश घेतला होता. स्त्रीसंघ या संघटनेत त्यांनी कार्यवाही केली.गांधीजींचे तत्त्वज्ञान त्यांना पसंत नव्हते. क्रांतिकार्याने प्रोत्साहित झालेल्या कल्पना व प्रीती या दोघींनी बॉम्ब तयार करण्याचे प्रशिक्षण घेतले.स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीसाठी सुसंघटित दहशतवादच उपयोगी पडतो अशी त्यांची श्रद्धा होती. क्रांतिकारी कार्यातील त्यांच्या सहभागा संबंधी तिचे कुटुंबही अनभिज्ञ होते. कलेक्टरला ठार मारण्याचा प्रयत्न फसला त्यामुळे तीला 1933 मध्ये त्यांना जन्मठेपेची शिक्षा ठोठावण्यात आली. पुढे 1937 मध्ये महात्मा गांधी व रवींद्रनाथ टागोर यांच्या प्रयत्नामुळे त्यांची तुरुंगातून सुटका झाली. पुढे भारतीय कम्युनिस्ट पक्षात त्यांनी काही काळ काम केले. 1995 मध्ये त्यांचे निधन झाले.

ज्योतीकिरण दत्त:

महाविद्यालयामध्ये असताना क्रांतिकारकांना पिस्तूल पोचविण्याचे काम त्या करीत असत. 1931 मध्ये पोलीस तपासात पिस्तूल बॉम्ब वगैरे साहित्य तिच्याकडे सापडले म्हणून चार वर्षाची तुरुंगवासाची शिक्षा झालेली होती.

लीलाताई पाटील:

क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली सुरू असलेल्या सातारच्या प्रती सरकारच्या चळवळीत त्यांचा सहभाग होता. अमळनेर कचेरीवर त्यांनी मोर्चा नेला होता. पोलिसांनी केलेल्या हाणामारीत त्यांचा गर्भपात झाला.त्यानंतर त्यांना पुढे येरवडा जेलमध्ये ठेवण्यात आले.कुंडलीतील स्त्रियांच्या क्रांतिकारी दलाचे नेतृत्व करून तुफान सेनेत स्त्रियांना लढण्याचे प्रशिक्षण दिले पुढे त्या 1972मध्ये शिंदखेड मतदार संघातून विधानसभेवर निवडून गेल्या होत्या.

शांती घोष सूनिती चौधरी:

या शाळकरी मुली होत्या शिक्षण घेत असतानाच त्या क्रांतिकार्यात सहभागी झाल्या होत्या. जिल्हा मॅजिस्ट्रेट थ्री जी. बी. यांच्या घरी अर्ज घेऊन गेल्या अर्ज वाचत असताना दोघींनी त्यांच्यावर गोळ्या झाडल्या.तेव्हा त्यांचे वय फक्त 13 वर्षाचे होते.त्याच्यावर खटला चालवण्यात आला व त्यांना आठ वर्षाची सक्तमजुरीची शिक्षा झाली.

राजमती पाटील:

या सांगली जिल्ह्यातील ऐतवडे बुद्रुक या गावच्या जैन समाजातील होत्या. त्या अतिशय धाडशी व निडर होत्या सातवीत असतानाच 9 ऑगस्ट 1942 रोजी सोलापूर येथे क्रांतिकारकांच्या मदतीने त्यांनी झेंडा फडकवला होता. त्याबद्दल त्यांना पुण्याच्या येरवडा तुरुंगात ठेवण्यात आले. येरवडा येथे त्यांना राष्ट्रीय स्तरावरील क्रांतिकारक स्त्रीयांचा सहवास लाभला. त्यानंतर त्यांची सुटका झाली त्यानंतर सांगली जिल्ह्यातील प्रतिसरकार चळवळीत त्यांनी सहभाग घेत धुळे खजिना लुटित तही त्यांचा सहभाग होता.धुळे नंतर राजमती ने स्वतः क्रांतिकारकांचा गट तयार केला त्यासोबत त्या स्वतः नेतृत्व करत क्रांतीकारकांना शस्त्रास्त्रे पुरवण्याचे काम त्यांनी केले. 1942 ते 1947 पर्यंत भूमिगत कार्य केले. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या सुटकेतही त्यांचा सहभाग अतिशय मोलाचा होता.

राणी गायडीन्नल्लू:

सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत मणिपूर मधील राणी गुडिया लोने सहभाग घेतला होता.वयाच्या 13व्या वर्षीच तिने आंदोलनात सहभाग नोंदवला होता. मणिपूरमधील नागांचे नेतृत्व स्वीकारून सशस्त्र लढा पुढे चालूच ठेवला. ऑक्टोबर 1932 मध्ये त्यांना पकडण्यात आले. तेव्हा भारताला स्वातंत्र्य 15 ऑगस्ट 19 47 स्वातंत्र्यानंतर त्यांची सुटका करण्यात आली.

निष्कर्ष,

1.भारतीय राष्ट्रीय आंदोलन हे क्रांतिकारी स्त्रियांच्या सहभागाने पूर्ण झाले होते

2.भारतीय राष्ट्रीय आंदोलनामध्ये समाजातील तळागाळातील अनेक स्त्रियांनी आपला सहभाग नोंदविला होता

3भारतातील अनेक राज्यातील स्त्रियांचा या आंदोलनामध्ये सहभागी होता

4.भारतीय राष्ट्रीय आंदोलनामध्ये क्रांती कार्याने प्रभावित होऊन अनेक स्त्रियांनी आपल्या जिवाची पर्वा न करता पाने लढल्या एवढेच नव्हे तर अनेकांनी आपल्या प्राणाचे बलिदान दिले.

सारांश,

भारतीय राष्ट्रीय आंदोलनामध्ये भारतीय समाजातील अनेक घटकांनी आपला सहभाग घेतलेला होता त्यामुळे ही चळवळ जनतेची चळवळ म्हणून ओळखली जाते. या चळवळीमध्ये समाजातील दीनदलित व पददलित समाजाबरोबरच स्त्रियांचाही सहभाग अतिशय मोलाचा होता.त्यामध्ये प्रितीलाता विडेंदार, सुशीला दीदी घोष, कल्पना दत्त, ललिताई पाटील यासारख्या अनेक स्त्रियांनी सहभाग घेऊन भारतीय स्वातंत्र्यलढा पूर्णत्वास नेलेला दिसून येतो.

संदर्भ ग्रंथ:

1.बोर्डे सूनिता (खडसे) ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यातील स्त्री या, शुभम पब्लिकेशन पुणे 2010 पृ.कं.19

2. (संपादक) कांबळे नारायण,राजश्री शाहू: नव्या दिशा नव्या चिंतन, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद 2010 पृ.140

3. पवार जयसिंगराव राजश्री शाहू स्मारक ग्रंथ कोल्हापूर महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी,पृ.129

4. विद्युत भागवत व इतर स्त्रिया यांच्या कर्तेपणाचा इतिहास स्त्री अभ्यासक केंद्र पुणे विद्यापीठ आवृत्ती1996

5. डॉ.पार्टी पद्मजा भारतीय इतिहासातील स्त्रिया फडके प्रकाशन कोल्हापूर आवृत्ती2007 पृ.18

6. संपादक कर्वे स्वाती,स्त्री विकासाचे नवे क्षितीज,प्रतिमा प्रकाशन पुणे पृ.41

7. खांडगे मंदा, भारतीय भाषेतील स्त्रियांचा मागोवा, साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ पुणे, डिसेंबर 2007 खंड नं.2

8. सुनिता बिडवे (ढगे),सावित्रीबाई फुले विचार आणि कार्य, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद, जानेवारी 2010 पृ.54

9.डॉ. जाधव यू.बी.आणि संपादक, इतिहास लेखन शास्त्र आणि ऐतिहासिक संशोधनातील नवीन प्रवाह, शिवाजी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय परभणी, जानेवारी 2015 पृ.149

10. डॉ. भोसले नारायण, महाराष्ट्रातील स्त्री विषयक सुधारणावादाचे सत्ताकारण (1848-1956), द ताईची प्रकाशन पुणे, पृ.149

11.प्रा. बांबुरकर जास्वंदी इतिहासातील नवे प्रवाह,डायमंड पब्लिकेशन पुणे 2014 पृ.79

12. शर्मा क्षमा, स्त्रीवादी विमर्श समाज और साहित्य, राजकमल प्रकाशन अलाहाबाद दिवतीय आवृत्ती 2021 पृ.69

13. डॉ. पवार वैशाली, महिलांच्या संघर्षाचा आलेख, डायमंड प्रकाशन पुणे, प्रकाशन आवृती 2012,पृ.134

14. रानडे प्रतिभा,स्त्री प्रश्नांची चर्चा: एकोणिसावे शतक,पद्मगंधा प्रकाशन पुणे -2005 पृ.43

15. सरदार ग. बा., महात्मा फुले व्यक्तित्व आणि विचार: ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई1981 पृ 43

16. डॉ. पौळ -खंदारे उषा, ज्ञानज्योती सावित्रीबाई फुले, कोमल प्रकाशन ठाणे, दितीया आवृत्ती 2014 पृ.90

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

पुरुषप्रधान संस्कृति आणि महिलांचे सबलीकरण

प्रा. मनोहर आनंदराव गुडधे
सह. प्रा. अर्थशास्त्र विभा चिंतामणी महाविद्यालय पोंभूर्णा जि. चंद्रपूर
manojgudadhe5@gmail.com

सारांश :-

धर्मातील जाचक नियमांमुळे अगोदरच अतिशय मर्यादित झालेले स्त्रियांचे जीवन हे पुरुषप्रधान संस्कृति व पुरुषी मानसिकतेमुळे त्यांच्यावरील कठोर बंधने आणि नियमाद्वारे नियंत्रित करण्यात आले. या पुरुषी मानसिकतेने स्त्रियांचे स्वातंत्र्य व तिचे हक्क नाकारले. त्याचा गंभीर परिणाम हा स्त्री जीवनावर पडून आजही कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय इ. अशा सर्वच क्षेत्रातून स्त्रियांचे प्रचंड प्रमाणात हनन होतांना दिसते. आज मानवी जीवनाची सर्वच क्षेत्रे नेत्रदीपक अशा प्रगतीने ढवळून निघालेली असतांना स्त्रियांच्या अधिकाराची, स्वातंत्र्याची, त्यांच्या प्रगतीची भाषा बोलली जाते पण वास्तविक पाहता आजही पुरुषप्रधान संस्कृतीत मात्र स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जात असल्याचे प्रत्ययास येते. या स्थितीत आमुलाग्र बदल घडविण्याच्या अनुषंगाने स्त्री- पुरुष असा होणारा भेद दूर करून स्त्रियांच्या प्रगतीसाठी पोषक वातावरणाची निर्मिती करण्याच्या व्यापक दृष्टीकोनातून स्त्री सबलीकरणाच्या प्रक्रियेला गती मिळणे क्रमप्राप्त ठरते. समाजात महिलांना न्याय, हक्क, प्रतिष्ठा प्राप्तीसाठी व त्यांचा सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विकास साधण्यासाठी आज स्त्री सक्षमीकरणाची आवश्यकता आहे आणि सक्षमीकरणाची ही प्रक्रिया पुरुषप्रधान संस्कृतितील पुरुषी वर्चस्वाची मानसिकता दूर करूनच पूर्ण होणे हे उचित ठरणार आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतिचा अत्याधिक प्रभाव हा शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागात अधिक आहे. ग्रामीण भागात आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक इ. क्षेत्रातील स्त्रियांचे स्थान हे गौण असल्याचे निदर्शनास येते. ग्रामीण समाजातील अंधश्रद्धा, अशिक्षितपणा, रोजगाराची अपुरी व्यवस्था, स्त्रीयावरील विविध बंधने व कौटुंबिक हिंसाचार इ. अशा समस्यांमुळे स्त्रियांच्या जीवनातील परिवर्तनाचा मार्ग हा अधिकच खडतर होतांना दिसते. या स्थितीत सकारात्मक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी स्त्री सबलीकरनाचे महत्त्व अनन्यसाधारण ठरते.

बीजशब्द :-

पुरुषी मानसिकता, चालीरीती, ग्रामीण समाज, कार्यक्षेत्र, बंधने, शोषण, परिवर्तन.

प्रस्तावना :-

पुरुषाने सर्वत्र असावे आणि स्त्रीने कोठेच नसावे, तुमच्या मातृत्वाला मान पण स्त्रीत्वाला नसणे अशा अनेक खुळचट चालीरीती धर्मग्रंथातून तयार झाल्या. या चालीरीतींना पुढे जाऊन नियमांचे स्वरूप आले आणि या नियमाद्वारेच स्त्रियांचे जीवन नियंत्रित केल्या जाऊ लागले. याप्रकारे स्त्रिया सामाजिक शोषणाला बळी पडू लागल्या व स्त्रियांचे शोषण सुरु झाले. अशा स्थितीत पुरुषप्रधान संस्कृतीतील पुरुषी मानसिकतेने स्त्रियांवरील बंधने अधिक कठोर करून स्त्री जीवनाची सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक चौकट संकुचित व सीमित केली. स्त्रीला गुलाम, दासी, उपभोगाचे साधन मानून सतीप्रथा, केशवपन, बालविवाह इ. अशा अघोरी प्रथांच्या नावाखाली स्त्रीचे जीवन नरकमय झाले. तिचे कार्यक्षेत्र हे मर्यादित म्हणण्यापेक्षा बंदिस्त करण्यात आले. कोणत्याही निर्णयात स्वतःचे मत मांडण्याचा अधिकार नसतांनाच अनेक जाचक बंधनाला तीला सामोरे जावे लागले. समाजविकासाच्या प्रत्येक टप्प्यात तीला तिच्या विवीध अधिकारापासून वंचित ठेवण्यात आले व अशा पद्धतीने ती दर्जाहीन जीवनाची वाटेकरी झाली. कोणत्याही परिस्थितीत स्त्रियांना स्वातंत्र्य देणे हे समाजाला विघातक आहे ही शिकवणूक गेली कित्येक शतके समाजाच्या हाडामासात खिळली आहे. त्याचाच परिणाम म्हणून आजही कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय इ. अशा सर्वच क्षेत्रातून स्त्रियांचे प्रचंड प्रमाणात हनन होत आहे. अशा परिस्थितीत तिच्यावरील अन्याय दूर व्हावा, तीला तिचे नैसर्गिक अधिकार व न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मुल्यांची उपलब्धता करून पोषक वातावरणाच्या निर्मितीसाठी स्त्री सबलीकरणाच्या विषयावर चर्चा करणे क्रमप्राप्त ठरते.

वर्षानुवर्षे अस्मिता नाकारलेला मानवी वर्ग म्हणून स्त्रीची स्थिती हि फार दयनीय होती. त्यांचा मनुष्य प्राण्यात जन्म होऊन सुद्धा माणसाचे जीवन जगता येत नव्हते. विशिष्ठ मर्यादेतच तिचे कार्यक्षेत्र ठरविण्यात येऊन अनेक बंधने तिच्यावर लादण्यात आलेली होती. धर्माच्या व व्यवस्थेच्या नावावर तर प्राचीन काळापासूनच अनेक बंधनात स्त्रियांना जखडून ठेवण्यात आले होते. स्त्री ही कधीही स्वतंत्र राहण्यास योग्य नाही म्हणून तिच्या रक्षणाची जबाबदारी बालपणी पित्यावर, तरुणपणात पतीवर तर तिच्या वृद्धावस्थेत तिच्या मुलावर देण्यात येऊन एकंदरीत तीला या सर्वांच्या नियंत्रणात ठेवण्यात आले. पुरुषाने सर्वत्र असावे मात्र स्त्रीने कोठेच नसावे अशा विचित्र चालीरीती धर्मग्रंथातून तयार झाल्या या चालिरीतीचे पुढे जाऊन नियम तयार करण्यात आले व या नियमांनी समाजातील समस्त स्त्रियांचे जीवन नियंत्रित केल्या जाऊ लागले. याप्रकारे स्त्रिया सामाजिक शोषणाला बळी पडू लागल्या व स्त्रियांचे शोषण सुरु झाले.

आजही पुरुषप्रधान संस्कृतिचा परिपाक असलेला लिंगभेद व त्या आधारावर होणारा स्त्री आणि पुरुष असा भेदभाव ह्याचा माणसाच्या वागणुकीवर खोलवर प्रभाव पडलेला दिसतो. स्त्रीत्व आणि पुरुषत्वाच्या रुढ कल्पना ह्या स्त्रिया व पुरुष यांची चौकट ठरवून त्यांना एकमेकाविरुद्ध उभे करतात. स्त्रियांनी सर्वांसोबत जुळवून घेण्याबरोबरच तिने नम्र असावे, आज्ञाधारक असावे व एकूणच ती सहनशील असावी अशी अपेक्षा केली जाते. अशातच एखादी स्त्री जोरजोरात बोलली, हसली, तर तिच्याकडे पुरुषी म्हणून बघितले जाते. घरकाम या प्रमुख जबाबदारीबरोबरच बाहेरच्या जगातही स्त्रियांना बहुतेकदा स्वयंपाक, शिवनकाम, घरसफाई, स्वागतिका, शिक्षिका, नर्स इ. अशा घरकामाशी निगडीत वा घरकामाची विस्तारित कामे सोपविली जातात. एकूणच पुरुषप्रधान समाजात अधिकाराच्या अनुषंगाने स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत गौण स्थान देऊन पुरुषांना झुकते माप देण्यात येते. त्यामुळे स्त्रियांना पक्षपाताला तोंड द्यावे लागते. पुरुष हा कुटुंब प्रमुख असतांनाच मालमत्तेचा मालकी हक्क हा पुरुषाचाच, पितृवंशीय व्यवस्था, स्त्रियांनी सासरी

जाणे व एकूणच कुटुंबातील पुरुषांचे वर्चस्व ह्या सामाजिक प्रक्रिया आपली समाजव्यवस्था पुरुषप्रधान असल्याचे दर्शवतात. या व्यवस्थेत स्त्रियांना दुय्यम स्थान मिळत असल्यामुळे त्यांना विविध अत्याचारांना तोंड द्यावे लागते.

आधुनिक समाजव्यवस्थेतही या पुरुषी मानसिकतेचे वर्चस्व कमी झालेले नसून त्याचे प्रस्थ समाजात घडणाऱ्या विविध घटना घडामोडीवरून आजही कमी अधिक प्रमाणात टिकून असल्याचे प्रत्ययास येते. विकासरूपी रथाचा एक चाक, पुरुषाचे आर्ध अंग इ. अशा अनेक उपमा देऊन तिचा गौरवही समाजात केला जातो. मात्र समाजातील पुरुषांच्या वर्चस्वामुळे परिस्थिती वेगळीच असून यात स्त्रियांचे स्थान हे दुय्यमच मानले जाते. अजूनही कुटुंबात मुलगी जन्माला येणे ही बाब चिंताजनकच मानली जाते. अजूनही विविध समाजात मुलींचे शिक्षण, तिचे आरोग्य तिच्या गरजा व एकूणच तिचे संगोपन यात मुलांच्या तुलनेत तिच्याकडे कमी लक्ष पुरविण्यात येते. त्यातच एक स्त्री म्हणून तिचे हक्क डावलतांनाच तीला मिळणाऱ्या संधीही नाकारल्या जातात. यातूनच स्त्री आणि पुरुष यांच्यातील विषमतेची दरी प्रकर्षाने जाणवते. ही दरी कायमस्वरूपी मिटविण्यासाठी व स्त्रियांचे हितसंबंध ह्यांची जोपासंना करण्यासाठी स्त्री सक्षमीकरणाची गरज प्रकर्षाने जाणवते. वास्तविक पाहता स्त्री सबलीकरण हा विषय स्त्रियांच्या हितसबंधापुरताच मर्यादित नसून समस्त मानव मुक्तीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचा आहे. समाजात महिलांना न्याय, हक्क, प्रतिष्ठा प्राप्तीसाठी व त्यांचा सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विकास साधण्यासाठी आज स्त्री सक्षमीकरणाची आवश्यकता आहे आणि सक्षमीकरणाची ही प्रक्रिया पुरुषप्रधान संस्कृतितील पुरुषी वर्चस्वाची मानसिकता दूर करूनच पूर्ण होणे हे उचित ठरणार आहे.

स्त्रियांचे जीवनमान उंचावण्याकडे दुर्लक्ष करणे, त्यांचे राहणीमान तसेच त्यांचे आरोग्य यातील निष्काळजी, त्यांना हिनत्वाची वागणूक देऊन त्यांचा छळ व अत्याचार करणे व स्त्री-पुरुष समतेचा विरोध करुन तिच्या अस्तित्वाला आवाहन देणे अशा अनेक बाबी स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासात प्रमुख अडथळा ठरतात. या अनुषंगाने स्त्री- पुरुष असा भेद दूर करून स्त्रियांच्या प्रगतीस पोषक वातावरणाची निर्मिती आणि त्यांचे सुसंचालन करणे व लैंगिक समानतेद्वारे समाजाचे संतुलन साधने यासाठी पुरोगामी आणि विवेकी समाजाने बाळगलेला दृष्टीकोन, केलेली कृती यांचा समुच्चय म्हणजे महिला सबलीकरण होय. समाजात स्त्रियांवर जो अन्याय अत्याचार केला जातो तो अन्याय दूर करण्याचा कृतीशील प्रयत्न म्हणजे स्त्री सबलीकरण होय. एकूणच सबलीकरण म्हणजे स्त्रियांना मानवी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रामध्ये स्वावलंबी बनविणे होय. स्त्रियांना त्यांच्या हक्काची उपलब्धता करून देवून त्यांच्या विकासासाठी नेहमी कटीबद्द राहून त्यास पोषक वातावरणाची निर्मिती करणे असा स्त्री सबलीकरणाचा अर्थ होतो.

आज जगात लोकशाही शासनाची वाढत चाललेली लोकप्रियता, उदारमतवादि विचारांची पेरणी, विज्ञान व तंत्रज्ञानातील नवनवीन शोध इ. चा मानवी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रावर व्यापक प्रभाव पडलेला आहे. यातूनच समाजात होत असलेली जाणीव जागृती, स्त्रियांची विविध क्षेत्रातील भूमिका व स्त्रियांची प्रगती आणि एकूणच तिचे जीवनमान उंचावून तिच्या संरक्षणार्थ शासनस्तरावरून वेळोवेळी करण्यात आलेल्या कायद्यांनी महत्वाची भूमिका साकारलेली आहे. असे असतांनाही स्त्रियांना दिले जाणारे स्थान यात अपेक्षितरित्या बदल घडून आलेला दिसत नाही. आज स्त्रियांच्या अधिकाराची, स्वातंत्र्याची, त्यांच्या प्रगतीची भाषा बोलली जाते पण वास्तविक पाहता आजही पुरुषप्रधान संस्कृतीत मात्र स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जात असल्याचे दिसून येते. आजही अनेक कुटुंबात मुलगी जन्माला आली की, तीला मुलाच्या तुलनेत कमी महत्व दिले जाते. तीला वेगळी वागणूक देण्याची सुरुवात ही तिच्या घरातूनच होत असते. एक मुलगी म्हणून तिने काय करावे व काय करू नये याचा वेळापत्रकच जणू तिच्या समोर मांडला जातो. आज तिने स्वतःचे अस्तित्व सर्वच क्षेत्रात सिध्द करून, पुरुषाच्या खांद्याला खांदा लावून किंबहुना त्यालाही मागे टाकत स्त्रीची महती पटवून देत असतांनाही पुरुषी अहंपणामुळे तीला अनेक अडचणीचा सामना करावा लागत असतो त्यामुळेच लोकांच्या या मानसिकतेत बदल होण्याच्या गरजेतूनच आज स्त्रियांचे सबलीकरण होणे क्रमप्राप्त ठरते.

पुरुषप्रधान संस्कृतीचा प्रभाव हा शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागातील समाजजीवनावर अधिक खोलवर पडलेला आढळतो. ग्रामीण भागात आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक इ. क्षेत्रातील स्त्रियांचे स्थान हे गौण असल्याचे निदर्शनास येते. एकीकडे निकालाच्या टक्केवारीत मुलांना मागे टाकत मुली ह्या यश संपादन करीत असतांना दिसतात तर गावात मुलींच्या शिक्षणविषयक प्रगतीचे चित्र निराशाजनक आहे. मुलींचे शिक्षण अर्ध्यातच थांबविणे, नापास झाले असता शिक्षण बंद करणे इ. अशा नकारात्मक बाबी बरोबरच ग्रामीण भागातील मुली महाविद्यालयीन शिक्षणापासून वंचित असतांना दिसतात. अशातच रोजगाराच्या क्षेत्रातही स्त्रियांच्या अधिकाराचे हनन होतांना दिसते. समान काम करूनही त्याचा समान मोबदला न देता पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना मिळणाऱ्या मजुरीत तफावत असलेली दिसते. याचा परिणाम म्हणजे आजही ग्रामीण भागातील महिलांना आर्थिक दुर्बलतेचे शिकार होणे भाग पडत असते. ग्रामीण भागात स्त्रियांच्या राजकीय क्षेत्रातील प्रगतीचे चित्रही काही समाधानकारक असल्याचे प्रत्ययास येत नाही. स्त्रियांना समान राजकीय सहभाग नोंदविता यावा, त्यांच्या नेतृत्व गुणांचा विकास व्हावा याकरिता ७३ वी घटना दुरुस्ती महत्त्वपूर्ण ठरली. या घटना दुरुस्तीद्वारे स्त्रियांना स्थानिक स्तरावरील राजकीय प्रक्रियेत ३३ टक्के आरक्षणाची सोय करण्यात आली. आज हे आरक्षण ५० टक्के पर्यंत झालेले आहे. ही बाब स्त्री सक्षमीकरणाच्या अनुषंगाने अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. या आरक्षणाचा उचित लाभ उठवीत अनेक स्त्रियांनी स्वतःचे नेतृत्व सिध्द केलेले असतांनाच दुसरीकडे मात्र त्यांच्या राजकीय पदाचा लाभ हा कुटुंबातील पुरुष व्यक्ती घेतांना दिसतो. स्त्री ही पदावर विराजमान असूनही तीची भूमिका पडद्याआड पुरुष वटवीत असतो. त्यामुळे तिच्या नेतृत्वाला पाहिजे तेवढा वाव मिळत नाही. एकीकडे तिचे कार्य हे कौतुकास्पद असले तरी सुद्धा त्या कार्याची दखल घेण्याऐवजी तिच्या मार्गात अडथळे निर्माण केले जातात. ह्या बाबी जितक्या चिंताजनक आहेत तितक्याच स्त्रियांचे अस्तित्व नाकारणाऱ्या आहेत.

पुरुषप्रधान संस्कृतिचा अत्याधिक प्रभाव असलेल्या ग्रामीण भागात स्त्रियांना राजकीय क्षेत्राप्रमाणेच सामाजिक व आर्थिक या क्षेत्रातही दुय्यम भूमिका वटवावी लागत असल्याचे प्रत्ययास येते. शेती, मजुरी, दुग्धव्यवसाय इ. क्षेत्रात काम करीत असतांना स्त्रियांच्या कामाचे मोजमाप कधीच होत नसते. अशातच ग्रामीण समाजातील अंधश्रद्धा, अशिक्षितपणा, रोजगाराची अपुरी व्यवस्था, स्त्रीयावरील विविध बंधने व कौटुंबिक हिंसाचार इ. अशा समस्यांमुळे स्त्रियांच्या जीवनातील परिवर्तनाचा मार्ग हा अधिकच खडतर होतांना दिसते. विशेष म्हणजे याबाबत कोणीही समोर येऊन बोलण्याचे धाडस करीत नाही किंवा त्यांच्या अधिकारांसाठी कोणीही आंदोलनाची भाषासुद्धा करीत नाही. त्यामुळे स्वतःवर होणारा अन्याय, अत्याचार हा

स्त्रियांना मुकाट्याने सहन करावा लागत असतो. या स्थितीत सकारात्मक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी स्त्री सबलीकरनाचे महत्त्व अनन्यसाधारण ठरते.

निष्कर्ष :-

समाज हा सातत्याने बदलत असतो आणि त्या बदलाचे पडसादही महिलांच्या जीवनमानावर होत असतांना दिसतात. काळाच्या ओघात समाजजीवनात झालेला बदल व या बदलला सकारात्मक प्रतिसाद देत स्त्रीयांनी मानवी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रामध्ये स्वतःचे कर्तुत्व सिध्द केले आहे. असे असतांनाही पुरुषप्रधान संस्कृतीत महिलांकडे, त्यांच्या अधिकारांकडे, व्यक्तीस्वातंत्र्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन मात्र अजूनही संकुचीत आहे. समाजात आजही पुरुषांच्या वर्चस्वामुळे स्त्रियांना दुय्यम ठिकाणीच ठेवण्याचा कयास चालत असतो. अर्थातच आधुनिक युगातही पुरुष वर्चस्वाची मानसिकता पूर्णतः संपलेली दिसत नाही. त्यामुळेच पुरुषी वर्चस्व असलेली मानसिकता आणि त्यातून जन्मास आलेली सामाजिक असमानता, कौटुंबिक हिंसा, अन्याय-अत्याचार, आर्थिक परावलंबित्व यातून स्त्रियांची सुटका व्हायची असेल तर प्रत्येक स्त्रीने आपण स्त्री आहोत या आत्मग्लानीमध्ये न राहता आपण सक्षम आहोत हा विचार अंगी बाळगला पाहिजे. कदाचित हाच विचार म्हणजेच स्त्री सबलीकरणाचा सकारात्मक प्रयास होऊ शकतो. या प्रयासातूनच पुरुषी मानसिकतेला खऱ्या अर्थाने हादरे बसून स्त्री सक्षमीकरणाची प्रक्रिया गतिमान होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

1. डॉ. आगलावे प्रदिप, २००९, भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
2. लोटे रा. ज., २००९, ग्रामीण आणि नागरी समाजशस्त्र, पिंपळापुरे अँड पब्लिशर्स कं., नागपूर.
3. सौ. क्षीरसागर शोभादेवी, २०१३, समग्र मानवी हक्क, के. सागर पब्लिकेशन्स, पुणे.
4. महिलांचे सबलीकरण दारिद्र्य निर्मुलन व स्वयं सहाय्यता गट, यशवंतराव महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

स्त्री संघर्षातून महिला सबलीकरण एक ऐतिहासिक सिहावलोकन

प्रा.डॉ.नथ्थु सिताराम गिरडे
कला व वाणिज्य महा. भिसी ता. चिमूर जि. चंद्रपूर
Email Id – girdenss@gmail.com

महिला या शब्दाबरोबर प्रेम, वासल्य, स्नेह, ममता या भावना समोर येतात. पण त्याचबरोबर शक्तीसंपन्न स्त्रीही समोर उभी रहाते. कारण आता स्त्रीही अबला राहिलेली नाही. ती सबलाही झालेली आहे. एकविसाव्या शतकात स्त्रीने स्वतची शक्ती ओळखली आहे. ती आपल्या अधिकारासाठी झगडणेही शिकली आहे. आजच्या स्त्रीने सिध्द केले आहे, की त्या एकमेकांच्या शत्रू नाहीत तर सहकारी आहेत. स्त्री सशक्त आहे. आणि तिच्या शक्तीची अभिव्यक्ती याप्रकारे पाहावयास मिळत आहे. स्त्री—भ्रुण हत्येच्या कलंकित गोष्टी अनेकदा ऐकाव्यास मिळतात. त्याचवेळी समाजात मुलींना जन्म देऊन प्रसन्नपणे साभांळणारी आईदेखील पाहावयास मिळत आहे. अशी बरीचशी कुटुंबे आपल्या जवळपास सापडतील की ज्यांना फक्त एकच मुलगी आहे किंवा दोघीही मुलीच आहेत. आणि त्या आई—वडिलांच्या लाडक्या आहेत. त्या आई—वडिलांचीही काळजी घेत आहेत.[१]

१८ मार्च १८७१ रोजी फ्रांसीसी सैन्य क्रांतीत जेव्हा सैनिकांना पॅरीसच्या जनतेवर गोळ्या झाळण्याचा आदेश मिळाला, तेव्हा स्त्री संघटनांनी त्याला थांबविले. यावेळी १० हजार स्त्रीया पुरूषांप्रमाणे लढल्या होत्या. या दरम्यान इंग्लंड, जर्मनी, फ्रांस येथे बऱ्या स्त्रिया उच्च शिक्षण घेऊन पुढे आल्या व त्यांनी सामाजिक आंदोलनात भाग घेतला. १८६९ साली 'हेग' येथे स्त्रियांची युध्दविरोधात आंतरराष्ट्रीय परिषद झाली. १९१० साली एक समाजवादी स्त्री परिषद झाली. या परिषदेत ८ मार्च हा दिवस महिला संघर्षाच्या स्वरूपात स्विकारण्यात आला. ८ मार्च १९१३ रोजी झारशाही विरोधात स्त्रियांनी रस्त्यावर एक जुलूस काढला. आणि युध्दविरोधी घोषणा केल्या. १९१४ रोजी बर्लिन येथे रोजा लग्लेंबर्गच्या अटक विरोधात पॅरीस येथील स्त्रियांनी प्रदर्शन केले.

पहिल्या महायुध्दानंतर स्त्री आंदोलनांना गती आली. मार्च १९२३ साली हजारो स्त्रियांनी पॅरीसच्या रस्त्यावर निदर्शने केली. पण हिटलरच्या काळात सगळयांसोबत स्त्रियांनीही आपले स्वातंत्र्य गमावले. १९३६ साली फॅसिझमच्या विरोधात हजारो स्पॅनिश स्त्रियांनी निदर्शने केली. कारण जर्मनीत युध्दाच्या तयारीसाठी अधिक मुले जन्माला घालण्यास स्त्रियांना भाग पाडले जात होते. दुसऱ्या महायुध्दानंतर स्त्रियांचे आंदोलन अधिक तीव्र झाले. १९४५ साली पॅरीस येथे विमेन्स इंटरनॅशनल डेमोक्रेटीक फेडरेशनची स्थापना करून सर्व देशातील स्त्रियांनी जागतिक स्तरावर संघटित स्वरूपात आंदोलन करण्याचा निर्णय घेतला. १९४६ ते १९६६ या २० वर्षात अनेक क्षेत्रात स्त्रियांनी आंदोलने केली. नि:शस्त्रीकरण व शांतीसाठी अनेक महिला अधिकाऱ्यांनी आवाज उठविला पण, जगाची निम्मी लोकसंख्या स्त्री असूनही हा आवाज क्षीण ठरला.

आज संयुक्त कुटुंब व्यवस्था कोलमडल्यानंतर स्त्री—पुरूष संघर्ष वाढला आहे. वाढत आहे. वाढते घटस्फोट, वाढते अपराध, लैगिक अपराध, लहान—लहान मुलींची असुरक्षितता, वाढत्या हत्या आणि आत्महत्या, स्त्रीयांची फसवणुक, स्त्रियांच्या अस्तित्वाचाच प्रश्न निर्माण करीत आहेत. समाजातील प्रत्येक व्यक्ती आज एकटी असल्याप्रमाणे वाटू लागले आहे. त्यामुळे सामाजिक सुरक्षेचा प्रश्न अधिक कठिण झाला आहे. त्यामुळे कुटुंबातील पर्यायाने समाजातील सुरक्षित स्थान मिळविणे हे स्त्रियांसाठी सगळया आंदोलनापेक्षा अधिक गरजेचे झालेले आहे. 'स्त्रि' सुरक्षित तर समाज सुरक्षित व पर्यायाने देश सुरक्षित, हे समीकरण अधिक यथार्थ वाटणारे आहे. त्यामुळे स्त्री आंदोलनाचे स्वरूप आता बदलले पाहिजे. कुटुंबातील आदराचे व मानाचे स्थान मिळविण्यासाठी सामाजिक पातळीवर तिचा संघर्ष सुरूच आहे. इतर देशाच्या तुलनेत भारताची कुटुंब व्यवस्था अधिक सुदृढ आणि मजबुत आहे. पाश्चिमात्य देशात स्त्रियांना बरोबरचा दर्जा आहे पण, संघर्ष सुरूच आहे व त्यामुळे असमाधानी वृत्तीत वाढ होत आहे. हे लक्षात घेऊन आता महिला आंदोलनाची उदिष्टये बदलण्याचा विचार होणे गरजेचे आहे. विकासातील हक्क व सहभाग, आरोग्य, शिक्षण, समाजकल्याण, रोजगार, शोषणमुक्ती, स्त्रिया व मुलांची सुरक्षितता, हिंसामुक्त समाज, पर्यावरण, जागतिक शांतता व स्त्रियांच्या आंदोलनाचे पैलू असले पाहिजेत, अशी अपेक्षा करण्यात काय हरकत आहे? कारण घरातील भांडणे सोडवताना तिची हयात संपून जाते आणि गंभीर प्रश्न तसेच राहतात, परिणामी भारतीय स्त्रीदेखील जिथे होती तिथेच राहते हे चित्र बदलण्याची खरी वेळ आता आली आहे.[२]

युध्दकाळात निरस्त्रीकरण व जागतिक शांततेसाठी अनेक घोषणा दिल्या गेल्या. त्यातील काही प्रमुख याप्रमाणे १) युध्द की बात करो और विश्वशांती के हाथ मजबूत करो २) स्त्रियो बच्चो की सुरक्षा, उनपर एहसान नही, राष्ट्रों का दायित्व है! ३) बंद करो ये अत्याचार, हमें बराबर के अधिकार ४) क्या बताए बडी तबाही है, औरत की जिंदगी फैलती स्याही है ५) नारी ना देवी न दासी, स्वतंत्र जीवन की अभिलाषी ६) स्वातंत्र्य, समानता आणि सुरक्षितता आमचा जन्मसिध्द अधिकार आहे. सद्य:स्थितीत दारूबंदी अभियान, लोकयात्रा इत्यादीसाठी स्त्रिया मोठया संख्येने झगडत आहेत. ज्यात पुरूष वर्गाचा देखील तेवढाच सहभाग असेल व असला पाहिजे.[३]

२० व्या शतकाला स्त्री जागृतीचे युग म्हटले गेले आहे. समाज आणि कौटुंबिक पातळीवर स्त्रियांच्या सुरक्षिततेसाठी कायदे समंत करण्यात आले आहेत. बाल कल्याणाच्या योजना राबविल्या जात आहेत. पीडित स्त्रियांसाठी संरक्षणात्मक उपाय अंमलात आणले जात आहेत. जीवनातील एक लढाई स्त्रियांनी जिंकली आहे. कारण आज राजकारण, सरकारख विज्ञान, शिक्षण, संस्कृती, समाजकल्याण, श्रमसंघटना, उद्योग इत्यादी सर्व

ठिकाणी स्त्रिया महत्वपूर्ण व जबाबदारीपूर्ण कार्य करीत आहेत. पण, दुसरी लढाई जिंकणे, अजुन बाकी आहे. कारण संयुक्त राष्ट्रसंघाची शिफारस व श्रमसंघटन नियमानुसार स्त्रियांना समान अधिकार आहेत, पण ते केवळ कागदावरच, व्यवहारिक पातळीवर नाहीत. अजुनही नोकरी, मजुरी, कला, शिक्षण इत्यादी संदर्भात स्त्रियांच्या बाबतीत भेदभाव केला जातो. युनोस्कोचा स्त्रियांच्या समानाधिकाराचा रिपोर्ट म्हणूनच व्यंगात्मक वाटतो. हे अधिकार मिळविण्यासाठी स्त्रियांना आणखी लढण्याची गरज आहे. कादाचित ही लढाई २१ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत पुर्ण होईल. संयुक्त राष्ट्रसंघाद्वारे १९७५ हे वर्ष महिला वर्ष घोषित करण्यात आले. जून १९७५ साली मेक्सीको येथील १३० देशातील ६००० प्रमुख महिलांचे बृहद संमेलन यासाठी एक चांगला व भक्कम प्रयत्न होता. १९८० साली कोपनहेगन येथील जागतिक स्त्री संम्मेलनात शिक्षण, आरोग्य, होती ज्यांनी भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी विदेशात राहुनक काम केले व प्रसंगी देशद्राही असल्याचा ठपकाही मान्य केला. १८ ऑगस्ट १९०७ रोजी जर्मनातील सोशालिस्ट कॉग्रेंसच्या अधिवेशनात त्यांनी स्वतंत्र भारताचे प्रतिनिधित्व केले आणि स्वराज्याचा प्रश्न मांडताना आपल्या साडीचा पदर फाडून भारताचा राष्ट्रध्वज हवेत फडकविला. हे भारताच्या तिरंग्याचे पहिले स्वरूप होते. आज त्याचे नाव स्वातंत्र्य सैनिकांच्या यादीत आदराने घेतले जाते.[४]

मुलींना दत्तक घेऊन त्यांचे अगदी प्रेमाने पालन पोषण करणारीही कुटुंबे आहेत. आज जवळपास सर्वच सुसंस्कृत आणि सुशिक्षित कुटुंबामध्ये मुलींच्या उच्च शिक्षणासाठी कर्जदेखील घेतले जात आहे. मुली शिकून काय करणार ? शेवटी त्यांना चुल आणि मुलच तर साभांळायचे आहे अशा रूढिवादी परंपरा झुगारून देऊन लग्नाआधीच त्यांना शिक्षण देणे, आत्मनिर्भर करणे ही मानसिकता विकसित झाली आहे. मुलीच्या घरचे पाणीही वर्ज्य मानणाऱ्या समाजात लोक मुलींच्या घरी येऊन राहु लागली आहेत. आणि त्यांच्याकडून भेटवस्तुदेखील प्रेमाने आणि गर्वाने स्विकारू लागली आहेत. मुलींना कायद्याने संपत्तीत अधिकार तर मिळालेच आहेत पण वडीलही तिला आपल्या संपत्तीचा अधिकार देऊ लागले आहेत. समजदार भाऊदेखील त्यात सहकार्य करीत आहेत. लग्नासाठी वर पसंत करताना तिच्या मतालाच प्राधान्य दिले जात आहे. उच्च शिक्षणासाठी मुली लहान—लहान शहरातुन मोठया शहरामध्ये येऊन राहणे, नोकरी करणे, आपली ओळख निर्माण करणे, यामुळे त्यांच्या आत्मविश्वास वाढीस लागला आहे. आपल्या देशातच काय पण विदेशात जाऊ लागली आहे. आत्मविश्वासासोबतच आपले मत ठामपणे मांडणेही ती शिकली आहे. घराच्या सरंक्षण कवचातुन बाहेर येऊन तिने अभिव्यक्ती स्वातंत्र स्वत:च मिळविले आहे. आजची आधुनिक तरूणी अन्यायाचा विरोध करण्याच्या परिणामांना न जुमानता अन्यायाचा विरोध करते आहे. आजची स्त्री खऱ्या अर्थाने सखी—सहचारिणी बनली आहे. ती पतीची दु:ख वाटून घेण्यातही सक्षम झाली आहे. ती पत्नी बनून फक्त त्याने दिलेल्या सुख—सुविधांचा लाभ न घेता प्रत्येक सुख—सुविधा मिळविण्यात बरोबरीने हातभार लावू लागली आहे. संघर्ष करू लागली आहे. शिक्षित आणि घराबाहेर जाऊन कमावू लागलेली आजची आई मुलाप्रतीही अधिक जागरूक आणि संवेदनशील बनली आहे. मुलांचे पालन—पोषण करतानाच ती त्यांना निर्णय घेण्यातही भागीदार बनली आहे. मुले ही आपल्या आईच्या कर्तृत्वाचा अभिमान बाळगू लागली आहेत. आजची स्त्री खऱ्या अर्थाने सासरसंबंधी आपले कर्तव्य पूर्ण करीत असताना माहेराप्रती असणारे कर्तव्यही पार पाडीत आहे. स्त्रीच स्त्रीची शत्रू असते हा कलंक देखील पुसून टाकला आहे. सासु—सून यांच्यातील युध्द आता फक्त टि.व्ही. मालिकामंधूनच पाहावयास मिळत आहे. कारण आजच्या सासू—सूना एकमेकांच्या वैरी नाही तर मैत्रीणी बनल्या आहेत.[५]

१९१९ साली कवायित्री सरोजिनी नायडू यांनी भारतीय राष्ट्रीय कॉग्रेस आणि भारतीय स्त्रियांची एक सशक्त राजकीय पुढारी रूपाने प्रतिनिधित्व केले. १९२८ साली श्रीमती मुथ्थुलक्ष्मी रेड्डीने भारतात महिला शिक्षण व विकासावर विचार करण्यासाठी सेक्रेटरी ऑफ स्टेटतर्फे नियुक्त हेरटोग कमिटीच्या सभासद स्वरूपात इंग्लंड येथे गेल्या. १९३० साली त्यांनी शिकागो येथे इंटरनॅशनल वूमन काऊंसिलमध्ये भाग घेतला. श्रीमती विजयालक्ष्मी पंडित १९३७ साली उत्तरप्रदेशात पहिल्या महिला मंत्री बनल्या. ती संपूर्ण जगासाठी एक अनपेक्षित व अभूतपुर्व घटना होती. अशी अनेक नावे सांगता येतील, ज्यांनी स्त्रियांसाठी त्यांच्या अधिकारांसाठी न्यायासाठी अनेक पातळयावर लढे दिले. स्वतंत्र भारताची पहिली प्रधानमंत्री श्रीमती इंदिरा गांधीपासून ते आज राष्ट्रपतीपदावर कार्यरत श्रीमती प्रतिभाताई पाटील स्त्रियांच्या कुशल नेतृत्वाची व कार्यभाराची पताका सन्मानाने फडकवित असल्याची साक्ष आहे. याशिवाय अनेक स्त्रिया समोर न येताही आपापल्या स्तरांवर संघर्ष करीत आहेत व त्यातून विजयमार्ग शोधण्यात यशस्वी ठरत आहेत. यात प्रामुख्याने साधनाताई आमटे, सौ. मंदाताई आमटे, डॉ.राणी बंग, किरण बेदी इ. नावे उल्लेखनीय म्हणत येतील. जानेवारी १९९२ साली राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना करण्यात आली, ज्याचे कार्यक्षेत्र सगळयाच स्त्रियांना माहित असणे आवश्यक आहे.[६]

१) स्त्रियांचे राजकीय सशक्तीकरण
२) अल्पसंख्यांक आणि मानसिकदृष्टया अपंग स्त्रियांचे सामाजिक आणि आर्थीक सशक्तीकरण
३) जागतिकीकरणाचा स्त्रियांवरील प्रभाव
४) सेक्स टुरिझम आणि ट्रॅफिकींग, ज्यात देवदासी प्रथेचा प्रश्न निगडीत आहे.
५) बालविवाह विरोधी अभियान
६) स्त्रियांवरील वाढते अत्याचार, तक्रार निवारण व गंभीर प्रश्नांची तपासणी
७) विशेष वर्गातील, जसे मुस्लिम स्त्रिया, अनुसूचित जातीतील स्त्रिया व त्यांच्या विशेष समस्या
८) तुरूंग, रिमांड होम, सरंक्षण गृहातील स्त्रियांच्या समस्या

९) कौटुंबिक न्यायालयाचे संस्थात्मक अध्ययन व सुधारणात्मक विश्लेषण
१०) स्त्रियांवरील कौटुंबिक अत्याचार व लैगिंक समस्यावर कार्य करणे
११) सती प्रथा, चेटुक प्रथा इ. सामाजिक कुप्रथांचे निर्मूलन
१२) हुंडा प्रथेचा विरोध व समस्येतील हस्तक्षेप
१३) मिडीया क्षेत्रातील स्त्रिया
१४) कृषी क्षेत्रातील महिलांचे सशक्तीकरण
१५) स्त्री भ्रुणहत्या आणि बालहत्या विरोधी सामाजिक जागरूकता आणणे
१६) महिला आरोग्य विषयक प्रश्न
१७) दारू निषेध आंदोलन
१८) स्वयं सहायता वर्गाच्या माध्यमातून आवाहनाचा सामना करणे.
१९) लिंग संवेदनशिलता
२०) नेटवर्कची निर्मीती
२१) अपंग व विधवा महिलांच्या समस्या इ.[७]

संदर्भसुची :—

१) महिला विशेष — उबंरठा लोकशाहीवार्ता ८ मार्च २०११
२) महाविदर्भ — अभिरूची १२ फेब्रुवारी २०१२
३) तरूण भारत — आकांशा २० मार्च २०१०
४) डॉ. देवळाणकर शैलेंद्र— समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, २००५
५) डॉ. गोटे —गव्हाणे शुभांगी—महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या, वरद पब्लिकेशन्स, औरगांबाद
६) महिला दिन विशेष— उंबरठा लोकशाही वार्ता ६ मार्च २०१२
७) स्त्री—सामर्थ्य, लोकशाही वार्ता, २४ जानेवारी २०१०

प्रा.डॉ.नथ्थु सिताराम गिरडे

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

महिलांच्या विविध चळवळी व त्यांचे सक्षमीकरण

सौ.अंजली भगवान पारधी[1] सौ. ज्योती संजय ईचे[2] सौ वैशाली सुधीर शिंदे[3] सौ. प्रतिभा प्रमोद लोडम[4] सौ. भारती गोपाल मोडक[5]
स्कूल ऑफ स्कॉलर्स कौलखेड, अकोला

प्रास्ताविक:-

मुक्त तू, स्वतंत्र तू
सक्षम तू , स्वयंसिद्ध तू
काळ बदलला , तुही बदललीस

चूल आणि मूल अशी चाकोरीबद्ध दिशा सोडून प्रगतीपथावर निघालीस.

नारी घे तू उंच भरारी फिरून पाहू नकोस माघारी. समजू नकोस स्वतःला अबला तूच आहेस देशाची खरी शक्ती , खरी प्रगती.

एके काळी महिलांना फक्त चूल आणि मूल पर्यंतच सीमित ठेवलेले होते. पण आजच्या काळात असे कोणतेच क्षेत्र नाही ज्या मध्ये महिलांनी आपली बाजू मजबूत नसेल केली. गाडीच्या चालका पासून तर तर विमानाच्या पायलट पर्यंत सर्वच क्षेत्रामध्ये महिलांनी बाजी मारली आहे. आजची नारी ही अबला नसून सबला आहे. सक्षम आहे . स्वतःच्या पायावर वर उभी राहून जगाला तिचे अस्तित्व दाखवू शकते .तसेच पुरुषाच्या खांद्याला खांदा लावून काम करण्यास ती समर्थ आहे. पण यासाठी तिला बराच संघर्ष करावा लागला. विविध चळवळी कराव्या लागल्या. त्या पुढीलप्रमाणे आहेत . १९७५ पासून नवीन प्रश्न नवीन संघटना व कार्याची नवीन उभारी आली असली तरी स्त्री मुक्तीसाठीच्या चळवळींची आणि स्त्रीवादाची मुळे एकोणिसाव्या शतकापर्यंत मागे जातात. एका अर्थाने ती त्याही आधीच्या काळामध्ये जातात कारण स्त्रियांचे दुय्यम स्थान नेहमीच भारतीय समाजातील अंतर्विरोध राहिला आहे. एकोणिसाव्या शतकापासून भारतात ज्या स्त्री चळवळीचा उदय झाला त्यांची स्त्रीमुक्तीच्या संदर्भात चिकित्सा करणे अगत्याचे आहे. प्रस्तुत निबंध हा अशी चिकित्सा करणाऱ्या एका लेखाचा भाग आहे मुळ लेख वासाहतिक कालखंडापासून १९५० च्या दशका पर्यंतच्या काळातील चळवळीचा ऊहापोह करणारा आहे या काळात निर्माण झालेल्या विविध स्त्री चळवळी पैकी प्रमुख चळवळींची चर्चा या लेखात केली आहे.

या चळवळी म्हणजे .....

१. स्त्री चळवळीचे वर्गीकरण , स्त्रीवाद आणि पितृसत्ताकत्ता

२. सामाजिक सुधारणेची चळवळ आणि स्त्रिया.

३. सुधारणावादी स्त्री चळवळ आणि सामाजिक स्त्रीवाद.

या चळवळी एकोणिसाव्या शतकात उदय पावल्या व काही प्रमाणात विसाव्या शतकातही चालू राहिल्या व वाढल्या .

१. स्त्री चळवळींचे वर्गीकरण , स्त्रीवाद आणि पितृसत्ताकता

स्त्री चळवळी किंवा स्त्रियांच्या चळवळी अशी सामान्य संज्ञा येथे वापरली तरी या चळवळींचे मूल्यमापन करताना. त्या स्त्री - मुक्ती चळवळी किंवा स्त्रीवादी चळवळी म्हणून कितपत यशस्वी ठरल्या . या प्रश्नाचा विचार आम्ही येथे करणार आहे.. त्यासाठी स्त्रियांच्या चळवळीचे वर्गीकरण करून त्यात स्त्री मुक्ती चळवळीचे वेगळेपण लक्षात घेणे आवश्यक ठरते.. कारण स्त्रियांचा समावेश असलेल्या सर्वच चळवळी स्त्रीमुक्तीसाठी असतात असे नाही . स्त्रीमुक्ती चळवळींमध्ये पुरुषांचाही सहभाग असू शकतो त्यामुळे आपल्याला स्त्रियांच्या चळवळींच्या वर्गीकरणा पासून सुरुवात केली पाहिजे. ते खालील प्रमाणे.

स्त्री चळवळींचे वर्गीकरण

१.स्त्रियांचा सहभाग असणाऱ्या चळवळी

२. स्त्रियांच्या चळवळी केवळ स्त्रियांचा सहभाग असणाऱ्या सर्वसाधारण प्रश्नांवर च्या चळवळी

३. स्त्रियांच्या सुधारणा चळवळी

४. स्त्री-मुक्ती चळवळी

या अर्थाने स्त्रीमुक्ती , स्त्रीवाद आणि पितृसत्ताकते विरुद्ध लढे हे भारतीय परंपरेचे महत्त्वाचे भाग आहेत आणि केवळ ही पश्चिमेकडून आलेली आयात नाही.. स्त्री मुक्ती चळवळीचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी स्त्रीवाद आणि पुरुषसत्ताकता या संकल्पना समजून घेणे आवश्यक आहे .

स्त्रीवाद

आज स्त्रीवाद हा एक वादग्रस्त शब्द आहे, पण त्याचा अर्थ फार साधा आहे.

ज्याप्रमाणे वर्ग लढ्यात संघटित झालेल्या कामगारांची समाजवाद ही विचारसरणी आहे. त्याप्रमाणे स्त्रीवाद ही त्यांच्या दडपणूकी विरुद्ध लढणाऱ्या स्त्रियांची दडपलेला विभाग म्हणून असलेली विचारसरणी आहे स्त्रीवादाकडे बघण्या याचा सर्वात चांगला मार्ग आहे . हे स्त्रीवाद या संकल्पनेचे महत्त्व मान्य करणे एम्हणजे केवळ स्त्रिया या स्त्रिया म्हणून विशिष्ट रित्या दडपल्या गेले आहेतए आणि त्यांचे शोषण त्यांचा केवळ कामगार वर्गच मानून या शोषण प्रक्रियेचा भाग आहे असे समजता येणार नाही.. हे मान्य करणे ज्याप्रमाणे मनोराज्यमय समाजवादए संसदीय समाजवाद मार्क्सवाद असे समाजाचे अनेक प्रकार आहे.. त्याचप्रमाणे स्त्री वादाचे सुद्धा अनेक प्रकार आहे ..असे मानणे फार अवघड नाही स्वतःला स्त्रीवादी सर्वसाधारणपणे उदारमतवादी पुरोगामी समाजवादी स्त्रीवाद असा भेद करतात.

स्त्री चळवळ म्हणजे स्त्रियांची, स्त्रियांसाठीची आणि स्त्रियांनी चालवलेली चळवळ होय.. पण त्याच बरोबर ती सर्व प्रकारच्या दडपणुकीपासून मुक्ती मिळवण्यासाठी च्या सर्वंकष सामाजिक चळवळीचा भाग असेल जेवढ्या प्रमाणात ती खऱ्या अर्थाने स्त्रीवादी आहे तेवढ्या प्रमाणात स्त्रियांच्या चळवळीने सर्व प्रकारच्या प्रवृत्ती विरुद्ध लढा देणे आवश्यकच आहे.

पितृसत्ताकता

पितृसत्ताकता संकल्पना ही संकल्पना समाजातील पुरुषप्रधान व्यवस्थेला निर्देशीत करते. कुटुंबातील पुरुष प्रमुखाची सत्ता अशा अर्थाच्या लॅटिन शब्दापासून **चंजतपवताप** पितृसत्ताकता हा शब्द आला .आणि तो कुटुंबातील स्त्रिया मुले आणि इतर अवलंबित त्यांच्यावरील पुरुषांच्या सत्तेचा निदर्शक आहे पुरुषाच्या घरातील सत्तेची तो संपुर्ण समाजातील पुरुषांच्या सत्तेची सांगड घालतो.

सामाजिक सुधारणेची चळवळ आणि स्त्रिया -

भारतीय इतिहासातील एकोणिसावे शतक धार्मिक आणि सामाजिक क्षेत्रात घडून आलेली महत्वाची परिवर्तने यादृष्टीने महत्त्वाचे ठरले आहे. या काळात भारतीय समाजात जातिसंस्था व कडक जाती निर्बंधांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले होते. या काळातील स्त्रियांची स्थिती अन्यायकारक होती. स्त्रियांना सामाजिक व कौटुंबिक प्रतिष्ठा नव्हती. त्यांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. आर्थिक जीवनात कोणतेही स्वतंत्र स्थान नव्हते. ग्रंथ प्रामाण्य व धार्मिक विचारांमध्ये अंधश्रद्धा व रूढीपालनावर भर होता. त्यामुळे विषमतावादी सामाजिक व्यवस्थेच्या त्या बळी ठरल्या होत्या. बालविवाहए सती पद्धतए विषम विवाहए बहु भार्यापद्तए स्त्री शिक्षण निबंध इत्यादी अयोग्य परंपरा भारतीय समाजात प्रचलित होत्या. त्यामुळे सामाजिक जीवनात सामाजिक एकता नव्हती. कोणत्याही संस्कृतीची महानता अथवा श्रेष्ठपणा त्या संस्कृतीमधील स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जा वरून ठरविली जाते.

सरकारच्या धोरणात बदल करण्याचे श्रेय गब.ज. लॉर्ड बेटिंग कडे जाते. त्याने सतीबंदीचा कायदा(१८२९) करून माची अनिष्ट प्रतीला कायद्याने बंदी घातली. तर सरकारच्या स्त्री- शिक्षण धोरणात बदल करण्याचे श्रेय ग.ज.लॉर्ड डलहौसीकडे जाते. स्त्री शिक्षणामुळे, होणारे महत्वपूर्ण परिणाम दुसऱ्या कोणत्याही बदलाने होणार नाहीत स्पष्ट करून, त्यांनी शिक्षण मंडळाला मार्गदर्शन करताना स्पष्ट सांगितले कीए स्त्री शिक्षणाची देखरेख हाही शिक्षण मंडळाच्या कक्षेतील विषय आहे. त्यांना सरकारने आस्थेने, अगत्यपूर्वक व मोकळेपणाने पाठिंबा दिला पाहिजे एयाचा परिणाम वूडच्या खलीत्यात होवून स्त्रियांच्या शिक्षणाची जबाबदारी सरकार ने उघड रित्या स्वीकारली.

सुधारणावादी स्त्री चळवळ आणि सामाजिक स्त्रीवाद

भारतातील स्त्री चळवळ :-

भारतातील सामाजिक चळवळींच्या विस्तृत स्वरूपाच्या संदर्भात स्त्री चळवळीचे महत्त्व आजही टिकून आहे व्याप्ती आणि आणि विस्तार लक्षात घेता ही चळवळ दीर्घकाल क्लीन आहे आणि जगभर तिचा प्रभाव पुढील टप्प्याच्या मदतीने स्त्री चळवळीचा अभ्यास केला जाऊ शकतो तो

महिला चळवळीची सुरुवात साधारणपणे एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात झाली आली जेव्हा स्त्रियांच्या छोट्या गटांनी आणि आणि काही पुरोगामी पुरुषांनी भारतातील स्त्रियांच्या असमान स्थितीचा मुद्दा अधोरेखित केला तत्कालीन स्त्री चळवळ अनेक प्रकारे समाज सुधारणेच्या चळवळीच्या या अनुषंगाने गेली ब्रह्म समाज आणि आर्य समाज यांनी महिला मंडळे तयार केली त्यामुळे स्त्रियांना विचारांची देवाण-घेवाण करून प्रगती करण्यास व्यासपीठ मिळाले. राजा राम मोहन रॉय ईश्वरचंद्र विद्यासागर न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे, बेहरामजी मलबारी या समाजसुधारकांनी भेदभाव करणाऱ्या प्रथा व तरुणींना आवाहन दिले. स्त्री प्रतिबंधक कायदा १८२९, विधवा पुनर्विवाह कायदा १८५६, स्त्री भून हत्या निवारण कायदा १८७० यासारखे कायदे करण्यात आले.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्रियांवरील होणारा अन्याय दूर व्हावा स्त्रियांचे शोषण थांबवावे सार्वजनिक जीवनात स्त्रियांना सन्मानाने जगताप यावे याकरिता अनेक सुधारणावादी चळवळी करण्यात आली स्त्रियांचे स्वातंत्र्य व स्त्रीला माणूस म्हणून दर्जा मिळणे हे प्रमुख विषय या चळवळीच्या केंद्रस्थानी होते सती प्रथा विधवांची उपेक्षा बहुपत्नी विवाह पद्धती बालविवाह प्रथा इत्यादी सामाजिक प्रथा नष्ट व्हाव्यात स्त्री शिक्षण स्त्रियांना मतदानाचा हक्क पुनर्विवाह अशा अनेक सुधारणा करण्यात ईश्वरचंद्र विद्यासागर राजा राम मोहन राय महात्मा फुले महर्षी कर्वे या पुरोगामी विचारवंत पुरुषांसोबत अस सावित्रीबाई फुले पंडिता रमाबाई रानडे अशा स्त्रियांनी या सुधारणावादी चळवळीमध्ये सहभाग घेतला.

स्त्री चळवळीचे वर्गीकरण :-

स्त्री चळवळी किंवा स्त्रियांच्या चळवळी अशी सामान्य सज्ञस येथे वापरली असली तरी या चळवळीचे मूल्यमापन करताना स्त्रीमुक्ती चळवळीत किंवा स्त्रीवादी चळवळी म्हणून कितपत यशस्वी ठरल्या या प्रश्नाचा विचार येथे करणे गरजेचे आहे त्यासाठी स्त्रियांच्या चळवळीचे वर्गीकरण करून त्यात स्त्री मुक्ती चळवळीचे वेगळेपण लक्षात घेणे आवश्यक ठरते कारण पण स्त्रियांचा समावेश असलेल्या सर्व चळवळी स्त्रीमुक्तीसाठी असतात असे नाही हि आणि स्त्री मुक्ती चळवळींमध्ये पुरुषांचाही सहभाग असू शकतो तो त्यामुळे आपल्याला स्त्रियांच्या या चळवळीच्या वर्गीकरणा पासूनअजून सुरुवात केली पाहिजे यामध्ये अनेक चळवळींचा उल्लेख करता येईल पण प्रामुख्याने अशा काही चळवळी आहे तिच्यामध्ये स्त्री आणि पुरुष हे दोघेही ही समानतेने सहभागी झालेले दिसतात त्यामधील राष्ट्रीय चळवळ कामगार वर्गीय आणि शेतकरी चळवळ भाववाढ विरोधी आणि इतर आणि जनतेच्या चळवळींमध्ये स्त्रियांनी पुरुष या दोघांचाही सहभाग मोठ्या संख्येने असू शकतो काहीवेळा या चळवळी स्त्रियांचे प्रश्नसुद्धा घेतात. मतदानाचा हक्क शिक्षण पण सती मंदिर इत्यादी प्रश्न स्त्रियांच्या चळवळीचा भाग म्हणून न घेता स्त्रियांना जास्त अधिकार आणि ताकद देण्याचे ध्येय न ठेवता हे प्रश्न समाजाला आधुनिक करण्याच्या किंवा उंचावण्याच्या पण पारंपारिक मुले शाबूत ठेवणाऱ्या मार्गांनी समाजरचना करण्याविषयीचे प्रश्न म्हणून घेतले जाऊ शकतात.

सामाजिक स्त्री चळवळीचा परिणाम:-

महिला चळवळीची सुरुवात साधारणपणे एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वांचाल आलीजेव्हा स्त्रियांचे छोट्या गटांनी आणि काही पुरोगामी पुरुषांनी भारतातील स्त्रियांच्या छोट्या गटांनी आणि काही पुरोगामी पुरुषांनी भारतातील स्त्रियांच्या असमान स्थितीचा मुद्दा अधोरेखित केला तत्कालिन स्त्री चळवळ अनेक प्रकारे समाज सुधारणेचा चळवळीच्या अनुषंगाने दिली ब्राह्मो समाज आणि आर्य समाज यांनी महिला मंडळे तयार केली ज्यामुळे स्त्रियांना विचारांची देवाण-घेवाण करून प्रगती करण्यास व्यासपीठ मिळाले. ज्यामुळे स्त्रियांच्या समस्यांकडे गांभीर्याने पाहून उठून त्यांच्याकरिता विविध कायदेही ही निर्माण करण्याकरण्यासाठी जागृती करण्याचे प्रयत्नही केले गेले आले. तसेच १९२६ अखिल भारतीय महिला कॉन्फरन्स ची स्थापना झाली पुण्यामध्ये एक परिषद आयोजित केली ज्यामध्ये त आले. भारतीय स्त्रियांना पुरुषांच्या समान पातळीवर आणण्याच्या हेतूने शिक्षित विविध गटातील प्रतिनिधींनी महिलांच्या शिक्षणाविषयी च्या आपापल्या कल्पना मांडल्या या परिषदेमध्ये महिला शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यात आले.

सामाजिक स्त्रीवाद :-

स्त्रीवादाची आधुनिक वाटचाल -

स्त्रियांना दुय्यमत्व देण्यामागे जे पुरुषी राजकारण आहेए त्याचा बिमोड करणे हे स्त्रीवादाचे चे मूळ उद्दिष्ट आहे हे स्त्री वादानंतर वर अनेक गोष्टींचा अंतर्भाव होतो पुरुषांइतकेच स्त्रीलाही स्वतःची ओळख आहे स्व विकास स्वतंत्रता याची जरूर आहे. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्त्रीवादी सुधारणावादी महिला अधिक आक्रमक झाल्या. त्यांनी स्त्रियांचे दमन हे ऐतिहासिक दृष्ट्या पाहिले आणि ते सर्वात दूरगामी मी आहे हा हा सिद्धांत प्रतिपादिला. या स्त्रीवाद यांनी आणि पुनरुत्पादन मातृत्व लैंगिकता यासंबंधी अनेक महत्त्वाचे प्रश्न उपस्थित केले ज्याप्रमाणे पितृसत्ता कुटुंब अनुस्तुत्य असलेल्या सत्ताए स्पर्धाए श्रेणीबद्धताए वर्चस्ववाद याचा समूळ उच्छेद करावा असे प्रतिपादन केले. संस्कृतीच्या इतिहासाने स्त्रीची सांगड निसर्गाशी घातली. त्यामुळे स्त्रीविषयक प्रश्नांचा विचार निसर्गसापेक्ष केला पाहिजे. पितृसत्ताक पद्धतीची विचारसरणी ही श्रेणीबद्धए द्वंद्ववादी आणि वर्चस्ववादी आहे. तीत स्त्रियांचे शोषण झाले आहे.स्त्रीवादाचा निरनिराळ्या सिद्धांतांमधून आणि त्यांच्या परस्परसंबंधांमधून जो विकास घडलाए त्यामध्ये स्त्रीच्या गौणत्वाला कारणीभूत ठरणाऱ्या सामाजिकए आर्थिकए सांस्कृतिकएराजकीयए मानसशास्त्रीय घटकांचा सखोल विचार करण्यात आला. त्याचप्रमाणे स्त्रीत्वाची काही सार्वत्रिकए सार्वकालिक व्याख्या करणे शक्य आहे काय स्त्रीत्व. हे निसर्गदत्त असते व म्हणून अपरिवर्तनीय असतेए की ते एक सामाजिक रचना (सोशल कन्स्ट्रक्ट) असते व म्हणून परिवर्तनशील असते. असे स्त्रीवादाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे, मूलभूत प्रश्नही उपस्थित करण्यात आले आहेत. स्त्री प्रश्नांचे सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक पातळ्यांवर वर्ण, वर्ग, जात इत्यादींशी जे गुंतागुंतीचे संबंध असतात. त्यांच्यावरही प्रकाश टाकण्यात आला आहे. स्त्रीमुक्तीचा लढा हा सर्व शोषित, वंचित मानवसमूहांच्या मुक्तीच्या लढ्यांपासून वेगळा काढता येत नाहीए याचे एक सुजाण भान या सर्व चर्चेमधून निर्माण झाले आहे.

समारोप: सामाजिक सुधारणा चळवळी मुख्यतः हा एकोणिसाव्या शतकात निर्माण होऊन वाढल्या व विसाव्या शतकातही चालू राहिली या चळवळीचे विश्लेषण करतांना आपल्याला आढळते की संपूर्ण सामाजिक सुधारणा चळवळ किंवा संपूर्ण ब्राह्मणेतर चळवळ या स्त्रीवादी नव्हत्या आणि त्यांनी पितृसत्ताक रचना विरुद्ध मूलभूत संघर्ष उभा केला नाही.

तरीसुद्धा या सर्व चळवळी अशा एका प्रक्रियेचा भाग होत्या कि जिने स्त्रियांना घराबाहेर येऊन स्वतःच्या दडपणुकीचे विरुद्ध लढा सुरू करायला मदत केली यामध्ये हे ब्राह्मण समाज सत्यशोधक समाज आत्मसन्मान चळवळ या चळवळी आणि संघटना त्यांच्या विचारसरणी आणि ध्येय यांच्या बाबतीत या ना त्या मार्गांनी स्त्रीवादी होतं त्यांनी भारतातल्या पितृसत्ताक रचना विरुद्ध एक प्रकारचा मूलभूत संघर्ष दिला आणि ज्या आपल्या भारतातील स्त्री-मुक्ती चळवळीच्या पूर्वज ठरल्या स्त्री आहे एक आदिशक्ती जी करू शकते सगळ्या गोष्टी शक्य.म्हणूनच आजची स्त्री ही अबला नव्हे तर सबला आहे आहेआणि म्हणूनच सरतेशेवटी सर्व स्त्रियांसाठी खालील काव्यपंक्ती समर्पित.

ती आहे म्हणून सारे विश्व आहे
ती आहे म्हणून सारे घर आहे
ती आहे म्हणून सुंदर नाती आहे आणि
ती केवळ आहे म्हणून सगळीकडे प्रेम आहे

संदर्भ

सुची: गेल ऑमवेट

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं का योगदान

डॉ. लक्ष्मी शंकर यादव
प्रवक्ता डायट-लोहाघाट, चम्पावत, उत्तराखण्ड
ई-मेल: isyadav.dietlohaghat@gmail.com

शोध सारांश-
पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं का योगदान अप्रतिम एवं आदर्श है। शास्त्रों, पुराणों से लेकर आधुनिक सभ्यता तक महिलाओं के त्याग, करुणा, दया, स्नेह, समर्पण तथा धैर्य की अनेकों गाथाएं पड़ी हैं। उत्तररामचरित्रम में सीता भी प्रकृति की लताओं तथा हिरणों को पुत्रवत् स्नेह प्रदान करती है। आधुनिक सभ्यता में भी ऐसी कई आदर्शमयी सीता के उदाहरण मिल जायेगें जिन्होंने समाज व प्रकृति के लिए अपना सर्वस्व न्यौछावर किया है। इन आदरणीय नारियों में अग्रगण्य, राजस्थान के खेजड़ली गाँव की अमृता प्रीतम का नाम उल्लेखनीय है जिन्होंने भावी पीढ़ी को पर्यावरण संरक्षण के लिए एक समर्पित उदाहरण पेश किया। बीसवीं शताब्दी के उत्तरार्द्ध दशकों में ऐसे तमाम उदाहरण देखने को मिलते हैं जिनमें डॉ0 वन्दना शिवा, 'आयरन लेडी' भारत की पूर्व प्रधानमंत्री स्व0 श्रीमती इंदिरा गाँधी, सुनीता नारायण, मेधा पाटकर, सुजेना, अरुधंति राय, मेनका गाँधी, गौरा देवी, मधु भटनागर, फेकिया देवी, मीराबेन, विमला बेन, सरला बेन, हिमा देवी, गंगा देवी, बचना देवी तथा इतवारी देवी के नाम प्रमुख हैं।
यह अध्ययन पूर्व अध्ययनों से इस अर्थों में भी भिन्न है कि इसमें उन कुछ प्रमुख महिलाओं को भी अध्ययन में शामिल किया है जिनके योगदान को प्रायः कम ही उल्लेखबद्ध किया गया है। वर्णनात्मक एवं ऐतिहासिक तरीकों से अध्ययन को गति देते हुए इन निष्कर्षों पर पहुँचा गया कि प्रकृति संरक्षण में महिलाओं का शीर्षस्थ स्थान है। इससे समाज तथा प्रकृति के रिश्तों में समरसता आयी है। इस प्रकार के प्रयास भावी पीढ़ियों के लिए आदर्श बनकर पर्यावरण एवं वन्यजीवों के संरक्षण के लिए युगों-युगों तक समाज को प्रेरणा देते रहेगें।

प्रस्तावना-
सौरमण्डल के समस्त ज्ञात ग्रहों में पृथ्वी ही एक ऐसा ग्रह है जहाँ पर सरलतम रूप में जीवन संभव है। इस सरलता का कारण यहाँ का पर्यावरण है। पर्यावरण शब्द ¼Environment½ फ्रेंच भाषा के Environner शब्द से लिया गया है जिसका अर्थ-घिरा हुआ या घेरना होता है। पर्यावरण संरक्षण अधिनियम-1986 के अनुसार- "पर्यावरण किसी जीव के चारों तरफ घिरे भौतिक एवं जैविक दशाएं एवं उनके साथ अंतःक्रिया को सम्मिलित किया जाता है।" मानवीय समाज के लिए उस पर्यावरण का महत्व सबसे अधिक होता है जिसमें वह रहता है। चूंकि मनुष्य का आवास पृथ्वी है और मनुष्य पृथ्वी के पेड़-पौधों और जीव-जन्तुओं पर भोजन एवं अन्य आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए आश्रित रहता है। अतः हमारे लिए यह आवश्यक है कि हम अपनी पृथ्वी के सभी पेड-पौधों और जीव-जन्तुओं के पर्यावरण का बदलते समय के अनुरूप अध्ययन एवं आवश्यक परिवर्धन भी करते हैं।

समय के अनुरूप प्रकृति की हर चीजें बदलती रहती है। वर्तमान समय में ग्लोबल वार्मिंग की वजह से होने वाला जलवायु परिवर्तन, वैश्विक स्तर पर एक चिंतनीय समस्या बन चुका है। इधर जनसंख्या में हुयी तीव्र वृद्धि के कारण प्राकृतिक संसाधनों का अत्यधिक उपयोग और दोहन के परिणामस्वरूप मृद्रा निम्नीकरण, जैवविविधता में कमी, वायु और जल प्रदूषण तथा जल संकट, जीवन के लिए खतरा बना हुआ है। औद्योगीकरण एवं विकास की चाह के चलते अंधाधुंध वनों की कटाई के कारण मृदा अपरदन, भूस्खलन, गाद का जमाव तथा पर्यावरण में क्षति हो रही है जिसके चलते वन्य जीवों के संकटापन्न होने तथा कई प्रजातियों के विलुप्त होने का समाचार सुर्खियों में मिलता रहें।

जहाँ तक भारत में पर्यावरण की सुरक्षा एवं संतुलन की बात है तो इसके लिए सदियों से प्रयास किये जाते रहे हैं। इस संदर्भ में पहला सार्थक प्रयास महात्मा गाँधी जी द्वारा किया गया जिन्होंने वैश्विक स्तर पर पर्यावरण सुरक्षा की बात उठाई। पर्यावरण संरक्षण के दृष्टिकोण से 1972 का वर्ष भारत के लिए अत्यधिक महत्वपूर्ण माना जाता है क्योंकि इस वर्ष पर्यावरण संरक्षण के लिए कानून बना जिसमें वन्य जीव संरक्षण अधिनियम-1972 भी शामिल है। पर्यावरण संरक्षण में भारत की बेटियों का नाम स्वर्णाक्षरों में अंकित है जिन्होंने पर्यावरण एवं वन्य जीव संरक्षण के लिए अपना सर्वस्व अर्पित कर दिया। पर्यावरण संरक्षण के क्षेत्र में महिलाओं द्वारा जो उल्लेखनीय प्रयास किया गया उसमें खेजड़ली (राजस्थान) आंदोलन से जुड़ा नाम अमृता देवी का आता है। भारत में पर्यावरण के क्षेत्र में वैधानिक रूप से जंतुओं एवं पर्यावरण संरक्षण को सुनिश्चित करने में अग्रणी नाम पूर्व प्रधानमंत्री स्व0 श्रीमती इंदिरा गाँधी जी का आता है। भारतीय संस्कृति को उदात्तता प्रदान करने वाला पर्यावरण संरक्षण हेतु किया गया आंदोलन 'ईको फेमिनिस्ट' भी महत्वपूर्ण रहा, जिसका नेतृत्व चमोली के रैणी गाँव की गौरा देवी ने किया था। इसी दिशा में नवदान्या आंदोलन की प्रणेता पर्यावरणविद् वंदना शिवा का नाम भी उल्लेखनीय है जिन्होंने जैविक एवं सांस्कृतिक विविधता के संरक्षण पर कार्य किया। नर्मदा बचाओ आंदोलन की प्रणेता प्रसिद्ध पर्यावरणविद् तथा गाँधीवादी विचारों की पोषक, मेधा पाटकर का नाम कौन नहीं जानता। चिपको आंदोलन में गौरा देवी के साथ कई अन्य महिलाओं ने अपना अमूल्य योगदान दिया जिसमें मीराबेन, सरलाबेन, बिमलाबेन, हिमादेवी, गंगा देवी, बचना देवी, इतवारी देवी तथा छमुन देवी के नाम शामिल हैं। वन्य जीव संरक्षण के लिए 'पीपुल फार एनिमल' की निर्देशक मेनका गाँधी का भी उल्लेखनीय प्रयास रहा है। इसी दिशा में पर्यावरणीय शिक्षा के लिए मधु भटनागर तथा पर्यावरण के लिए उल्लेखनीय कार्य करने वाली केन्द्रीय पाक्षिक पत्रिका 'डाउन टू अर्थ' की संपादन सुनीता नारायण का नाम भी उल्लेखनीय है।

3. **शोध का शीर्षक-** पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं का योगदान।
4. **शोध का उद्देश्य-** पर्यावरण संरक्षण हेतु उल्लेखनीय कार्य करने वाली भारतीय महिलाओं एवं उनके योगदान का अध्ययन करना।
5. **शोध विधि-** ऐतिहासिक एवं वर्णनात्मक।
6. **शोध सीमा-** पर्यावरण संरक्षण हेतु क्रियाशील महिलाओं एवं उनके योगदान का अध्ययन।

मुख्य शब्द- ग्लोबलवार्मिंग, ईको फेमिनिस्ट, चिपको आंदोलन, नवदान्या आंदोलन, नर्मदा बचाओं आंदोलन, पर्यावरण संरक्षण अधिनियम-1986।

क्रियान्वयन-

रियो डिक्लेरेशन में माना गया है कि पर्यावरण प्रबंधन एवं विकास में महिलाओं की महत्वपूर्ण भूमिका रही है। भारतीय संदर्भ में पर्यावरण संरक्षण एवं प्रबन्धन में महिला वैदिक काल से ही अपनी महत्वपूर्ण भूमिका का निर्वहन कर रही है। उस संदर्भ में कुछ प्रमुख हस्तियों में पहला नाम राजस्थान के खेजड़ली गाँव की रहने वाली अमृता देवी का आता है जिन्होंने 1730 में खेजड़ी के वृक्षों को बचाने के लिए स्वयं तथा अपनी तीन पुत्रियों की आहुति दे दी।

डॉ0 वन्दना शिवा-

उत्तरखण्ड राज्य के देहरादून जनपद में जन्मी डॉ0 वन्दना शिवा जानी-मानी पर्यावरणविद् लेखक, दार्शनिक, पेशेवर वक्ता व सामाजिक कार्यकर्ता हैं। 1970 में वे चिपको आंदोलन से जुड़ी तथा वर्ष 1982 में उन्होंने विज्ञान, प्रौद्योगिकी और पारिस्थितिक के लिए देहरादून में अनुसंधान संस्थान की स्थापना की। डॉ0 वन्दना शिवा द्वारा 'नवदान्य' नामक एक गैर सरकारी संगठन भी स्थापित किया गया जो स्थानीय समुदायों के साथ मिलकर जैविक कृषि, देशी बीज एवं बौद्धिक संपदा अधिकारों की रक्षा के लिए कार्य करता है। पर्यावरण के क्षेत्र में इनके उत्कृष्ट कार्यों के लिए राइट लवली हुड अवार्ड, सिडनी शांति पुरस्कार, फुकुओ का एशियाई संस्कृति पुरस्कार, मिरोडी पुरस्कार आदि प्राप्त हुआ। डॉ0 वन्दना शिवा ने अफ्रीका, एशिया, लैटिन अमेरिका, आयरलैण्ड, स्विट्जरलैण्ड और आस्ट्रिया में भी हरित आंदोलन के जमीनी स्तर के संगठनों में प्रगति के विरोध में सहायता प्रदान किया है। डॉ0 शिवा डब्ल्यू.टी.ओ. के खिलाफ भारतीय जन अभियान की संचालन समिति की सदस्य भी हैं।

पूर्व प्रधानमंत्री स्व0 श्रीमती इंदिरा गाँधी- वैधानिक रूप से जन्तुओं एवं पर्यावरण संरक्षण में पूर्व प्रधानमंत्री स्व0 श्रीमती इंदिरा गाँधी का नाम अग्रणी है। 1972 में इन्हीं के नेतृत्व के चलते वन्य जीव संरक्षण अधिनियम पारित हुआ। इन्हीं के कार्यकाल में पर्यावरण संरक्षण तथा जीव जन्तुओं के पोषण के लिए संरक्षित क्षेत्रों की संख्या 65 से बढ़कर 298 हो गई। पूर्व प्रधानमंत्री श्रीमती गाँधी ने भारतीय वन्यजीव बोर्ड के चेयरपर्सन का पद भी सुशोभित किया।

सुनीता नारायण- सुनीता नारायण भारत की प्रसिद्ध पर्यावरणविद् हैं। 1982 में सुश्री नारायण विज्ञान एवं पर्यावरण केन्द्र से जुड़ी तथा महानिदेशक के रूप में भी कार्य कर रही हैं। ये पर्यावरणविद् होने के साथ-साथ लेखिका भी हैं। सुश्री नारायण हरित विकास की समर्थक हैं और इनका मानना है कि वातावरण में फैली अशुद्धता से सबसे ज्यादा हानि महिलाओं, बच्चों एवं गरीबों की होती है। पर्यावरण के प्रति इनकी सामाजिक क्रियाशीलता के चलते भारत सरकार ने 2005 में इन्हें पद्मश्री पुरस्कार से सम्मानित किया। इन्हीं के नेतृत्व में 2005 में सी0एस0ई0 को स्टॉकहोम वॉटर प्राइज पुरस्कार भी मिला।

मेधा पाटकर-

मेधा पाटकर एक सामाजिक कार्यकर्ता तथा समाज सुधारक के साथ-साथ राजनीतिज्ञ तथा पर्यावरण कार्यकर्ता भी है। इनका नाम नर्मदा बचाओं आंदोलन से जुड़ा है जिसमें सरदार सरोवर परियोजना के कारण वर्धा के स्थानीय पर्यावरण को होने वाली क्षति तथा किसानों एवं आदिवासियों के विस्थापन को लेकर आंदोलन चलाया गया। इस आंदोलन में पूरा समय देने के लिए उन्होंने अपनी पीएच0डी0 की पढ़ाई छोड़ दी। पर्यावरण संरक्षण के प्रति इनकी सक्रियता के चलते इन्हें 'गोल्डमैन पर्यावरण पुरस्कार' प्रदान किया गया।

सुजेना अरुंधति राय- शिलांग में जन्मी सुजेना अरुंधती राय मूलरूप से अंग्रेजी की चर्चित लेखिका हैं इनका नाम फिल्मकार के साथ-साथ नर्मदा बचाओं आंदोलन तथा भारत के दूसरे जनांदोलनों में सक्रिय सहभागिता के नाते भी जाना जाता है। इन्हें इनकी पुस्तक 'द गॉल ऑफ स्मॉलथिंग' के लिए 'बुकर पुरस्कार' से नवाजा गया।

मेनका गाँधी-

भारत सरकार की पूर्व पर्यावरण एवं वन मंत्री के पद को सुशोभित करने वाली मेनका गाँधी ने वन्य जीव संरक्षण एवं पर्यावरण संरक्षण के लिए उल्लेखनीय कार्य किया है। वन्य एवं पालतू जीवों के संरक्षण के लिए इन्होंने कई पुस्तकों का लेखन कार्य भी किया। पालतू जीवों को बचाने के लिए श्रीमती गाँधी ने 'पीपल फॉर एनिमल' नामक एक संगठन भी बनाया। इनके उल्लेखनीय कार्यों के नाते इन्हें कई पुरस्कार तथा सम्मान भी प्राप्त हुए। वर्ष 1994 में इन्हें वर्ष का पर्यावरणविद् और शाकाहारी व्यक्ति भी चुना गया था।

गौरा देवी-

गौरा देवी को चिपको आंदोलन की जननी और 'चिपको वुमन' भी कहा जाता है। चिपको आंदोलन पेड़ों को बचाने का एक ऐतिहासिक और नायाब संघर्ष है। मार्च 1974 में रैणी गाँव के 2500 पेड़ों को काटने के सरकारी आदेश के खिलाफ वहाँ की महिलाओं ने गौरा देवी के नेतृत्व में संघर्ष किया तथा अपने प्राणों की परवाह किए बिना पेड़ों से चिपक गयी। रैणी गाँव की महिलाओं ने एक नारा दिया कि 'जंगल हमारा मायका' है।

मधु भटनागर- पेशे से एक शिक्षिका होते हुए मधु भटनागर ने पर्यावरणीय शिक्षा के माध्यम से युवाओं एवं समाज में जन चेतना फैलाने का काम किया। उन्होंने उप-प्रधानाचार्य के रूप में श्रीराम स्कूल बसंत विहार में कार्य किया तथा जल संरक्षण के लिए वर्षा जल संग्रहण की शुरूआत की। मधु भटनागर का मानना था कि बच्चों में पर्यावरण के प्रति नजरिये को बदल कर विश्व पर्यावरण में एक नवीन परिवर्तन देखा जा सकता है।

फेकिया देवी- विहार प्रांत के एक छोटे से कस्बे में बसने वाले कहलगांव की फेकिया देवी ने सामंती प्रथा तथा दबंगों को हफ्ता देने से इंकार कर गंगा के किनारे बसने वाली बस्ती, कागजी टोला, एल.सी.डी. और कालीघाट को इनके चंगुल से मुक्त कराया। इन बस्तियों पर दबंगों का कब्जा था तथा वे मछुआरों को मछली पकड़ने के लिए कपड़ों का जाल लगाने के लिए मजबूर करते थे जिससे ज्यादा मछली पकड़ी जा सके। मछुआरा समुदाय जानता था कि कपड़ों के जाल से नदी की बायोडायवर्सिटी को खतरा है, लेकिन वे खुद को असहाय मानकर जुल्म को सहे जा रहे रहे थे। पानीदारी प्रथा के विरूद्ध आंदोलन को गति दे रहे बड़का जोगेन्दर के साथ फेकिया देवी ने मिलकर गंगा मुक्ति आंदोलन चलाया तथा सफलता भी प्राप्त की।

उपसंहार- देश के सम्पूर्ण विकास में भारत की बेटियों ने बढ़-चढ़कर हिस्सा लिया तथा अपनी शक्ति का लोहा समाज को मनवा दिया। विशेषतयः पर्यावरण संरक्षण के क्षेत्र में जिस तरह की अनूठी पहल तथा कर्मठता महिलाओं ने दिखाई उससे यह सिद्ध हो गया कि कोई भी कार्य महिलाओं के लिए असंभव नहीं। पर्यावरण संरक्षण एवं वन्य जीव-जन्तुओं के जीवन को बचाने के लिए अलग-अलग आंदोलनों-चिपको आंदोलन, खेजड़ली आंदोलन, नर्मदा बचाओं आंदोलन, पर्यावरणीय शिक्षा, बायो डायवर्सिटी को बचाने के लिए गंगा मुक्ति आंदोलन सरीखे आंदोलनों ने प्रकृति एवं मानव के संबंधों को एक नयी दिशा दिया। पर्यावरण के प्रति इनके अविस्मरणीय योगदान को इतिहास के पन्नों में स्वर्णाक्षरों में अंकना होगी।

निष्कर्ष-

चिपको आंदोलन ने प्रकृति के हरे-भरे वृक्षों को बचाकर प्रकृति के सौन्दर्य एवं मानव जीवन को बचाने का काम किया है। इस आंदोलनों से प्रेरणा लेकर भारत की भावी पीढ़ी भी पर्यावरण संरक्षण को बढ़ावा देने के लिए कृत संकल्प है। इसी आंदोलन से हरे वृक्षों को काटने पर प्रतिबंध है। इन आंदोलनों के परिणामस्वरूप सरकार तथा आम जनमानस का ध्यान, प्रकृति एवं मानव सम्बन्धों की तरफ विशेष रूप से गया तथा इसे बचाने के लिए समय-समय पर कई विधान अमल में लाये गये। इन आंदोलनों के परिणामस्वरूप वन्य जीव संरक्षण की तरफ आम लोगों का भी सहयोग मिल रहा है जिसमें जंगली जानवरों का शिकार न किया जाना तथा हरे वृक्षों का न काटना भी शामिल है। पर्यावरण संरक्षण के लिए लोग स्वयं से प्रेरित हो रहे हैं तथा इस दिशा में सकारात्मक परिणाम भी सामने आये है।

संदर्भ ग्रन्थ सूची-

1. **वर्णवाल, महेश कुमार-** भारत का भूगोल एन0सी0ई0आर0टी0 सार, कॉसमास प्रकाशन, टी0एम0नं0-01181859।
2. **दृष्टि, दी विज़न-** पर्यावरण एवं पारिस्थितिकी, 641प्रथम तल, डॉ0 मुखर्जी नगर, दिल्ली-110009 (पाँचवा संस्करण)
3. **चक्र, घटना-** पर्यावरण एवं पारिस्थितिकी, 188ए/128, एलनगंज, चर्चलेन, प्रयागराज।
4. **श्रेया, कुमारी-** पर्यावरण संरक्षण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती महिलाए, https://hindi.feminisminindia.com/2022/01/07।
5. **रामेंदु पंकज-** प्रकृति को बचाना है तो महिलाओं की हिस्सेदारी जरुरी, www.dw.com/hi/07.05.2021।
6. **श्रीवास्तव, डॉ0 नीरजा-** पर्यावरण संरक्षण में महिलाओं का योगदान (लघु लेख), विज्ञान प्रगति, जून 2018।

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

आधुनिक काळातील महिलांचे सक्षमीकरण आणि विविध चळवळी : एक दृष्टिक्षेप

प्रा.के.एम.लोखंडे
विभागप्रमुख, मराठी विभाग, एच.पी.टी.आर्ट्स & आर.वाय.के सायन्स महाविद्यालय, नाशिक.
चालभाष - kautiklokhnde@gmail.com.

प्रास्ताविक :

महिला या शब्दाबरोबर प्रेम, वासल्य, स्नेह, ममता या भावना समोर येतात, पण त्याच बरोबर शक्तीसंपन्न स्त्री देखील समोर उभी रहाते. कारण आता स्त्रीही अबला राहिलेली नाही. ती देखील आता सबला झालेली आहे. एकविसाव्या शतकात स्त्रीने स्वतःची शक्ती ओळखली आहे. ती आता आपल्या अधिकारांसाठी झगडणे शिकली आहे. आजची स्त्री सशक्त आहे आणि तिच्या शक्तीची अभिव्यक्ती आधुनिक युगात विविध माध्यमातून पाहावयास मिळत आहे. भारताच्या प्राचीन संस्कृतीमध्ये प्राचीन काळापासूनच आपल्या समाजामध्ये स्त्रियांच्या स्थानांचा विचार केला जातो. वास्तविक पाहता ज्या घरात स्त्रियांचा आदर होतो, त्यांची पूजा केली जाते त्या घरात देवता सदैव प्रसन्न असते. या विश्वामध्ये अतिप्राचीन काळापासून कुटुंबव्यवस्था ही मातृसत्ताक होती. नदी किंवा पाण्याच्या ठिकाणी शेती करण्याची सुरुवात आणि एकत्र येऊन जगण्याची सुरुवात स्त्रीनेच केली होती. या सर्व कारणांमुळे आपल्या समाज व्यवस्थेमध्ये सभ्यता आणि संस्कृतीच्या सुरुवातीस स्त्रियांचा मान खूप मोठ्या प्रमाणात आहे.

आजची प्रत्येक स्त्री वैचारिक, आर्थिक, मानसिक दृष्ट्या स्वतंत्र आहे. ती शिक्षणातही अव्वल स्थानी आहे. आज स्त्रीची कार्यक्षमता जाणून देशातील विविध क्षेत्रे तिच्यासाठी खुली झाली आहेत. आजच्या स्त्रीला आत्मभान आहे. स्वतःचा अभिमान आहे. स्वतःवर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव तिला आहे आणि त्या विरुद्ध लढण्याची ताकद देखील तिच्याकडे आहे. आज विश्व पातळीवर खास पुरुषांची मक्तेदारी समजली जाणारी अनेक क्षेत्रे स्त्रिया समर्थपणे आपल्या कर्तृत्वाने सांभाळताना दिसतात. त्या क्षेत्रांना प्रगतीपथावर पोहोचवत आहेत. शिक्षणाची संपूर्ण द्वारे स्त्रियांसाठी खुली झाली आहेत. त्यांच्या बुद्धीला, त्यांच्या कार्यशक्तीला, त्यांच्या कर्तृत्वाला वाव मिळाला आहे.

आधुनिक काळातील स्त्रियांच्या प्रगतीचा आलेख :

आजची आधुनिक स्त्री पुरुष आणि तितकीच किंबहुना त्यापेक्षा अधिक समर्थपणे प्रत्येक क्षेत्रात कार्य करताना दिसत आहे. आज पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून अनेक स्त्रिया विविध क्षेत्रांमध्ये उच्च पदावर कार्यरत आहेत. आज डॉक्टर, इंजिनिअर, वकील, शास्त्रज्ञ, अधिकारी, राजकीय नेता, न्यायमूर्ती म्हणून असंख्य स्त्रिया कार्यरत आहेत. सानिया मिर्झा, सायना नेहवाल, गीता, बबीता घुंगट, पी. टी. उषा, कविता राऊत अशा एक ना अनेक स्त्रियांनी क्रीडा क्षेत्रही काबीज केले आहे. अनेक वर्षे या क्षेत्रांमध्ये स्त्रियांची भरीव कामगिरी नव्हती. परंतु या क्षेत्रामध्येही स्त्रियांनी भरीव कामगिरी करून दाखवली आहे. कल्पना चावला, सुनीता विल्यम्स यांनी तर अंतरीक्षात झेप घेतली आहे. साहित्य क्षेत्रात अनेक स्त्रिया आज कसदार लेखन करीत आहेत. महत्त्वाच्या समजल्या जाणाऱ्या प्रत्येक क्षेत्रातील जबाबदारीच्या पदावर स्त्री कुशलपणे कार्य करत आहे. कुटुंबाची आणि कामाची संपूर्ण जबाबदारी चोखपणे पार पाडत आहेत. म्हणूनच तिला 'अष्टभुजा' अशी उपमा दिली जाते.

आजची स्त्री प्रगतीच्या शिखरावर असली तरी अनेक ठिकाणी आजही कौटुंबिक अत्याचार, हुंडाबळी, सामाजिक हिंसाचार, लैंगिक शोषण, बलात्कार अशा अनेक समस्यांना तिला सामोरे जावे लागत आहे. आजही स्त्रीभ्रूणहत्ये सारखे घातक प्रकार घडताना दिसताहेत. 'निर्भया' सारखी अनेक प्रकरणे सातत्याने घडताना दिसतात. विनयभंग, एकतर्फी प्रेमातून होणारे हल्ले हे विकृत पुरुषी मानसिकतेचा चेहरा आजही दाखवताना दिसतात. समाजात अशा घटना जरी घडत असल्या तरी स्त्री लपून बसणारी नाही हे तिने दाखवून दिले आहे. आत्मसंरक्षणाचे धडे गिरवत आज स्त्री या वाईट प्रवृत्तीच्या नराधमांशी लढण्याची तयारी करत आहे. अधिक आत्मविश्वासाने ती प्रगतीपथावर आहे. आपल्या कष्टाने तिने समाजात एक स्वतंत्र अस्तित्व तयार केले आहे. आज ती सज्ज आहे नव्या आव्हानांसाठी.

एकविसाव्या शतकातील स्त्रियांचे सामाजिक क्षेत्रातील योगदान :

आज एकविसाव्या शतकात स्त्री ही पुरुषापेक्षा अर्थार्जनाच्या क्षेत्रातही पुढे आहे. महिलांच्या संघटना आज तयार झालेल्या आहेत. त्यामुळे आर्थिक विकासाच्या अनुषंगाने विविध व्यवसायात स्त्रिया अग्रणी झाल्या. समाजकारण, राजकारण, खेळ, क्रीडा, शिक्षण, कला, साहित्य, वैद्यकशास्त्र, विधि व न्याय यंत्रणा, संशोधन, सुरक्षा यंत्रणा देशाचा शासनकर्त्या म्हणून वर्तमान स्त्री प्रत्येक ठिकाणी पुरुषांच्या बरोबरीने कार्य करत आहे आणि त्यामुळे साहजिकच आर्थिक विकासाला हातभार लागत आहे.

राष्ट्राची धुरा सांभाळण्यापासून तर संशोधनापर्यंत समाजकार्यापासून तर कुटुंब प्रमुखापर्यंत स्त्रीच्या कार्यक्षेत्राच्या कक्षा रुंदावल्या आहेत. विज्ञानाच्या क्षेत्रात अनेक संशोधक स्त्रिया आज आघाडीवर आहेत. भारताच्या पंतप्रधानपदी इंदिरा गांधी यांनी सलग अकरा वर्षे देशाचे नेतृत्व सांभाळले आहे. भारताच्या सर्वोच्च पदावर राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील विराजमान झाल्या आहेत. ग्रहावर जाण्यापासून तर एव्हरेस्ट सर करण्यापर्यंत स्त्रियांनी मजल मारली आहे. आता स्त्री ही चार भिंतीच्या आत राहून केवळ पती व कुटुंबापर्यंत मर्यादित राहिलेली नाही तर, जीवनाच्या विविधांगी क्षेत्रात ती आता प्रवेशीत झाली आहे. शासनाने सुद्धा स्त्रियांना आज आरक्षण देऊन त्यांचा सन्मान केला आहे. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने स्त्रियांकडे सन्मानाच्या व आदराच्या भावनेने पाहावे असे कार्य आजच्या स्त्रीचे आहे. तुरुंग अधिकाऱ्यांपासून तर ट्रक, एसटी, रिक्षा, विमान चालक, आर्मी पर्यंत स्त्रिया पुरुषांच्या पाठीशी पाठ लावून विकासास सहाय्य करत आहेत. कालची स्त्री समाजाच्या अत्याचारास बळी पडणारी होती परंतु आता समाजाला वठणीवर आणण्याची समज आज तिच्यामध्ये आहे. परंतु ममता, वात्सल्य याबाबतीत मात्र कालच्या स्त्रियांप्रमाणेच आजच्या स्त्रीया देखील सांभाळत आहेत. चूल आणि मूल या जबाबदारी सोबतच इतरही क्षेत्रात त्यांनी स्वतःला वाहून घेतले आहे.

आधुनिकता आणि स्त्री :

'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते | रमन्ते तत्र देवता |' जिथे स्त्रीचा गौरव केला जातो, तिला सन्मानाने वागवले जाते तेथे देवतेचे वास्तव्य असते. स्त्रीच्या केवळ अस्तित्वाने घराला घरपण येते. स्त्री म्हणजे करुणा, पावित्र्य आणि ममता यांचा संगम होतो. ती कधी बहीण, कधी पत्नी, कधी वहिनी अशा विविध रूपात सहजतेने वावरणारी आजची स्त्री ही अत्यंत कार्यक्षम आहे.

राजकीय क्षेत्र :

स्त्रियांनी शिक्षणाचा वसा घेऊन विविध क्षेत्रात उत्तुंग झेप घेतली आहे. आजच्या आधुनिक काळात अनेक स्त्रिया राजकीय क्षेत्रात जबाबदारीने आपले कार्य पार पाडत आहेत. तर, अनेक स्त्रिया प्रशासकीय सेवेच्या उच्च पदावर काम करीत असल्याचे दिसून येत आहे. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या व इतर मागासवर्गीय स्त्रिया आरक्षणामुळे राष्ट्रपती ते महानगरपालिका महापौर, नगराध्यक्ष, जिल्हा परिषद अध्यक्ष, पंचायत समिती सभापती, सरपंच अशा अनेक राजकीय पदावर चोखपणे काम बजावताना दिसत आहेत. तसेच अनेक स्त्रिया केंद्रीय मंत्रिमंडळामध्ये पंतप्रधानांपासून ते मंत्री म्हणून काम करीत आहेत. तर, अनेक राज्यात स्त्रिया मुख्यमंत्री पदही चोखपणे भूषवित आहेत आणि भूषवली आहेत.

उद्योग क्षेत्र :

उद्योग क्षेत्रातही अनेक महिला जगप्रसिद्ध ठरल्या आहेत. त्यापैकी इंद्रान नुयी ह्या सुद्धा भारतीय वंशाच्या आहेत. थोडक्यात जागतिक उत्पन्नातील दहा टक्के वाटा हा महिलांचा आहे. मात्र जागतिक संपत्तीच्या अवघी एक टक्के संपत्ती महिलांच्या वाट्याला आली आहे. महिलांना विविध प्रकारच्या भेदभावाला सामोरे जावे लागते. ते जन्म प्रमाण, आवश्यक गरजा, संधी, रोजगार याद्वारे प्रतिबिंबित होते. महिलांचा विकास हा सामाजिक, आर्थिक प्रगतीच्या निर्देशांकातून राष्ट्राची सामाजिक परिस्थिती लक्षात येते. भारतातही लोकसंख्येत अर्धे प्रमाण महिलांचे आहे. महिला 'कार्यस्त्रोत' तर आहेतच शिवाय त्या राष्ट्राच्या तरुण मनुष्यबळाला योग्य दिशा देण्याचे कार्य करतात. महिला विकास आणि उद्योजकता विकसित यामुळे खऱ्या अर्थाने देशांमध्ये महिला उद्योजक ही संकल्पना रुजली आहे. घराबाहेर पडून कमावणाऱ्या महिलांची संख्या वर्तमान युगात मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे.

शुम्पीटरच्या मतानुसार उद्योजकता ही जमीन, श्रम, भांडवल आणि नैसर्गिक साधनांचा एकत्रित वापर होय. बाजारपेठेची मागणी आणि उद्योजकता व कौशल्य यांची सांगड घालून मानवी आर्थिक सुरक्षितता प्रस्थापित करता येते.

महिला सबलीकरण आणि आर्थिक विकास :

आज आपण पाहतो की समाजव्यवस्थेत महिलांचा दर्जा सुधारला आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या महिला विकासासाठी निधी (युनिफेम) नुसार महिला उद्योजक म्हणजे - स्वतःची क्षमता ओळखून आवश्यक ते परिवर्तन घडवून आणून स्वतःचे आयुष्य जगणे होय. महिलांनी आपल्या व्यवसायावर पूर्णतः लक्ष केंद्रित करावे. शिक्षण हा महिला उद्योजकतेसाठी आवश्यक घटक आहेच शिवाय आरोग्य, आर्थिक स्वावलंबन, कार्यनिवड याकडे लक्ष दिले पाहिजे. महिलांना दुहेरी भूमिका पार पाडावयाची असल्यामुळे खासगी व सार्वजनिक क्षेत्रात नोकरी करण्यापेक्षा उद्योजकता हा चांगला पर्याय आहे. पूर्ण जगात भारत देश आपली संस्कृती, परंपरा, अध्यात्म व भौगोलिक विविधता यामुळे ओळखला जातो. ही नाण्याची एक बाजू झाली पण, हाच देश जगभर पुरुष प्रधान संस्कृतीसाठी देखील प्रसिद्ध आहे. तसे बघितले तर भारतात महिलांना आदिशक्तीचे रूप म्हणून पुरातन काळापासून पूजनीय मानले गेले आहे. त्याच वेळी याच भारत देशात महिलाना घरात आणि समाजात असंख्य बंधनांमध्ये अडकून पडल्या आहेत. त्यांना समाजामध्ये दुय्यम स्थान दिले जाते. त्यांचे अधिकार व विकास या पासून त्यांना पूर्णपणे दूर केले जाते. तरीसुद्धा येथे स्त्री-पुरुष समानतेच्या गोष्टी बोलल्या जातात. महिलांच्या स्वतंत्र व अधिकाराविषयी कळकळ व्यक्त केली जात असताना देखील अमानुष अत्याचाराच्या घटना घडतात आणि अशा वेळी आपल्यासमोर महिलांचे प्रश्न बिकट समस्या बनून उभ्या राहतात. त्यावर उपचार म्हणून समाजात महिलांना स्वायत्तता, सुरक्षा व संरक्षण देण्यासाठी सबलीकरणाचे अभियान राबविण्यास सुरुवात झाली पाहिजे.

प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या मागे एका स्त्रीचा सहभाग असतो असे येथे म्हटले जाते. राजमाता जिजाऊ, राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्यादेवी होळकर, सावित्रीबाई फुले, माता रमाबाई आंबेडकर, मदर तेरेसा, सरोजिनी नायडू, इंदिरा गांधी, कल्पना चावला, सुनीता विल्यम्स, पी. टी. उषा, कविता राऊत या आणि इतरही अनेक कर्तृत्ववान महिलांनी या देशाचा नावलौकिक वाढविला आहे. महिलांचे सबलीकरण करताना सर्वप्रथम समाजात महिलांचे अधिकार व मूल्य यांच्यावर घात करणाऱ्या आणि घातक प्रवृत्ती अर्थात हुंडा प्रथा, स्त्री-भ्रूणहत्या, निरक्षरता, लैंगिक अत्याचार व समानता इत्यादींचा नाश करणे गरजेचे आहे. लैंगिक भेदभाव नष्ट करून समानता प्रस्थापित करणे तसेच सामाजिक घरगुती अन्यायांच्याविरुद्ध कठोर कायदे व उपाय योजना करणे, त्याचबरोबर महिलांना शारीरिक, सामाजिक, आर्थिक व मानसिक स्वरूपात सशक्त बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे. महिलांचे सबलीकरण म्हणजे त्यांचे नैसर्गिक गुणधर्म, क्षमता, परंपरा यांच्यासह त्यांना समानतेने वागवले जाईल असा विचार प्रवाह समाजात प्रस्थापित झाला तर खऱ्या अर्थाने महिलांचे सबलीकरण होईल.

महिलांचा आर्थिक विकास :

आंतरराष्ट्रीय महिला दिनानिमित्त २४ फेब्रुवारी, १९७५ रोजी महाराष्ट्र शासनाकडून महिला आर्थिक विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. २० जानेवारी, २००३ रोजी महाराष्ट्र शासनाने 'माविम'ला बचत गटाच्या (Self Hele Group) च्या माध्यमातून विविध महिला सबलीकरणाच्या योजना राबवण्यासाठी नोडल संस्था म्हणून जाहीर केले आहे. "मानवीय भांडवलात गुंतवणूक आणि महिलांचे क्षमता संवर्धन करून त्यांना आर्थिक आणि सामाजिक दृष्ट्या सबळ करणे तसेच त्यांना उपजीविकेचे शाश्वत साधन उपलब्ध करून देऊन लिंगभेद नष्ट करणे आणि महिलांना समान न्याय मिळवून देणे" हे माविमचे मिशन आहे. बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे व्यवस्थापन करणे, महिलांच्या एकंदर क्षमतांचे संवर्धन करणे, महिलांमधील आत्मविश्वास वृद्धिंगत करणे, महिलांचा उद्योजकीय विकास करणे, रोजगाराच्या संधी आणि बाजार यामध्ये समन्वय निर्माण करणे, समान संधी, समृद्धता आणि शासनामध्ये महिलांनी स्वतःहून सहभाग द्यावा याकरता प्रोत्साहन देणे. शाश्वत विकासाचा मार्ग म्हणून एसएचजी सोबत

तळागाळात काम करणाऱ्या संस्था निर्माण करणे. अशाप्रकारे महिला सबलीकरण करणे म्हणजे पुरुषांना हिनवणे किंवा त्यांच्यापेक्षा श्रेष्ठता सिद्ध करणे असे नव्हे. तर, फक्त महिलांना त्यांच्या नैसर्गिक गुणधर्म, क्षमता, परंपरा यांच्यासह समानतेने वागवणे होय.

महिलांच्या विविध चळवळी आणि उदय :

१९७५ हे वर्ष सबंध जगभरच एका नव्या क्रांतीचे वातावरण निर्माण करून गेले. अनेक चळवळीतून समाज व्यवस्थेत बदल होत गेले. स्त्रियांचे प्रश्न हे विश्वव्यापी आहेत हे लक्षात आल्यावर संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९७५ महिला वर्ष आणि ८ मार्च, महिला दिवस म्हणून घोषित केला. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील चळवळी प्रमाणेच विसाव्या शतकाचे सहावे व सातवे दशक हे भारतात पुन्हा एकदा आंदोलने चळवळी संघर्ष संप यांनी दुमदुमून गेले. विद्यार्थी संघटना, शेतकरी, शेतमजूर, गिरणी कामगार, दलित, आदिवासी स्त्रिया इत्यादी समाजातील तथाकथित दुय्यम स्थानावरील लोकांनी आपल्या मागण्यांसाठी यावेळी जोरदार निदर्शने करून आपल्या समाजाला जाणीव करून दिली.

या काळात ठिकठिकाणी महिलांच्या अनेक संघटनाची स्थापना झाली. यातील कित्येक महिला अन्य राजकीय संघटना मध्ये कार्यशील झाल्या. पण, आताच्या नव्या संघटना फक्त स्त्रियांच्या स्वायत्त संघटना होत्या. त्यामध्ये पुरुष सदस्य नव्हते. महिलांनी महिलांसाठी बनवलेल्या या संघटनेतून नवे महिला नेतृत्व आपापल्या पातळीवर जन्माला येऊ लागले होते. महिलांच्या संघटनांचा सुरूवातीचा उद्देश होता की, महिलांचे होणारे शोषण, अत्याचार, अन्याय या विरोधात लढणे. पुण्यामध्ये माओवादी स्त्री संघटना, मुंबईत स्त्री मुक्ती संघटना स्थापन झालेल्या लाल निशाण पक्षाने वृत्तपत्राचा महिला विशेषांक प्रसिद्ध केला. ऑगस्टमध्ये साधना साप्ताहिकाने १९७५ 'महिला विशेषांक' प्रसिद्ध केला. सप्टेंबर, १९७५ मध्ये दलित संघटनांनी 'देवदासी संमेलन' आयोजित केले. ऑक्टोबर, १९९५ मध्ये पुण्यात संयुक्त महिला मुक्ती संघर्षाचे आयोजन करण्यात आले आणि त्यात वेगवेगळ्या राजकीय संघटनांच्या स्त्रिया प्रथमच एकत्र आल्याशिवाय प्राध्यापक, लेखक, शिक्षक, व्यावसायिक, कामगार, ग्रामीण स्त्रिया, जात, धर्म विसरून या पलीकडे स्त्री म्हणून असणाऱ्या प्रश्नांच्या वापरासाठी प्रथमच एकत्र आल्या.

दलित आंदोलन हे समाजाचे पिढ्यानपिढ्या केलेल्या अत्याचार आणि शोषणाच्या विरोधात उभे राहिले. स्त्रियाही दलितांप्रमाणेच अन्याय, अत्याचार आणि शोषणाच्या बळी होत्या. त्यामुळे सहाजिकच या दोन चळवळी समान मुद्यांसाठी एकत्र आल्या. 'जनवेदना' नामक एका दलित वृत्तपत्राने एक विशेषांक प्रसिद्ध केला. त्याचे शीर्षक होते 'स्त्रियांचा अधिकार अर्ध्या आकाशावर' काही महिन्यांनी दलित स्त्रियांनी 'महिला समता सैनिक दल' नावाची नवी स्वतंत्र संघटना उभी केली. अमेरिकेतल्या कृष्णवर्णीय स्त्रियांच्या चळवळीशी त्यांचे नाते होते आणि एंजेला डेविस यांच्या नेतृत्वास त्यांनी आपली बहीण मानले होते. आणि त्यांनी स्त्री पुरुष समानतेबरोबरच आपली वृत्ती त्यांनी आपल्या घोषणातून व्यक्त केली. भारतातल्या असमतेची चिकित्सा करताना धर्म आणि जातीव्यवस्था ही स्त्रियांच्या लैंगिक शोषणाची दोन मुख्य कारणे असल्याचे त्यांनी प्रतिपादन केले.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्री संघटनांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांना शिक्षण, जातिभेद, धर्म, राजकारण इत्यादीना वाचा फोडण्याचे काम केले. तसेच स्वातंत्र्य चळवळीतही स्त्रियांनी बहुमोल योगदान दिले. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये प्रश्नांचे स्वरूप बदलले. त्यामध्ये खास करून दुष्काळ, दरवाढ, महागाई, जीवनावश्यक वस्तूंची टंचाई इत्यादीविषयी स्त्री संघटनांनी आंदोलने केली. १९७२ मध्ये 'महागाई प्रतिकार संयुक्त महिला समिती' स्थापन झाली. तसेच १९७५ मध्ये स्त्रियांना आर्थिक दृष्ट्या संपन्न करण्यासाठी 'अन्नपूर्णा महिला मंडळ', 'स्त्री मुक्ती संघटना', 'नारीमंच क्रांतिकारी महिला संघटना', 'महिला दक्षता समिती', 'जनवादी महिला संघटना' याशिवाय विविध राजकीय पक्षांच्या महिला संघटनाही स्थापन झाल्या आणि विविध विषय घेऊन त्यांनी जनआंदोलने उभी केली. वसाहत काळातील किंवा स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्री संघटनांनी स्त्रियांचे सामाजिक प्रश्न, मतदानाचा हक्क, स्त्रियांच्या देवदासी प्रथा, वेश्याव्यवसाय इत्यादी प्रश्न राष्ट्रीय स्तरावर नेऊन संघर्ष केला. तर, स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांच्या संघटनांनी वरील विषय हाताळले. या संघटनांमध्ये प्राध्यापक, डॉक्टर, वकील, नर्सेस यांची संख्या लक्षणीय होती.

भारतातील स्त्रियांच्या संघटना :

१) आसाम लेनिनच्या विचारांवरती आधारित असलेली नारीशक्ती संस्था १९७९ .

२) बिहार मध्ये छात्र युवा संघर्ष वाहिनी १९७९.

३) गुजरात मधील अहमदाबाद येथे सेल्फ एम्पॉइड वुमन्स असोसिएशन १९७०.

४) महाराष्ट्र स्त्री मुक्ती संघटना, मैत्रिणी, फोरम अगेन्स्ट, ऑपरेशन सेंटर, नारी समता मंच, श्रमिक मुक्ती संघटना, क्रांतिकारी महिला संघटना इ. अशाप्रकारे विविध महिला संघटनांचा उदय महिलांच्या विविध समस्यांच्या निराकरणासाठी झालेला दिसून येतो.

स्वातंत्र्यपूर्व कालीन स्त्री संघटना :

१) स्थानिक महिला संघटना :

बंगालमध्ये केशवचंद्र सेन यांनी 'ब्राम्हो समाजा' ची स्थापना केली. स्त्री पुरुष समानतेसाठी ही संस्था स्थापन केली. प्रार्थना समाजाचे डॉक्टर भांडारकर व रानडे यांनी स्त्रियांचा दर्जा सुधारावा याकडे विशेषत्वाने लक्ष दिले. न्यायमूर्ती रानडे यांनी पंडिता रमाबाई रानडे यांना 'आर्य महिला समाज' स्थापन करण्यास मदत केली. पंडिता रमाबाई रानडे यांच्या कार्यापासून धोंडो केशव कर्वे यांना प्रेरणा मिळाली. १९०५ मध्ये 'भारतीय महिला परिषदे'ची स्थापना झाली. निष्काम मठ, समता संघ या सारख्या स्थानिक संघटना निर्माण होऊन स्त्रियांचा उद्धार, जातिभेद व अस्पृश्यता निर्मूलन, शिक्षण यासारख्या क्षेत्रात स्त्रिया काम करू लागल्या. १९०५ मध्ये क्रांतिवीर बाबाराव सावरकर यांच्या प्रेरणेने 'आत्मनिष्ठ युवती संघ' या नावाची स्त्रीयांची संघटना नाशिक येथे स्थापन झाली. पारशी समाजातील स्त्रियांनी सुद्धा आपली संघटना निर्माण केली. लाहोरमध्ये २०० शीख स्त्रियांनी एकत्र येऊन मुलींची शाळा सुरू केली. डॉ. ॲनी बेझंट यांनी १९१६ मध्ये होमरूल लीगची स्थापना केली. रमाबाई रानडे यांच्या नेतृत्वाखाली एकोणीस संघटना कार्यरत झाल्या.

२) प्रादेशिक महिला संघटना : भारताच्या राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रात स्त्रियांचा प्रत्यक्ष मोठ्या प्रमाणात सहभाग झाला. तो महात्मा गांधींच्यामुळे त्यांच्या प्रत्येक भाषणांमध्ये स्त्रियांमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने कार्य करण्याची किंबहुना पुरुषांपेक्षा अधिक निष्ठेने कार्य करण्याची शक्ती

असते अशाप्रकारचे विचार असायचे. महात्मा गांधी यांची पहिली शिष्या अवंतिकाबाई गोखले यांनी दलितोद्धार व स्त्री जागृतीचे काम केले. १९१८ साली 'हिंदू महिला सभे' ची स्थापना झाली आणि या संस्थेने 'हिंदू महिला' हे पहिले मराठी साप्ताहिक सुरू केले. पुढे 'हिंदुस्तानी सेविका' दलाची स्थापना होऊन महिलांचा विकास हे ध्येय समोर ठेवून महिलांनी काम सुरू ठेवले.

३) राष्ट्रीय महिला संघटना :

विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धापर्यंत भारतभर महिला विविध संघटनांच्या माध्यमातून एकत्र येऊ लागल्या. सरलादेवी चौधरी यांनी 'भारत स्त्री महामंडळ' ची स्थापना १९१० मध्ये केली. आणि विविध वृत्तपत्रे नियतकालिकांमधून स्त्रियांच्या नैतिक आणि भौतिक उन्नतीसाठी पुरुषांच्या जाचातून सुटका करून घ्यावी लागेल असे क्रांतिकारी विचार मांडले. पहिल्या महायुद्धानंतर म्हणजे १९१७ ते १९२७ दरम्यान राष्ट्रीय स्तरावरती कार्य करणाऱ्या महिला संघटना स्थापन झाल्या.

४) भारतीय महिला संघटना :

श्रीमती मार्गारेट कझिन्स या स्त्रीवादी आयरिश नेत्यांमुळे स्त्रियांना शिक्षण, हस्तव्यवसाय व मैदानी खेळ आले पाहिजेत यासाठी महिलांची भारतीय संघटना मद्रासमधील अड्यार येथे सर १९७५ मध्ये स्थापन झाली. श्रीमती अँनी बेझंट, श्रीमती मार्गारेट कझिन्स, श्रीमती मालती पटवर्धन इत्यादींनी भारतीय महिला संघटना स्थापन केली. त्या संघटनेमध्ये धर्म, शिक्षण, राजकारण आणि लोकोपकार असे चार विभाग होते. तसेच 'स्त्रीधर्म' नावाचे इंग्रजी मासिक ही सुरू केले होते.

५) भारतीय स्त्रियांचे राष्ट्रीय मंडळ :

महेराबाई टाटा यांच्या पुढाकाराने सन १९२५ मध्ये 'मुंबई भारतीय स्त्रियांचे राष्ट्रीय मंडळ' स्थापन झाले. या मंडळांमधील स्त्रियांनी घरोघरी जाऊन पडदा पद्धतीतून स्त्रियांना मुक्त करा असे पुरुषांना आवाहन केले.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री संघटना :

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्री संघटनांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांना शिक्षण, जातिभेद, धर्म, राजकारण इत्यादी प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम केले. तसेच स्वातंत्र्य चळवळीतही स्त्रियांनी बहुमोल योगदान दिले, स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये प्रश्नांचे स्वरूप बदलले. त्यामध्ये खास करून दुष्काळ, पेट्रोल दरवाढ, महागाई, जीवनावश्यक वस्तूंची टंचाई इत्यादीविषयी स्त्री संघटनांनी आंदोलने केली. १९७२ मध्ये 'महागाई प्रतिकार संयुक्त महिला समिती' स्थापन झाली. तसेच १९७५ मध्ये स्त्रियांना आर्थिक दृष्ट्या संपन्न करण्यासाठी 'अन्नपूर्णा महिला मंडळ' निर्माण झाले. स्त्री मुक्ती संघटना, नारी मंच, क्रांतिकारी महिला संघटना, महिला दक्षता समिती, जनवादी महिला संघटना याशिवाय विविध राजकीय पक्षांच्या महिला संघटनाही स्थापन झाल्या आणि विविध विषय घेऊन त्यांनी जनआंदोलने केली.

वसाहत काळातील किंवा स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्री संघटनांनी स्त्रियांचे सामाजिक प्रश्न, मतदानाचा हक्क, स्त्रियांचा छळवाद, देवदासी प्रथा, वेशा व्यवसाय इत्यादी प्रश्न राष्ट्रीय स्तरावर नेऊन संघर्ष केला तर स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांच्या संघटनांनी वरील प्रमाणेच सर्व विषय हाताळले.

स्त्री हक्कांसाठीच्या चळवळी :

भारतात स्त्रीमुक्ती चळवळीची सुरुवात सत्यशोधक चळवळीने केली आहे. "स्त्रीमुक्तीचा विचार म्हणजे स्त्रियांचे शोषण करणाऱ्या संस्थांच्या विरोधातील विचार होय."

१) सत्यशोधक चळवळीमधील स्त्रिया :

महात्मा फुले यांनी स्त्री-पुरुष समानता आणण्यासाठी अथक परिश्रम घेतले. सन १८७३ साली त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. पुरुषसत्ता, जातीय व्यवस्था व धर्मव्यवस्था यांच्याकडून स्त्रियांचे शोषण केले होते हे सत्यशोधक चळवळीने मांडले. सत्यशोधकांचा स्त्रियांबाबतचा दृष्टिकोन हा उदार होता. सत्यशोधक समाजाने दलित मजूर स्त्रियांना आत्मभान, आत्मसन्मान मिळवून दिला. सत्यशोधक चळवळीमध्ये सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे यांच्या व्यतिरिक्त इतर स्त्रियांनीही आपल्या न्याय हक्कासाठी या चळवळीमध्ये योगदान दिले.

सगुणाबाई क्षीरसागर :

पुणे येथे १५ मे १८४८ रोजी महारवाड्यात मुलींची जी दुसरी शाळा फुले यांनी सुरू केली. त्या शाळेमध्ये शिक्षिका म्हणून सगुणाबाई क्षीरसागर यांनी कार्य केले.

फातिमा शेख :

महात्मा फुले यांच्या सामाजिक क्रांतिकारी विचारांशी शेख परिवार सहमत असावा. फुले यांच्या नॉर्मल स्कूल मधील पहिल्या प्रशिक्षित शिक्षिका आणि एकोणिसाव्या शतकातील मुस्लिम समाजातील पहिली स्त्री शिक्षिका फातिमा शेख, सावित्रीबाई रोडे, तानुबाई बिरजे, मुक्ता साळवे, लक्ष्मीबाई पाटील, रत्नाम्माबाई अय्यावारू, पार्वती महाधट, कमलताई विचारे, लक्ष्मीबाई नायडू, विमलताई देशमुख, नलिनी लढके इत्यादी महिलांनी सत्यशोधक चळवळीची विचारधारा पुढे नेताना स्त्रियांच्या हक्कासाठी अनेक संकटांना सामोरे गेल्या.

२) आत्मसन्मान चळवळ :

तामिळनाडू प्रांतात रामास्वामी पेरियार यांच्या नेतृत्वाखाली १९२६ मध्ये समाजसुधारणेसाठी आत्मसन्मान चळवळ सुरू झाली. ही नास्तिकांची चळवळ होती. या चळवळीची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे होय.

१) अस्पृश्यता निवारण २) स्त्रियांचा विकास ३) विधवांचे पुनर्वसन, विधवांच्या पुनर्विवाहाचा आग्रह ४) देवधर्म, अंधश्रद्धा यापासून मुक्ती ५) स्त्री पुरुष समानता ६) स्त्री शिक्षणाचा आग्रह ७) भटभिक्षुकांच्या पासून होणाऱ्या धार्मिक शोषणाचा निषेध ८) ब्राह्मण्याचा अस्त ९) वैधव्याच्या सक्तीचा निषेध

या उद्दिष्टांसाठी स्त्रियांनी ब्राह्मणी पुरुषसत्ताक व्यवस्थेला आव्हान दिले. या चळवळीतील स्त्रियांनी स्त्रियांच्या मालमत्तेचा हक्क, घटस्फोट, पुनर्विवाह व संततिनियमन यासारख्या स्त्रियांच्या प्रश्नावर आवाज उठवला गेला.

३) दलित स्त्रियांची चळवळ :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विविध सभा, परिषदा, चळवळी व वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून दलित महिलांना उपदेश केला व त्यांच्या न्याय हक्कासाठी संघर्षाची आवश्यकता आहे हे पटवून दिले. त्यासाठी विधायक चळवळीची आवश्यकता सांगितली. देवदाशी प्रथामध्ये दलित समूहातील स्त्रियांच्या लैंगिक शोषणाला अधिमान्यता होती. या प्रथेविरुद्ध दलित स्त्री नेत्यांनी संघटन केलेले दिसते. नाशिकच्या काळाराम मंदिरात दलितांना प्रवेश मिळावा म्हणून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९३० – ३५ या काळात मोठा लढा दिला. या मंदिर सत्याग्रहात हजारो दलित स्त्रियांनी मुलेबाळे खांद्यावर घेऊन राम मंदिराच्या प्रवेशद्वाराजवळ कित्येक दिवस अहोरात्र सत्याग्रह केला. यामध्ये शांताबाई दानी आणि श्रीमती भिकनबाई साळवी, श्रीमती शांताबाई गांगुर्डे, बेबी कांबळे, ऊर्मिला पवार, रूथ मनोरमा, गिताबाई गायकवाड, सुधाकर रामटेके, भगीरथी नंदेश्वर, लक्ष्मीबाई नाईक, श्रीमती मिनाम्बक शिवराज इत्यादीची नोंद करावी लागते. याशिवाय निरक्षरता, अज्ञान, राजकीय जाणिवांचा अभाव असतानाही दलित स्त्रिया कमी संख्येने का असेना पण भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातही सामील झाल्या.

४) आदिवासी शेतकरी कामगार स्त्रियांच्या हक्कांच्या चळवळी :

आदिवासी स्त्रियांना मारहाण, बलात्कार, मालमत्तेचे अपहरण इत्यादी प्रश्नांना सातत्याने सामोरे जावे लागते. गैरआदिवासी लोकांनी त्यांच्या जमिनी बळकावणे, धाकदपटशा दाखवणे, आदिवासींच्या घरांना आगी लावणे हे भयंकर दुःख आदिवासींच्या वाट्याला आले होते. असाच लढा वारली आदिवासी जमातीने गोदाताई परुळेकर यांच्या नेतृत्वाखाली उभा केला. ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी लोकांच्या जमिनी इतर लोकांनी आदिवासींना फसवून व त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन बळकावल्या. गोदाताई परुळेकर यांनी या गावाविरुद्ध आणि सरकार विरुद्ध दोन ते तीन वर्ष सतत लढा उभारला. आदिवासींचे शोषण, त्यांचा सरकारकडून होत असलेला जुलूम, सातत्याने लोकांसमोर आणला. गोदाताई यांनी आदिवासी यांच्यामध्ये जागृतीचे मोठे काम केले आणि सावकार जमीनदार यांची येथून पीछेहाट झाली. आदिवासींच्या अन्न-वस्त्र, शिक्षण, रूढी-परंपरा यातही मोठा बदल झाला. याचे सर्व श्रेय परुळेकर पती-पत्नींना जाते.

पुणे, नगर जिल्ह्यातील स्त्री शेतकऱ्यांनी सावकारांच्या मालाला, जाचाला कंटाळून किंवा त्यांच्या शोषणाचा त्रास झाल्याने कर्जाचे दस्तऐवज फाडण्याचे आंदोलन सुरू केले यास रोखे फाडीचे बंड असे म्हणतात. चंपारण्य सत्याग्रहामध्ये व खेडा सत्याग्रहामध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रिया सुद्धा सामील झाल्या होत्या. राजस्थानमध्ये सुद्धा जहागिरी व्यवस्थेविरुद्ध स्त्रियांनी आवाज उठवला. मुळशी सत्याग्रह, बार्डोली सत्याग्रह, बिळाशी सत्याग्रह, तेभागा लढा, केरळ मधील लढे, बिहार मधील लढे या सर्व लढ्यांमध्ये स्त्रियांनी पुरुषांच्या बरोबरीने लढे दिले आणि सर्व आंदोलने यशस्वी केलीत. महात्मा गांधी पासून ते शरद जोशी पर्यंतच्या सर्व शेतकरी संघटनांमध्ये महिलांची भूमिका त्यांचे योगदान अनन्यसाधारण आहे.

कामगार चळवळीचा लढासुद्धा यापेक्षा वेगळा नाही. श्रमांच्या बाजारपेठेत स्त्रियांचे स्थान दुय्यम आहे. एक सारखेच काम करणाऱ्या स्त्री पुरुषांच्या वेतनात फरक असतो. इतकेच नाही तर भारतात स्त्री कामगार मोठ्या प्रमाणात शोषणाच्या बळी ठरल्या आहेत. कारखानदारीच्या विकासाबरोबर कामगारांची संघटनाही वाढू लागली. कापड, कोळसा कारखाने, खाणींमधून स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने काम करू लागल्या. सुरुवातीला स्त्रियांच्या पुढे अनेक समस्या होत्या. बाळंतपणाची रजा नसणे, साप्ताहिक सुट्टी नसणे, कामावरून केव्हाही काढून टाकण्याची भीती, कामाचे तास अनिश्चित, गैरहजर राहिल्यास पगार कपात, आरोग्याच्या समस्या इत्यादी. नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी प्रथम गिरणी कामगारांचे संघटन केले. त्यांचे नेतृत्व केले. स्त्रियांना कामाचा मोबदला योग्य दिला दिला जात नाही म्हणून मालकाची गाडी अडवून त्यावर दगडफेक सुद्धा केली. १९२८-२९ च्या काळात मुंबई गिरणी कामगार संपात स्त्रिया मोठ्या संख्येने सहभागी झाल्या. १९३० नंतर या कामगारांचे नेतृत्व कम्युनिस्ट स्त्रियांनी केले. त्यामध्ये मणीबेन काबरा, उषाताई डांगे, प्रभावती देवी इ. गोदाताई परुळेकर यांनी स्त्री कामगारांच्या प्रश्नावर मोठे काम केले. अहिल्याबाई रांगणेकर, सुशील गोपालन, विमला रणदिवे, उषाताई डांगे, मीनाक्षी साने, मनिवेल काबरा, पार्वती भोर, शांताबाई भालेराव इत्यादी स्त्रि नेत्यांनी स्त्रि कामगारांच्या प्रश्नांसाठी प्रसंगी तुरुंगवास भोगला पण त्यांचे प्रश्न मार्गी लावले.

५) चिपको आंदोलन, नर्मदा बचाव आंदोलन व स्त्रिया :

१९७० नंतर भारतात अनेक पर्यावरणवादी चळवळी उभ्या राहिल्या. त्यामध्ये चिपको चळवळ, झारखंड चळवळ, अप्पीको चळवळ, सायलेंट व्हॅली प्रकल्प विरोधातील चळवळ इत्यादी. चिपको चळवळ ही गढवाल हिमालयातील पर्यावरणवादी चळवळ आहे. या चळवळीत स्त्रियांनी मोठ्या प्रमाणात सहभाग व नेतृत्व केले. १९७४ मध्ये चामोलीच्या रेणी जंगलात २५०० झाडे व्यापारी तोडणार होते. स्त्रियांना अन्न, चारा व सरपन यासाठी जंगलावर अवलंबून राहावे लागत होते. त्यामुळे स्त्रियांनी या वृक्षतोडीस विरोध केला. ही वृक्षतोड थांबविण्यासाठी त्या झाडांना घट्ट पकडून, चिपकून राहील्या. या आधी आम्हाला कापा नंतर वृक्ष कापा असे या स्त्रियांचे म्हणणे होते. म्हणून या स्त्री चळवळीला चिपको चळवळ म्हणतात. या आंदोलनात स्त्रिया आपल्या घरातील पुरुषांच्या विरोधात उभ्या राहिल्या. नर्मदा नदीवर बांधण्यात येणाऱ्या सरोवराच्या जलाशयामुळे महाराष्ट्र आणि गुजरात मधील आदिवासी शेतकरी कुटुंबे विस्थापित होणार होती, याशिवाय त्यांची सुपीक जमीन नष्ट होणार होती. या शेतकऱ्यांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न यावरती मेधाताई पाटकर यांनी आंदोलन छेडले व ते देशभर गाजले या आंदोलनात यांचा सहभाग लक्षणीय होता.

समारोप :

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्री संघटनांनी स्त्रीविषयक शिक्षण, जातिभेद, धर्म, राजकारण इत्यादी प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम केले. तसेच स्वातंत्र्य चळवळीतही स्त्रियांनी बहुमोल योगदान दिले. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये प्रश्नांचे स्वरूप बदलले. त्यामध्ये खास करून दुष्काळ, दरवाढ, महागाई, जीवनावश्यक वस्तूंची टंचाई इत्यादीविषयी स्त्री संघटनांनी आंदोलने केली. १९७२ मध्ये 'महागाई प्रतिकार संयुक्त महिला समिती' स्थापन झाली. तसेच १९७५ मध्ये स्त्रियांना आर्थिक दृष्ट्या संपन्न करण्यासाठी 'अन्नपूर्णा महिला मंडळ', 'स्त्री मुक्ती संघटना', 'नारीमन क्रांतिकारी महिला संघटना',

'महिला दक्षता समिती', 'जनवादी महिला संघटना' याशिवाय विविध राजकीय पक्षांच्या महिला संघटनाही स्थापन झाल्या आणि विविध विषय घेऊन त्यांनी जन आंदोलने उभी केली.

वसाहत काळातील किंवा स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्री संघटनांनी स्त्रियांचे सामाजिक प्रश्न, मतदानाचा हक्क, स्त्रियांच्या देवदासी प्रथा, वेश्याव्यवसाय इत्यादी प्रश्न राष्ट्रीय स्तरावर नेऊन संघर्ष केला. तर, स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांच्या संघटनांनी वरील विषय हाताळले. या संघटनांमध्ये प्राध्यापक, डॉक्टर, वकील, नर्सेस यांची संख्या लक्षणीय होती. बालविवाह, सतीप्रथा विरोधी, हुंडा विरोधी आंदोलनामध्ये स्त्रिया हिरीरीने भाग घेत आहेत. स्त्रिभ्रूणहत्या ते बेटी बचाव आंदोलनापर्यंत त्या सक्रीय आहेत. साहित्य, वृत्तपत्रे, आंदोलनाचा मार्ग स्वीकारून न्याय मिळवून घेण्यासाठी स्त्रिया पुढाकार घेत आहेत. एकोणिसाव्या शतकामध्ये स्त्री सुधारणांबाबत आलेल्या समस्या व त्याचे केलेले निराकरण यातूनच स्त्रियांच्या संघटनांचा झालेला उदय आणि स्त्रियांच्या न्यायहक्कासाठी स्त्रियानीच उभारलेल्या चळवळी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. पुरुषप्रधान संस्कृतीने धार्मिक कायद्याचा धाक दाखवून स्त्रियांना सर्वच क्षेत्रात दुय्यम मानले. पण विविध समाजसुधारक, राष्ट्रपुरुष यांच्या कार्यातून आज स्त्रियांना न्याय मिळताना दिसत आहे. तो पुरेशा प्रमाणात जरी नसला तरी स्त्रियांना संघटित करण्यासाठी स्त्री नेतृत्व पुढे येताना दिसत आहे ही जमेची बाजू आहे.

संदर्भ :

१) भागवत विद्युत: 'सक्षमीकरण : संकल्पना आणि व्यवहार' महिला सबलीकरण विशेषांक पुणे विद्यापीठ वार्ता (कार्यकारी संपादक),डॉ. लोखंडे धनंजय, वर्ष -एप्रिल, २००२, मार्च,२००३.

२) देसाई संभाजी : 'महिला सबलीकरण',प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, मार्च, २०१४.

३) फडके य. दि.: 'विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र', खंड – १ ते ५, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.

४) पाटील पद्मजा व. 'भारतीय इतिहासातील स्त्रिया', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, मार्च, जाधव शोभना, २००७.

५) मोदी नवाझ (संपादक) व : 'भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रिया', मेहता पब्लिकेशन हाऊस, फडके वासंती (अनुवाद),जानेवारी,२००३.

6. 'आधुनिक भारताचा इतिहास', अक्षरवेल प्रकाशन, सोलापूर, आकलूजकर लता, ऑगस्ट , २००५.

७) कठारे अनिल: 'आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास', विद्या बुक पब्लिकेशर्स, औरंगाबाद, जून, २०१२.

८) मोरे सदानंद: 'लोकमान्य ते महात्मा', खंड १ व २. राजहंस प्रकाशन, २००७.

९) शिंदे श्रीधर: '२० व्या शकातील भारतीय महिला', शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, (पान – २५ ते ६४.)

१०) गाठाळ एस. एस: 'भारताचा इतिहास व संस्कृती', कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, जुलै, २००७.

११) सांगवे विलास: 'आदिवासिंचे सामाजिक जीवन', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.

१२) साने गीता: 'भारतीय स्त्रीजीवन', मौज प्रकाशनगृह, मुंबई, दुसरी आवृत्ती, ऑगस्ट, २००७.

१३) भावे पुष्पा: 'शोध बाई माणसाच्या जिण्याचा', अक्षर प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, ४ ऑक्टोबर, २००४.

१४) लांडे सुमती: 'स्त्रीवाद', शब्दालाय प्रकाशन, श्रीरामपूर, प्रथमावृत्ती,२००७.

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

आधुनिक काळातील ग्रामीण महिलांचे / सक्षमीकरण

प्रा.डॉ.दिनकर रामेश्वर चौधरी
राज्यशास्त्र विभाग, प्रमुख कला व वाणिज्य महा.,भिसी ता.चिमूर, जि.चंद्रपूर
ई मेल : drcpolitical@gmail.com

प्रस्तावना :—

महीलांचे सक्षमिकरण हा सद्यस्थितीत अतिशय महत्वपूर्ण असा विषय आहे. संपूर्ण राजकिय सहभागासाठी आणि विकासासाठी समाजजीवनाचा प्रत्येक घटक सक्षम असणे आवश्यक आहे. पंचायतराज व्यवस्थेतील महिला आरक्षणाच्या तरतूदीमूळे २१ व्या शतकात भारतात महिला सक्षमीकरणाला मोठी गती प्राप्त झाली आहे. भारतीय संविधानातील ७३ रा वी व ७४ रा वी घटनादुरूस्ती लोकशाही प्रक्रियेला सर्वसमावेशक आणि महिलांचे राजकिय सक्षमीकरण बनविण्याच्या दृष्टीने ऐतिहासिक मानले जाते. पी.व्ही.नरसिहंराव यांच्या शासनकाळात घेतलेल्या या निर्णयाचे दुरगामी परिणाम भारताच्या समाज व राज्यव्यवस्थेवर झालेले आहे. आणि सकारात्मक व उठून दिसणारी बाजू म्हणजे महिलांच्या बहूविध संरचनेत रचनात्मक बदल झालेले असून आत्मभान सत्ता व आत्मप्रतिष्ठेला पूरक ठरलेले आहे.

नवे पंचायती धोरण व या धोरणातून समाजाच्या अर्ध्या वाटयाला सन्मानजनक दिशेने स्थान व त्याबाबत दर्शविलेला विश्वास या बाबी महत्वपूर्ण मानल्या जातात. सत्तेची परंपरागत पुरूषी चौकट मोडून स्त्रियांच्या निर्णय प्रक्रियेला दिलेले स्थान यात महत्वपूर्ण आहे. भारतीय समाजव्यवस्था अनेक शतकापासून स्त्रियांच्या कार्य व कर्तव्याबाबत अनुदार दृष्टीकोणाची समर्थक राहिलेली होती. ब्रिंटीश व्यवस्थेच्या आगमनानंतर येथील मानसाच्या मानसिक बदलांना प्रारंभ झाला. राजाराममोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, म.फुले, लोकहितवादी, आगरकर, मं. गांधी, डॉ.आंबेडकर, इ. तत्ववेत्यांनी बंदिस्त समाजव्यवस्थेतील धोरणांना दखल देण्यास बाध्य केले. व त्याचा परिणाम स्वतंत्र्यपूर्ण व स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात प्रत्ययास येवू लागलेला आहे. म.गांधीना समाजाचा महत्वपूर्ण अर्धा भाग आंदोलने, चळवळी व राजकिय प्रक्रियेपासून अलिप्त राहू नये असे वाटून त्यांच्या सहभागाला वाव देणारी क्षेत्रे स्वातंत्र्य चळवळीच्या निमित्याने मोकळी केलीत, त्यामूळे पाश्चिमात्य देशांमध्ये महिलांना राजकिय सहभागाकरीता झुंजाने संघर्ष करावा लागला. त्या बाबी भारतीय संविधानिक व्यवस्था निर्माण करतांना भारतीय स्त्रियांच्या वाटयाला आल्या नाहीत.

ग्रामीण महिलांच्या सक्षमिकरणासाठी ७३ वी घटनादुरूस्ती :—

विशेषत: ७३ व ७४ रा वी घटनादुरूस्ती महिलांच्या राजकिय सक्षमिकरणासाठी असामान्य मानले जाते प्रत्येक गांव हे स्वयंपूर्ण आणि आपला सर्व कारभार चालविण्यास समर्थ असले पाहिजे. प्रत्येक व्यक्ती हाच शेवटी गावाचा किमान घटक आहे असे विचार मांडण्याचा महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याचा विचार हा स्वतंत्र भारतातील पंचायत राज व्यवस्थेचा तात्विक आधार राहीलेला आहे. ग्रामीण समाजाचा सर्वांगिण विकास घडवून आणण्यासाठी १९५२ मध्ये मं.गांधी जयंती पासून भारतभर 'सामुहिक विकास कार्यक्रम' लागु करण्यात आला. पंचायत राज व्यवस्थेचे सक्षमीकरण करण्यासाठी १९५७ साली बलवंतरॉय मेहता समिती; १९७७ साली अशोक मेहता समिती; १९८५ साली व्ही.के.राव समिती, १९८६ साली एल.एम.सिंघवी समिती गठीत करण्यात आल्या. आणि या समित्यांनी अभ्यास करून अनेक शिफारशी केल्यात. भारतीय राजकारणात महिलांचा सहभाग हा भारतीय स्वातंत्र आंदोलनाच्या काळात झालेला दिसतो. भारतीय महिलांना राजकारण व समाजकारणात पुढाकार घेण्यासाठी स्वतंत्र्य लढयातील महिला प्रेरणादायी ठरल्या. स्वतंत्र्यपूर्ण काळात पंचायतीमध्ये राजकिय सहभागासाठी विशेष प्रयत्न झाल्याचे दिसत नाही. परंतू स्वातंत्र्योत्तर काळात पंचायतीत महिलांना सामावून घेण्याचे प्रयत्न झालेले दिसून येते. श्री.बलवंतरॉय मेहता समितीनुसार दोन महिला प्रतिनिधी स्थानिक स्वशासन संस्थेत नियुक्तीची व्यवस्था होती.[१]

या समितीच्या शिफारशीच्या आधारे भारतातील घटक राज्यांनी पंचायतराज संस्थांची स्थापणा करून महिलांसाठी काही प्रतिनिधित्व देण्याचा प्रयत्न केला. म्हैसून व्हिलेज पंचायत आणि स्थानिक मंडळ अधिनियम सन १९५९ नुसार प्रत्येक ग्राम आणि तालूकास्तरावर दोन जागा महिलांसाठी आरक्षित ठेवण्याची तरतूद होती. मात्र खऱ्या अर्थाने महिला आरक्षणाची सुरूवात कर्नाटक जिल्हा परिषद, तालूका पंचायत समिती, मंडळ पंचायत आणि नविन पंचायत अधिनियम सन १९८३ नुसारच झाली असे म्हणावे लागेल. कारण या अधिनियमातील तरतूदीनुसार जिल्हा परिषद आणि पंचायत मंडळ या दोन्ही स्तरावर महिलांसाठी १५ टक्के जागा आरक्षित ठेवण्यात आल्या. इ. स.१९९१ च्या दरम्यान ओरीसा, केरळ आणि महाराष्ट्र या तीन राज्यांनी पंचायतराज संस्थेत महिलांसाठी ३० टक्के आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली.[२] अशा प्रकारच्या आरक्षणाच्या माध्यमातून महिलांच्या राजकिय नेतृत्वाच्या सक्षमीकरणाप्रती हे एक मोठे पाऊलच म्हणावे लागेल. १९९२ च्या ७३ व्या घटनादुरूस्तीने महिलंच्या राजकिय सक्षमिकरणात आणखी भर टाकली.

सद्या परिस्थितीत दिसत असलेले महिला नेतृत्व हे आरक्षणाच्या माध्यमातून उठून दिसत आहे. विविध प्रवर्गातून आरक्षणाचा लाभ घेवून ग्रामीण क्षेत्रात महिला नेतृत्व उदयास येत आहे. विविध प्रवर्गातून आरक्षणाचा लाभ घेवून ग्रामीण क्षेत्रात महिला नेतृत्व उदयास येत आहेत. लोकशाहीच्या विकासाबरोबरच विविध घटकांचा

विकास साधण्यासाठी महिला नेतृत्वाची अत्यंत गरज आहे. बलात्कार, लैगिक शोषण, हुंडाप्रथा, सारख्या इत्यादी समस्यांना तोंड व न्याय देण्यासाठी अनाठायी खर्च, भ्रष्ट्राचार यांना प्रतिबंध घालून शासन—प्रशासनात सुधारणा करण्यासाठी आरक्षणाच्या आधाराशिवाय निर्माण होणाऱ्या कनखर महिला नेतृत्वाची आवश्यकता आहे. परंतू ७३ व्या घटनादुरूस्तीमूळे महिलांच्या राजकिय सक्षमिकरणास महत्वाचा हातभार लागला आहे.

ग्रामीण महिला सक्षमीकरणासाठी ७३ रा वी घटना दुरूस्ती अधिनियम १९९२ अत्यंत महत्वपूर्ण ठरली आहे. घटनेतील कलम २४३ व (२) नुसार राखून ठेवलेल्या जागांच्या एकूण संख्येच्या १/३ पेक्षा कमी नसतील एवढया जागा अनुसूचित जाती—जमाती महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील. (३) नुसार प्रत्येक पंचायतीमध्ये प्रत्यक्ष निवडणूकिद्वारे भरावयांच्या जागांच्या एकूण संख्येच्या १/३ पेक्षा कमी नसतील एवढया जागा (अनुसूचित जाती—जमातीच्या महिलांकरीता राखून ठेवलेल्या जागा धरून) महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील. आणि पंचायतीमधील विविध मतदार संघामध्ये आळीपाळीने अशा जागांचे वाटप करण्यात येईल. (४) नुसार ग्राम किंवा अन्य कोणत्याही पातळीवर पंचायतीमधील अभाध्यक्षांची पदे, राज्य विधीमंडळ कायदयाद्वारे तरतूद करील अशा रितीने अनुसूचित जाती—जमाती आणि इतर महिला यांच्यासाठी राखून ठेवण्यात येईल. म्हणजेच प्रत्येक पातळीवरील पंचायतीमधील अभाध्यक्षांच्या पदांच्या एकूण १/३ पेक्षा कमी नसतील एवढी पदे महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील.[३] अशी घटनेत तरतूद करण्यात आली आहे. म्हणून सद्यस्थितीत भारतीय ग्रामीण राजकारणात महिला नेतृत्वांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. सुरूवातीला महिलांना राजकिय पदे सांभाळतांना पुरूषांची मदत घ्यावी लागत असे. आता त्या स्वत: पदे सांभाळण्यासाठी सक्षम झाल्या आहेत असे आढळते.

२०११ च्या घटनादुरूस्तीने महिलांना ५० टक्के आरक्षणाची व्यवस्था केल्यामूळे महिलांचा स्थानिक राजकारणात पुन्हा राजकिय सहभाग वाढला.[४] त्यामूळे निश्चितच पंचायत व्यवस्थेत विशेषत: ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण होण्यास मदत होईल. स्त्रीयांच्या सक्षमीकरणामूळे पाणी, आरोग्य, सांडपाण्याच्या सुविधा, शिक्षण यासारख्या जिव्हाळयांच्या बांबींना अग्रक्रम मिळत आहे. ग्रामीण महिलांमधील उदासिनता व संकोचवृत्ती मागे पडून त्या हिरिरीने पुढे येत आहेत. पर्यायाने ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणास महत्वपूर्ण रित्या हातभार लागत आहे.

निष्कर्ष व उपाययोजना :—

७३ व्या घटनादुरूस्तीने ग्रामीण स्थानिक स्वशासन संस्थेत महिलांना ५० टक्के प्रतिनिधीत्व देण्यात आले असले तरी ग्रामीण महिला नेतृत्वाचा फारसा विकास झाल्याचे आढळत नाही. महिला नेतृत्व व सक्षमिकरणात अनेक अडचणी किवा अडथळे आहेत. भारतातील पुरूष प्रधान संस्कृती, स्त्रियांमधील राजकिय अज्ञान व निरक्षरता, गलिच्छ राजकारण, राजकिय बंधने, राजकारणाविषयी उदाशिनता, वाईट आर्थिक स्थिती, स्वतंत्रतेचा अभाव हे महिलांच्या राजकिय समिकरणातील महत्वपूर्ण अडथळे आहेत. ज्या महिलांना राजकिय कौटूंबिक वारसा मिळाला आहे त्यांचे नेतृत्व सक्षम असल्याचे आढळते. ज्या प्रमाणे स्थानिक पंचायतीमध्ये महिलांना ५० टक्के आरक्षण देण्यात आले आहे, त्याचप्रमाणे संसद व राज्यविधीमंडळात त्यांना ५० टक्के आरक्षण देण्यात येईल तेव्हाच खऱ्या अर्थाने महिलांचे सक्षमिकरण होईल असे म्हणता येईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :—

१) रा.ज.लोटे— भारतातील स्थानिक स्वशासन, पिंपळापूरे ॲन्ड कं.पब्लिशर्स,नागपूर ऑक्टों. २०१२ पृ.क्र.४४
२) डॉ.वा.भा.पाटील — स्थानिक स्वराज्य संस्था, प्रशांत पब्लीकेशन्स् जळगांव २००९ पृ.क्र.१९८
३) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर — भारताचे संविधान, प्रबूद्ध भारत प्रकाशन नागपूर ऑक्टों २०१२ पृ.क्र. ९२ ते ९३
४) डॉ.रविन्द्र पांडूरंग भणगे — भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था, प्रशांत पब्लीकेशन्स् जळगांव २०१२ पृ.क्र. १४०

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

पुरूषप्रधान संस्कृती व महिलांचे सक्षमीकरण

डॉ. साधना जिचकार
अरविंदबाबू देशमुख महाविद्यालय, भारसिंगी.
E-mali: sadhana.jichkar2106@gmail.com

सारांश:

भारत देशात पुरूषप्रधान संस्कृतीचे प्राणण्य दिसून येते. पुरूष स्त्रीपेक्षा अधिकारसंपन्न होता. स्त्री अगदी पराधीन होती. परंतु राज्यघटनेतील १४, १५ व १६ ही कलमे पाहिली असता स्त्री व पुरूष आता समान भुमिकांवर आहेत असे गृहित धरले जाते. तथापि ब्रिटीश राज्यकर्ते जेव्हा भारतात आले तेव्हा स्त्री व पुरूष यांच्यात फार तफावत होती. त्यांच्या जीवनाची ध्येय, कर्तुत्वकक्षा या भिन्न होत्या. त्यात महदंतर होते. पुरूष स्त्रियांपेक्षा पुष्कळच अधिकारसंपन्न होत्या. आर्थिक, सामाजिक, कौटूंबिकदृष्ट्या त्याला जास्त अधिकार होते. महिलांच्या सक्षमीकरणात महत्वाची भूमिका बजावली ती ब्रिटीश राजवटीने, ब्रिटीशांच्या राजवटीतच स्त्री शिक्षणाची नव्याने सुरूवात झाली आणि दास्यशृंखलाचा परित्याग करून पुरूषांच्या समान भूमिकेवर येणे हा फार मोठा अवघड टप्पा स्त्रियांना गाठावयाचा होता. आजची स्त्रियांची परिस्थिती पाहता सामान्यत: स्त्रियांनी तो गाठला आहे असे वाटते.

प्रस्तावना :

प्ररूषप्रधान संस्कृतीमुळे बालपणापासूनच मुलींना दुय्यम स्थान देण्यात येते. मुलगी म्हणजे परक्याच धन हे प्ररूषप्रधान संस्कृतीचे मत. मुलगा म्हणजे वंशाचा दिवा हे लक्षात घेतले जात पण मुलगी म्हणजे सृजनाचा ठेवा हे बुद्धिपरस्पर विसरलं जातं. स्त्रीला आपल्या अधिकारात ठेवण्यासाठी बालविवाह, सतीप्रथा, स्त्रिशिक्षणावर बंदी, विधवा विवाहास बंदी अशा कितीतरी प्रथा समाजात रूढ झाल्या आणि त्यामुळे वंशाचा दिवा देणारी स्त्रीच उपेक्षेचं जीवन जगू लागले. भारतीय राज्यघटनेने मात्र स्त्रियांना अनेक अधिकार देवून खऱ्या अर्थाने स्त्रीयांच्या सक्षमीकरणास सुरूवात केली. आगरकरांनी मुलामुलींना सारखे शिक्षण द्यावे असे प्रतिपादीले. स्त्रियांच्या अंगी निरनिराळे आधुनिक नागर गुण येण्यासाठी १८७० पासून एक स्त्री विचारवती सुरूवात केली. स्त्री पुरूषाची समानता महात्मा गांधीनी आग्रहाने सांगितलेली आहे. महिलांच्या सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने गांधीजींचे स्त्री विषयक विचार फार महत्वाचे आहेत.

विषय :

प्ररूषप्रधान संस्कृतीने स्त्रीच्या अंगी असणाऱ्या गुणांची पारखच केलेल दिसत नाही. तीला फक्त आपल्या स्वार्थाकरीता वापरणारी वस्तू बनवून ठेवले. कधी तिची पूजा केली तर कधी तिला पशूंच्या रांगेत नेऊन बसविले. मनुष्य म्हणून तिचा कधी विचारच केला गेला नाही. स्त्रीला स्वातंत्र्य असने हि कल्पनाच पुरूषप्रधान संस्कृतिला मान्य नाही. ''रांधा वाढा, उष्टी काढा'' एवढेच तिचे कार्यक्षेत्र मर्यादित करून ठेवले होते. धनाची देवता लक्ष्मी एक स्त्रीच परंतु स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य नव्हते. बुद्धीची देवता सरस्वती परंतु स्त्रियांना, शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. शक्तीची देवता दुर्गा तीही एक स्त्रीच. परंतु स्त्रियांना स्वसंरक्षणाचा अधिकार नव्हता. पतीपरमेश्वराय नमो नम: हेच मुलीला शिकविले जायचे. मग तो कसाही असो त्याला विरोध करायचा नाही. कारण तो पुरूष आहे. अशा या विचित्र वातावरणात इंग्रजांनी स्त्रीशिक्षणाची जी सुरूवात केली, त्यामुळे स्त्रियांना हळूहळू आपल्या हक्काची स्वातंत्र्याची जाणीव होवू लागली आणि येथूनच स्त्रीयांच्या सक्षमीकरणाची सुरूवात झाली.

या महिला सक्षमीकरणाच्या कार्यात अनेक पुरूषांनीही पुढाकार घेतला. यात उल्लेखनीय म्हणजे महात्मा फुले यांनी आपली पत्नी सावित्रीबाई फुले यांना शिकवून शिक्षिका केले आणि मुलींसाठी पुण्यात शाळा उघडल्या. समाजातून त्यांना खूप विरोध झाला. सावित्रीबाईनाही बराच त्रास सहन करावा लागला. पण न डगमगता स्त्रिशिक्षणाचे आपले कार्य त्यांनी सुरूच ठेवले. त्यात त्यांना यशही मिळाले. त्यांच्या जोडीला फातीमा शेख नावाच्या शिक्षिकाही मुलींना शिकवित असत. गांधीजी हे १९३५ ते १९४७ या कालखंडातील स्त्रियांचे फार मोठे कैवारी आहेत. त्यांनी बालविवाह पुनर्विवाह इत्यादी सर्व सुधारणांचा पुरूस्कार केला. स्त्रियांच्या कर्तृत्वाविषयी अतिरिक्त आदराची भावना त्यांच्या हृदयात होती. स्त्रियांवर समाजाने ज्या अन्याय, रूढी लादल्या त्यांनी त्यांनी कडाडून विरोध केला.

जगातील सर्वात बलवान, बुद्धिमान पुरूषही एका स्त्रीच्या पोटीच जन्मास येतो. मग हा पुरूषच तिचा शत्रू कसा झाला? स्त्रीला कनिष्ठ दुय्यम लेखून, तिच स्वातंत्र्य हिरावून घेवून तिच्यावर वर्चस्व का गाजवू लागला? हा प्रश्न अनुत्तरीतच आहे. स्त्री ही सामर्थ्यवान व सृजनशील आहेच तशीच ती सहनशीलही आहे. युगानुयुगे तिच्यावर होणारा अन्याय ती सहन करतांना दिसते.

महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी आगरकर, टिळक, लोकहितवादी, राजा राम मोहनराय इत्यादी अनेक समाजसुधारकांनी प्रयत्न केले. १९१४ ते १९२० या काळात सर्वच बाबींना एकप्रकारचे स्थितीशिलत्व प्राप्त झाले होते. स्त्रियांचे शिक्षण सर्रास सुरू झाले होते. पूर्वी होणारा विरोध कोलमडून पडला होता. शाळेत व क्वचित कॉलेजात जाणाऱ्या मुलींची/महिलांची संख्या वाढत होती. 'सुशिक्षीत स्त्री' ला प्रकार समाजाच्या परिचयाचा व्हावा अशी परिस्थिती निमाण झाली होती. विधवा, पतिता स्त्रियांच्या उद्धाराचे प्रयत्न सुरू झाले होते. हळूहळू त्याला समाजमान्यता मिळू लागली होती. १९१६ ला या प्रयत्नास मूर्त स्वरूप आले. व स्त्रियांसाठी स्वतंत्र विद्यापीठाची स्थापना होने ही फार मोठी महत्वाची घटना होती. महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने उचलेले हे महत्वाचे पाऊल होते. हळूहळू स्त्रियांचे कार्यक्षेत्रही व्यापक होत गेले. पूर्वी शिक्षण व वैद्यकीय क्षेत्रातच स्त्रियांना स्थान होते. तथापी महायुद्धामुळे लष्करी हालचालींच्या अनुषंगाने विविध क्षेत्रे स्त्री व पुरूष ह्या दोघांनाही उपलब्ध होवू लागली. निरनिराळ्या सरकारी व निमसरकारी कार्यालयात माणसांची चणचण भासू लागली. अशावेळी सुशिक्षित स्त्रियांनी ती चणचण भासू लागली. अशावेळी सुशिक्षित स्त्रियांनी ती चणचण भरून काढली. आपला प्रवेश त्या विविध प्रकारच्या कार्यक्षेत्रात विस्मृत व व्यापक झाले. विमान व्यवसाय, सरंक्षक दले इत्यादी क्षेत्रातही महिलांचा प्रवेश झाला व ती ती क्षेत्रे त्यांच्या कार्यास मोकळी झाली. स्त्रियासबंधीच्या विविध सांकेतिक कल्पना नष्ट होवू लागल्या. स्त्रियांसही आपल्या कर्तुत्वाबद्दल एकप्रकारचा आत्मविश्वास निर्माण होवू लागला. अशाप्रकारे स्त्री व पुरूष ह्यांच्या कर्तृत्वक्षेत्रातील अंतर कमी झाले. व्यक्ती म्हणून त्यांना कायदेशीर स्थानही प्राप्त झाले. तिने कमविलेल्या पैशावर तीचा हक्क असल्यामुळे ती आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाली.

समाजजीवनाची विविध क्षेत्रे उपलब्ध झाले. व्यक्ती म्हणून कायदेशीर अधिकार प्राप्त झाले. नागरिकत्वाचे अधिकार मिळाले. मतदानाचा अधिकार मिळाला. एकूणच १९३५ ते १९४७ या काळात सामाजिक जागृतीची व स्त्रीहक्क संपादनाची चळवळ वृद्धिंगत होत होती.

आजची महिला रिक्षा पासून तर अंतरिक्षापर्यंत पोहचलेली आहे. स्त्री ट्रक, रेल्वे, विमान, ऑटो, कार यासारखी सर्व वाहने चालविते. ती सैन्यात आहे. सुनिता विल्यम्स, कल्पना चावला या महिलांना अंतरिक्षात जाण्याचे भाग्य लाभले. वैज्ञानिक क्षेत्रातही स्त्रियांनी उंच भरारी घेतलेली आहे. इंजिनीयर, डॉक्टर, प्राध्यापक, नर्स, कलेक्टर, न्यायाधिश, मंत्री, पंतप्रधान, राज्यपाल इत्यादी सर्व पदे महिला अतिशय जबाबदारीने सांभाळत आहेत. महिलांच्या शिक्षणाची टक्केवारी

दिवसेंदिवस वाढत आहेत. कुठल्याही महत्वपूर्ण परीक्षांच्या निकालाच्या यादीमध्ये महिलांचे स्थान अग्रगण्य दिसून येते. याचबरोबर आपली गृहिनीची, मातृत्वाची जबाबदारीही त्या योग्य रितीने सांभाळत आहेत.

समारोप :

पुरूषप्रधान संस्कृतीमुळे महिलांच्या अधिकारांवर व्यक्तिमत्व विकासावर जे दडपण आणले गेले ते कालपरत्वे दूर होत गेले. यात समाजसुधारकांचा फार मोलाचा सहभाग आहे. पूर्वी स्त्रीया/महिला अबला नव्हत्या. गार्गी, मैत्रेयी सारख्या विद्यासंपन्न विद्वान स्त्रियाही होत्या. स्वयंवर पद्धतीत स्वत:चा वर निवडण्याचे स्वातंत्र्य होते. म्हणजे बालविवाह निश्चितच होत नव्हता. मध्यतरीच्या कलुशीत बुद्धिच्या पुरूषसत्ताक विचारांनी पछाडलेल्या कालखंडात मात्र महिलांच्या प्रगतीची पंख छाटण्यात आली. अनेक कुप्रथांची बंधन त्यांच्यावर लादण्यात आली. परंतु अनेक समाजसुधारकांच्या प्रयत्नामुळे पुरूषत्ताक विचारांना मागे ठेवून महिलांच्या प्रगतीची कवाडे उघडली गेली आणि महिलांची आपल्या प्रगतीची घोडदौड सुरू केली. अशाप्रकारे महिला सक्षमीकरणाची वाट मोकळी झाली. आज खऱ्या अर्थाने महिला सक्षमीकरणाची साक्ष अनेक महिला आपल्या कार्यकर्तृत्वावर देत आहेत.

निष्कर्ष :

1. पुरूषसत्ताक संस्कृतीमुळे महिलांच्या प्रगतीला अडथळे निर्माण झाले.
2. महिलांवर वचक बसविण्यासाठी अनेक कुप्रथा अस्तित्वात आल्या. उदा. बालविवाह, सतीप्रथा, विधवा विवाहास बंदी, केशवपन इ.
3. महिलांना माहेरी व सासरी दोन्हीकडे बंधनात रहावे लागे.
4. 'हुदयी पान्हा, नयनी पाणी जन्मोजन्मीची कहानी स्त्री ही बंदिनी' अशी तिची अवस्था झालेली होती.
5. हळूहळू स्त्रिशिक्षणाची सुरूवात झाली. आणि महिलांच्या सक्षमीकरणास सुरूवात झाली.
6. महिलांना मिळणाऱ्या संधीच सोन करून त्यांनी प्रगतीची शिखरे गाठली.
7. पुरूष कार्यरत असणाऱ्या बहुतेक क्षेत्रात आज महिला कार्य करतांना दिसत आहेत. देशाच्या प्रगतीत मोलाचे सहकार्य महिला करीत आहेत.
8. स्त्रीला देवत्व बहाल करून तिचे स्वातंत्र्य हिरावून घेऊ नका. तिला मानवत्वानेच जगू द्या.

संदभ ंपुस्तके :

१) मराठी स्त्री — दु.का. संत — पद्मगंधा प्रकाशन
२) स्त्री विरूद्ध पुरूष — शिवराज गोर्ले — सहलेखिका — जयश्री रावळेकर
३) भारतीय स्त्री जीवन — गीता साने
४) स्त्री विमुक्ती — छाया दातार
५) स्त्री प्रश्नांची चर्चा : एकोणिसावे शतक — प्रतिभा रानडे

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.11 May-June 2022

पुरूषप्रधान संस्कृती आणि महीला सक्षमीकरण

प्रा. डॉ. मीना ग. संत
समाजशास्त्र विभागप्रमुख कला व वाणिज्य महाविद्यालय भिसी, जि. चंद्रपुर

भारत हा पुरूषप्रधान देश आहे. तेव्हा भरतीय पुरूषांकडुन महीलांना कधीही बोलण्याची किंवा कोणताही निर्णय घेण्याची संधी दिली जात नाही. महीलांना घरगुती हिंसा, बलात्कार, असमानता, मानवी तस्करी, लैगिक हिंसा, हुंडा प्रथा यासारख्या गैरप्रकार आणि अत्याचाराला समोरे जावे लागत आहे. ग्रामिण भागात बालविवाहासारख्या वाईट प्रथा आजही सुरू आहे. लहान वयात मुलींचे लग्न करणे कायदेशीर गुन्हा आहे. तसेच लहानपणी लग्न करणे म्हणजे एकप्रकारे मुलींच्या शिक्षणात अडथळे निर्माण करणे होय. भारत सरकारच्या नियमांचे उल्लंघन अनेक ठिकाणी दिसून येत आहे.घरातील पुरूषांच्या निर्णय हा अंतिम निर्णय मानला जातो. स्त्रियांना काय हवे आहे ? याचा विचार करण्याची समाज काळजी करत नाही. जेव्हा पाणी डोक्याचा वर जाऊ लागले आणि स्त्रियांवरील अत्याचार वाढत गेले. तेव्हा महिला सक्षमीकरण हाच स्त्रियांचा सक्षमीकरणाचा एकमेव मार्ग होता.'महीला सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रियांना शिक्षित करणे तसेच त्यांना त्यांचा देश समाज आणि कुटंबांशी संबंधित निर्णय घेण्यास सक्षम बनविणे होय.' महीला हा समाजाचा कणा आहे, म्हणुनच बालपणपासून त्यांचा विकास होणे आवश्यक आहे. पंडित नेहरू यांनी म्हटले आहे की, लोकांना जागृत करण्यासाठी महिलांनी जागरूक असणे आवश्यक आहे. जेव्हा एखादि स्त्री आपले पाऊल पुढे टाकते. तेव्हा तिचे कुटंबही प्रगती करते. तिचे गावही पुढे येते. आणि सर्वांचा विकास होतो.

सुधारक आगरकर यांनी 'स्त्री ही माणुस आहे. 'या मुल्याचा जन्मभर हिरीरीने प्रचार व प्रसार केला. ज्ञान संपादन करणे हे पुरूषाचे कर्तव्य, शिशुसंगोपन हे स्त्रीचे कर्तव्य, पुरूष स्वामी तर स्त्री दासी, स्वातंत्र पुरूषाकडे तर पारतंत्र स्त्रीकडे, विवाहा शिवाय स्त्रिस गती नाही, गृहाशिवाय तिला विश्व नाही, वैधव्य हे तिचे महाव्रत, ज्ञानसंपादन हा तिचा मोठा दुर्गुण अशा धर्म, समाज विषयक खुळचट कल्पना असणाऱ्यांना आगरकरांनी 'स्त्री ही माणुस आहे' ती देखील शिकु शकते, नोकरी करू शकते. असे ठासून सागितले. यापुढे जाऊन आगरकर म्हणतात एकवेळा मुलांना नाही शिकविले तरी चालेल पण मुलींना शिकविले पाहिजे. तरच समाजाचा विकास होईल.

भारतीय स्त्री दलित , उपेक्षित असल्याची जानिव स्त्री – पुरूष सुधारकांना झाल्यामुळे व त्यांच्या प्रयत्नाने त्यांनी आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात आपले स्थान निर्माण केले. राजकीय क्षेत्रात स्त्रायांना स्थान नव्हता म्हणुन त्यांना राजकारणतही प्रतिनिधित्व देण्यात आले म्हणुन १८९० साली मुंबईत भरलेल्या राष्ट्रीय कॉग्रेसच्या अधिवेशनात दार ठोठावून 'प्रतिनिधी म्हणुन स्त्रियांना प्रवेश का नाही' ? असा खडा सवाल पंडिता रमाबाईनी केला त्यानंतर काशीबाई कानेटकरांसारख्या स्त्रियांनी प्रतिनिधी म्हणुन राष्ट्रीय कॉग्रेसमध्ये प्रवेश मिळविला तेव्हापासून राजकारणात खऱ्या अर्थाने स्त्रियांना वाव मिळु लागला व स्त्रियांही हिरीरीने भाग घेऊ लागल्या आज सामजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात, सर्वच महिला आपले अस्तित्व दाखवु लागल्या आहेत.

संत ज्ञानेश्वर म्हणतात, '' । स्त्री पुरूषन्नम भेदे। शिवपण एकले नांदे। '' म्हणणे शिवशक्तीचे स्वरूप वरून जरी अटि दोन असले तरी त्यांचे तत्व एक आहे. स्त्री – पुरूष समानता यापेक्षा वेगळया शब्दात सांगता येणार नाही.

महीलांमध्ये अपार शक्ती आणि क्षमता आहे. व्यवहारी जगात सगळयाच क्षेत्रात त्यांनी आपली किर्ती स्थपित केली आहे. आपल्या अथक परिश्रम तसेच दुरदर्शी बुध्दीमत्तेचा जोरावर विश्वपटलावर स्वत:ची एक ओळख बनविण्यात ती यशस्वी झाली आहे. भारताच्या माजी पंतप्रधान कै. श्रीमती.इंदिरा गांधीना त्यावेळचे अमेरीकेचे राष्ट्राध्यक्ष शेणालु रेणन आदराने 'एक चतुर महीला' असाच उल्लेख करायच्या इंदिराजी केवळ भरतीय राजकारणात नव्हे, तर जगाच्या राजकारण क्षेत्रात आपली छाप पाडली होती. मानसिक संवेदना, करूणा, वात्सल्य अशा भावनांनी परिपुर्ण असलेल्या अनेक स्त्रियांनी भारताच्या नवनिर्माणमध्ये आपले मोलाचे योगदान दिले आहे. प्रत्येक स्त्री ही सक्षमच असते. ही स्त्री शक्ती ओळखून तिच्यातील सुक्ष्म गुणांना वाव मिळण्यासाठी स्त्री सुशिक्षित असणे गरजेचे असते. याच स्त्री शिक्षणाची जननी म्हणजेच सावित्रीबाई फुल.

जागतिक स्तरावर विशेष महत्व असलेला दिवस म्हणजे ८ मार्च 'जागतिक महीला दिवस' समस्त स्त्री जातीचा सन्मान करण्याचा दिवस असे असतांनाही 'निर्भया' सारख्या अनेक घटना का घडतात? खेदाची गोष्ट ही की, फक्त ८ मार्च या दिवशीच स्त्री सन्मानीय का असावी? आजच्या प्रगत युगात सर्वच स्त्रियांना योग्य सन्मान मिळतो का? याचे उत्तर दाहक असले तरी 'नाही' असेच आहे. नाण्याची एक बाजु स्त्रीचा सर्वांगिण विकास दाखविते तर दुसरी बाजु बहुतांश स्त्रिया सामाजिक, कौटुबिक, शारिरिक अत्याचाराला बळी पडतांना दर्शवित स्त्री म्हणजे प्रकृतीचे दुसरे नाव

प्रत्येक स्त्रीने स्वत:तील 'मी' चा शोध घेतला पाहिजे, बदलत्या काळानुसार बदलले पाहिजे. थोडासा त्रास होईल पण त्यातुनच स्वत:चे तेज ओळखून त्या तेज बिंदूतून अनेक तेजोवलय निर्माण केले पाहिजे. एकेकाळी उंबरठयाच्या आड जगणं, बंदिस्त झालेली स्त्री, आज पायातल्या बेडया झुगारून देऊन नवनवीन क्षेत्र पादाक्रांत करते आहे. समानतेचा हक्क मागता मागता अनेक पातळयांवर तिने पुरूषांचाही पुढे झेप घेतली आहे. स्त्री शक्तीचा

नारा सर्वत्र घुमतो आहे पण या जयजयकाराच्या निनादात ती आश्वस्त झाली आहे का? की आजही ती अंर्तयामी अस्वस्थ आहे.

स्त्री आणि पुरूष ही संसाररथाची दोन चाके असल्याचे म्हटले जाते खरे, परंतु संसाररथाचा तोल सावरला जातो तो स्त्रीमुळेच. पुरूषसत्तेने स्त्रिला कायम कमकुवत ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. हजारो वर्षे शिक्षणापसून वंचित ठेवले. आता कुठे तिला कायदयाने हक्क मिळु लागले आहेत. त्याआधारे ती आपली प्रगती करीत आहे. बुध्दीमत्तेच्या बाबतीत आपण पुरूषापेक्षा कमी नाही. हे ती आज सिध्द करीत आहे स्त्री म्हणजे त्यागाची मुर्ती, परमेश्वरी रूपच जणु, स्त्री म्हणजे सहनशीलतेचा कळस, संसारात तिचे अस्तित्व प्रकर्षाने जाणवले ती नसेल तर कुटंब कोमेजते, रात्र — दिवस कष्ट करून कुटुंबाचा डोलारा सांभाळते पण आपल्या मुलाबाळांना त्याची झळ पोहचु देत नाही. बहिणाबाई चौधरी म्हणतात.

अरे संसार संसार । नाही रडणं कुडणं ।
येडया गळातला हार । म्हणू नको रे लोढणं ।

संसार कसाही असला तरी गळयातला हार मानुन त्याचा स्विकार करते. आज ती चुल व मुल सांभाळुन त्याचाही पुढे जाण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

''कुटूंबव्यवस्था'' हे भारताचे बलस्थान आहे. मात्र ती सुरळीत व सुस्थितीत आहे. असे ठामपणे म्हणता येणार नाही. आजची कुटुंब व्यवस्था विघटनाच्या दिशेने जोमाने पाऊल टाकु लागली आहे. भारतातील जवळ — जवळ सर्वच क्षेत्रात सामजिक जीवनामध्ये कमालीचे औदासीन्य, अनैतिकता, भ्रष्टाचार पाहायला मिळतो. आज आपल्याकडेही अनेक कुटुंबात घटस्फोट, कलह होत आहेत हा व्यक्ती स्वातंत्र्याचा परिणाम असण्याची उधळ प्रतिक्रीया काही मंडळी देत असतात. काही लोक याबाबतीत स्त्रियांना दोषी धरतात. मात्र असा दोषरोप करण्याच्या आधी याबाबत भारतीय संस्कृतीचे अवलोकन करायला हवे. आपल्या संस्कृतीमध्ये जे काही चांगले, पवित्र उदात्त आहे. ते सर्व स्त्रियांच्या सहभागाने साध्य झालेले आहे. सांस्कृतीक मुल्यांची जोपासना स्त्रियांनी जास्त प्रमाणात केली आहे. परंतु हे घडत असतांना स्त्रियांवर अन्याय झाला आहे. कुटुंब व्यवस्था टिकविण्यासाठी आणि सांस्कृतीक मुल्य संवर्धनासाठी स्त्रयांनीच मोठया प्रमाणावर त्याग केला आहे. याबाबत पुरूषांचा वाटा नगण्य आहे. स्त्रियांवर जबाबदाऱ्या लावुन समाजसंस्कृती संर्वधन करण्याच्या प्रक्रियेत त्याच्यांवर अन्याय झाला आहे. तो त्यांनी सहन करण्याचे नाकारले किंवा त्यांनी न्यायाच्या वाटेने जायचे ठरवले, तर जी काही सामाजिक व सांस्कृतीक मुल्ये कोलमडुन पडतील ती खरी मुल्य नव्हती, हे आपण मान्य केले पाहिजे. कारण तो समाजाच्या एका घटकांने दुसऱ्या घटकाच्या शोषनातून, व गुलामगीरीतुन मिळवलेल्या गैरवाजवी सामाजिक फायदा ठरते. जशा जशा स्त्रिया शिकताहेत व आर्थिक स्वायत्ता मिळवत आहेत. तिथे तिथे पुरूषी वर्चस्वाचे जोखंड फेकले जात आहे आणि मग पुष्कळदा आपल्याकडेही कुटुंबव्यवस्था मोडुन पडतांना दिसते. पण त्याचा दोष आपण स्त्रियांना देणार आहोत का? आपली कौटुंबिक संस्कृती टिकवायची असेल आपल्याला जगात आदर्श निर्माण करायचे असेल तर पुरूषांनी आत्मपरिक्षण करायला हवे आणि येऊ घातलेल्या विघटनाचे कारण आपण आहेत हे मान्य करायला हवे. त्यानुसार त्यांना स्वत:मध्ये आवश्यक ते बदल करून मुल्ये जोपासायला हवीत. अच्से न केल्यास होणाऱ्या परिणामचा दोष पुरूषांनी स्वत:कडे घेतला पाहजे त्यासाठी स्त्रियांना जबाबदार धरू नये. 'आनंदी गोपाळ' या चित्रपटाचा संदर्भ देऊन काही विचार मांडावस वाटतं. या चित्रपटाबदद्ल काय बोलावे एक अप्रतिम कलाकृती. शिक्षणाचा ध्यास घेतलेल्या एका ध्येयवेडया दाम्पत्यांच्या संघर्षाची व स्वप्नपूर्तीची थक्क करणारी यशोगाथा आणि त्यासह त्यांचा सहजीवन, प्रवास सारे विलक्षण ! चित्रपटाच्या शेवटी साकारलेल्या कर्तुत्वान महिलांना पाहतांना तर सर्वांगावर रोमांच उभे राहिले व आपणही एक स्त्री आहोत याचा सार्थ आभिमान वाटला.

पण या साऱ्यातही मनावर ढासले गेले ते गोपाळराव जोशी! आनंदीबाईंनी उच्च शिक्षणासाठी ऐकटया परदेशी जाण्यास नकार दिल्यावर गोपळरावांनी प्रचंड प्रोत्साहन शब्दात आनंदीबाईना बळ दिले ते उद्गार मनावर कोरले गेले. ते काहिसे असे की, तुम्ही शिक्षण घ्यावेत असो माझा हट्ट होता पण तुम्ही तर शिक्षणात मला मागे टाकुन निघुन गेलात. ज्यावेळेस तुम्ही डॉक्टर होऊन यशाचा शिखरावर उभे असाल त्यावेळेस तिथुन तुम्हाला मी इवलासा दिसेन पण तेव्हा खऱ्या अर्थाने धन्य होईल. मग तो माझ्या आयुष्यातील अखेरचा दिवस असेल तरी चालेल आणि हे फक्त युक्तीतुन नव्हे तर कृतीतून बोलणारे, लग्ण ठरवतांना पत्नीने लग्नानंतर शिक्षण घ्यावे ही एकमेव अट ठेवणारे, पत्नीला अभ्यासासाठी पुरेसा वेळ मिळावा म्हणुन भल्या पहाटे उठुन, घरातील सर्व कामे स्वत: करून मग स्वत:च्या नोकरीला जाणारे, स्वत:ची नोकरी गेलेली असतांनाही पत्नीच्या पाठीशी खंबीरपणे उभे राहुन तिला उच्च शिक्षणसाठी परदेशी पाठवणारे 'गोपाळराव जोशी' पाहिले अन वाटले असे पुढारलेल्या विचारसरणीचे गोपाळराव प्रत्येक आनंदीच्या आयुष्यात असले पाहिजे.

एका यशस्वी पुरूषामागे एक स्त्री असते. असे आपण नेहमी म्हणतो, ऐकतो पण एका यशस्वी स्त्रीच्या मागे एक पुरूष खंबीर पणे उभा आहे. हे वाक्य आपल्या समाजात स्वर्थाने स्वागतार्ह होईल. तो दिवस खऱ्या अर्थाने स्त्री—पुरूष समानतेचा दिवस असेल. मग महिला दिनासारखे सोहळे अन् Events करण्याची गरजच भासणार नाही स्त्रियांनी स्वातंत्र्याच्या नावाखाली स्वैराचारी वृत्तीने वागुन तिच्या स्त्रीत्वाला गालगोट लागणार नाही याचीही काळजी स्त्रीने घ्यायला हवी. आपल्याला झालेल्या आर्थिक, बौध्दिक, मानसिक विकासाचा, आपल्याला मिळालेल्या स्वातंत्र्याचा संयम आणि सदाचाराने उपयोग करून तिने आपल्या उपजत सामर्थ्यांचा उपयोग समाजजीवनाला, राष्ट्रजीवनाला सहायकारी कसा ठरेल हे अभ्यासने ही काळाची गरज आहे. अभिमानास्पद भारतीय संस्कृती आणि वैज्ञानिक युगाचा प्रसार या दोन्ही समन्वयातून निर्माण होणारी सुशिक्षित, सरुक्षित, स्वरक्षित,

सुसंस्कृत, सुंदर, संपन्न, संमंजस अशी सर्वांगिण 'आदर्श स्त्री' राष्ट्रसंताना आजही अपेक्षित आहे. यातुनच समाजाची स्वत:विषयी असलेली मानसिकता बदलविण्याची ताकद तिच्यात आहे. जेव्हा खऱ्या अर्थाने स्त्री—पुरूष समानता निर्माण होईल त्या दिवसाचा स्वागतासाठी स्त्री नेहमीच सज्ज राहील आणि एक दिवस ती निश्चित म्हणेल 'मी स्त्री आहे याचा मला नक्कीच अभिमान आहे'!

निष्कर्ष :—

1. स्त्री आणि पुरूष ही संसार रथची दोन चाके असली तरी पुरूष सत्तेने स्त्रीला कायम कमकुवत ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असल्याचे दिसते.
2. स्त्रियामध्ये अपार शक्ती आणि क्षमता आहे. व्यवहारी जगात सर्वच क्षेत्रात स्त्रियांनी आपली किर्ती स्थापित केलेली दिसते.
3. आधुनिक स्त्रिया समानतेचा हक्क मागता मागता अनेक पातळयांवर तिने पुरूषाच्यांही पुढे झेप घेत असल्याचे दिसते.
4. स्त्रियांना कौटुंबिक अत्याचार, असमानता, लैगिक अत्याचाराला सामोरे जावे लागत आहे.
5. स्त्रिया जसजशा राजकारणात जास्तीत जास्त भाग घेतील तसतसे स्त्रियांच्या प्रश्नांचे महत्व वाढतच जाईल.

संदर्भ ग्रंथ सुची :—

1. महाराष्ट्र टाईम्स : स्त्री शक्ती आणि समाज — ६ मार्च २०१७
2. गांधी नंदिता, शाह नंदिता : स्त्री संघर्षाची नवी रूपे — पॉप्यलर प्रकाशन मुंबई
3. आव्हाड ॲड भास्करराव : भारतीय स्त्रीचे योगदान — महीला दिन विशेषांक महाराष्ट्र टाईम्स १७ जुन २०१७
4. सावंत श्री मंगेश : स्त्री पुरूषत्तम भेदे शिवपण एकले नांदे — लेखा विभाग ८ मार्च
5. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : ग्रामगीता
6. खिवसरा मंगल : स्त्री मुक्ती चळवळ आणि वृत्तत्रांचा सहभाग — स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद २००५
7. पांचाळ अनुजा : सबलांचे अस्तित्व — मुंबई पोर्ट ट्रस्ट, अपना पोर्ट
8. मोहनी दिवाकर पुरूषोत्तम : स्त्रियांचे पुरूषावलंबन नष्ट व्हावे — लोकसत्ता २७ ऑक्टो ं २००४
9. निकम विद्या : महिला दिन विशेष — लेखा विभाग ८ मार्च.

Chief Editor
P. R. Talekar
Secretary
Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

Editor

Dr. R.R.Jane
Principal
Arts and Commerce College,
Bhisi Tah- Chimur Dist-Chandrapur

Co- Editor

Dr. N.S. Girde
Assistant Professor & Head Dept. of History